ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XVI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

Revista „Studii și materiale de istorie medie" apare o dată pe an.

În țară, revista se poate procura pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411.90.08, Tel./Fax 401-410.34.48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sectorul 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222.64.07, Tel. 401-618.51.03, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței nr. 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-312.24.25; 401-634.71.45, Tel. 401-634.63.45, București, România.

La revue „Studii și materiale de istorie medie" paraît une fois par an.

Toute commande de l'ètranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411.90.08, Tel./Fax 401-410.34.48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222.64.07, Tel. 401-618.51.03; 401-222.41.26, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței nr. 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-312.24.25; 401-634.71.45, Tel. 401-634.63.45, București, România.

Corespondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247, București, tel. 650 90 45.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Tel. 410.32.00/410.39.83
București, România

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. XVI, 1998

SUMAR

OMAGIU LUI PETRE Ș. NĂSTUREL

VARIA

„Studii și materiale de istorie medie”, XVI, p. 1–260, 1998

IN MEMORIAM

★

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. XVI, 1998

CONTENTS

A TRIBUTE TO PETRE Ș. NĂSTUREL

VARIA

IN MEMORIAM

★



PETRE Ș. NĂSTUREL

PETRE Ş. NĂSTUREL LA 75 DE ANI

Urmaş al unei vestite familii boiereşti cu tradiţii cărturăreşti, Petre Ş. Năsturel s-a născut la Paris, la 1 aprilie 1923, ca fiu al chimistului român Şerban Năsturel, trăind în Franţa şi al Jeannei Baumann, descendentă dintr-o veche familie alsaciană cunoscută din timpul lui Ludovic al XIV-lea. A urmat şcoala primară tot la Paris, apoi a absolvit cursurile prestigiosului liceu „Condorcet", luându-şi bacalaureatul în 1942. El a îndrăgit studiul limbii greceşti încă de pe băncile şcolii, fiindu-i predată cu mult har de unul dintre cei mai apreciaţi profesori ai săi, Lysimaque Oeconomos, elev al lui Charles Diehl, de la care a şi auzit pentru prima dată de strălucirea de odinioară a Bizanţului şi care l-a iniţiat şi în neogreacă. Atras de filologie, Năsturel s-a înscris, în 1942, la cursurile de greacă şi latină ale Universităţii Sorbona, unde a fost legat mai mult de profesorii latinişti: Jean Bayet şi Jules Marouzeau. Fiind cetăţean român prin filiaţiune, a fost chemat în ţară în septembrie 1943, pentru satisfacerea serviciului militar, strămutându-se atunci de la Paris, împreună cu părinţii şi fratele mai tânăr, la Bucureşti. În timpul efectuării pregătirilor sale de premilitar, Năsturel s-a preocupat să-şi însuşească mai bine cunoştinţele sale în limba română şi să-şi echivaleze, în 1944, bacalaureatul. Apoi şi-a continuat, în 1944–1945, studiile de greacă şi latină la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din Bucureşti, audiind îndeosebi cursurile de bizantinologie ale profesorului Vasile Grecu, de care, ca şi de profesorul Nicolae Bănescu, a fost mai târziu legat printr-o strânsă prietenie, obţinând licenţa *magna cum laude* în limbile clasice şi bizantinologie, în 1946. Călcând pe urmele bunicului său, generalul Petre V. Năsturel, apreciat istoric militar, heraldist şi genealog, nepotul omonim s-a dedicat, cu trup şi suflet, încă din această perioadă slujirii ştiinţei muzei Clio. O întâlnire hotărâtoare pentru profesia lui a fost, chiar din 1943, aceea cu părintele Vitalien Laurent, directorul Institutului de Studii Bizantine din Bucureşti, căruia i-a fost fidel colaborator şi urmaş, păstrându-i o credincioasă amintire o viaţă întreagă. Paralel, Năsturel, socotind că filologia trebuie să-i fie temelie pentru istorie, a urmat şi cursurile Şcolii de Arhivistică şi Paleografie de pe lângă Arhivele Statului din Bucureşti, unde şi-a însuşit cunoştinţele în tehnica şi metodologia istoriei. A avut ca eminenţi profesori – cu mulţi păstrând, apoi, cele mai strânse legături de prietenie – pe: Mihai Berza, Emil Condurachi, Constantin Andreescu, Alexandru Elian, A. Sacerdoţeanu, Maria Holban, D. P. Bogdan, Emil Vârtosu ş.a. Profesorul M. Berza l-a introdus pe Năsturel pe lângă profesorul

Gheorghe Brătianu, de care a fost sincer atașat prin profunde sentimente de stimă și afectuos devotament.

În decembrie 1948, Năsturel a fost numit conferențiar suplinitor de paleografie greacă la Școala de Arhivistică și Paleografie, iar peste câteva luni conferențiar definitiv; dar fiind socotit „necorespunzător" din punct de vedere politic și social a fost înlăturat de la catedră după un an șu jumătate. Concomitent, din octombrie 1948, a fost angajat asistent II la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei, unde, împreună cu mine, a lucrat la indicii marilor colecții de documente ale Secției de istorie feudală: „Hurmuzaki", „Acte și fragmente", „Studii și documente" ale lui N. Iorga ș.a. alături de George D. Florescu – mentorul nostru în știința genealogiei – și Constantin Andreescu, Nicolae Bănescu, Maria Holban, Nicolae Ghinea ș.a. În 1949, Năsturel a prezentat Universității din Iași lucrarea de doctorat *Contribuții la istoria relațiilor româno-bizantine în secolele XIV–XV*. Teza sa n-a văzut lumina tiparului „nefiind considerată suficient de just orientată sub raport ideologic", dar unele capitole au fost publicate sub forma unor articole în reviste.

În această perioadă, prin intermediul profesorului M. Berza și al lui Năsturel și cu ajutorul Institutului Francez de Studii Bizantine, au fost scoase „ilegal" din țară ultimele manuscrise – ulterior publicate în Occident – ale profesorului Gheorghe Brătianu, întemnițat de comuniști și care a pierit în beciurile de la Sighet. Tot atunci, Năsturel a luat inițiativa salvării inscripției fondatoare a Institutului de Istorie „N. Iorga" ce purta stema regală, acoperind-o cu un strat subțire de var, care a fost apoi îndepărtat, odată cu lucrările de restaurare a clădirii din 1991.

În 1952, odată cu marile epurări cu substrat politic, din vara acelui an, Năsturel – ca și mine și mulți alții – a fost înlăturat din Institutul de Istorie, iar, după câteva luni vitrege de șomaj, el a izbutit să fie angajat, în 1953, istoriograf la Direcția Monumentelor Istorice de pe lângă Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Sistematizare, unde a funcționat până în 1957. Năsturel a revenit la Monumentele Istorice în 1959, după ce ocupase vremelnic postul de șef al secției de istorie feudală a Muzeului de Istorie a Orașului București, între 1957–1959, perioadă de timp în care am lucrat din nou împreună. În sfârșit, prin mijlocirea profesorului Berza, Năsturel a fost transferat ca cercetător științific la nou înființatul Institut de Studii Sud-Est Europene, unde a lucrat până în mai 1970. Nemaiputând îndura atmosfera de împilare politică și ideologică datorată regimului comunist din țară, fiind invitat să participe la cel de-al II-lea Congres Internațional de Studii Sud-Est Europene de la Atena, el nu s-a mai întors de acolo refugiindu-se, temporar, în Grecia.

Între 1945–1970, Năsturel a desfășurat o amplă activitate științifică în țară în domeniul bizantinologiei, al istoriei relațiilor româno-bizantine, al istoriei bisericii, artei și culturii medievale românești, publicând o serie de studii și articole prețioase în revistele de specialitate din țară („Hrisovul", „Monumente și

muzee", „Ortodoxia", BAIESEE, BOR, GB, MB, MMS, MO, RESEE, RSL, SAO, SCIV, SON) și de peste hotare („Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae" – Budapesta, „Byzantina" – Salonic, „Revue de Moyen Age latin" – Strasbourg, buletinul „Societății istorice" din Atena, „Studia Balcanica" – Sofia, REB – Paris și SOF – München). Totodată, între 1965–1993, a asigurat bibliografia românească pentru „Byzantinische Zeitschrift" de la München, căpătând, astfel, încă din tinerețe un fel de consacrare internațională.

După patru ani de ședere în Grecia, perioadă în care a reușit să-și întregească familia, aducându-și soția și fiul la Atena, unde a lucrat în calitate de colaborator extern la Centrul de Studii Bizantine al Academiei și la Institutul Balcanic din Salonic, însușindu-și greaca modernă, Năsturel s-a reîntors la Paris, unde se bucura de aprecierea cercurilor științifice, prin prestigiul ce-l dobândise datorită muncii sale neobosite de trei decenii în domeniul bizantinologiei și al istoriei medievale românești și balcanice. Recomandat de cunoscutul bizantinist, profesorul Paul Lemerle și de profesorii Hélène Ahrweiler și Jacques Bompaire, devenit colaborator la Centre National de la Recherche Scientifique, el a fost numit, în ianuarie 1975, „chargé de cours" la Universitatea Sorbona (Paris IV); promovat în octombrie 1975 „attaché de recherche" la C.N.R.S., iar ulterior „chargé de recherche", Năsturel a îndeplinit această funcție până la pensionarea sa, la 2 aprilie 1988. Chiar și după pensionare, el și-a păstrat cursul de diplomatică bizantină de la Sorbona, creat anume pentru dânsul și pe care l-a predat vreme de încă opt ani, *ex gratia*, până în 1996.

Năsturel a fost un activ participant la viața științifică internațională, prezentându-se la diferite congrese, reuniuni și manifestări, fiind, de altfel, cooptat în mai multe organisme științifice de prestigiu, ca: „Association française d'études byzantines", „Association internationale d'études patristiques", „Société Numismatique Française", „Association des Slavistes", „Institutul Român din Freiburg im Breisgau" ș.a. Prin C.N.S.R. a căpătat trei misiuni de cercetări la Muntele Athos, adunând și valorificând un bogat material românesc. De asemenea, el a continuat înfloritoarea sa activitate științifică în domenii atât de variate ca acelea ale relațiilor româno-bizantine și post-bizantine, ale legăturilor Țărilor Române cu țările balcanice, ale istoriei Bisericii române și balcanice, ale artei și literaturii medievale românești, ale studiilor de sigilografie, heraldică, numismatică, genealogie și diplomatică, pe lângă alte preocupări de hagiografie istorică sau a cercetării trecutului vlahilor balcanici, aducând prețioase contribuții în toate aceste domenii în periodice de prestigiu din Franța, Germania, Olanda, Grecia și Bulgaria, interzicându-i-se, însă, să publice în propria lui țară. Numeroase studii și articole au văzut lumina tiparului în „Analecta Bollandiana" – Bruxelles, „Buletinul Bibliotecii Române" – Freiburg im Breisgau, „Byzantina Sorbonensia" – Paris, „Byzantinisch-neugriechische Jährbücher" – Atena, „Byzantinische Forschungen" – Amsterdam, „Cahiers du monde russe et

sovietique" – Paris, „Cyrillo methodianum" – Salonic, „L'Europe Sud-Est" – Atena, „Journal des savants" – Paris, „Revue des études grecques" – Paris, „Révue des études roumaines" – Paris, „Etudes balkaniques" – Paris etc. Împreună cu orientalistul Nicoară Beldiceanu, de la C.N.R.S. şi Universitatea Sorbona, el a editat mai multe studii privind cuceririle şi recensământurile otomane în Balcani, vlahii balcanici, societatea balcano-anatoliană sub otomani, Muntele Athos şi otomanii în apreciate publicaţii ca „Byzantion – Bruxelles, „Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik" – Wien, „Südost-Forschungen" – Stuttgart, „Revue des études turques" – Paris, „Zeitschrrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft" – Stuttgart. În 1979, Năsturel şi-a susţinut un nou doctorat la Universitatea Sorbona cu teza *Les documents roumains du Mont Athos*, sub conducerea profesorului Jean Gouillard, obţinând calificativul „très bien". Amplificată şi completată, această teză a văzut lumina tiparului la Roma, în 1986, sub titlul *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle a 1654* în colecţia „Orientalia Christiana Analecta" (nr. 227), editată de Institutul Pontifical de Studii Orientale de la Roma. Lucrarea a fost şi rămâne mult apreciată de cercurile ştiinţifice din Balcani şi de la noi şi recenzată elogios de istorici ca François Halkin, în „Analecta Bollandiana", Bruxelles, tome 105 (1987), p. 235–236, Ştefan S. Gorovei în AIIAI – Iaşi, XXIV, 1987, partea a II-a, p. 637–640, Bosko Bojović în „Balcanica" – Beograd, XVIII-XIX, 1987–1988, p. 393–402, şi Andronikos Falangas în „Bulletin de liaison du Centre d'études balkaniques", no 8, Paris, 1989, p. 196–202.

După căderea regimului comunist şi reluarea legăturilor noastre normale cu emigraţia română din Occident, în 1990, Năsturel a putut să-şi valorifice creaţia ştiinţifică şi în ţară publicând diferite cercetări în AG, AIIX, RI, RRH, „Pontica" – Constanţa şi „Verbum" – Bucureşti. Cu prilejul călătoriei de două luni în România în 1996 – după o absenţă de 26 de ani! –, pentru bogata activitate ştiinţifică depusă în domeniul bizantinologiei şi a culturii medievale româneşti, Năsturel a primit, la 10 mai, titlul de *doctor honoris causa* al Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi. A fost în acelaşi timp ales membru de onoare al Institutelor de istorie „A. D. Xenopol" din Iaşi, sud-est european şi „N. Iorga" din Bucureşti. În toamna lui 1997, el a revenit în România, tot pentru două luni. Deşi stabilit cu locuinţa la Paris, dar şi la Bucureşti, a rămas cu inima şi cugetul alături de ţara sa de baştină, nutrind sentimente de adevărat cărturar patriot român.

La împlinirea a 75 de ani de viaţă şi a 53 de ani de muncă neîntreruptă depusă pe altarul ştiinţei, să ne trăieşti, dragă Pierrot, aşa cum te alintăm şi noi, rudele şi prietenii tăi de aici, urându-ţi viaţă lungă în mijlocul celor dragi ţie, soţie, fiu şi nepoată, şi încă multe înfăptuiri pe tărâmul blagoslovit al muzei Clio.

LA MULŢI ANI!

Paul Cernovodeanu

PETRE Ş. NĂSTUREL — BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- *Scarlat Callimachi et le monastère de Saint-Pantéléimon*, în „Balcania", VIII, 1945 p. 179–186.
- *Un hrisov nou de la Constantin Duca (1702)*, în „Hrisovul", V, 1945, p. 97–105 + 2 fig.
- *Facsimile de texte şi documente bizantine din veacurile XIV XV privitoare la istoria Bisericii române* (în colaborare cu Vitalien Laurent), Bucureşti, 1946, 24 f.pl.facs. (album în Colecţiile Arhivelor Statului, seria complementară).
- *Lista Patriarhilor ortodocşi: Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim*, în „Hrisovul", VII, 1947, p. 147–186.
- *„Cassianus natione Scytha" (Cu prilejul cercetărilor Domnului H. I. Marrou)*, ibidem, p. 204–207.
- *Un évêque de Caffa et un autre qui ne le fût pas ou une confusion: Jacques Camporea, évêque de Caffa, et Jean de Caffa, évêque des Roumains*, în „Revue du Moyen Âge latin", t.V., nr. 2, Strasbourg, 1949, p. 138–140.
- *Aux origines des relations roumano-athonites. L'icône de saint Athanase de Lavra du voïvode Vladislav*, în *Actes du VI[e] Congrès d'Etudes Byzantines, Paris, 1948*, t. II, Paris, 1951, p. 307–314.
- *Vechi tipărituri româneşti în biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia", IV, 3–4, 1952, p. 516–525.
- *În legătură cu inscripţia despre mucenicii de la Axiopolis*, în „Ortodoxia", VI, 1954, p. 585–587.
- *Catalogul bibliotecii Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia", VII, 1, 1955.
- *Fostul schit Buna Vestire din Pietrarii de Jos (raionul Hurez)*, în MO, VII, 3–4, 1955, p. 205–210.
- *„Torna, torna, fratre". O problemă de istorie şi de lingvistică*, în SCIV, VII, 1–2, 1956, p. 179–188 + 4 pl.
- *Străvechile odoare înapoiate de U.R.S.S.*, în MB, VII, 10–12, 1957, p. 192–221.
- *Une victoire du voïvode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (c. 1407–1408)*, în SAO, 1, Bucureşti, 1957, p. 239–247 + 1 pl.
- *Aşezarea oraşului Vicina şi ţărmul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, în SCIV, VIII, nr. 1–4, 1957, p. 295–305 + 1 hartă.
- *O întrebuinţare necunoscută a lui „Io" în sigilografie şi diplomatică*, în SCN, 1, 1957, p. 367–371.
- *Contribuţii la viaţa lui Ioan Cartofil în legătură cu Biserica românească*, în MO, X, 7–8, 1958, p. 511–527.
- *Legăturile Ţărilor Române cu Muntele Athos până la mijlocul veacului al XV-lea*, în MO, X, 11–12, 1958, p. 735–758.
- *Însemnări din Hârlău şi împrejurimi*, în „Monumente şi muzee. Buletinul Comisiei ştiinţifice a muzeelor şi monumentelor istorice şi artistice", I, Bucureşti, 1958, p. 215–226.
- *Neagoe Basarab şi Moldoviţa*, ibidem, p. 253–255.
- *Une réminiscence roumaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave*, în RSL, I, 1958, p. 198–209.

„Studii şi materiale de istorie medie", XVI, p. 11–16, 1998

- *Asupra stemelor unite ale Moldovei și Țării Românești la începutul veacului al XVII-lea,* în SCN, II, 1958, p. 371–376 cu ilustr.
- *O stemă a lui Costandie Filiti, episcop de Buzău,* ibidem, p. 439–440 cu ilustr.
- *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna* (I), în RSL, III, 1958, p. 137–156; (II), ibidem, IV, 1960, p. 267–288 cu ilustr.

La pierre tombale de Denys IV Mousselimès ex-Patriarche de Constantinople, în „Deltion tis istorikis ke Ethnologikis Etaireias tis Hellados", t. XIII (1959), Atena, 1958, p. 417–419.
- *Cuviosul Nicodim cel Sfințit și odăjdiile mitropolitului Antim Critopol de la Tismana,* în MO, XI, 7–8, 1959, p. 419–430.

Quelques observations sur l'Union de Florence et la Moldavie, în SOF, XVIII/1, 1959, p. 84–89.

Câte ceva privitor la Ortodoxia românească în preajma Unirii Țărilor Române (în colaborare cu Paul Cernovodeanu), în GB, XVIII, nr. 1–2, 1959, p. 111–114.

Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească, în MO, XI, 1–2, 1959, p. 45–73.

Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența, în MO, XI, 9–12, 1959, p. 643–648.

O dveră necunoscută de la Argeș și rostul acelora de la mănăstirile Putna și Slatina, în SCIA, VII, 2, 1960, p. 198–202.

Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniilor de pe biserica mănăstirii de la Argeș, în MO, X, 1–2, 1960, p. 12–23.
- *Diata Doamnei Marica a lui Constantin Vodă Brâncoveanu,* în GB, XIX, 3–4, 1960, p. 316–320.

Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar (1492), ibidem, p. 498–502.

Un panaghiar moldovenesc necunoscut din 1678, în MMS, XXXVI, 7–8, 1960, p. 445–450 cu 2 fotogr.
- *Arhitectura în Țările Române de la începutul ei până la mijlocul veacului ai XIX-lea,* în MB, XI, 5–6, 1961, p. 44–57.
- *Un patrafir de la Preda banul Buzescu găsit în Grecia,* în MO, XIII, 10–12, 1961, p. 699–708 cu ilustr.

Cea mai veche inscripție de la Ștefan cel Mare (1463), în *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani,* București, 1961, p. 349–355 cu 3 fig.

Témoignages roumains sur les formes Sphrantzès et Phrantzès, în REB (Mélanges Raymond Janin), XIX, 1961, p. 441–443.

Un acoperământ de mormânt muntenesc (1704) (în colaborare cu Radu Popa), în SCIA, VIII, 1, 1961, p. 228–232 + fotogr.
- *Lapidariul Bisericii Stavropoleos din București* (în colaborare cu George D. Florescu și Paul Cernovodeanu), în BOR, LXXIX, 10 12, 1961, p. 1055–1095 cu ilustr.

Un épitrachilion inédit de style byzantin: l'étole de Clément, métropolite de Philippes (1613), în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", t. X, fasc. 1–3, Budapesta, 1962, p. 203 210 cu 2 ilustr.

În legătură cu unele danii de la Ștefan cel Mare, în RSL, V, 1962, p. 143–149 cu 2 ilustr.

Știri istorice noi despre două monumente vechi, în *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice. Ianuarie 1963*, București, 1963, p. 23–33.

Știri mărunte despre câteva monumente istorice, ibidem, p. 143–144.

Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la principauté de Valachie, în BAIESEE, I, 1–2, București, 1963, p. 31–38 + 2 pl.

Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XV^e^ siècle, în RESEE, t. II, nr. 1–2, 1964, p. 93–126.

Cetatea București în veacul al XV-lea, în „Materiale de istorie și muzeografie", (publicație a Muzeului de istorie a orașului București, București), 1964, p. 141 157.

De l'ascendance de Despina, épouse du voïvode Neagoe Basarab. A propos d'une inscription slavonne inédite (în colaborare cu Ion-Radu Mircea), în RSL, X, 1964, p. 435–437.

- *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în *Omagiu P. Constantinescu-Iași. Cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 261–266.
- *Un épitrachilion roumain inconnu du monastère de Karakallov*, în *Le Millenaire du Mont Athos 963–1963. Etudes et mélanges*, II, Chevetogne, 1965, p. 275–283 cu 2 ilustr.
- *Peut-on localiser la Petite-Preslav à Păcuiul lui Soare? Commentaire à Anne Comnène, Alexiade VII*, în RESEE, t. III, nr. 1-2, 1965, p. 17–36.
- *Le 80e anniversaire du professeur Vasile Grecu*, în RESEE, t. III, nr. 3–4, 1965, p 377–384 + 1 f. portr.
- *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag*, hg. von Peter Wirth, Heidelberg, 1966, p. 382–387.
- *Quelques mots de plus à propos du «torna, torna fratre» de Théophylacte et de Théophane*, în „Byzantinobulgarica", II, Sofia, 1966, p. 217–222 cu 3 facs.
- *Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la Vie de saint Niphon II, patriarche de Constantinople*, în RESEE, t. V, nr. 1–2, 1967, p. 41–75.
- *Slavo-roumain «filtă» grec byzantin ὑφειλτόν „écriture chiffrée"*, ibidem, t. V, nr. 3–4, 1967, p. 561–566.
- *Sur quelques boyards roumains d'origine grecque aux XIVe et XVe siècles*, în REB, XXV, „Mélanges Venance Grumel", II, 1967, p. 107–111.
- *L'épitaphios constantinopolitain du monastère roumain de Secoul (1608)*, extras din „Charisterion eis Anastasion K. Orlandon", în „Archaiologikis Etaireias", t. IV, Atena, 1967, p. 129–140 + 5 f.pl.
- *Ceremonialul culegerii buruienilor de leac în antichitate* (în colaborare cu N. Vătămanu), în MB, XVII, 1–3, 1967, p. 71–77.
- *Date noi despre Neagoe Basarab și ctitoria sa de la Curtea de Argeș* (în colaborare cu Matei Cazacu), ibidem, XVII, 7–9, 1967, p. 529–544.
- *Un vestige cyrillo-méthodien dans la toponymie de la Transylvanie en 1068*, extras din „Eortion tomon Kyrillou kai Methodiou epi ti 1100 eteridi", t. II, Salonic, 1968, p. 213–216.
- *Icoana de hram a paraclisului de la spitalul Colțea, operă a lui Pârvu Mutul* (în colaborare cu N. Vătămanu), în BOR, LXXXVI, 1–2, 1968, p. 184–188 + 1 pl.
- *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în „Byzantina", t. I, Salonic, 1969, p. 167–186.
- *Le journal des visites canoniques du métropolite de Hongrovalachie Néophyte le Crétois*, în Actele (Pepragmena) „Philologikos Syllogos «O Hrisostomos»", Atena, t. 4, 1969, p. 328–334.
- *Les Actes de saint Sabas le Goth (BHG3 1607). Histoire et archéologie*, în RESEE, t. VII, nr. 1, 1969, p. 175–185.
- *Le 90e anniversaire du Professeur Nicolas Bănescu* (brève présentation et bibliographie de ses travaux par Petre Ș. Năsturel), ibidem, p. 5–17 + 1 f. portr.
- *Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în „România literară", II, nr. 51 (63), 1969, p. 13 + 1 fotogr.
- *De quelques toponymes danubiens*, în SB, Sofia, 1970, p. 123–128.
- *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: «Le Martyr de Saint Jean le Nouveau»*, în *Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques sud-est européennes*, VII, Sofia, 1971, p. 345–351 și (discuții) p. 352–357.
- *Donation roumaine à Saint-Georges des Météores (1540)*, în „Europe Sud-Est", nr. 86, Atena, 1971, p. 36–38.
- *Dans le sillage des marchands italiens en Mer Noire*, în BF, IV, Amsterdam, 1972, p. 231–235 + 2 pl.

– *Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina,* în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher", XXI, 1972, p. 33–42.
– *Un épitrachilion moldave du XVI^e siècle et ses correspondants athonites,* în „Cyrillomethodianum", II, Salonic, 1972–1973, p. 86–97 + 2 pl.
Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains, în „Byzantina", t. V, 1973, p. 395–413 + 4 pl.
– *Notes sur le culte de saint Nicolas en Roumanie,* în *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo* (Italia Sacra, 20–22), Padova, 1973, p. 1 271–1 278.
– *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure),* în „Analecta Bollandiana", t. 91, fasc. 1–2, Bruxelles, 1973, p. 5–8 + 1 facs.
– *Le littoral roumain de la Mer Noire d'après le portulan grec de Leyde,* în RER, XIII–XIV, Paris, 1974, p. 121–134.
– *„Hongrois et Valaques" ou „Hongrovalaques" dans la „Vie de saint Théodose de Târnovo"?,* în „Cyrillomethodianum", III, 1975, p. 163–165.
– *De la datation d'un évangéliaire slavo-roumain de Varsovie,* ibidem, p. 166–168.
– *A propos de la „Descriptio Moldaviae" de Dimitrie Cantemir,* în CMRS, XVI, 1, ianuarie–martie 1975, p. 119–121.
Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie), în RER, XV, 1975, p. 198–202.
– *Le monastère athonite de Stavronikita et les Roumains,* ibidem, p. 202–210.
Remarques sur les versions grecque, slave et roumaine des «Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Théodose», în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher", Atena, 1976, p. 249–271 + 1 facs.
– *L'intérêt du Journal de l'expédition ottomane de 1715 contre la Morée de Constantin «Dioikétès»,* extras din „Praktika. A Diethnous Synedriou Peloponnisiakon Spondon", t. III, Atena, 1976, p. 325–336.
Remarques sur les documents grecs des princes roumains, în *Colloques interdisciplinaires du C.N.R.S. no 559. La paléographie grecque et byzantine. Paris, 21–25 octobre 1974,* Paris, 1977, p. 489 503 + 3 pl.
Autour de la partition de la métropole de Hongrovalachie (1370), în BBRF, VI (X), 1977/78, p. 293 326.
Phases et alternation de la conquête ottomane de la Dobroudja au XV^e siècle, în *Actes du II^e Congrès International des Etudes du Sud-Est européen (Athènes, 7–13 mai 1970),* t. III, Atena, 1978, p. 49 56 și (discuțiile) p. 57–58.
– *Etymologies byzantines,* în „Revue des études grecques", t. XCI, nr. 434–435, Paris, 1978, p. 568–570.
Vlacho-Balcanica, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher", t. XXII, 1978, p. 221–248 + 1 fasc.
Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIV^e et XV^e siècles (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", t. 27, Viena, 1978, p. 269–285.
Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448) (în colaborare cu Matei Cazacu), în „Journal des Savants", Paris, 1978, p. 197–210.
Les Valaques balkaniques aux X^e-XIII^e siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine), în BF, t. VII, Amsterdam, 1979, p. 89–112.
Autour de saint Spyridon le Jeune de Târnovo, în *Byzance et les Slaves. Etudes de civilisation. Mélange Ivan Dujčev* Paris, 1979, p. 289–297.
– *Un portrait de martyr roumain au Mont Athos,* în BBRF, vol. VI (X), 1979/80, p. 59–79 + 1 pl.
„Descălecat" – mărturia unui cuvânt despre începuturile țărilor române, ibidem, vol. VIII (XII), 1980/81, p. 221–236.

- *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains,* în „Travaux et Mémoires", 8 (Hommage à Paul Lemerle), Paris, 1981, p. 345–351 (Centre de Recherches d'histoire et de civilisation de Byzance).
- *A propos du Tenou Orman (Teleorman) de Kinnamos,* în *Geographia Byzantina* (= Byzantina Sorbonensia 3), Paris, 1981, p. 81–91.
- *Mănăstirea Strehaia,* în BBRF, IX, (XIII), 1982, p. 321–342.
- *Din nou despre „descălecat",* ibidem, p 343–348.
- *A propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411,* în REB, t. 40, 1982, p. 211–214.
- *Le Dit du monastère moldave de Pângărați.* în BBRF, X (XIV), 1983, p. 387–420.
- *Minutiae variae: Ivan, le peintre de Voroneț. Quand mourut Mathieu de Myre? A propos de la Chronique murale de Suceava,* în „Cyrillomethodianum", VII, Salonic, 1983, p. 39–45.
- *La Thessalie entre 1454/55 et 1506* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion", LIII, 1, 1983, p. 104–156.
- *La christianisme roumain à l'époque des invasions barbares. Considérations et faits nouveaux,* în BBRF, XI (XV), 1984, p. 217–266.
- *Recherches sur le testament de Maxime de Skoteiné (1247),* în *Philadelphie et autres études* (Byzantina Sorbonensia 4), Paris, 1984, p. 69–100.
- *Precuvântarea* la *Bibliografia macedo-română* (Institutul Român de Cercetări), Freiburg im Breisgau, 1984, I–XLV + 545 p.
- *Bayezid Ier et la capitulation des moines des Météores* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Supliment VI (XXII. Deutscher Orientalistentag...), Stuttgart, 1985, p. 151 152.
- *Dix contributions roumano-athonites (XIVe-XVIe siècles),* în BBRF, XII (XVI), 1985, p. 1–46.
- *Prodromica: (I) D'une prétendue mention de la Dobroudja chez Ptochoprodrome; (II) Autour du mot Skavonikon; (III) En marge de l'édition de Bâle (1536) d'«Epigrammata» de Théodore Prodrome,* în „Byzantina", t. 13 (Hommage J. Karayannopoulos), Salonic, 1985, p. 759–770.
- *Le monastère de la Théosképastos à la lumière d'un recensement ottoman de Trébizonde* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion", LV, 1, 1985, p. 269–331.
- *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654,* Roma, 1986, 375 p. (în seria Orientalia Christiana Analecta 227).
- *Autour du phylactère slavo-roumain de Budănești,* în „Recueil IV. Etudes et documents balkaniques et méditerranéens", 13, sous la rédaction de Paul H. Stahl, Paris, 1987, p. 52–55.
- *Mais où donc localiser Vicina?,* în BF, t. XII, Amsterdam, 1987, p. 145–171.
- *Grégoire Ier, métropolite de Moldovalachie (1436),* în *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques,* sous la direction de R. Aubert, fasc. 126, Paris, 1987, p. 4–6.
- *Le Pope Sava, «boursier» en Macédoine du prince de Moldavie Alexandru Lăpușneanu,* în BBRF, XIV (XVIII), 1987/88, p. 139–152.
- *Diavolul și zavistia la vechii cronicari români,* ibidem, p. 153–169.
- *Les récensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzegovine* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr), în „Turcica. Revue d'études turques", t. XX, Paris, 1988, p. 159–171.
- *Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane,* în *Les Aroumains* (Cahier no 8, Centre d'Etudes des Civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est), Paris, INALCO, 1989, p. 47–80; varianta românească a apărut sub titlul *Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană,* în *Aromânii. Istorie. Limbă. Destin,* coordonator Neagu Djuvara, București, Edit. Fundației Culturale Române, 1996, p. 50–82.
- *Lettre ouverte à M. Nicoară N. Beldiceanu pour son prochain 70e anniversaire,* în BBRF, XV (XIX), 1989, p. 97–106.

– *Istoria moaştelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu: hagiografie şi istorie* (în colaborare cu Andronikos Falangas), ibidem, p. 147–173.
– *Koutsovalaque. Recherche étymologique,* în *Etudes roumaines et aroumaines,* sous la rédaction de Paul Stahl, Paris–Bucureşti, 1990, p. 90–99.
– *Mélanges roumano-athonites (I),* în AIIAI, t. XXVII, Iaşi, 1990; (II), t. XXVIII, 1991, p. 53–72.
– *De la o inscripţie creştină din Tomis la pătimirea Sf. Teogene,* în „Pontica", XXIV, 1991, p. 283–286.
– *Sud-estul european priveşte Occidentul,* în „Verbum", an. II, nr. 7–12, Bucureşti, 1991, p. 139–148.
– *Droits sur la terre de labour dans les Balkans et en Anatolie à l'époque ottomane (XIV[e]–XVI[e] siècles)* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în SOF, L, 1991, p. 61–118.
– *E Thessalia sten periodo 1454/55–1506* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Thessaliko Emerologion", t. 19, Larisa, 1991, p. 97–135.
– *Biens du monastère Saint-Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandons du pays à la charnière de la conquête (1461)* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion", p. 25–89.
– *Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433)* (în colaborare cu Constantin Bălan), în RI, III, nr. 5–6, 1992, p. 477–488 + 1 facs.
– *De unde se trage românescul „popă"?,* în „Verbum", anul III–IV, 1992–1993, p. 159–161.
– *L'affabulation de Martin Bielski sur l'origine des Valaques,* în RER, XVII–XVIII, Paris–Iaşi, 1993, p. 299–301.
Emil Turdeanu à l'occasion de ses 60 ans d'activité, în RRH, t. XXXII, nr. 1–2, 1993, p. 155 165.
– *De la Cantacuzinii Bizanţului la Cantacuzinii Turcocraţiei şi ai Ţărilor Române,* în AG, serie nouă, I(VI), 1–2, 1994, p. 171–175.
– *Stoica Ghizdaveţ (1444–1453) şi Dumitru Ghizdavăţ (1475–1485): omonimie sau înrudire?,* ibidem, 3–4, 1994, p. 221–224.
– *Pomelnicul pe cahlă al bisericii Trei Ierarhi din Iaşi,* în AIIX, t. XXXI, 1994, p. 83–85.
Vasile Paindur, un boier muntean de neam arnăut în veacul XVII, în AG, serie nouă, II(VII), 3–4, 1995, p. 39–42.
O mărturie grecească despre mucenicia lui Vodă Brâncoveanu, în „Verbum", anii VI–VII, nr. 7, 1995 1996, p. 289–291.
– *Amintiri despre George D. Florescu,* în AG, serie nouă, III(VIII), 1–2, 1996, p. 35–42.
– *Despre numele Iliaş al fiului lui Alexandru cel Bun,* ibidem, p. 331–333.
– *L'Attitude du Patriarcat oecuménique envers les Arméniens des Pays roumains (fin XIV[e] siècle–début XVI[e] siècle),* în *L Arménie et Byzance. Histoire et culture* (Byzantina Sorbonensia 12), Paris, 1996, p. 145–156.
– *Denys II de Constantinople, «empereur et patriarche» (1546),* în EB, IV, Paris, 1997, p. 133–146.

Mihai Sorin Rădulescu

TABULA GRATULATORIA

Venera ACHIM (București)
Viorel ACHIM (București)
Ștefan ANDREESCU (București)
Florin ANGHEL (București)
Daniel BARBU (București)
Violeta BARBU (București)
Constantin BĂLAN (București)
Dan BERINDEI (București)
Gheorghe BRĂTESCU (București)
Ioan CAPROȘU (Iași)
Ileana CĂZAN (București)
Virgil CÂNDEA (București)
Dan CERNOVODEANU (Paris–București)
Paul CERNOVODEANU (București)
Veniamin CIOBANU (Iași)
Virgil CIOCÂLTAN (București)
Florin CONSTANTINIU (București)
Constanța COSTEA (București)
Ioana CRISTACHE-PANAIT (București)
Lajos DEMÉNY (București)
Eugen DENIZE (București)
Petre DIACONU (București)
Neagu DJUVARA (Paris–București)
Alexandru DUȚU (București)
Costin FENEȘAN (București)
Cristina FENEȘAN (București)
Tahsin GEMIL (București-Constanța)
Nicolae GHINEA (București)
Ștefan S. GOROVEI (Iași)
Octavian ILIESCU (București)
Aurora ILIEȘ (București)
Gheorghe LAZĂR (București)
Mariana LAZĂR (București)
Mustafa MEHMET (București)
Zamfira MIHAIL (București)
Dumitru NASTASE (Atena Iași)
Remus NICULESCU (București)
Panait I. PANAIT (București–Constanța)
Șerban PAPACOSTEA (București)
Cornelia PAPACOSTEA-DANIELOPOLU (Bucureștı)
Georgeta PENELEA-FILITTI (București)
Anca POPESCU (București)
Emilian POPESCU (București)
Constantin REZACHEVICI (București)
Oana RIZESCU (București)
Marina SABATOS (București)
Elena SCĂRLĂTOIU (București)
Elena SIUPIUR (București)
Maria Magdalena SZÉKELY (Iași)
Ștefan ȘTEFĂNESCU (București)
Anca TANAȘOCA (București)
Nicolae Șerban TANAȘOCA (București)
Tudor TEOTEOI (București)
Maria THEOCHARIS (Atena)
Ion TODERAȘCU (Iași)
Iolanda ȚIGHILIU (București)
Cătălina VĂTĂȘESCU (București)
Radu Ștefan VERGATTI (București)
Dan ZAMFIRESCU (București)

MIRCEA CEL BĂTRÂN ȘI BAIAZID. O ÎNTREGIRE LA CUNOAȘTEREA CONFRUNTĂRILOR LOR ARMATE

ȘERBAN PAPACOSTEA

Încâlcita cronologie a înfruntărilor militare turco-române în vremea lui Mircea cel Bătrân și Baiazid a stârnit numeroase ipoteze, reconstituiri, mai mult sau mai puțin riguroase, și chiar controverse aprinse. Dacă ipotezele și controversele științifice sunt îndreptățite, în absența unor elemente certe care ar înlătura incertitudinile sau ar îngusta marginea aproximației cronologice, spiritul agresiv care a caracterizat unele luări de poziție în ultimii ani ai regimului totalitar în țara noastră – spirit întreținut de puterea politică în scopuri diversionist-naționaliste – e nu numai regretabil, dar de-a dreptul condamnabil. Departe de a contribui la lămurirea chestiunilor controversate cu mijloacele științei, ale cercetării răbdătoare, retorica agresivă a agenților culturali ai puterii s-a străduit să ofere argumente unei politici pe cât de naționaliste în expresia ei, pe atât de antinaționale în scopul și efectele ei.

Două date – octombrie 1394 și mai 1395 – se află în centrul atenției cercetătorilor fazei culminante a înfruntării dintre domnul Țării Românești și sultanul care, după ce și-a ridicat împărăția pe culmile succesului, asigurându-i cea mai rapidă expansiune, l-a atras în cea mai grea criză din faza sa de ascensiune. Care din aceste date corespunde bătăliei de la Rovine? Care a fost rezultatul acestor lupte: victorie sau înfrângere pentru domnul Țării Românești? Care e semnificația prezenței lui Mircea la Brașov în primăvara anului 1395 pe lângă regele Ungariei, Sigismund: act de vasalitate al unui înfrânt care caută sprijin pentru a înlătura urmările înfrângerii sau alianță paritară în vederea relansării ofensivei împotriva neostenitului sultan, a cărui rapiditate de deplasare de pe un front pe altul i-a atras porecla de Fulgerul?

Nu vom reface în acest cadru restrâns istoricul controverselor iscate de răspunsurile diferite la aceste întrebări. Bibliografia completă sau aproape completă poate fi consultată în unele din cele mai recente lucrări consacrate chestiunii[1]. Subliniem doar convingerea pe care ne-am format-o de-a lungul

[1] Vezi întregirile bibliografice referitoare la primele confruntări între Mircea și Baiazid în noua ediție a sintezei lui N. Iorga, *Istoria românilor,* III. *Ctitorii,* volum îngrijit de V. Spinei, București, 1993, p. 256–261. Informații bibliografice, incomplete însă, se pot găsi și la Al. Diță, *17 mai 1395, o dată importantă în istoria universală. Victoria românească de la Rovine,* București, 1995.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 19–21, 1998

cercetărilor consacrate relaţiilor internaţionale ale Ţării Româneşti şi Moldovei în secolele al XIV-lea şi al XV-lea că, dat fiind caracterul imprecis al majorităţii surselor cunoscute până acum istoricilor români şi străini – fie ele sud-slave, turceşti şi chiar apusene –, singura posibilitate de a restrânge aria aproximaţiei cronologice în privinţa luptelor româno-turce şi de a înţelege mai exact sensul evoluţiei evenimentelor se află în lărgirea bazei documentare a cercetării acestui aspect capital al istoriei noastre medievale prin noi investigaţii şi descoperiri documentare. Neîndoielnic, principalele surse apte să înnoiască în această privinţă cunoştinţele noastre sunt cele apusene, latine sau în limbile vulgare, atât textele rămase încă inedite, cât şi cele publicate, mai recent sau mai demult, dar neintroduse încă în dezbaterea istoriografică. Doar un efort răbdător de scrutare a tuturor posibilităţilor de reînnoire a documentaţiei poate asigura dezlegarea încurcatelor probleme de cronologie şi de interpretare, mai aproape de realitate, a faptelor care au marcat evoluţia raporturilor militare turco-române în vremea lui Mircea şi Baiazid.

Un asemenea element documentar suplimentar semnalează rândurile de mai jos; în alt cadru, el va fi integrat în şirul datelor cunoscute cercetătorilor noştri şi poate chiar al altora rămase încă neutilizate.

Ştirea pe care o semnalăm e desprinsă dintr-o cronică italiană a unui anonim florentin, denumită de editorii ei *Cronica volgare di anonimo florentino.* Autorul cronicii, contemporan al evenimentelor, înregistrează astfel informaţia care i-a parvenit despre o mare înfruntare între Sigismund de Luxemburg şi sultanul Baiazid în cursul lunii mai 1395:

Capitolo VII. – Come tra il Re d'Ungheria e'l Baisetto furono grandi battaglie, e'l Baisetto vinse per allora

„In questo tempo del mese di maggio 1395, avendo il Re d'Ungheria raunata molta gente d'arme per riparare che il Baisetto, figliuolo del Moratto Bai turco, il quale piú di cento cinquanta migliaia d'uomeni armati venia addosso per torli il reame d'Ungheria, ed essendo li loro campi vicino l'uno all'altro, e ordinato ciascuno di loro la sua gente a battaglia, ciascuno confortati li suoi a bene operare e valentemente l'una parte e l'altra combatterono, e con buon animo corsero alla battaglia, nella quale molta gente fu morta; ma molti piú de'Turchi che di Cristiani vi morirono, ma niuna delle parti il dí fu vinta. Poi, l'altro dí, ricominciata tra loro battaglia aspra e crudele a presso che tutto il dí combattutisi insieme con grande mortalità dell'una parte e dell'altra, pure alla fine il campo rimase al Baisetto e a'Turchi, comecché molti piú furono morti de'Turchi che de'Cristiani. *E per questa vettoria con loro avuta dal Baisetto, tutta Balacchia s'arrendé al Baisetto, e lui ubbidirono* (s.n.). Ma pure il Baisetto, per la grande perdita che avea fatto della sua gente, si tornò a Buda con grande perdita fatta

della sua gente, con isperanza di ristorare l'anno vegniente a tutto il suo onore perduto"[2].

Redus la informația sa esențială, fragmentul citat din cronica anonimului florentin susține că în luna mai 1395, în urma unei lupte crâncene între sultanul Baiazid și Sigismund de Luxemburg, oastea celui din urmă a fost înfrântă, fapt care la rândul său a provocat supunerea întregii Valahii – Țara Românească – față de Baiazid, căruia românii „i-au dat ascultare", adică i s-au supus. Cronica adaugă însă că, din pricina grelelor pierderi suferite, Baiazid s-a retras de unde venise, adică, firește, la sudul Dunării.

Informațiile oferite de fragmentul citat sugerează următoarea reconstituire a evenimentelor: în toamna anului 1394, în replică la atacurile lui Mircea și ale lui Sigismund, Baiazid a întreprins o campanie în Țara Românească, unde a suferit însă o grea înfrângere. Conștient de inevitabilitatea unui nou atac turcesc, Mircea se întâlnește cu Sigismund în primăvara anului următor la Brașov, consolidând alianța cu Ungaria. Noul asalt al lui Baiazid s-a produs efectiv în 1395, în luna mai, și s-a încheiat cu victoria sultanului; pierderile grele suferite în această înfruntare l-au silit pe Baiazid să se retragă din țară, lăsând însă în fruntea acesteia, un domn favorabil puterii otomane. Faptul că autorul anonim al cronicii florentine situează acum, adică în luna mai 1395, după și ca urmare a campaniei sultanului Baiazid, supunerea Țării Românești, e un indiciu clar al eșecului campaniei otomane din toamna anului precedent[3].

Mai confuză încă, în lumina surselor disponibile, e situația din Țara Românească în urma ofensivei lui Sigismund în vara anului 1395, care a înregistrat incontestabile succese, și a contraloviturilor turcești; sigur e că cel puțin asupra unei părți a țării, dacă nu asupra ansamblului ei, turcii au reușit să-l impună domn pe Vlad, care s-a orientat pe plan extern în direcția Poloniei și a Moldovei, ostilă la acea dată regelui Ungariei.

Întreaga discuție cu privire la cronologia luptelor lui Mircea cu Baiazid în intervalul 1393–1402 se cuvine reluată, după noi investigații de izvoare, cu rigoarea impusă de orice demers autentic științific, fără apel la argumente de autoritate și exaltări pseudonaționale. Personalitatea lui Mircea e prea însemnată în istoria noastră pentru a deveni obiect de exercițiu declamatoriu de tipul *Cântării României*.

[2] *Cronica volgare di Anonimo Fiorentino dall'anno 1385 al 1409, già attribuita a Piero di Giovanni Minerbetti,* a cura di Elina Bellondi, în *Rerum Italicarum Scriptores, Raccolta degli storici italiani del Cinquecento al Millecinquecento,* nuova edizione, XXVII, 2, p. 197.

[3] Pentru o reconstituire similară a desfășurării evenimentelor, vezi V. Pervain, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul secolului al XIV-lea,* în AIIAC, 18, 1975, p. 89–117; studiu temeinic, care folosește cu acribie și spirit critic îndeosebi documentele emise de cancelaria ungară.

UN OM DE AFACERI ROMÂN ÎN SPAȚIUL PONTIC LA MIJLOCUL VEACULUI AL XV-LEA: „TEODORCHA DE TELICHA"

ȘTEFAN ANDREESCU

Într-un studiu al său publicat în 1987, intitulat *Les Orientaux à Caffa au XV[e] siècle,* profesorul Michel Balard rânduia printre membrii comunității grecești ce viețuia în principala colonie genoveză de pe litoralul pontic pe un anume „Demetrius de Telica". Pe temeiul câtorva acte inedite din arhivele din Genova, profesorul Balard semnala mai întâi că acesta, în 1472, cumpăra un magazin situat în interiorul citadelei din Caffa, contra sumei de 6 000 de aspri, de la doi greci, Micali și Manoli de Auria. Dar, lucru mai important, el era „le fils du Grec Teodorca de Telica, qui a prêté en 1461 plus de 40 000 aspres au seigneur de Théodoro-Mangoup et confié cinq ans plus tard une grosse commande de 300 *sommi* à Lodisio de Pietrarossa". Aceste câteva elemente l-au făcut pe profesorul Balard să-l socoată pe „Demetrius de Telica" drept unul din cei mai bogați reprezentanți ai comunității grecești din Caffa[1].

De fapt, istoricii români s-au ocupat de „Teodorca de Telica" încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Mai exact, Nicolae Iorga este cel ce a atras atenția asupra lui, pornind de la un document publicat în colecția lui Amedeo Vigna. Este vorba de un salv-conduct, emis în 19 septembrie 1455 la Genova, de către Protectorii Băncii San Giorgio în favoarea lui „Theodorus cha de Thelica velachus", care era „habitator ciuitatis nostre Soldaie". În baza acestui act, personajul cu pricina putea să-și desfășoare liber afacerile în Caffa și Soldaia, dar și să meargă „ad omnes alias urbes et terras ditioni nostre subjectas, Famagusta comprehensa""[2]. Sigur că ceea ce a stârnit interesul lui Iorga a fost precizarea de lângă nume: „velachus". Pe de altă parte, într-un alt document, tot din colecția Vigna, din 26 aprilie 1471, este desemnat sub forma „cavalerul" *Teodorus cha*[3].

[1] Vezi Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie génoise (XIII[e]–XV[e] siècle),* Variorum reprints, London, 1989, XIII, p. 230 (studiul citat a apărut inițial în „Byzantinische Forschungen", XI, Amsterdam, 1987); vezi și idem, *Les hommes d'affaires occidentaux ont-ils asphyxié l'économie byzantine?,* în vol. *Europa medievale e mondo bizantino. Contatti effettivi e possibilità di studi comparati,* a cura di G. Arnaldi e G. Cavallo, Roma, 1997, p. 264.

[2] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe,* București, 1899, p. 118; actul a fost editat de A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio,* t. I, Genova, 1868, p. 371–372.

[3] N. Iorga, *op. cit.,* p. 137; A. Vigna, *op. cit.,* t. II, Genova, 1871, p. 770.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 23–30, 1998

Ulterior, Nicolae Bănescu a examinat o serie de registre ale Massariei (trezoreriei) din Caffa, din răstimpul 1455–1472, spre a extrage din ele numele de români pe care le-a întâlnit. Şi, potrivit observaţiilor sale, „mai însemnat decât toţi" rezultă a fi fost tocmai Teodorcha de Telicha, în legătură cu care a publicat un număr de 11 însemnări. De fiecare dată numele acesta este pomenit în socotelile din Caffa în raport cu sume mari de bani, mai ales în legătură cu vama oraşului *(comerchium)*. Pe temeiul aceloraşi însemnări, Nicolae Bănescu putea conchide, în altă ordine de idei: „Calitatea lui de Român e sigură: în «Massaria» pe anii 1455 şi 1457 e înregistrat: *Dominus Theodorca de Telicha Vellachus*". În sfârşit, personajul, „probabil un Moldovean", venea din „Telicha", loc pe care Bănescu declară că nu-l poate identifica, deşi adăuga că „un sat, Teliţa, există şi azi pe Nistru, mai sus de gura Bâcului, unde-l însemnează încă Dimitrie Cantemir, pe cunoscuta lui hartă a Moldovei"[4].

Relativ de curând, în anul 1982, a mai ieşit la iveală un izvor deosebit de preţios cu privire la Teodorcha de Telicha. Este un lung act notarial, alcătuit în Pera, la 1 februarie 1490, de către notarul Dominicus de Alsario, în numele lui „Primaflos, filia condam Demetrii de Telicha, filii condam sereni domini Theodorocha de Telicha, olin habitatoris Soldaie"[5]. Ce ne spune acest act? „Primafloare", fiica lui Dimitrie „de Telicha", a fost mai întâi măritată cu Giovanni Battista de Campofregoso, iar apoi, după ce a rămas văduvă, s-a recăsătorit tot cu un genovez cu nume sonor, Luciano Squarciafico *del fu Giuliano*. De altminteri, ea însăşi era pe jumătate genoveză, căci mama ei – încă în viaţă acum, în 1490 –, pe nume Cathymia, era fiica lui Geronimo *de Alegro*. Bunicul ei patern, „Theodorocha de Telicha", i-a constituit o dotă în valoare de 400 de *sommi* de argint *de Caffa*. Dar această sumă de bani trebuia recuperată de la debitorii bunicului fetei, care şi-a cedat drepturile în favoarea celui dintâi soţ al „Primeiflori", Giovanni Battista Campofregoso.

A intervenit, însă, cucerirea Caffei de către turci (1475), prilej cu care, cum vădeşte actul în discuţie, „omnes pe[rso]ne, maxime Lattini Iannuensses in disperssionem abierunt, ductis ipsis Latinis Iannuenssibus et Caffenssibus captivis ex Caffa in urbem miserabilem Constantinopolim". Printre cei ce au împărtăşit această tristă soartă s-a numărat şi notarul Nicolo de Torriglia, unul din debitorii lui Teodorca de Telicha, care acum se găsea în insula Chios. Acesta, pentru datoria sa în bani, aşa cum se consemnase într-un act redactat de notarul Lodisio de Pietrarossa, îşi pusese drept chezăşie casa construită de el în Caffa. Dar, întrucât Caffa a încăput pe mâna turcilor, tot ceea ce Nicolo de Torriglia a avut acolo s-a pierdut. De aceea, prin acest act „Primafloare" renunţă la banii

[4] N. Bănescu, *Vechi legături ale ţărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 34–36.

[5] Actul a fost editat de Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, t. I, Pera, 1408–1490, Genova, 1982, nr. 124, p. 273–278.

ce-i datora notarul Nicolo de Torriglia, cu excepţia sumei de 150 de lire de „genovini", ce urma a-i fi achitată în trei rate, până la 1 ianuarie 1492[6].

Actul de mai sus a reţinut atenţia profesorului Geo Pistarino, în măsura în care genealogia familiară pe care el o vădeşte „exprimă raportul între Genova şi Orient în planul legăturilor personale şi afective". Dar domnia sa s-a ferit să-şi spună punctul de vedere asupra etniei din care provenea *serenus dominus* Teodoroca de Telicha sau fiul său Demetrius[7]. Oricum, lăsând la o parte izvoarele genoveze în care pe lângă numele lui „Teodorcha de Telicha" figurează precizarea „Velachus", se poate dovedi şi în alt chip că în nici un caz el nu era grec, aşa cum a crezut Michel Balard. În aceeaşi colecţie de documente a lui Amedeo Vigna mai este publicat un act, ce poartă data de 20 iunie 1455 şi a fost redactat în Soldaia. Este vorba de o scrisoare trimisă de locuitorii de aici, „latini şi greci", protectorilor Băncii San Giorgio, prin care îşi exprimau bucuria la vestea că aceştia au preluat stăpânirea asupra coloniilor din Marea Neagră (evenimentul a avut loc la 15 noiembrie 1453). Avem de-a face, fără îndoială, cu un gest de *captatio benevolentiae.* Însă ceea ce ne interesează sunt semnăturile din josul acestui act. A. Vigna le-a publicat pe două coloane: în stânga cele ale „latinilor", iar în dreapta pe cele greceşti. Or, pe coloana din stânga, a „latinilor", unul din primele nume este al lui... *Teodorcha de Telica*[8]. De fapt, în ordine cronologică, aceasta este şi prima menţiune cu privire la personajul nostru în izvoarele genoveze cunoscute până astăzi. Iar cea din urmă menţiune este reprezentată de o scrisoare pe care Protectorii i-o adresau personal, în data de 7 februarie 1472, şi din care aflăm că acum el se ocupa de... opere pioase! Să mai reţinem din acest text asigurarea de la urmă: pentru că „Theodorus cha de Telica habitator Soldaie" a ales „viuere in le terre nostre e sotto la nostra protetione... voi e li vostri et tute le vostre cose ne sono singularmente arricomandate"[9].

★

În anul 1961, în binecunoscuta sa lucrare *Gênes au XVe siècle,* J. Heers pomenea la un moment dat de un act inedit din Arhivele din Genova, care vădea că în 1448 „un marchand de Valachie... obtenait du Doge un sauf-conduit pour aller à Caffa, Péra et Chio". Acest act l-a interesat întrucât dovedea că insula

[6] Am atras atenţia asupra acestui document mai întâi în articolul nostru: *Au temps de la chute de Constantinople: nouvelle données sur les relations roumano-génoises,* în RRH, t. XXIII, 1984, 4, p. 331–332. Potrivit calculelor lui Octavian Iliescu, 3 000 de *sommi* de argint, adică suma cu care voievodul Petru al Moldovei l-a împrumutat în 1388 pe regele polon Vladislav, echivala cu 14 531 de ducaţi de aur *(Le prêt accordé en 1388 par Pierre Muşat à Ladislas Jagellon,* în RRH, t. XII, 1973, 1, p. 134–135). Aceasta ar însemna, deci, că dota pentru nepoata lui „Teodorcha de Telicha" depăşea suma de 1 900 de ducaţi de aur veneţieni.

[7] Geo Pistarino, *Genovesi d'Oriente,* Genova, 1990, p. 341.

[8] A. Vigna, *op. cit.,* I, p. 315.

[9] *Ibidem,* II, p. 834

Chios devenise „le but des lointains voyages d'affaires des Chrétiens des Balkans par les routes du Sud-Est européen"[10].

Am regăsit de curând acest document şi primul lucru pe care l-am căutat a fost, fireşte, numele beneficiarului său. Astfel am putut constata că salv-conductul era în favoarea lui „Theodorocha de Telicha velachus", care, „cum uxore et filiis suis utriusque sexus ac servis, famulis, factoribus omnique familia sua, rebus, bonis, pecuniis et mercibus", putea merge să se stabilească şi să facă negoţ la Genova „et ad alia quecunque loca dominii nostri ubicunque sita sint spetialiterque Capham, Peram et Famagustam et Chium et universa loca Orientis, Maris Maioris et Syrie tam terra quam mari". Data exactă a actului, emis la Genova, este 20 martie 1448[11].

Să reflectăm acum asupra semnificaţiei acestui document. Mai întâi îl vom compara cu celălalt document de acelaşi tip, demult cunoscut, salv-conductul din 19 septembrie 1455. Este limpede că acesta din urmă a fost cerut şi obţinut în noile condiţii ale schimbării statutului posesiunilor genoveze din spaţiul pontic, de curând trecute sub controlul particular al Băncii San Giorgio. Dar ceea ce ne reţine cu precădere atenţia este faptul că, în vreme ce în actul din 1455 găsim precizarea că personajul nostru era „habitator" în Soldaia, în actul din 1448 nu se specifică nimic în acest sens. De unde putem deduce că atât de cuprinzătorul salv-conduct *din 20 martie 1448 este însuşi actul în temeiul căruia „Theodorocha de Telicha velachus" s-a strămutat şi s-a stabilit în Crimeea, alegîndu-şi ca loc de reşedinţă Soldaia.*

O altă observaţie în legătură cu acest document este că el ne apropie mult în timp de data unei inscripţii din Cetatea Albă, discutate odinioară de Nicolae Iorga şi Ioan Bogdan. Textul acestei inscripţii greceşti, în tălmăcirea lui N. Iorga, suna după cum urmează: „Rugăciunea robului lui Dumnezeu Teodor. – Isus Christos învinge. S-a făcut această cetate sub prea evlaviosul Domn Ştefan Voevod şi de către maiestrul Domniei Sale şi mai marele peste cetate, la anul 6948 [adecă 1440]. Fereşte de primejdie, Născătoare de Dumnezeu, pe robul tău Ştefan Voevod". Şi tot Iorga este cel care a făcut apropierea între numele „Teodor", pomenit în inscripţia din 1440, şi personajul prezent după 1455 în actele genoveze, care „ar putea fi arhitectul de odinioară din Cetatea Albă"[12].

La rândul său, I. Bogdan a publicat atât textul grecesc al inscripţiei, cât şi o nouă traducere românească. După părerea lui Bogdan, numele din primul rând al inscripţiei trebuie citit *Fedorca*. Iar ceva mai jos, tălmăcirea unui alt rând al textului a fost corectată aşa: „...şi prin boierul domniei sale şi al cetăţii pârcălab". În fine, data întregită a inscripţiei este 10 noiembrie 1440. Deci, după părerea lui I. Bogdan, Fedorca a fost nu „arhitectul", ci însuşi pârcălabul Cetăţii Albe, de

[10] J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, p. 399.

[11] Archivio di Stato Genova, Archivio Segreto, *Diversorum reg.*, nr. 539. Vezi şi anexa.

[12] N. Iorga, *op. cit.*, p. 99 şi 137.

altminteri cel dintâi pârcălab cunoscut. De asemenea, adoptând identificarea lui Iorga cu „Teodorcha de Telicha“, Bogdan atrăgea atenţia, pe temeiul actului genovez din 1471, că: „Un «cavaler» moldovean în sec. XV e un «boier» moldovean, şi atributul «de Telicha» arată satul de unde era el”. Dar cu privire la identificarea satului nu a putut oferi nici o sugestie convingătoare[13].

Nicolae Iorga a replicat, acceptând să modifice doar lectura numelui din primul rând al inscripţiei, în forma: „Thedorka”. În rest, după părerea lui Iorga, rostul lui la Cetatea Albă a fost de „maestru al domniei”, deci de arhitect, priveghind în calitate de ispravnic refacerea zidurilor vechii cetăţi genoveze. Mergând mai departe, Iorga echivala numele „Tedorcha” prin „Tudorachi”, „Theodorakis“, cu explicaţia: „Inscripţia a fost dictată de el însuşi“ şi el „a întrebuinţat limba sa obişnuită”, adică greaca. În fine, a interpretat numele „Telicha”, susţinând că ar fi vorba de transpunerea toponimului *Telča,* Tulcea, „veche aşezare, cu o populaţie amestecată, în care se aflau desigur şi greci”[14]. Merită subliniat, totodată, că marele istoric a menţinut şi acum identitatea între personajul menţionat în inscripţia de la Cetatea Albă şi cel scos la iveală, mai târziu, în repetate rânduri, de izvoarele genoveze.

Schimbarea părerii lui Iorga despre originea etnică a lui „Teodorcha de Telicha” nu rezistă dacă facem apel din nou la lista de semnături ale „latinilor şi grecilor” din Soldaia, din 1455, de care am amintit mai sus. Apoi, dacă ţinem seamă de „stilul inscripţiilor noastre” – invocat la un moment dat de Iorga –, plasarea numelui „Thedorka” în inscripţia din 1440 în chiar primul rând lasă limpede să se înţeleagă că nu avem de-a face doar cu un simplu ispravnic al lucrărilor de la Cetatea Albă, ci cu un personaj cu rosturi mai înalte, de bună seamă însuşi pârcălabul cetăţii, aşa cum a susţinut Ioan Bogdan. În sfârşit, cu privire la locul său de baştină, credem că remarca lui Nicolae Bănescu este cât se poate de îndreptăţită: este vorba de *satul Teliţa,* de lângă Nistru[15].

[13] I. Bogdan, *Inscripţiile de la Cetatea Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei,* în AARMSI, Seria II, t. XXX, 1908, p. 316 şi 322–323.

[14] N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor,* comunicare rostită la Academia Română în anul 1937, reeditată în volumul: N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc,* ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 225–226. Cf. Idem, *Istoria comerţului românesc,* lucrare în care Iorga se întreba dacă nu cumva „Thelica” ascunde, prin deformare, toponimul Chilia („Chelica? Chilia?”) *(Opere economice,* ed. îngrijită de Georgeta Penelea, Bucureşti, 1982, p. 504).

[15] Vezi Alexandru I. Gonţa, *Documente privind istoria României, A. Moldova, Veacurile XIV–XVII (1384–1625). Indicele numelor de locuri,* s.v. În 2 februarie 1616 acest sat era dăruit mănăstirii Sf. Sava de la Ierusalim de către Ionaşco „feciorul lui Stroici mare logofăt”. Se menţiona totodată în actul de danie că satul Teliţa figura şi în „uricele Drujeştilor”, păstrate acum la mănăstirea Probota, şi, în consecinţă, numele lui trebuia ras de acolo (DIR, A, veac. XVII – 4, nr. 5, p. 3–4). În a doua jumătate a secolului XVII satul este achiziţionat de un mare negustor, devenit boier (N. Iorga, *Ucraina moldovenească,* în AARMSI, Seria II, t. XXXV, 1913, p. 350–351).

Nu este deloc exclus ca boierul moldovean Fedorca de Teliţa să fi luat hotărârea să se strămute, împreună cu familia sa, în Crimeea din pricina sângeroaselor lupte dinastice din Moldova. De ajuns să ne gândim, în acest sens, că în 13 iulie 1447, adică mai puţin de un an înainte de emiterea salv-conductului genovez, a fost ucis voievodul Ştefan, fostul său stăpân, în numele căruia a executat lucrările de la Cetatea Albă[16]...

De ce înclinăm pentru identificarea toponimului „Telicha" cu satul Teliţa? Mai întâi este de observat că în actele genoveze sau în registrele Massariei din Caffa numele cu pricina uneori apare fără „h" – *Telica*. Apoi, am reflectat la chipul în care a fost trecut într-un act intern moldovenesc numele unui occidental, către sfârşitul secolului al XVI-lea. Este vorba de marele vistier *Planiţa*, menţionat o singură dată în sfatul lui Aron vodă, într-un hrisov slavon din 25 decembrie 1591. Să reţinem existenţa în cadrul acestui nume a grupului de litere „iţa". Aşa cum am arătat de curând, avem de-a face cu François Ponthus de la Planche, gentilom francez aflat mai întâi în slujba lui Petru vodă Cercel al Ţării Româneşti (1583–1585). Or, într-o scrisoare italiană expediată din Cluj la 15 martie 1586 el este amintit în forma: „Mons. della Planica"[17]. Iată deci că grupul de litere „ica" – la fel precum în cazul numelui Telica – s-a transformat sub pana scribului din cancelaria domnească a Moldovei în „iţa". De ce să nu admitem şi procesul invers? Numele Teliţa a devenit în actele latine genoveze „Telica" sau „Telicha". Pe de altă parte, dacă primim această identificare putem înţelege mai uşor însăşi forma *Fedorca* a numelui boierului, de certă influenţă ruteană[18]. Căci, aşa cum am spus, satul Teliţa, din ţinutul istoric al Orheiului, se află aproape de Nistru, cu alte cuvinte într-o zonă în chip firesc expusă unor asemenea înrâuriri lingvistice.

Încă un cuvânt despre semnificaţia actului din 20 martie 1448, acum pus în circulaţie. Un asemenea salv-conduct, atât de extins şi încă obţinut direct de la Genova, putea fi dat numai unui personaj binecunoscut şi cu puternice legături în mediile genoveze din spaţiul pontic. Or, un fost „jupan" de „Moncastro", cum credem că a fost Fedorca de Teliţa, întrunea în chip vădit aceste condiţii. Dacă menţiunea că a fost „habitator" în Soldaia nu spune mult despre statutul lui social[19], în schimb faptul că s-a încuscrit cu un genovez cu nume sonor –

[16] Vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, Bucureşti, 1959, nr. 136, p. 71, precum şi studiul lui Leon Şimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432–1447*, în AIIAI, VII, 1970, p. 60.

[17] Ştefan Andreescu, *Un français au service de deux princes roumains à la fin du XVI^e siècle*, sub tipar.

[18] N. A. Constantinescu, *Dicţionar onomastic românesc*, Bucureşti, 1963, s.v. *Teodor*.

[19] Vezi, mai nou, discuţia lui David Jacoby, *Les génois dans l'Empire byzantin: citoyens, sujets et protégée (1261–1453)*, în *La storia dei genovesi*, IX, Genova, 1989, p. 261–262 şi, mai ales, n. 84 de la p. 279.

babil în jurul anului 1460 –, că a pregătit o căsătorie similară și pentru nepoata sa, împreună cu o dotă extrem de consistentă[20], dar și faptul că a mânuit necontenit mari sume de bani, toate aceste elemente ne lasă să întrezărim antecedente deosebite ale personajului, atât în privința originii lui nobiliare, cât și a puterii economice. Ceea ce nu face decât să întărească aceeași concluzie. Iar în altă ordine de idei, Fedorca de Telița este un exemplu de adaptare perfectă a unui boier moldovean în ambianța comercială și spirituală a coloniilor italiene de pe țărmurile Mării Negre la jumătatea veacului al XV-lea.

ANEXA

20 martie 1448, Genova – Salv-conduct pentru boierul moldovean Fedorca de Telița

Pro Teodorocha velacho

Ianus dux etcetera, Consilium Antianorum civitatis Ianue ac Officium Provisionis Romanie harum litterarum nostrarum auctoritate damus, concedimus et impertimur plenum, tutum et validum salvumconductum omnimodamque fidantiam valituram et duraturam usque quo illum vel illam expresse revocaverimus et post revocationem annos duos proximos a die revocationis ut dici solet pro contramando generoso viro Theodorocha de Telicha velacho cum uxore et filiis suis utriusque sexus ac servis, famulis, factoribus omnique familia sua, rebus, bonis, pecuniis et mercibus quibuscunque et cuiuscunque generis tam coniunctim quam divisim semel et pluries accedendi ad civitatem nostram Ianue et ad alia quecunque loca dominii nostri ubicunque sita sint spetialiterque Capham, Peram et Famagustam et Chium et universa loca Orientis, Maris Maioris et Syrie tam terra quam mari eques et pedes ibidemque standi, morandi, habitandi, pernotandi, negotiandi, traffigandi et frequentandi ac transeundi et de omnibus suis rebus, bonis, pecuniis ac mercibus et creditis illarumque processibus pro libito suo quocunque voluerit disponendi exindeque pro suo libito quotienscunque voluerit discedendi et iterum redeundi et discedendi et eundi quo ei placuerit tam per terram quam aquam et in quocunque navigio cuiuscunque nationis fuerit nisi esset navigium nationis cum quo eodem tempore bellum publicum a nobis gereretur tute libere et secure omni impedimento reali et personali omnique molestia prorsus cessante. Ita ut ipse Thodorus cha uxor, filii, servi, famuli ac factores eius, res, pecunie, bona et merces, processus ac credita et loca que haberet ad presens vel in futurum acquireret in quibuscunque comperis nostris tam Ianue quam Caphe et Pera sub quocunque nomine scripta essent vel in futurum scriberentur ac etiam domus, predia et possessiones acquisita ad presens vel in futurum acquirenda salva et salve sint ac pro salvis habeantur ubicunque reperta fuerint tam terra quam mari et in quocunque loco territorii nostri et dominii et spetialiter Capha, Pera et Famagusta ac aliis locis omnibus ut supra ac et prout si essent subditi nostri et bona, pecunie, res et merces, loca, credita, domus et predia nostrorum subditorum non obstantibus aliquibus guerris, odiis, inimicitiis, differentiis vel debitis presentialiter vertentibus vel que in posterum verti possent inter nos et alios quoscunque principes, dominia, dominos et communia aut alios viros quicunque sint vel cuiuscunque nationis existant quacunque ratione vel causa que dici vel excogitari possit non obstantibus represaliis quibuscunque aut represaliarum laudis vel licentiis cuicunque concessis vel decetero concedendis contra quoscunque

[20] Vezi mai sus n. 6.

principes, dominos, dominia et communitates eorumque subditos aut alios viros eorumque res et bona quacunque ratione vel causa demumque generaliter omnibus aliis huiuscemodi obstantiis quibuscunque etiam si tales essent de quibus oporteret spetialem fieri mentionem que hic pro expressis habeantur, declarato tamen quod presens salvusconductus nullatenus se extendat ad personas nominatas et ad aliqua bona sua que ante presentem salvumconductum in quovis loco impedita vel arresta aliqua ratione fuissent in quo casu dumtaxat ministrari iusticiam volumus, presenti salvoconducetu non obstante. Data Ianue, die XX[a] marcii 1448.

A.S.G., Archivio Segreto, *Diversorum Reg.*, 539.

ÎNCEPUTURILE PROBLEMEI BASARABIEI. ȘTEFAN CEL MARE

EUGEN DENIZE

Basarabia[1], teritoriul românesc cuprins între Prut, Nistru și Marea Neagră[2], ocupând aproape jumătate din suprafața statului feudal al Moldovei, a fost și continuă să rămână una din problemele fundamentale ale istoriei poporului român. Ea este un exemplu elocvent al felului în care istoria românească a fost influențată de factorii externi, în special de marile puteri vecine. Acestea, fie că au fost Ungaria sau Polonia, Imperiul Otoman, Rusia țaristă sau Imperiul Habsburgic, nu au ezitat să ocupe cât mai mult pământ românesc, două fiind, după opinia noastră, cauzele principale care le-au împiedicat să-l ocupe în întregime: rezistența, în forme variate, opusă de români și rigorile impuse de necesitatea păstrării unui echilibru de putere în zonă. Cu toate acestea, mai bine de jumătate din spațiul românesc (Transilvania, Banat, Bihor, Maramureș, Oltenia, Bucovina, Basarabia, Dobrogea) a fost supus, pentru îndelungate perioade de timp, dominației străine directe. Marele merit istoric al românilor a fost însă acela că, o dată constituit, ei au știut să-și păstreze statul. Chiar în formele cele mai ciuntite și în condițiile cele mai vitrege, statalitatea românească a cunoscut o evoluție neîntreruptă din momentul apariției sale și până în zilele noastre, ceea ce nu s-a întâmplat chiar în cazul unora dintre marii vecini pe care i-am amintit anterior.

Rădăcinile istorice ale problemei Basarabiei se pierd undeva în negura istoriei, cu mult înainte de întemeierea statelor feudale românești, mai ales în

[1] Numele de Basarabia provine de la dinastia munteană a Basarabilor, care, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și-a întins stăpânirea până la gurile Dunării și țărmurile Mării Negre și se va păstra și sub stăpânirea Moldovei (G. I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Bucarest, 1943, p. 17–26). În secolul al XVI-lea, numele se aplică teritoriului cucerit de turci în sudul Moldovei, incluzând Chilia, Cetatea Albă, Tighina, Ismail, Căușani (Ch. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. I, Paris, 1787, p. 304), iar în 1670 un raport venețian identifică Bugeacul cu Basarabia (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetășii Albe*, București, 1899, p. 75). Pentru numele de Basarabia a se vedea și C. Diaconescu, *Accepțiunile istorice ale Basarabiei*, în „Cuget moldovenesc", XII, 1943. Cele mai vechi mențiuni documentare despre Basarabia se întâlnesc în două hrisoave sârbești din 1349 și 1357 (Ion I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, în AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943–1944, p. 2).

[2] Ioan C. Băcilă, *Schiță istorică asupra hotarelor Basarabiei*, extras din AB, an I, nr. 3, Chișinău, 1929, p. 1.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 31–47, 1998

privința culoarului din sudul acestei regiuni care permitea trecerea din stepele nord-pontice în sudul Dunării și invers, și din această cauză nu vor face obiectul studiului de față. Ceea ce înțelegem noi prin începuturile problemei Basarabiei este procesul de pierdere parțială și treptată a teritoriului dintre Prut, Nistru și Marea Neagră de către Moldova în fața expansionismului otoman de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea, până la a doua domnie a lui Petru Rareș, cu o posibilă prelungire până în vremea lui Ion Vodă cel Viteaz și Mihai Viteazul, ultimii domnitori români care au încercat să recucerească prin forța armelor teritoriul ocupat de turci în sudul țării și cunoscut sub numele de Bugeac[3].

Aceste pierderi teritoriale au avut, în marea lor majoritate, un caracter definitiv, recuperările au fost fie parțiale, fie târzii, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, și au fost tranzitorii, după perioade de timp relativ scurte statul român fiind obligat să le cedeze din nou. Excepție de la această afirmație o constituie perioada cuprinsă între 1538 și 1541, atunci când turcii au cucerit, practic, întreaga Basarabie, dar, datorită unor cauze multiple asupra cărora ne vom opri pe larg atenția în paginile unui studiu ulterior, vor fi nevoiți să o retrocedeze Moldovei, păstrând doar zona de sud, Bugeacul, până la nord de Tighina.

Important este însă faptul că turcii, prin politica lor de cuceriri, au deschis problema Basarabiei, conferindu-i o importanță internațională, problemă ce va cunoaște o amplificare majoră în 1812, atunci când întregul teritoriu dintre Prut, Nistru și Marea Neagră va trece în stăpânirea Rusiei, dar aceste evoluții depășesc cu mult limitele prezentului studiu și sunt foarte bine cunoscute în istoriografia noastră.

Înainte de a încheia această scurtă introducere credem că se impune să spunem câteva cuvinte și despre importanța pe care Basarabia a avut-o în istoria poporului român, dar și în istoria continentului nostru în general. Partea de răsărit a Moldovei, teritoriul dintre Prut, Nistru și Marea Neagră, a avut, fără nici o îndoială, o importanță deosebită de-a lungul istoriei, importanță pe care și-o menține și în momentul de față. Dacă această afirmație este valabilă pentru întreg teritoriul, datorită resurselor sale economice, umane, a facilităților de comunicație și a poziției strategice, ea este cu atât mai adevărată pentru partea de sud a Basarabiei. Această zonă, cunoscută și sub numele de Bugeac, prezintă pentru cel care o stăpânește trei avantaje majore: ieșirea la mare, ieșirea la Dunăre și legătura cea mai scurtă pe uscat dintre teritoriile nord-pontice și Peninsula Balcanică, drumul cel mai scurt spre Constantinopol unde se află atât prestigiul imperial, cât și cheile Mediteranei sau ale Mării Negre, în funcție de punctul din care sunt privite lucrurile. Indiferent din ce parte vin cuceritorii, de la nord sau de la sud, stăpânirea asupra Bugeacului este fundamentală deoarece permite simultan închiderea sau deschiderea porților spre noi cuceriri, spre noi orizonturi

[3] Pentru denumirea de Bugeac a se vedea, printre altele, Ion I. Nistor, *art. cit.*, p. 14 și Ion Chirtoagă, *Din istoria Moldovei de sud-est și diferitele semnificații teritoriale ale noțiunii Bugeac*, în RI, tom 6, nr. 7–8, 1995, p. 651.

de expansiune. Acest teritoriu a constituit întotdeauna o parte integrantă a spațiului românesc, din toate punctele de vedere, dar a reprezentat și un obiect de crâncene dispute între diferitele puteri pe care istoria le-a adus și tot ea le-a luat din acest spațiu geografic.

★

Între momentul întemeierii statului feudal al Moldovei, în 1359, și acela al preluării tronului de către Ștefan cel Mare, în 1457, situația Basarabiei și, mai ales, a zonei sale de sud, a ieșirii la gurile Dunării și la Marea Neagră, se prezintă, așa cum rezultă din documentele ce au străbătut timpul si ne stau astăzi la dispoziție, destul de tulbure și de confuză. Abia spre sfârșitul domniei lui Petru I (1374–1392) sau la începutul domniei lui Roman I (1392–1394), deci puțin după 1390, Moldova atinge țărmul Mării Negre devenind un stat pontic[4]. Principalele două orașe din această regiune, Chilia și Cetatea Albă, stăpânite de genovezi, sunt ocupate de moldoveni, în timpul lui Alexandru cel Bun (1400–1432), pe la 1410 și 1412[5].

Chilia, Cetatea Albă și, în general, regiunea sudică a Moldovei cu gurile Dunării și litoralul Mării Negre, formează în această perioadă, o zonă de legătură, prin intermediul drumului moldovenesc, de la Cetatea Albă la Lwov, spre Polonia si Marea Baltică, între cele două mari curente ale traficului maritim medieval: traficul hanseatic, baltic, și cel mediteranean. De asemenea, prin Chilia, venind de la Caffa și din Orient trecea un drum foarte important care străbatea Țara Românească, Transilvania, Ungaria și ajungea în Europa Centrală. Acest lucru a făcut ca pentru controlul asupra Chiliei, mai ales, să se declanșeze o puternică rivalitate între Moldova și Țara Românească, dar și între Polonia și Ungaria, la care foarte curând, se va adăuga și Imperiul Otoman[6].

[4] N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359 1457)*, Iași, 1978, p. 51, 56; Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV–XV*, în RdI, tom 34, nr. 5, 1981, p. 907.

[5] N. Iorga, *op. cit.*, p. 60; Ion I. Nistor, *art. cit.*, p 229–230; Ș. Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în AIIAI, tom XXII, 1, 1985, p. 29–42.

[6] Pentru rivalitatea drumurilor comerciale continentale care străbăteau Țările Române și pentru concurența puterilor central și sud-est europene pentru controlul gurilor Dunării a se vedea, printre altele, O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego sredniowiecza* I, *1359–1459*, Warszawa, 1933 (extras din „Przeglad historyczny", I, 2), P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*, în RIR, III, 1933, p. 172 193; idem, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în evul mediu*, în *Interpretări românești*, București 1947, p. 122; idem, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chiliei*, în RSL, 3 București, 1958, p. 95–115; Ș. Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, în RRH, tome XV, no. 3, 1976. p. 421–436, idem, *Relațiile internaționale...*, p. 906, Virgil Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în RdI tom 34, nr. 11, 1981, p. 2091- 2096; Ștefan Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitie du XV^e siecle*, în RRH, tome XXIV no. 3, 1985, p. 217 230

Polonia și Ungaria vor încerca o reglementare definitivă a problemei prin încheierea tratatului de la Lublau din 15 martie 1412[7]. Tratatul prevedea, printre altele, ca Moldova, dacă va refuza să ajute Ungaria în lupta antiotomană să fie împărțită între aceasta, care urma să ia Chilia și părțile apusene ale țării, și Polonia, care urma să ia Cetatea Albă împreună cu părțile răsăritene ale țării.

Foarte curând însă apare în zonă și un alt competitor, Imperiul Otoman. Intenția lui Sigismund de Luxemburg de a-i ataca pe turci manifestată în 1419, și urmată în toamnă de primele ciocniri în zona Severinului[8], precum și integrarea Moldovei în alianța antiotomană a atras prima ripostă a Porții asupra regiunii gurilor Dunării[9]. Dacă Cetatea Albă a fost atacată fără succes[10], în schimb Chilia a fost ocupată, pentru puțin timp, înainte de 25 august 1420[11], dar după scurt timp revine Moldovei în împrejurări rămase neclare. Este posibil ca, fie Dan al II-lea să fi cucerit cetatea de la turci[12], după care Radu Prasnaglava să o fi predat lui Alexandru cel Bun, fie turcii înșiși să o fi cedat lui Radu Prasnaglava care, la rândul său, a cedat-o domnului Moldovei[13].

Moartea lui Alexandru cel Bun a provocat în Moldova o profundă stare de anarhie, urmașii săi, fii și nepoți, luptând pe viață și pe moarte pentru tronul țării[14], dar primind fiecare și un puternic sprijin din exterior, fie din Polonia, fie din Ungaria. Astfel, Moldova a ajuns în pragul dezastrului, al destrămării și al dispariției statului. Turcii au încercat și ei să profite de această situație și în 1432 au atacat zona gurilor Dunării[15], iar în 1448, ca replică la ocuparea Chiliei de către Iancu de Hunedoara[16] și după eșecul unui nou asediu al Constantinopolului, au atacat din nou Chilia, dar au fost respinși[17].

[7] F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea,* în „Studii", tom 17, nr. 5, 1964, p. 1129–1140.

[8] Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419–1420,* în AIIAC, tom 19, 1976, p. 68.

[9] V. Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412–1420),* II, în RdI, tom 35, nr. 11, 1982, p. 1 198–1 201.

[10] N. Iorga, *op. cit.*, p. 81; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 103; idem, *Relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman până la domnia lui Ștefan cel Mare,* în RdI, tom 28, nr. 1, 1975, p. 37.

[11] F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 1 139; V. Ciocîltan, *Chilia în primul sfert...*, p. 2 093; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 105; idem, *art. cit.*, p. 38.

[12] Scrisoarea lui Vladislav II al Poloniei către Sigismund de Luxemburg la J. Caro, *Liber Cancellariae Stanislas Ciolek,* vol. II, Viena, 1874, p. 160–161, apud F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 1 140.

[13] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 105.

[14] Pentru anarhia din Moldova a se vedea *ibidem,* p. 125–199 și idem, *Din istoria diplomației moldovenești (1432–1457),* Iași, 1948.

[15] Idem, *Relațiile Moldovei cu Imperiul otoman...*, p. 40; V. Ciocîltan, *Poarta otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea,* în RdI, tom 38, nr. 11, 1985, p. 1 062.

[16] Francisc Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului,* în „Studii", tom 18, nr. 3, 1965, p. 620.

[17] M. Cazacu, Pierre Ș. Năsturel, *Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448),* în „Journal des savants", septembre–octobre 1978, p. 197–210.

Cedarea Chiliei de către Petru al II-lea lui Iancu de Hunedoara înainte de 22 august 1448[18] s-a făcut ca recompensă pentru ajutorul primit la preluarea domniei, cu scopul apărării Moldovei dinspre Dunăre împotriva turcilor și a avut drept consecință înglobarea Moldovei în sistemul militar al guvernatorului Ungariei într-o perioadă premergătoare expediției antiotomane a acestuia din toamna aceluiași an. În oraș a fost instaurat un sistem de condominium ungaro-muntean. Iancu de Hunedoara, așezând garnizoana sa în cetate, a admis ca vama, pescăriile, târgul și administrația, ba chiar și folosirea militară a cetății să rămână muntenilor. El a transferat, de fapt, Chilia de la Moldova, vasala Poloniei, la Țara Românească, vasala Ungariei[19].

Dar aceste evoluții au provocat profunda nemulțumire și îngrijorare a Poloniei, interesată tot mai mult nu numai de comerțul ce se desfășura prin Cetatea Albă, ci și de cel al Chiliei. În iulie 1448 regele Cazimir al IV-lea îi scria lui Iancu de Hunedoara, afirmându-și calitatea de suzeran al Moldovei și declarând că va pune rânduială în rivalitatea pentru tronul acestei țări[20]. La 1 august 1448, Iancu de Hunedoara, aflând că regele Poloniei se apropie cu oastea de granițele Moldovei, i-a scris din Mediaș, rugându-l ca să nu turbure domnia lui Petru înainte ca el să se fi întors din expediția împotriva turcilor[21]. Presiunile polone l-au obligat însă pe Petru al II-lea ca, în actul omagial depus față de regele Cazimir al IV-lea la Hotin, la 22 august 1448, să-și asume obligația de a readuce Chilia în stăpânirea Moldovei[22]. Această formulă se va repeta în actele omagiale ale lui Petru Aron, din 29 iunie 1456[23], și Ștefan cel Mare, din 2 martie 1462[24], dispărând însă după 1465, anul în care Ștefan va recuceri Chilia. În schimb Bogdan al II-lea, care a depus omagiu de vasalitate față de Iancu de Hunedoara la 5 iulie 1450, se angaja că nu va ataca Chilia[25].

Pericolul cel mare pentru Chilia, Cetatea Albă și zonele din sudul Moldovei cuprinse între Prut, Nistru și Marea Neagră începe însă să se profileze după 1453, după ce turcii cuceresc Constantinopolul și încep să desfășoare o politică energică

[18] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. Ediția a II-a, revăzută, București, 1958, p. 84; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 95; P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV...*, p. 103; N. Grigoraș, *Relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman...*, p. 43.

[19] P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în veacul XV...*, . 106–107.

[20] *Monumenta Medii Aevi Poloniae*, XIV, 3, p. 33–34.

[21] *Ibidem*, II, 2, p. 40–41.

[22] M. Costăchescu, *Documente moldovenești, înainte de Șetafn cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 733–737.

[23] *Ibidem*, p. 780, 784.

[24] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 284 și 287.

[25] M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 756–757.

de transformare a Mării Negre într-un lac turcesc[26]. Prin această politică ei urmăreau obiective foarte precise. Pe lângă un control politico-militar exercitat asupra întregului bazin al Mării Negre, turcii căutau să fie principalii beneficiari ai potențialului economic al regiunii și al intensului comerț practicat aici, statul otoman, spre deosebire de statele occidentale ale vremii, aplicând o politică intervenționistă în domeniul economic[27]. În cele din urmă, ei își vor atinge obiectivele, prin cucerirea Trapezuntului în 1461, a Caffei și a celorlalte colonii genoveze în 1475, și a Chiliei și Cetății Albe în 1484, Marea Neagră fiind transformată în lac turcesc. Consecințele economice vor fi însă negative deoarece turcii vor scoate această zonă geografică din marile circuite comerciale internaționale[28], importanța Mării Negre decăzând de la rangul ei internațional la unul local, ceea ce va constitui o frână în calea modernizării societății din țările limitrofe unde feudalismul, în loc să se dilueze, se va consolida.

Din cauza acestei politici a sultanului Mehmed al II-lea tensiunile moldo-otomane vor crește simțitor în anii imediat premergători urcării pe tron a lui Ștefan cel Mare. O știre din 10 septembrie 1453 relevă existența unui ultimatum otoman către Moldova, anterior acestei date, în care se cerea plata unui tribut în schimbul păcii[29]. Tratativele în vederea rezolvării acestei probleme au fost începute de Alexăndrel (1449; 1452–1454; 1455)[30] și continuate de Petru Aron (1451–1452; 1454–1455; 1455–1457). În paralel însă, ambele părți au adoptat și măsuri militare adecvate, atât defensive, cât și ofensive. Astfel, în 1454 fortificațiile de la Cetatea Albă au fost consolidate de către pârcălabul Stanciu[31], ceea ce a făcut ca flota otomană condusă de Temircai, trimisă să atace cetatea în același an, să nu declanșeze atacul, mulțumindu-se doar cu o demonstrație de forță[32]. În anul următor, în 1455, moldovenii din Cetatea Albă reușesc să

[26] Ș. Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453–1484)*, în *Colocviul româno-italian Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XV*, București, 27–28 martie 1975, București, 1977, p. 133–138. Importanța Chiliei și a Cetății Albe pentru turci după 1453 reiese și din afirmația pe care ienicerul sârb Constantin Mihailovici din Ostrovița i-o atribuie lui Mehmed II: „Atâta vreme cât Chilia și Cetatea Albă le țin și le stăpânesc românii, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom putea avea nici o biruință". (*Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 128).

[27] A. Afetinan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turco-ottoman*, Ankara, 1976, p. 12.

[28] G. I. Brătianu, *La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în RHSEE, XXI, 1944, p. 36–69; idem, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Monachii, 1969, pp. 327–328.

[29] Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452–1504)*, în RRH, XII, no. 1, 1973, p. 180.

[30] Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 634.

[31] Ion Chirtoagă, *Cetatea Albă*, în „Destin românesc", nr. 1, 1994, p. 113.

[32] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 113 114, 327.

cucerească prin surprindere castelul Lerici, de la gurile Niprului, stăpânit de frații genovezi Senarega[33]. Evident că această cucerire se înscrie în cadrul evoluțiilor tensionate din relațiile moldo-genoveze, generate atât de rivalități comerciale, cât mai ales de vânzările de sclavi moldoveni pe care le practicau genovezii, dar ea a avut și o semnificație antiotomană deoarece viza consolidarea pozițiilor Moldovei de-a lungul țărmului pontic în vederea unei mai bune defensive.

Dar presiunile otomane, la care s-a adăugat și schimbarea principalelor direcții de politică externă ale Poloniei din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice cu fireasca consecință a menajării reciproce a intereselor polone și otomane din zonă, au obligat Moldova să se încadreze în noua axă politică Imperiul Otoman – Polonia. Domnitorul ce va inaugura această politică, continuată de mulți dintre urmașii săi, a fost Petru Aron. La 10 octombrie 1455 el devine vasalul regelui polon[34], după ce în prealabil, la 5 octombrie, sultanul a emis actul de notificare pentru plata tributului de 2 000 de galbeni, oferit de solul moldovean Mihail logofăt[35]. A urmat așa-zisa „închinare de la Vaslui", din 5 iunie 1456[36], și actul de privilegiu comercial, din 9 iunie 1456, acordat de sultan negustorilor din Cetatea Albă, la Ieni Derbent, în Bosnia[37], care poate fi considerat ca fiind și primul tratat turco-moldovean[38]. În acest fel, Moldova se încadra pe deplin în noua axă politică polono-otomană, dar își salva integritatea teritorială în sud, zona cea mai amenințată în noul context politic din Marea Neagră.

În acest context politic, în aprilie 1457, Ștefan cel Mare preia tronul Moldovei, cu sprijin de la Vlad Țepeș și pe linia promovată de Iancu de Hunedoara, aceea a luptei antiotomane. Astfel se explică cei doi ani de conflicte și relații încordate cu Polonia, cărora le va pune capăt tratatul de la Overchelăuți, din 4 aprilie 1459[39]. Dispariția de pe scena vieții a eroului transilvănean, linia

[33] Idem, *Acte și fragmente privind istoria românilor,* vol. III, București, 1897, p. 32; Sergiu Columbeanu, *Acțiuni navale în Marea Neagră în timpul lui Ștefan cel Mare,* în RdI, tom 28, nr. 1, 1975, p. 75.

[34] M. Costăchescu, *op. cit.,* II, p. 773–776.

[35] Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României,* vol. I, *1455–1774,* Bucureștı, 1976, p. 1–2.

[36] *DRH, A,* vol. II, *1449–1486,* ed. L. Șimanschi, G. Ignat, D. Agache, București, 1976 p 85–87; Ș. Papacostea, *La Moldavie êtat tributaire de l'Empire ottoman au XV^e^ siècle; le cadre international des rapports établis en 1455–1456,* în RRH, tome XIII, no. 3, 1974, pp. 445–461; Leon Șimanschi, *„Închinarea" de la Vaslui (5 iunie 1456),* în AIIAI, tom XVIII, 1981, p. 613–637.

[37] Mustafa A. Mehmet, *op. cit.,* I, pp. 2–3; Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI,* București, 1991, p. 138.

[38] Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache,* Viena, 1922, p. 44–46, M. A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul Otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea,* în „Studii" tom 13, nr. 5, 1960, p. 167.

[39] I Bogdan, *op. cıt.,* II, p. 266–268; N. Iorga, *Istoria românilor,* IV, p. 127; I. Ursu, *Ștefan cel Mare,* București, 1925, p. 15; Ș. Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic (1454–1466),* în RdI, tom 31, nr. 3, 1978, p 477 și urm.

politică total diferită a urmașului său și a noului rege al Ungariei, Matia Corvin, conflictul dintre Vlad Țepeș și sași l-au lipsit pe Ștefan cel Mare de orice sprijin politic și militar extern pentru politica sa antipolonă și, implicit, antiotomană, obligându-l să accepte statutul internațional al Moldovei stabilit de înaintașul său Petru Aron și să intre, pentru un deceniu, până în 1469–1470, în axa politică polono-otomană.

Schimbarea de politică nu a schimbat însă și gândurile și intențiile noului domnitor al Moldovei. Conștient de pericolul reprezentat de expansiunea otomană pentru țara sa, mai ales pentru zonele din sud, Ștefan cel Mare a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a o elimina sau, cel puțin, pentru a o încetini. Astfel, în 1462, în timpul marii expediții sultanale, împotriva lui Vlad Țepeș, el a atacat Chilia, cu acordul polonilor și al turcilor[40], și chiar dacă nu a reușit să o cucerească, a reușit, cel puțin, să împiedice cucerirea ei de către turci. Cu toate acestea turcii și-au atins obiectivul pe care și l-au propus în privința Chiliei, acela de scoatere a ei din sistemul ungaro-muntean, prin înscăunarea în Țara Românească a lui Radu cel Frumos, ce le va fi, până la sfârșit, un credincios vasal[41]. Pentru turci Chilia era mai în siguranță în stăpânirea Țării Românești decât în cea a Moldovei, Radu cel Frumos fiind mult mai docil decât Ștefan cel Mare, dar acest lucru va genera una din căile de dezvoltare ale antagonismului moldo-otoman.

Peste aproximativ trei ani, la începutul lui 1465, Ștefan a atacat din nou și, de data aceasta, a reușit să cucerească orașul[42]. Fapt de o deosebită însemnătate sub raport economic și strategic, revenirea Chiliei la Moldova înfăptuită, probabil, și cu acordul tacit al Poloniei[43], prin reacțiile pe care le-a provocat a demonstrat importanța internațională a acestei cetăți, dar și a sudului Basarabiei în general. Cucerirea Chiliei în 1465 s-a aflat la originea principalelor conflicte externe ale Moldovei lui Ștefan cel Mare, acela cu Ungaria, care a reacționat aproape imediat prin campania terminată cu dezastrul de la Baia, din decembrie 1467[44], și acela cu

[40] Acest acord este foarte clar exprimat de L. Chalcocondylas în *Expuneri istorice*, traducere de V. Grecu, București, 1958, p. 286. De asemenea, trebuie să avem în vedere că atacul s-a produs după ce, la 2 martie 1462, Ștefan a încheiat un nou angajament vasalic cu Polonia prin care se obliga să recucerească Chilia (I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 282–294).

[41] În legătură cu poziția lui Radu cel Frumos, Jan Dlugosz spune că: „... alungându-i pe unguri [...] Radu (cel Frumos – n.n.) ținea Chilia pentru turci" (Jan Dlugosz, *Historiae Polonicae Libri XII*, vol. II, Lipsiae, 1712, col. 344: „...oppidumque Kilia, cum arce super ripam Danubii sitamquod Graeci Lycostomos Radul occupaverat pro Turca tenebat".

[42] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 92; A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 166.

[43] P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chiliei*, p. 111.

[44] Al. Gonța, *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în „Studii", tom. 20, nr. 6, 1967, p. 1 127–1 144; Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XV^e siècle; la campagne de Mathias Corvin en Moldavie (1467), à la lumière d'une source inédite*, în RRH, tome VIII, no. 6, 1969, p. 967–979. La 16 martie 1468 solii poloni au cerut lui Matia Corvin să nu mai atace Moldova (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, I, ed. A. Sokolowski, J. Szujski, în *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, II, Cracoviae, 1876, p. 241–242), dar acesta a răspuns prin a-și reafirma pretențiile asupra Moldovei (A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, *1468–1540*, Budapest, 1914, p. 5–6) niciodată însă realizate.

Imperiul Otoman, care va fi de mai lungă durată și legat direct de stăpânirea asupra litoralului pontic al Moldovei și asupra Dunării de Jos[45], ca prelungire economică și militară a Mării Negre. De asemenea, prin cucerirea Chiliei, Ștefan și-a atras și adversitatea tătarilor din Crimeea[46], care se numărau printre principalii beneficiari ai drumului comercial ce unea Caffa cu regatul Ungariei, trecând tocmai prin acest oraș.

Ieșirea la mare, stăpânirea asupra Chiliei și a Cetății Albe, căile comerciale care străbăteau țara spre nordul și centrul continentului au făcut ca Moldova lui Ștefan cel Mare să cunoască o prosperitate economică și o glorie militară fără egal în întregul ev mediu. Acest lucru a făcut din ea un rival de temut pentru Imperiul Otoman în zona Mării Negre și explică îndelungatul război moldo-otoman dintre 1473 și 1486. A fost un război inevitabil, care a avut menirea de a clarifica definitiv raportul de forțe dintre cele două părți. Pe de o parte, Moldova căuta să-și mențină independența, în forma feudală a vremii, să-și apere integritatea teritorială și să păstreze raportul de subordonare față de Poartă la un nivel minim, iar pe de altă parte, Imperiul Otoman încerca să-și adâncească dominația asupra Moldovei și să-și desăvârșească stăpânirea asupra Mării Negre prin cucerirea țărmului moldovenesc. În aceste condiții Chilia și Cetatea Albă, la fel ca și întreaga zonă pontică a Moldovei sau sudul Basarabiei, au jucat un rol esențial, stăpânirea asupra lor fiind o necesitate de prim ordin pentru ambele tabere.

Astfel, chiar înainte de declanșarea propriu-zisă a războiului moldo-otoman din 1473, în vara anului 1469, o flotă otomană a atacat, fără succes, Cetatea Albă[47]. Apoi în timpul campaniei din Moldova condusă de Soliman Pașa în iarna dintre 1474 și 1475, Chilia și Cetatea Albă au fost cucerite pentru scurt rimp de turci[48]. Înfrângerea de la Vaslui, o înfrângere cum nu mai suferiseră turcii de foarte multă vreme, i-a obligat însă să se retragă în grabă și să abandoneze cele două cetăți. După această mare victorie, Ștefan cel Mare, prevăzător, a luat măsuri de întărire a cetăților țării, printre care s-a numărat și Cetatea Albă, unde a fost construită „marea poartă”[49]. Dar atacul lui Soliman Pașa nu a reprezentat

[45] Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 25, nr. 5–6, 1982, p. 610.

[46] Acest lucru reiese limpede din tratatul încheiat de Ștefan cel Mare cu Cazimir IV, la 28 iulie 1468, prin care regele polon își asuma obligația de a-l apăra de turci, de tătari și de unguri, prin soli, cu armele și cu oștile sale (I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 300–304; Ioan Petrică, *Relațiile politico-economice între Moldova și Polonia în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în RSL, X, București, 1964, p. 346).

[47] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 131–132; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 80.

[48] Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV)*, tomo III, Genova, 1879, p. 195–196; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 140.

[49] Ioan Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, s. II, t. XXX, 1908, p. 324; Lucian Chițescu, *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 28, nr. 10, 1975, p. 1 540.

decât începutul. In luna mai 1475, în timp ce o flotă otomană impresionantă se îndrepta spre Caffa, turcii au atacat şi Moldova. Nişte bei de graniţă, cu trupe însumând între 15 şi 20 000 de soldaţi, au atacat sudul Moldovei pentru jaf, dar şi cu scopul de a o împiedica să trimită vreun ajutor genovezilor din Caffa[50].

Turcii se temeau de o posibilă coaliţie a statelor nord-pontice condusă de domnul Moldovei, statul cel mai puternic din zonă, şi aveau motive întemeiate în acest sens. La puţin timp după victoria de la Vaslui, Ştefan cel Mare a trimis un contingent la Teodoro (Mangop), în Crimeea, înlocuindu-l pe prinţul Isac, favorabil turcilor, cu fratele său Alexandru[51]. Prin această acţiune se viza o alianţă cu Caffa, cu tătarii şi cu celelalte oraşe din zonă, precum şi consolidarea legăturilor cu Uzun Hasan[52]. Acţiunea combinată, navală şi terestră, turco-tătară împotriva Caffei a fost însă fulgerătoare[53], astfel încât Ştefan nici măcar nu a putut schiţa vreun gest de ajutorare, mai ales că şi relaţiile sale cu Caffa erau destul de şubrede[54], dar, în schimb, el a reuşit să lichideze, la fel de fulgerător, incursiunea otomană din Moldova[55], care vizase, în primul rând, cucerirea Chiliei. Totuşi, se pare că în acest an, 1475, el a scăpat de o campanie majoră otomană numai datorită îmbolnăvirii sultanului[56], care dorea să conducă personal o astfel de campanie de represalii, după dezastrul de la Vaslui, dar nu a scăpat de un atac al flotei otomane care, după cucerirea Caffei, a încercat să cucerească prin surprindere Cetatea Albă şi Chilia, însă a eşuat[57].

[50] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 88–89; idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p. 143.

[51] Virginia Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Teodoro" en Crimée au XV^{e} siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'Ecole roumaine en France", Paris, 1929, p. 333; Marian Malowist, *Kaffa colonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475* (Caffa colonie genoveză în Crimeea şi problema Orientului în anii 1453–1475), Warszawa, 1947, p. 328–329.

[52] Ş. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, Firenze, 1973, estratto da *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, p. 614–615; T. Gemil, *op. cit.*, p. 148.

[53] Arhivele Statului Bucureşti, Microfilme Italia, rola 53, cadrele 371–376; A. Vigna, *op. cit.*, III, p. 53–68; Roberto S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938, p. 440–444; *Histoire de l'Empire ottoman*, sous la direction de Robert Mantran, Paris, 1988, p. 101.

[54] Ş. Papacostea, *Caffa et la Moldavie...*, p. 131–153.

[55] La 4 iunie 1475 nişte informaţii veneţiene provenite din Corfu arătau că: „Dicono ancora, come il Signor Turco haveva mandato essi Flamburi ala Valachia in loco dicto Cheli per pigliar certo passo, dove die andar la sua armada, fo sapudo per Cara Bogdan, ando et assalto quelle in modo che non scapo lo Turco de quelli". (*Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, Budapest, 1877, p. 265; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p. 143).

[56] *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, p. 266–267.

[57] *Ibidem*, p. 268 şi urm.; A. Vigna, *op. cit.*, III, p. 480–481; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p. 143; idem, *Istoria lui Ştefan cel Mare povestită neamului românesc*, Bucureşti, 1904, p. 163–164 şi 167–168; V. Ciocîltan, *Poarta osmană şi gurile Dunării în secolul al XV-lea*, p. 1 067; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă*, p. 113–114. La Axinte Uricariul întâlnim chiar informaţia că flota otomană a reuşit, pentru scurt timp, să cucerească Cetatea Albă: „Iară sultan Mehmet, împăratul turcesc, după ce au dobândit Chefe au luat cetăţile în lungu, împregiurul Crâmului stând. Şi au luat şi Cetatia Albă" (Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, vol. I. Ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1993, p. 71).

Căderea Caffei și a întregului sistem de colonii genoveze din Marea Neagră, precum și amenințarea crescândă la adresa Moldovei venită din partea turcilor au provocat îngrijorare atât în Ungaria, cât și în Polonia. Regele Ungariei, Matia Corvin, a acceptat să încheie un tratat de alianță cu Ștefan cel Mare, pe care l-a semnat la 15 august 1475[58], după ce în prealabil domnul Moldovei îl semnase la 12 iulie, la Iași[59], și, de asemenea, la insistențele acestuia a acceptat să-l elibereze pe Vlad Țepeș cu scopul de a-l instala în scaunul Țării Românești[60]. În toamna lui 1475 Matia Corvin a declanșat chiar o campanie antiotomană la sud de Belgrad, campanie care se va încheia prin cucerirea orașului Sabać, la 16 februarie 1476, și la care o contribuție importantă a avut și Vlad Țepeș[61]. Dar, bineînțeles că îngrijorarea regelui maghiar nu mergea atât de departe încât el să-și schimbe prioritățile politice, interesul său principal rămânând în continuare îndreptat spre Europa centrală și spre confruntarea cu împăratul Frederic III. Ungaria renunțase *de facto* la pretențiile sale asupra Chiliei și a sudului Basarabiei.

În ceea ce privește Polonia, deși aceasta își transferase centrul de greutate al politicii externe din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice încă de la mijlocul secolului al XV-lea[62], nu putea rămâne, totuși, indiferentă la cuceririle otomane din regiunea litoralului nordic al Mării Negre. Ea căpăta, astfel, un vecin incomod și periculos, care devenea și protectorul tătarilor din Crimceea, tătari ce atacau cu regularitate granițele regatului. Refuzând să acorde ajutor direct lui Ștefan cel Mare, regele Cazimir al IV-lea a ordonat însă punerea în stare de alarmă a trupelor din părțile sudice ale regatului[63], iar în vara lui 1476, atunci când domnul Moldovei devenise un pribeag, nu numai că l-a primit pe teritoriul polon, dar i-a

[58] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, pp. 8–10; I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 334–336.

[59] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 331–333; *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, tom XIV, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, ed. A. Lewicki, III, Cracoviae, 1894, p. 219–220.

[60] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 328; A. Veress, *op. cit.*, p. 13; Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 150.

[61] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 155; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 136.

[62] Ș. Papacostea, *La Moldavie état tributaire...*, p. 448 449; idem, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic...*, p. 460-461.

[63] Iată ce ne spuen Axinte Uricariul despre atitudinea Poloniei și relațiile moldo-polone din vara anului 1475: „Scrie cronicariul leșăscu că răpedziia Ștefan vodă soli după soli la craiul Cazimir pentru agiutoriu, arătându-i precum toți moldovenii văzându-să acoperiți de atâta mulțime de turci cineș de sine să socotește și pre Ștefan vodă singur îl lasă. Iară de vor videa agiutor crăescu, toți vor sta pre lângă dânsu. Le arăta și aceasta prin soli, că dobândind turcii Moldova, deodată vor alerga și în părțile Crăiei Leșăști, ardzând și prădând.

Acestea toate înțălegându-le Cazimir craiul, de sârgu toată Țara Rusască, Podoliia și Țara Belzului rădică; care cu Pavel Iasinschie podscrabi și cu starostele Belzului și a Helmului au poroncit să stea de strajă la marginea țării. Iară agiutor lui Ștefan vodă nu i-au dat" (Axinte Uricariul, *op. cit.*, I, p. 72).

permis să-și refacă și forțele armate în zona Sniatin–Camenița[64], forțe care-i vor alunga pe turci din Moldova și din Țara Românească.

Dacă sultanul Mehmed al II-lea nu a reușit să cucerească Cetatea Albă și Chilia, fiind chiar nevoit să recunoască, implicit, apartenența acestora la Moldova prin tratatul de pace pe care l-a încheiat cu Ștefan cel Mare între sfârșitul anului 1479 și până la 3 mai 1481[65], data morții sale, urmașul acestuia, Baiazid al II-lea, presat și de ieniceri, și-a îndreptat prima mare expediție de cucerire tocmai asupra sudului Moldovei, în zona Basarabiei. Expediția a fost fulgerătoare, cele două cetăți fiind cucerite foarte repede, la 14 iulie 1484 Chilia și la 5 august Cetatea Albă[66]. Ștefan cel Mare a fost luat prin surprindere deoarece credea, probabil, că tratatul de pace încheiat în 1483 între Matia Corvin și sultan includea și Moldova cu toate cetățile ei de graniță[67]. Din păcate însă, acest tratat, fie dintr-o omisiune a negociatorului maghiar, arhiepiscopul de Kalocsa, fapt pentru care a și fost aruncat în temniță[68], fie datorită insistențelor Porții acceptate de Matia Corvin, nu includea cetățile din sudul Moldovei. Acest lucru ar explica și faptul că Matia Corvin, pentru a-l despăgubi, măcar și parțial, pe domnul Moldovei, i-a cedat

[64] C. Esarcu, *O relațiune contemporană inedită despre Ștefan cel Mare. 1476. Din Biblioteca Marciană din Veneția,* în CT, serie nouă, VII, tom I, București, 1876, p. 376–380; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe,* p. 150.

[65] În tratat se spunea, printre altele: „Deoarece Ștefan s-a apropiat și s-a legat cu adevărat, conform condițiilor acestora amintite, de pragul acoperișului sultanului meu, el și averea și țara lui nu vor mai suferi nici un atac din partea mea și a beilor sangeacurilor și din partea celorlalți robi ai mei". (Aurel Decei, *Tratatul de pace – sulh-nâme – încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479,* în RIR, XV, fasc. IV, 1945, p. 246; Mustafa Ali Mehmed, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman...,* p. 173–176; idem, *Documente trucești...,* I, p. 5–6 și Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană la 1481?,* în SAI, 51–52, 1985, p. 268–274). Dorința lui Mehmed II de a cuceri Chilia și Cetatea Albă a fost mare deoarece ele reprezentau poziții strategice și economice cheie atât pentru Moldova, cât și pentru turci, cărora, dacă le-ar fi stăpânit, le-ar fi permis să desăvârșească procesul de cucerire al întregului litoral pontic. În acest sens Axinte Uricariul este foarte clar atunci când se referă la cauzele expediției sultanale din 1476: „Văzind sultan Mehmet, împăratul turcescu, atâta pagubă ce-i făcuse Ștefan vodă și cetățile Chilia și Cetatea Albă, nerăscumpărate, fiind încă supt stăpânirea lui Ștefan vodă, gândi singur cu capul său să margă să între cu oștile sale în țară să o cotropească și să o prade" (Axinte Uricariul, *op. cit.,* I, p. 72). Cele două cetăți au constituit unul din obiectivele principale ale campaniei sultanale din 1476, dar toate atacurile îndreptate împotriva lor au eșuat (M. Guboglu, *Izvoare turco-persane privind relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul otoman,* în RA, 44, 1982, nr. 2, p. 144; V. Ciocîltan, *Poarta otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea,* p. 1 067; S. Columbeanu, *art. cit.,* p. 84; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă,* p. 114). Acest fapt explică lucrările de consolidare pe care Ștefan le va face la Cetatea Albă în 1479, precum și construirea, între 22 iunie și 16 iulie același an, a cetății Chilia Nouă pe malul stâng al Dunării (I. Bogdan, *art. cit.,* p. 338; L. Chițescu, *art. cit.,* p. 1 542; S. Columbeanu, *art. cit.,* p. 85; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă,* p. 114).

[66] Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie,* în RER, V–VII, Paris, 1960, p. 67 77; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II,* în SOF, XXIII, München, 1964, p. 36–90.

[67] Vilmos Fraknói, *Mátyas király levelei,* vol. II, Budapest, 1894, p. 273–275; Szeremi György, *Chronicon,* în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores,* tom I, Budapest, 1857, p. 19.

[68] N. Iorga, *Acte și fragmente,* III, p. 63–65; idem, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe,* p. 166.

două cetăți în Transilvania, Ciceul și Cetatea de Baltă. De asemenea, este foarte probabil ca Ștefan să fi contat și pe ajutorul Poloniei în virtutea tratatului de vasalitate pe care îl reînnoise cu regele Cazimir IV în 1468[69]. Nici una din speranțele domnului moldovean nu s-a îndeplinit însă.

Turcii nu s-au limitat doar la simpla cucerire a celor două cetăți și la transformarea lor în kazale dependente de sangeacbeiul de Silistra. Ei au anexat și teritoriul lor înconjurător împreună cu fortificația Iurgheci din apropiere de Cetatea Albă[70]. Anexarea acestui teritoriu era necesară atât pentru folosința celor două cetăți, cât și pentru asigurarea unui culoar terestru de legătură cu tătarii din Crimeea. Kazaua Cetății Albe se întindea de la limanul Nistrului spre vest până la apa Cogâlnicului, atingea Nistrul la satul Purcari. Hotarul kazalei Chilia pleca de la Cogâlnic spre vest și atingea la vest de Cătlăbuga, prin Tașbunar, Dunărea[71]. Mai mult decât atât, după ce a cucerit cele două cetăți, sultanul a lăsat în sudul Moldovei trupe ale tătarilor de pe Volga, conduse de Murtaza-Han, care au pustiit și au jefuit în așa măsură acest teritoriu încât, după cum o recunosc chiar cronicile otomane[72], a devenit aproape de nelocuit, ceea ce i-a obligat pe tătari să ceară permisiunea Porții de a se reîntoarce în țara lor. De asemenea, turcii au început să împingă încet, dar permanent, hotarul Moldovei din apropierea țărmului Mării Negre tot mai departe spre nord, silind pe moldoveni să formeze o nouă linie de hotar mai jos de Ciubărciu, pe Nistru, unde s-a instalat vechea pârcălăbie de Cetatea Albă[73]. Aici întâlnim menționat la 8 aprilie 1526 pe Fătul, iar la 22 martie 1535 pe Tomșa[74]. Probabil că acest hotar a fost stabilit în vara anului 1486, după încheierea păcii moldo-otomane din aprilie același an, în urma unei misiuni con-

[69] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 709–710.

[70] Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, tome XXII, no. 3, 1983, p. 236–238.

[71] I. Nistor, *art. cit.*, pp. 11–12; idem, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, în AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943–1944, p. 237–239; idem, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923, p. 89 90.

[72] Iată ce ne spune în acest sens o cronică anonimă a sultanului Baiazid II: „...lasă acolo oastea tătărască împreună cu hanul lor numit Murtaza, pentru ca aceștia, ca unii ce hălăduiră între aceste două cetăți, să le păzească și să împiedice apropierea ghiaurului. Acești tătari, în răstimp de trei sau patru ani cât au petrecut aici, în această țară, au pustiit-o și au jefuit-o în așa măsură, încât a devenit aproape de nelocuit. În cele din urmă, când nu mai găsiră nimic de prădat, cerură sultanului Baiazid învoire pentru a se întoarce în țara lor. O obținură și plecară, după ce pustiiră cu desăvârșire această țară". (*Menakib-i sultan Bayezid han ibn-i Muhammed han*, (Cronica sultanului Baiazid, fiul lui Mehmed), în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, *Sec. XV–mijlocul sec. XVII*, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 137). Informații asemănătoare întâlnim și la Orujd bin Adil în *Tevarih-i al-i Osman* (Cronicile dinastiei otomane), în *ibidem*, p. 63.

[73] Ion I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p. 90–94.

[74] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 187.

duse de cadiul din Aidos, Mustafa. „Atunci, creştinii s-au necăjit..."[75] aflăm din documentul otoman referitor la această misiune, dar nu se mai putea face aproape nimic.

Prin ocuparea celor două cetăţi turcii au încheiat procesul de cucerire al Mării Negre. De acum înainte nimeni nu mai putea să o străbată decât cu aprobarea lor şi în condiţiile impuse de ei. Pentru Moldova, în schimb, pierderea celor două cetăţi a însemnat o lovitură economică nimicitoare, deoarece a privat-o de cele mai importante venituri vamale şi de ieşirea la Dunăre şi mare. Lovită economic a fost şi Ţara Românească prin obstrucţionarea comerţului Brăilei. În 1485 nouăzeci de corăbii otomane au venit la Chilia pentru a construi un castel care să închidă trecerea spre Ţara Românească[76]. Este vorba, probabil, de cetatea Eski Kili, pe zidurile căreia turcii au amplasat tunuri, astfel încât nici o corabie nu putea trece dacă nu avea paşapoarte imperiale[77]. Din punct de vedere militar sistemul de fortificaţii al Moldovei a fost grav dezorganizat, iar ţara nu mai putea fi apărată dinspre sud, turcii având drumul deschis pentru pradă şi război oricând ar fi dorit să facă aceasta. Pierzând cele două cetăţi şi o fâşie importantă din sudul Busarabiei, Moldova pierdea poate regiunea cea mai importantă sub aspect economic şi militar, riscând şi o degradare permanentă a statutului ei în relaţiile cu Poarta, aflată acum într-o poziţie extrem de favorabilă pentru a-şi impune condiţiile.

În acelaşi timp însă, cucerirea Chiliei şi a Cetăţii Albe a fost urmată de o creştere a tensiunilor existente în relaţiile dintre Moldova şi Polonia, pe de o parte, şi Imperiul Otoman pe de altă parte[78]. Bineînţeles că Ştefan cel Mare nu a asistat pasiv la pierderea celor două cetăţi. Fără a aştepta ajutor de la aliaţii săi, el a încercat să le recucerească tot prin surprindere, printr-un atac fulgerător şi cu sprijinul unor forţe din interiorul lor[79], dar tentativa a eşuat. În aceste condiţii, domnul Moldovei a apelat la aliaţi, la Ungaria şi la Polonia.

[75] Mustafa A. Mehmed, *Documente turceşti...*, I, p. 10–11. Editorul plasează misiunea cadiului din Aidos în perioada domniei lui Ştefăniţă (1517–1527), dar Tahsin Gemil demonstrează cu toată claritatea că ea s-a desfăşurat în vara lui 1486 (*Quelques observations...*, p. 225–228 şi 235).

[76] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 86.

[77] M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, *Date asupra cetăţii şi oraşului Chilia sub stăpânirea otomană (sec. XV–XVII)* în „Peuce", VI, Tulcea, 1977, p. 249. Importanţa Chiliei şi a Cetăţii Albe, din toate punctele de vedere, pentru turci, rezultă cu toată puterea din scrisoarea pe care sultanul Baiazid II a trimis-o raguzanilor, după ce le-a cucerit, în a doua jumătate a lunii august 1484. Despre Chilia el spune: „...la qual è chiave et porta ad tutto lo paese de Moldavia et Ongaria, et in quel del Danubio..." (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 38), iar despre Cetatea Albă: „...la qual è chiave et porta al tutto il paese de Polonia, Russia, Tartaria, da tutta el mare maiore..." (*Ibidem*, p. 39).

[78] Ş. Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare*, p. 627–628.

[79] *Tevarih-i al-i Osman* (Cronicile dinastiei osmane), în *Cronici turceşti*, I, p. 100–101; Mehmed Neşri, *Tarih-i al-i Osman* (Istoria dinastiei otomane), în *Ibidem*, I, p. 132–133; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 87.

De la Ungaria, în ciuda tratatelor existente, nu a reușit să obțină mare lucru. Matia Corvin l-a aruncat în temniță pe arhiepiscopul de Kalocsa, acuzându-l de neglijență nepermisă în negocierea tratatului cu turcii din 1483, a cedat Moldovei cetățile transilvane Ciceul și Cetatea de Baltă ca un fel de compensație pentru cele două cetăți din sud și a trimis o misiune diplomatică la Poartă care, evident, nu a obținut absolut nimic. Adevărul este că Matia Corvin încheiase tratatul cu turcii deoarece avea nevoie de pace la granița de sud pentru a-și putea îndrepta întreaga atenție asupra Europei Centrale și nu mai putea, sub nici o formă, să revină asupra prevederilor sale. Nu întâmplător în vara lui 1484, el a declanșat o campanie de mare anvergură împotriva împăratului Frederic III, campanie care s-a soldat cu ocuparea Vienei, în anul următor, oraș unde regele maghiar va rămâne până la moartea sa, survenită surprinzător în 1490[80]. În concluzie, din partea Ungariei nu se putea aștepta nici un fel de ajutor serios pentru recuperarea celor două cetăți.

Diferită a fost însă atitudinea Poloniei. Deși, așa cum arătam ceva mai sus, politica externă a acestei țări era îndreptată, în primul rând, spre problemele baltice, fapt pentru care și ea avea nevoie de liniște la frontierele sudice, regele Cazimir IV nu putea să asiste pasiv la încercările turcilor de a modifica echilibrul strategic la nord de Marea Neagră. Din această cauză el s-a oferit să-l ajute pe Ștefan cel Mare cu condiția ca acesta să depună personal jurământul de vasalitate, ceea ce domnul moldovean evitase cu multă abilitate până în acel moment.

Interesul strategic al Poloniei în privința opririi înaintării otomane spre nord după cucerirea Chiliei și a Cetății Albe este scos în evidență cu multă claritate de cronicile românești. Astfel, Grigore Ureche spune că turcii: „...ar fi vrut apuca și alte cetăți, că Ștefan vodă la gol n-au îndrăznit să iasă, ci numai la strâmtori nevoia de le făcea zminteală. Ci și turcii văzându ajutoriul ce venise de la Țara Leșască lui Ștefan vodă, sau însuși craiul, cum scriu unii, că au tras de la ruși și de la Litva țara toată, de să strânsese oamenii de treabă mai mult de 20 000 de oameni și trecând Nistrul Craiul cu dânșii suptu Haliciu, au venitu la Colomăia...”[81]. Mai clar decât Ureche este Axinte Uricariul care afirmă următoarele: „Iară mai cu dedânsul au întrat în grijă Cazimir, craiul leșăscu, și toți liașii, pentru Ștefan vodă, vădzând slăbită Țara Moldovei de turci, să nu să închine Ștefan vodă la turci și să să lasă de prieteșugul liașilor. Că nu fieștece

[80] Pentru acest conflict major între Matia Corvin și Frederic III a se vedea, printre altele, V. Fraknói, *Mathias Corvinus König von Ungarn 1458 1490*, Freiburg im Breisgau. 1891, p. 208 212; Peter Rassow, *Histoire de l'Allemagne des origines à nos jours*, vol. I, Lyon, 1969, p. 285; Lajos Elekes, *La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV*, în vol. *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 249; I. Barta, T. Berend, P. Hanak, *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, publié sous la direction de E. Pamlenyi, Budapest, 1974, p. 130; Karl Nehring, *Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensaz im Donauraum*, München, 1975, p. 163 168.

[81] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 106–107.

domn era Ștefan vodă, ce vestit între domnii creștinești pentru multe războae cu năroc ce au făcut asupra tătarălor și a turcilor și a ungurilor. Socotit-au, dar, Cazimir craiul și au trimis agiutor lui Ștefan vodă, mai mult apărând de oști hotarul Țării Leșăști, năvălind oștile turcești și tătărești. Măcar că craiul Cazimir siliia nice o pricină să nu aibă despre turci asupra sa, ce socotiia că având încă părete pre Țara Moldovii, totuși are nevoe Podoliia, Țara Rusască și Litva. Iară cu cât mai mult, lipsind păretele, adecă Moldova, s-ar răsipi de tot Podoliia, Țara Rusască și Litva [...]. Iară de odată au socotit craiul să să audză de pogorîrea sa cu oști la marginea Țării Moldovei, pentru că și turcii atunce ar avia grijă de nu ar supăra țara ades. Și adevărat că pre acia vreme avia turcii grijă de crăiile leșăști"[82].

În fața amenințării otomane tot mai grave și cu speranța că polonii îl vor ajuta să recupereze cetățile pierdute, Ștefan cel Mare și-a călcat pe mândrie și s-a dus în Polonia unde, la 15 septembrie 1485, la Colomea, a depus personal jurământul de vasalitate în fața lui Cazimir al IV-lea[83]. Este posibil ca Ștefan să fi fost împins la acest gest și de nevoia presantă de a-i scoate pe turci din Moldova, trupele acestora, însoțite de un pretendent la tron pe nume Petru Hronoda sau Hruet, pătrunzând adânc în țară și ajungând până la Suceava pe care au jefuit-o și au ars-o la 19 septembrie 1485[84]. Dar obiectivul său a fost atins numai parțial în sensul că a primit din partea regelui polon ajutor suficient[85] pentru a-i scoate pe turci din Moldova prin bătăliile victorioase de la Cătlăbuga (16 noiembrie 1485) și Șcheia (6 martie 1486), însă nu și pentru a recuceri Chilia și Cetatea Albă. Ureche ne spune că „...cetățile carile le-au luatu turcii, Chiliia și Cetatea Albă, n-au putut să le dobândească, că ei mai nainte de ce au ieșitu, le-au grijitu cu oameni, cu pușci și cu bucate de ajunsu și au rămas pre mîna turcilor, până în zioa de astăzi"[86]. Evident că polonii dorind să oprească ofensiva otomană, nu doreau și, probabil, nici nu puteau să declanșeze un război pe scară largă necesar pentru redobândirea celor două cetăți. Neavând forța necesară pentru a continua confruntarea cu Imperiul otoman și neprimind sprijin suficient din partea Poloniei pentru recuperarea celor două cetăți din sud, Ștefan cel Mare nu a putut face

[82] Axinte Uricariul, *op. cit.*, p. 76.

[83] Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 288–289; Ș. Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în RSL, XVII, București, 1970, p. 534–535; Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în AIIAI, XX, Iași, 1983, p. 257–267.

[84] *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 19; *Cronica moldo-germană*, în *ibidem*, p. 35; *Letopisețul de la Putna nr. 1*, în *ibidem*, p. 51; *Letopisețul de la Putna nr. 2*, în *ibidem*, p. 64; *Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*, în *ibidem*, p. 72; Tursun-bei, *Tarih-i Ebu-l Feth-i Sultan Mehmed-han* (Istoria sultanului Mehmed han, părintele cuceritor), în *Cronici turcești*, I, p. 77.

[85] Este vorba de trupe însumând 3 000 de oameni (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 107; *Cronica moldo-germană*, p. 35).

[86] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 107; a se vedea și Axinte Uricariul, *op. cit.*, p. 77.

ceva decât să încheie pace cu sultanul în primăvara lui 1486[87], pace care consfinţea pierderea definitivă a Chiliei şi a Cetăţii Albe.

Deşi domnul Moldovei nu a renunţat la gândul recuceririi celor două cetăţi, dovadă fiind acţiunile sale din ultima parte a domniei, din 1497, când a crezut în dorinţa regelui polon de a elibera Caffa, Cetatea Albă şi Chilia, credinţă plătită scump printr-un sângeros război încheiat cu victoria din Codrii Cosminului, dar şi cu pierderi teritoriale în sudul Basarabiei[88], precum şi cele din timpul războiului turco-veneţian dintre 1499 şi 1503[89], el nu a mai putut face nimic care să-i împiedice pe turci să se instaleze solid în sudul Moldovei. Pierderea celor două cetăţi era definitivă şi o dată cu ea se deschidea şi problema Basarabiei, turcii manifestând de la început tendinţa de a-şi extinde dominaţia cât mai spre nord. Acest lucru a făcut ca problema Basarabiei să fie chiar de la început o problemă internaţională, ea implicând nu numai interesele Imperiului Otoman şi ale Moldovei, dar şi pe acelea ale tătarilor din Crimeea şi de pe Volga, ale Ungariei şi ale Poloniei. Şi cu toate că de-a lungul timpului unele dintre aceste puteri vor dispare sau se vor transforma, caracterul internaţional al problemei Basarabiei nu va dispare niciodată.

[87] *Tevarih-i al-i Osman* (Istoriile dinastiei osmane), în *Cronici turceşti*, I, p. 187; Ştefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte*, în RdI. tom 35, nr. 7, 1982, p. 807–821; T. Gemil, *Quelques observations*, p. 225-238. După încheierea păcii moldo-otomane, diplomaţia polonă a încercat în continuare să-i scoată pe turci din sudul Moldovei condiţionând semnarea unui armistiţiu cu Baiazid II de restituirea Chiliei şi Cetăţii Albe, cetăţi pe care turcii „...le-au dobândit prin viclenie" (Hurmuzaki, II, 2, p. 306-308; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, Bucureşti, 1914, p. 126). Până la urmă, după mai multe ciocniri cu turcii şi tătarii (*Akta Stanow Krolewskich (Acta Statutum Terrarum Prusiae Regalis)*, ed. K. Gorski, M. Biskup, Torun, vol. I, 1955, p. 425, 466; Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Gramont, Matei Cazacu, *Recherches sur les ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies" Unuversity of London, vol. XLV, part 1, 1982, p. 52), Cazimir IV a încheiat şi el pace cu turcii, în martie 1489, sancţionând pe această cale, şi *de jure* pierderea celor două cetăţi (Hurmuzaki, II, 2, pp. 315–316; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p. 297).

[88] La 19 iunie 1497 un sol al sultanului anunţa pe dogele Veneţiei că turcii au cucerit mai multe locuri în sudul Moldovei (Marino Sanuto, *I Diarii*, vol. I, Venezia, 1879, col. 844–846; Domenico Malipiero, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, în „Archivio Storico Italiano", XXI, Firenze, 1874, p. 154. A se vedea şi Eugen Denize, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ştefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490–1504)*,în SMIM, vol. XI, Bucureşti, 1992, p. 95–108.

[89] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare şi războiul otomano-veneţian din 1499 1503*, în RdI, tom 41, nr. 10, 1988, p. 977–991.

„SEMNE ȘI MINUNI" PENTRU ȘTEFAN VOIEVOD. NOTE DE MENTALITATE MEDIEVALĂ*

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI•

„Descoperim, cu mirare, că specificitatea evului mediu stă mai puțin în «istoria» sa, în «devenirea» sa, cât în ceea ce are el supraistoric, tradițional, universal; în simbolismul și în metafizica sa".

(Mircea Eliade)

Evul Mediu este epoca gândirii mitice și mistice. Este vremea când iau naștere ciclul arthurian și mitul „împăratului adormit", este vremea spaimelor față de strigoi, de Antichrist, dar și a spaimelor milenariste, este vremea vrăjitoarelor și a magiei, a alchimiei și hermetismului, a cruciadelor, a Ordinului Templierilor, a frățietăților mistice și tainice. Este vremea în care omul evadează în lumea imaginarului, în lumea visului, a basmului, a fantasmelor, a simbolurilor. În esență, omul medieval este un *homo religiosus,* care crede în semne și miracole, pleacă în pelerinaj, se roagă în fața moaștelor, stă de vorbă cu Dumnezeu și cu sfinții. Omul medieval percepe dimensiunea sacră a universului, percepere care înseamnă „resimțirea prezenței forțelor anterioare propice sau înspăimântătoare, după caz. Oamenii se străduiesc să îmblânzească mânia prin ofrande, cântece, sărbători și sacrificii"[1]. Întrucât lumea a fost creată de Dumnezeu și i se supune lui, toate evenimentele naturale care perturbă armonia universului sunt percepute ca gesturi divine de avertizare sau de sancționare ori ca rezultat al acțiunii Diavolului. Și într-un caz și în celălalt, oamenii trebuie să facă penitență, să-și recunoască păcatele și să lupte pentru îndreptarea lor. Pentru *homo religiosus,* „spațiul nu este omogen": există un spațiu sacru și altul profan, neconsacrat[2].

* Acest studiu reunește comunicările prezentate la Simpozionul „Ștefan cel Mare și Sfânt. 540 de ani de la urcarea pe tronul Țării Moldovei", Suceava, 12 aprilie 1997, și în ședința de comunicări a Asociației Arhiviștilor și Prietenilor Arhivelor „Gh. Asachi", Iași, 15 mai 1997.

[1] Jacques Paul, *Biserica și cultura în Occident, secolele IX XII,* vol. II, traducere de Elena-Liliana Ionescu, București, 1996, p. 286.

[2] Mircea Eliade, *Sacrul și profanul,* traducere de Brândușa Prelipceanu, Bucuresti 1995, p. 21.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 49 64, 1998

Spaţiul sacru poate fi o ţară întreagă, un oraş sau numai un sanctuar[3]. Nici timpul nu este omogen: el se împarte în timp sacru şi timp profan, obişnuit. Timpul sacru este timpul sărbătorilor, timpul liturgic, cel care se repetă ciclic[4].

Nu-i era dat, însă, oricui să recepteze realitatea înconjurătoare în acest chip. Doar iniţiaţii aveau acces la semne, iar monarhii erau iniţiaţi prin excelenţă, ceremonia de întronare fiind, în esenţă, una de tip iniţiatic[5]. Tocmai de aceea, *ei* erau îndreptăţiţi să primească semne şi să le interpreteze, ei înşişi sau cu ajutorul astrologilor de la curte.

Principi creştini, unşi în ceremonia de încoronare, domnii români primeau şi ei semne. Atâta doar, că ele au fost arareori consemnate în izvoarele timpului, lipsindu-ne astfel de un temei foarte solid pentru a cerceta, şi din punct de vedere semiotic şi simbolic, evul nostru de mijloc. Printr-o fericită întâmplare, pentru domnia lui Ştefan cel Mare, există unele mărturii directe despre semne şi încă – multe – indirecte, pe care le vom analiza în cele ce urmează.

★

La 8 septembrie 1503 începea construcţia bisericii din Reuseni. Textul pisaniei menţionează hramul ei, *Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul* şi motivează, indirect, alegerea acestui hram de către Ştefan cel Mare: „pe acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său, Bogdan voievod"[6]. Aşadar, biserica din Reuseni a fost construită de Ştefan în amintirea părintelui său şi a morţii lui tragice. Poate că întru comemorarea acestui eveniment, petrecut la 15 octombrie 1451[7], în ziua de 15 octombrie a anului 1488, se sfinţea biserica Sf. Ilie[8]. În aceeaşi zi, Ştefan făcea o însemnată danie episcopiei de Roman (n-ar fi exclus ca episcopul Vasilie însuşi să fi participat la slujba de sfinţire a nou clăditei biserici de lângă Suceava)[9]. Mai există o biserică a lui Ştefan care a primit ca hram Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul: biserica de la Vaslui[10]. La 16 ianuarie 1471, în târgul Vasluiului, „tăie Ştefan vodă – spune cronicarul – pre Isaiia vornicul şi pre Negrilă păharnicul şi pre Alexa stolnicul"[11]. Edificarea bise-

[3] *Ibidem*, p. 40.

[4] *Ibidem*, p. 61 62.

[5] Arnold Van Gennep, *Riturile de trecere*, traducere de Lucia Berdan şi Nora Vasilescu, Iaşi, 1996, p. 102 103.

[6] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 196, nr. 23.

[7] Data morţii lui Bogdan al II-lea apare pe piatra lui de mormânt (*ibidem*, p. 275, nr. 82).

[8] *Ibidem*, p. 67, nr. 4.

[9] DRH, A, III, p. 80, nr. 42.

[10] *Repertoriul...*, p. 87, nr. 6.

[11] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită de P. P. Panaitescu, ed. a II-a, Bucureşti, 1958, p. 96.

ricii din Vaslui cu hramul amintit nu poate avea decât semnificația unei uriașe și simbolice spovedanii, a unei veșnice rugăciuni – cât va sta biserica – pentru iertarea păcatului lui Ștefan de a-i fi tăiat pe frații săi întru botez. Semnul că tăierea boierilor a fost un păcat pare să-i fi venit domnului chiar în anul îndeplinirii sentinței, 1471, la 29 august, adică în ziua Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul. La acea dată, consemnează letopisețul țării, „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când ședea țarul la masă"[12]. În mentalitatea oamenilor medievali, cutremurele erau interpretate ca semne divine[13]: fie ca avertismente, fie ca sancțiuni date de Dumnezeu[14], altfel spus, preluând formulările lui Gilbert Dagron, ca „semn-răspuns (al lui Dumnezeu pentru păcatele noastre și deci semi-efect) sau semn prevestitor (al evenimentelor care vor veni, slobozit de Dumnezeu, de aștri sau de o anumită logică istorică și deci semi-cauză)"[15]. „Cel ce caută spre pământ și-l face pe el de se cutremură; Cel ce se atinge de munți și fumegă", spune Psalmul 103,33[16]. Cutremurul era privit ca o prevestire a sfârșitului lumii și a Judecății de Apoi[17], căci, după Apocalipsa lui Ioan (8,5), „îngerul a luat cădelnița și a umplut-o din focul jertfelnicului și a aruncat pe pământ; și s-au pornit tunete și glasuri și fulgere și pământul s-a cutremurat". Seismele erau socotite o dovadă că Dumnezeu urmărește cu multă atenție viața oamenilor, treburile publice, mersul evenimentelor[18]. Dezordinea politică sau socială era confirmată și prelungită de haosul natural[19]. În marea lui bunătate, Dumnezeu nu lăsa, însă, ca lumea întreagă să se prăbușească în cutremur, ci dădea numai avertismente pentru ceea ce s-ar putea întâmpla dacă păcatele oamenilor se vor repeta. Astrologii care se îndeletniceau cu prevederea cutremurelor în funcție de poziția soarelui și a semnelor zodiacale, legau de aceste fenomene tectonice diverse profeții, referitoare la succesiuni imperiale, războaie, revolte, epidemii[20]. Potrivit hagio-

[12] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17.

[13] Brian Croke, *Two Early Byzantine Earthquakes and Their Liturgical Commemoration*, în „Byzantion", LI, 1981, p. 125.

[14] Alain Ducellier, *Les séismes en Méditerranée orientale du XIème au XIIème siècle. Problèmes de méthode et résultats provisoires*, în *Actes du XVe Congres international d'études byzantines*, IV. *Histoire. Communications*, Atena, 1980, p. 111.

[15] Gilbert Dagron, *Quand la terre tremble...*, în „Travaux et mémoires", 8, 1981, p. 103, studiu reluat în idem, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, Londra, 1984, nr. III.

[16] Aici și în continuare, pentru textele din Biblie, folosim ediția din 1968 a Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române.

[17] Frank Vercleyen, *Tremblements de terre à Constantinople: l'impact sur la population*, în „Byzantion", LVIII, 1988, p. 159.

[18] Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 96.

[19] Frank Vercleyen, *op. cit.*, p. 156.

[20] *Ibidem, p.* 171; Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 94.

grafiilor, adesea, în timpul torturii sau morții unor sfinți, pământul se mișca. Era un semn prin care Dumnezeu dezvăluia „puterea pe care o acordă sfinților Săi și martirilor Săi“[21]. Iată de ce coincidența datei cutremurului din 1471 cu sărbătoarea Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul trebuie să fi fost interpretată ca un gest divin, ca o mustrare la adresa domnului de la Suceava. Nu este exclus ca seismul să-l fi determinat pe Ștefan să construiască o biserică în târgul Vasluiului, în amintirea boierilor decapitați acolo.

Cum am spus deja, piatra fundamentală a ctitoriei de la Reuseni s-a pus la 8 septembrie 1503. Data nu este, mai mult ca sigur, întâmplătoare, 8 septembrie fiind ziua sărbătoririi *Nașterii Maicii Domnului.* Un număr însemnat de acte ctitoricești legate de numele lui Ștefan cel Mare se circumscrie datei de 8 septembrie dar și aceleia de 15 august, când se celebrează *Adormirea Maicii Domnului.* Nu este cazul să explicăm de ce necropola domnească de la Putna a primit ca hram marea sărbătoare creștină din 15 august[22], ne vom opri însă la cealaltă biserică având hramul Adormirii ctitorită de Ștefan cel Mare. Este vorba de biserica din Borzești, localitate de care tradiția leagă obârșia domnului. Chiar dacă aceasta va fi fiind doar o legendă, rosturile atribuirii hramului amintit și consemnarea din pisanie („întru rugă sieși și întru pomenirea înaintașilor și părinților“[23]) sunt dovezi că între marele domn și satul Borzești a existat, într-adevăr, o legătură, nemaiștiută astăzi. Reamintim că bisericii din Borzești, Ștefan cel Mare îi va închina, în 1495, un Tetraevanghel, în inscripția căruia domnul se intitulează „fiul lui Bogdan voievod și al Oltei”[24]. Între manuscrisele azi cunoscute, acesta este singurul în care donatorul pomenește și numele mamei sale. Mai mult decât atât, actul de danie s-a petrecut la 3 noiembrie 1495. Data aceasta duce imediat cu gândul la data morții Oltei – 4 noiembrie 1465 –, înregistrată pe piatra ei tombală[25]. Probabil, Tetraevanghelul a fost un dar făcut de Ștefan pentru comemorarea a 30 de ani de la moartea mamei sale. Iar închinarea lui *tocmai* la Borzești nu a fost, fără îndoială, un gest gratuit! La 15 august 1471, de la Putna – unde se afla, deci, de ziua hramului – Ștefan cel Mare făcea o danie mănăstirii Probota, „întru pomenirea sfântrăposaților noștri părinți și pentru sănătatea noastră și pentru sănătatea copiilor noștri”[26]. La 8 septembrie 1457, Ștefan se găsea la mănăstirea Bistrița, locul unde-și găsiseră odihna unii dintre înaintașii săi întru neam și domnie. Cu acel prilej, Ștefan confirma o mai veche danie către mănăstire, făcută de „sfântrăposatul Alexandru voievod cel bătrân” și de alți domni care i-au urmat[27].

[21] Frank Vercleyen, *op. cit.,* p. 167.
[22] *Repertoriul...,* p. 49, nr. 1.
[23] *Ibidem,* p. 109, nr. 10.
[24] *Ibidem,* p. 407, nr. 157.
[25] *Ibidem,* p. 246, nr. 49.
[26] DRH, A, II, p. 258, nr. 174.
[27] *Ibidem,* p. 96, nr. 65.

Sărbătoarea căreia Ștefan cel Mare i-a acordat cea mai mare cinstire a fost *Înălțarea Sfintei Cruci,* sărbătoare încărcată de sensurile cele mai adânci și mai ascunse. În ultimii 30 de ani de domnie, principele a lăsat suficiente indicii despre importanța pe care o dădea acestei sărbători. Numai că, până nu demult, aceste semne nu au fost decriptate. Semnificația lor se vede, însă, astăzi în toată claritatea ei. Explicația trebuie să pornească de la anul 1473, considerat „an-cheie“ al domniei lui Ștefan cel Mare[28]. Atunci, în 1473, Ștefan cel Mare a încetat să mai plătească tribut Porții și l-a scos din tronul Țării Românești pe filootomanul Radu cel Frumos, atunci, domnul a fost pictat în Tetraevanghelul de la Humor, în al cărui epilog donatorul este numit „țar”[29]. 1473 este anul în care în Moldova se întâmplă ceva, ceva care va pregăti declanșarea ostilităților față de Imperiul Otoman. Dar evenimentele din 1473 fuseseră precedate de un semn, despre care va fi vorba mai departe, și de un eveniment: căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria din neamul Asanilor-Paleologi de la Mangop. Cununia s-a oficiat la 14 septembrie 1472, adică în ziua Înălțării Sfintei Cruci[30]. Nu întâmplător, unirea principelui cu urmașa împăraților bizantini fusese pusă sub semnul Înălțării supremului simbol al creștinismului. Această căsătorie – s-a sugerat deja – îi dădea lui Ștefan dreptul de a spera că Suceava va fi „noul Constantinopol“[31]. Cu alte cuvinte, că Moldova va deveni centrul împărăției creștine. În ziua de 14 septembrie, în biserică se citește Acatistul Sfintei Cruci. Cu acel prilej, credincioșii află cum Crucea „luminează marginile lumii“, cum „împreunează pe cele de pe pământ cu cele de sus“, cum „scară până la cer s-a făcut”. Dar acestea sunt, după explicațiile lui Mircea Eliade, atributele Arborelui Cosmic, „situat în centrul lumii, care asigură comunicarea dintre Cer și Pământ“[32]. Acestui arbore i se substituie, în plan simbolic, Crucea, tăiată din lemnul lui[33]. „Crucea – scria autorul amintit – era semnul vizibil al mântuirii împlinite de Isus Christos; ca urmare, ea trebuia să înlocuiască simbolurile vechi ale înălțării la Cer. Și pentru că mântuirea a cuprins întreaga omenire, Crucea a trebuit să fie socotită centru al lumii așa încât să poată sanctifica întregul univers”[34]. Iată de ce Ștefan cel Mare a rezervat – începând cu momentul 1472 – o așa de mare însemnătate Înălțării

[28] Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evolutia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI),* Atena, 1972; Ștefan S. Gorovei, *1473 un an-cheie al domniei lui Ștefan ce Mare,* în AIIAI, XVI, 1979, p. 145 149; idem, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică,* în AIIX, XXIX, 1992, p. 75 83.

[29] Idem, *1473. Ștefan, Moldova și lumea catolică,* p. 75 76.

[30] *Cronicile slavo-române...,* p. 17.

[31] Ștefan S. Gorovei, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică,* p. 83.

[32] Mircea Eliade, *Nașteri mistice,* traducere de Mihaela Grigore Paraschivescu, București, 1995, p. 156.

[33] Idem, *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios,* traducere de Alexandra Beldescu, București, 1994, p. 200, dar și p. 54.

[34] Idem, *Nașteri mistice,* p. 156; idem, *Imagini și simboluri,* p. 200, 202.

Sfintei Cruci: locul unde se înălţa Crucea devenea Centrul Lumii[35]. Adică, centrul lumii ortodoxe, al împărăţiei creştine. În ceea ce-l priveşte pe Ştefan, în 1472, el era pregătit să ridice Crucea spadei sale în războiul împotriva necredincioşilor. La 1486, când pacea cu turcii va pune capăt cruciadei, Ştefan va da două semnale că lupta nu se încheiase definitiv. Amândouă – în plan simbolic. În 1487, el va construi biserica de la Pătrăuţi, cu hramul Cinstitei Cruci[36], care, de fapt, este acelaşi cu Înălţarea Sfintei Cruci, biserică în a cărei pictură se întâlneşte o scenă, cunoscută sub numele de „Cavalcada împăratului Constantin". „O compoziţie amplă grupează o întreagă oaste de sfinţi militari, călărind sub arme şi cu mantiile fâlfâind, în frunte cu Sfântul Constantin şi cu Arhanghelul Mihail, într-o direcţie indicată, din cer, de o cruce. După cum a arătat A. Grabar, evocând victoria câştigată în numele Crucii de împăratul Constantin cel Mare asupra duşmanilor săi păgâni, această compoziţie nu făcea decât s-o invoce pe cea a moldovenilor asupra turcilor [...]. Biserica din Pătrăuţi şi compoziţia ei alegorică trebuiau să spună limpede că pacea nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie «încetare a focului», de către domnescul ctitor, care se socotea virtual în război, apelând la forţele cereşti cele mai calificate în vederea declanşării lui efective"[37]. Un an mai târziu, tot la 14 septembrie, se sfinţea biserica mănăstirii Voroneţ, având ca hram pe Marele Mucenic Purtător de Biruinţe, Gheorghe. În fine, spre sfârşitul domniei, în 1500, în ultima etapă a cruciadei lui Ştefan cel Mare, începea construcţia bisericii de la Volovăţ, sfinţită în ziua Înălţării Sfintei Cruci[38]. Hramul ei, chiar Înălţarea Sfintei Cruci, „nu reprezintă, însă, decât o reluare – şi o precizare – când lupta reîncepe, a hramului căruia îi fusese dedicată cu 13 ani în urmă, când ea se întrerupea, biserica din Pătrăuţi"[39].

La 20 de ani după dramatica încleştare de la Războieni, Ştefan cel Mare va înălţa, pe oasele oştenilor săi, căzuţi în luptă, biserica având hramul *Sfântului Arhanghel Mihail*, „pentru amintirea şi întru pomenirea dreptcredincioşilor creştini care s-au prăpădit aici"[40]. Data pisaniei: 8 noiembrie 1496, adică tocmai ziua Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavril. La aceeaşi dată, dar în anul 1497, se sfinţea şi biserica mănăstirii Tazlău[41]. Arhanghelul Mihail era, pentru oamenii evului mediu, căpetenia oştilor cereşti, sprijinul popoarelor creştine, cel ce va anunţa Judecata de Apoi, dar şi, după explicaţia lui René Guénon, „principiul

[35] „Varianta cea mai răspândită a simbolismului Centrului este Arborele Cosmic, care se găseşte în mijlocul Universului şi care susţine ca o axă cele trei Lumi" (idem, *Imagini şi simboluri*, p. 54). „Crucea a fost asimilată cu Arborele Cosmic tocmai ca simbol al Centrului Lumii" (*ibidem*, p. 202).

[36] *Repertoriul...*, p. 61, nr. 3.

[37] Dumitru Nastase, *op. cit.*, p. 7.

[38] *Repertoriul...*, p. 183, nr. 20.

[39] Dumitru Nastase, *op. cit.*, p. 8.

[40] *Repertoriul...*, p. 143, nr. 14.

[41] *Ibidem*, p. 146, nr. 15.

puterii regale ca și al puterii sacerdotale sau pontificale“[42], ceea ce conferă semnificații multiple gestului lui Ștefan de a zidi o biserică în numele Arhanghelului Mihail, de a o sfinți chiar în ziua de 8 noiembrie și, în plus, de a mai sfinți un lăcaș, cu alt hram, la aceeași dată[43].

Biserica din Milișăuți a fost închinată *Sfântului Mare Mucenic Procopie*[44], fiindcă acesta îl călăuzise pe Ștefan în bătălia de la Râmnic cu Țepeluș al Țării Românești, la 8 iulie 1481, adică în ziua cinstirii acestui sfânt[45]. Piatra ei fundamentală a fost pusă la 8 iunie 1487, zi în care Biserica Ortodoxă sărbătorește Aducerea Moaștelor Sfântului Teodor Stratilat, un alt important sfânt militar. Biserica de la Milișăuți s-a terminat la 13 noiembrie 1487. În aceeași zi, Ștefan cel Mare făcea o danie episcopiei de la Rădăuți, „pentru pomenirea sfânträposaților noștri înaintași și părinți și pentru sănătatea și mântuirea noastra și pentru sănătatea și mântuirea copiilor noștri”[46].

Hram de sfânt militar (*Sf. Gheorghe,* patronul și protectorul oștılor[47], „voievodul lui Hristos“) mai au și bisericile din: Hârlău[48], Baia (atribuită lui Ștefan cel Mare)[49] și biserica mănăstirii Voroneț[50]. Pornind de la exemplele clare și sigure ale Războienilor și Milișăuților, se poate presupune că și aceste biserici, în ale căror pisanii nu se pomenește expres o anume bătălie au fost puse sub ocrotirea spirituală a Sfântului Mare Mucenic și Purtător de Biruință Gheorghe, ca semn de veșnică amintire și pomenire a unei victorii pe câmpul de luptă. În ziua Sfântului Gheorghe, la 23 aprilie 1460, Ștefan a făcut o danie mănăstirii Bistrița[51], iar în 1502 a închinat mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte (lăcaș consacrat și el Marelui Mucenic) un Tetraevanghel[52]. Reamintim că în acest așezământ athonit a fost trimis și steagul de luptă al lui Ștefan cel Mare, având brodată scena uciderii balaurului de către Sfântul Gheorghe[53].

Se mai cunosc apoi acte ctitoricești legate de ziua de 26 octombrie (sărbătoarea *Sfântului Dimitrie Izvorâtorul de Mir*[54], „ostașul lui Hristos"): la această dată, în 1493, Ștefan dădea bisericii din cetatea Hotinului (în care, deci,

[42] René Guénon, *Regele lumii,* traducere de Roxana Cristian și Florin Mihăilescu, Bucureștı, 1994, p. 30.

[43] Pentru Arhanghelul Mihail, *Lexikon der Christlichen Ikonographie,* III. Band, Herder, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1971, col. 256–266.

[44] Despre Sfântul Procopie, *ibidem,* VIII. Band, 1976, col. 230.

[45] *Repertoriul...,* p. 57–58, nr. 2.

[46] DRH, A, III, p. 33, nr. 19.

[47] *Lexikon...,* VI. Band, 1974, col. 366–390.

[48] *Repertoriul...,* p. 95, nr. 8.

[49] *Ibidem,* p. 198, nr. 24.

[50] *Ibidem,* p. 77, nr. 5.

[51] DRH, A, II, p. 134, nr. 93.

[52] *Repertoriul...,* p. 416, nr. 161.

[53] *Ibidem,* p. 332, nr. 115.

[54] Pentru semnificația și reprezentările Sfântului Dimitrie, *Lexikon...,* VI. Band, col. 42–46.

se închinau oştenii aflaţi de pază la graniţa ţării), un Tetraevanghel[55]. Din păcate, nu ştim ce destinaţie a avut manuscrisul Vechiului Testament, datat 26 octombrie 1475[56], dar, după exemplul de mai înainte, putem presupune că şi data lui avea o semnificaţie, mărturisind, indirect, o legătură spirituală cu Sf. Dimitrie. În acest context, ne îngăduim să susţinem că momentul luptei de la Codrii Cosminului, din 1497, a fost anume ales de domn, în aşa fel încât atacul asupra oştii poloneze să coincidă cu ziua Sfântului Dimitrie pe care, astfel, Ştefan cel Mare şi-l lua ca protector în luptă. „Zic unii – povesteşte cronicarul – să se fi arătat lui Ştefan vodă la acest războiu Sfântul Mucenicu Dimitrie, călare şi într-armatu ca un viteazu, fiindu-i întru ajutoriu şi dând vâlhvă oştii lui, ci ieste de a şi crédeerea, de vréme ce au zidit bisérică“[57]. „Bisérica“ pe care o pomeneşte letopiseţul are toate şansele să fie biserica Sf. Dumitru din Suceava[58], refăcută ulterior de Petru Rareş.

Din cazurile înfăţişate aici se vede că Ştefan cel Mare obişnuia să mulţumească, în plan simbolic, lui Dumnezeu pentru victoriile obţinute pe câmpuri de bătălie şi să se roage de iertarea păcatelor. Această constatare determină interpretarea daniei din 12 aprilie 1458 făcute „mitropoliei noastre din Târgul Roman“ ca un act de mulţumire către Divinitate şi ca o sărbătoare a victoriei de la Doljeşti, din 12 aprilie 1457, de la care se scursese exact un an[59]. Probabil în amintirea aceleiaşi izbânzi a închinat Ştefan, la 12 aprilie 1470, mănăstirii Putna o cădelniţă, splendidă operă artistică, adevărată broderie în argint aurit[60].

Un Tetraevanghel comandat de Ştefan pentru ctitoria sa, mănăstirea Putna, a început a se scrie la 3 septembrie 1489[61], dată care coincide cu aceea a sfinţirii Putnei: 3 septembrie 1470[62]. Fără îndoială, pe manuscrisul celor patru Evanghelii s-a înregistrat *anume* această dată, ca un *memento*.

Inexplicabile rămân, deocamdată, o serie de date din domnia lui Ştefan cel Mare sau coincidenţe de date care nu par totuşi a fi întâmplătoare. Bunăoară, la 27 aprilie 1490 începea zidirea bisericii din Vaslui[63] şi tot la 27 aprilie, dar în 1503, începea construcţia bisericii de la Dobrovăţ[64]. La 1 mai 1481 se isprăvea turnul-clopotniţă şi zidul împrejmuitor al mănăstirii Putna[65]. La aceeaşi dată,

[55] *Repertoriul...*, p. 406, nr. 156.

[56] *Ibidem*, p. 389, nr. 145.

[57] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 115.

[58] Nicolae Pentelescu, *Săpăturile arheologice din curtea bisericii Sf. Dumitru Suceava*, în MMS, an. XLVI, 1970, nr. 7 8, p. 445.

[59] Maria Magdalena Székely, *„Pe Siret, pe Tină, la Doljeşti"*, în AIIX, XXXI, 1994, p. 512.

[60] *Repertoriul...*, p. 340, nr. 117; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988, p. 524 526, nr. 113.

[61] *Repertoriul...*, p. 398, nr. 149; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 371–377, nr. 54.

[62] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 95.

[63] *Repertoriul...*, p. 87, nr. 6.

[64] *Ibidem*, p. 190, nr. 22.

[65] *Ibidem*, p. 55, nr. 1.

șapte ani mai târziu, începea a se zidi biserica Sf. Ilie de lângă Suceava[66]; tot atunci, Ștefan dăruia mănăstirii Putna o cunună pentru capul Sfântului Ghenadie[67]. Ziua de 5 mai este marcată de două acte ctitoricești: la 1485, Ștefan cel Mare închina Putnei o dveră cu scena Adormirii Maicii Domnului[68] și la 1488 – clopotele mănăstirii Voroneț[69]. Dar nu numai atât: în anul 1507, Bogdan III oferea mănăstirii Putna un Tetraevanghel început de Ștefan cel Mare și terminat de el. Inscripția de pe ferecătura de argint datează această danie în ziua de 5 mai[70]. La 4 iulie 1466 începeau a se pune temeliile bisericii de la Putna, pentru ca, exact trei decenii mai târziu, la 4 iulie 1496 să înceapă construcția bisericii mănăstirii Tazlău[71]. Data de 10 august înseamnă, pe de o parte, sfințirea bisericii Sf. Nicolae din Iași (în 1492)[72] și, pe de altă parte, dăruirea unei dvere la Putna (în 1500), dveră care conține și portretele brodate ale donatorilor: Ștefan cel Mare și Maria Voichița[73]. La 30 septembrie 1493, biserica de la Pătrăuți primea de la Ștefan cel Mare un Tetraevanghel[74], pentru ca, la 30 septembrie 1496 să se sfințească biserica de la Popăuți[75]. În fine, biserica Sf. Gheorghe din Hârlău și clopotnița de la biserica Sf. Ioan din Piatra[76] se termină la aceeași dată: 28 octombrie 1492, respectiv 28 octombrie 1499. Judecând după atenția pe care Ștefan cel Mare o acorda datelor și, legat de acestea, sărbătorilor din calendarul ortodox (modalitate de regăsire și exprimare a timpului sacru, în fond), suntem îndreptățiți a presupune că și cele șapte date asupra cărora ne-am oprit mai înainte (27 aprilie, 1 mai, 5 mai, 4 iulie, 10 august, 30 septembrie și 28 octombrie) însemnau ceva pentru domnul Moldovei. Întrucât ele nu marchează o sărbătoare creștină importantă, nici data vreunui eveniment politic sau militar cunoscut, poate că semnificația lor ar trebui căutată altundeva, eventual în biografia lui Ștefan.

★

După toate aceste observații – care înseamnă lucruri precise puse în corelație, făcând din ele cauze și efecte acolo unde păreau a fi doar piese disparate ale unui uriaș *puzzle* sfărâmat și rămas vidat de orice sens – să încercăm și un alt fel de decriptare a trecutului, raportându-ne, însă, acum la două

[66] *Ibidem*, p. 67, nr. 4.
[67] *Ibidem*, p. 344, nr. 120.
[68] *Ibidem*, p. 296, nr. 89; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 223–224, nr. 9.
[69] *Repertoriul...*, p. 336, nr. 131 și 132.
[70] Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 384, nr. 55.
[71] *Repertoriul...*, p. 146, nr. 15.
[72] *Ibidem*, p. 108, nr. 9.
[73] *Ibidem*, p. 307, nr. 95; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 230–233, nr. 13.
[74] *Repertoriul...*, p. 403, nr. 155.
[75] *Ibidem*, p. 126, nr. 13.
[76] *Ibidem*, p. 166, nr. 18.

evenimente a căror importanţă nu e nici ignorată, nici contestată. Nu ne va mira dacă ceea ce urmează (ca şi ceea ce a precedat) va fi întâmpinat cu scepticism: gândirea noastră urmează, de multă vreme, alte coordonate şi e supusă altor simţiri decât cea a omului medieval şi chiar a omului din Renaştere (în fond, acest sfârşit de veac XV este, pentru Europa catolică, vremea Renaşterii). E o ruptură de care, cel mai adesea, nu ţinem seama atunci cînd încercăm să reconstituim trecutul şi să scormonim în colţurile mai umbroase sau întunecate de-a binelea ale acestui trecut. „La un moment dat – ne îngăduim să cităm dintr-un filosof şi istoric al religiilor pe care-l descoperim cu emoţie ca fiind foarte apropiat de simţirile noastre – cenzura transformase personalitatea; oamenii pierduseră obiceiul de a-şi utiliza activ *imaginaţia* şi de a gândi prin «calităţi», căci lucrul acesta nu mai era permis. Pierderea facultăţii de *imaginaţie activă* antrenă în mod necesar o dată cu ea observarea riguroasă a lumii materiale, iar aceasta s-a tradus printr-o atitudine de respect faţă de orice date cantitative şi de suspiciune faţă de orice aserţiune de ordin «calitativ» [...]. Omul Renaşterii şi omul zilelor noastre şi-au păstrat, poate, aceeaşi formă exterioară, însă cel din urmă este o mutaţie psihologică a celui dintâi, înlăuntrul aceleiaşi specii. Cei ce afirmă că omul Renaşterii simţea, cugeta şi acţiona ca noi se înşeală enorm. Dimpotrivă, noi avem de-acum obiceiul secular de a refula în noi înşine tot ceea ce constituia *imagine a lumii* la omul Renaşterii, până într-atât acesta se confunda cu «umbra» noastră, cu ceea ce am învăţat, prin educaţie, să extirpăm şi să mutilăm din noi înşine. [...] orice comunicare este imposibilă, iar barierele de vârstă nu se ridică niciodată. De aceea, e mică speranţa că într-o zi ne-am putea înţelege şi strânge mâna. Dar e încă mai mică speranţa că acest oaspete neliniştitor din profunzimile noastre va dispărea vreodată. În lipsa putinţei de a ajunge la o înţelegere cordială, trebuie să învăţăm să-l privim fără prea multă superioritate. Căci *noi am pierdut cea ce el avea,* iar el nu are ceea ce noi am cucerit. Până la urmă, aceste cantităţi sunt egale. Iar dacă noi am realizat câteva dintre dorinţele cele mai arzătoare ale imaginaţiei sale, nu trebuie să uităm că am distrus tot pe-atâtea şi că acestea s-ar putea vădi irecuperabile“[77] [sublinierile ne aparţin].

Apelul mai lung la judecata unui specialist ca Ioan Petru Culianu la jumătatea drumului nostru ni s-a părut necesar şi folositor, înainte de a încerca interpretarea unor fapte ale trecutului prin ceea ce a putut să fie o *imagine a lumii* pentru cei de atunci, care trăiau evenimentele interpretându-le cu *imaginaţia activă* predispusă să observe „calităţile“ lumii materiale.

Primul caz asupra căruia ne oprim îl reprezintă anul 1473, „anul-cheie“ evocat deja în paginile anterioare. Nu repetăm elementele care concură pentru a valora calificarea acestui an drept „an-cheie“ – formulă pe care a pus-o în circu-

[77] Ioan Petru Culianu, *Eros şi magie în Renaştere. 1484,* traducere de Dan Petrescu, prefaţă de Mircea Eliade, postfaţă de Sorin Antohi, Bucureşti, 1994, p. 254–255.

lație dl. Dumitru Nastase[78]. Ne oprim doar la faptul – care ține de istoria pragmatică, materială, cantitativă – că în acel an, din motive care ne rămân necunocute, Ștefan cel Mare a suspendat plata tributului către Poartă, declanșând ceea ce dl. Leon Șimanschi a numit, îndreptățit și sugestiv, „războiul de 13 ani" al Moldovei. Un studiu mai recent a încercat să aducă, în dosarul acestei probleme, elemente noi, insistând asupra unor pete albe din cronologia și explicația faptelor care se succed și se întrețes în răstimpul 1471–1473. S-a arătat, atunci, că Ștefan cel Mare intră în marele proiect al papei Sixt IV (Francesco della Rovere) tocmai în momentul când șansele de reușită începeau să pălească și rămâne în cadrul lui chiar și după ce, în vara lui 1473, unul din stâlpii marelui proiect – Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei – suferise o grea înfrângere. „Și totuși, Ștefan nu modifică planurile sale și atacarea Țării Românești se produce în noiembrie, act de neascunsă ostilitate față de sultan într-un moment în care e imposibil să credem că vestea înfrângerii lui Uzun Hassan nu-i ajunsese la urechi. Care era temeiul acestei siguranțe din care-și trăgea el curajul și încrederea?"[79].

Fără îndoială, căsătoria pe care tocmai o contractase în anul precedent, tocmai de ziua Înălțării Sfintei Cruci, cu Maria de Mangop îi legitima titluri și aspirații: calificativul de împărat (*țar*) apare acum pentru prima oară în însemnarea Tetraevanghelului cunoscut azi ca fiind „de la Humor", însemnare datată 17 iunie 1473. Ștefan are aici un titlu ușor de recompus după obiceiul vremii: *domnul împărat,* Благочъстивьи и христолюбивыи царъ Іω Стефанъ вωевωда господаръ Земли[80] și aici un detaliu care iarăși ni se pare semnificativ: țara sa nu e, ca de obicei, Землѣ Молдавскои, ci e Земли Молдовлахїискои; or, *țara moldovalahă* e formula moștenită din scrisorile grecești, în care domni și mitropoliți sunt „tis Moldovlahias". Așa e pe epitrahilul de la Ladoga al lui Alexandru cel Bun, așa e pe aerul de pe la 1428 al mitropolitului Macarie, așa e în *Mucenicia lui Ioan cel Nou* (păstrată în versiunea slavă) și tot așa mai târziu, în intitulația unor acte care conțin danii pentru Athos sau pentru mănăstirile Bistrița și Neamțu[81]. E ca o proclamație, un manifest la începutul războiului, al unui război în care și prin care Ștefan se vedea în șirul „țarilor moldoveni" ai împărăției creștine. Așa s-ar explica apelul la o expresie tipică formularului greco-bizantin al scrisului din Moldova – după cum tot asa, poate, se va explica, aproape 15 ani mai târziu, folosirea limbii grecești în inscripțiile picturii din biserica Înălțării Sfintei Cruci de la Pătrăuți.

[78] Ștefan S. Gorovei a subscris acestei formulări de îndată ce a luat cunoștință de ea (*1473 un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare cit.*).

[79] Idem, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, p. 76–77.

[80] *Repertoriul...*, p. 388, nr. 144.

[81] Cf. Ștefan S Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 191–192.

Dar căsătoria, cu toate efectele ei, cu tot ce decurgea din acest contract, era un eveniment gândit, plănuit, făptuit de mâna şi mintea omului, de iscusinţa omenească – chiar dacă din inspiraţia divină şi cu harul divin. Nu va mai fi fost şi altceva, de alt ordin, care să aducă lui Ştefan cel Mare credinţa de nezdruncinat în putinţa victoriei sale?

Răspunsul, afirmativ, credem că se află într-o veche însemnare, în care se arată că „în anul 6981 (= 1473) s-au arătat o stea luminoasă cu cutremur, ianuarie 22“[82]. Cutremurul a fost în Balcani, dar nu e nici o îndoială că vestea lui s-a împrăştiat de îndată în tot spaţiul nord-dunărean. Iar cometa (sau meteoritul) nu a putut trece neobservată în tot acest spaţiu.

Or, am arătat deja, cutremurele însemnau, pentru oamenii de atunci, mesaje divine: semn-răspuns (efect) precum a fost cel din 1471, sau semn-prevestire (semi-cauză), cum a putut fi interpretat cel din 1473. Semn de bună prevestire, fireşte, pentru că el a lovit pământul turcului, prin urmare primejdia era acum asupra păgânului şi stăpânirea *lui* se clătina: mânia lui Dumnezeu se vedea în aceasta şi întâmplarea a putut fi citită prin Apocalipsa lui Ioan, în care trâmbiţările finale ale celor şapte îngeri sunt precedate de un cutremur de pământ. Nu mai puţin steaua cea mare: „a căzut din cer o stea uriaşă, arzând ca o făclie“ (8, 10); „o stea căzută din cer pe pământ“ (9, 1). Şi aşa mai departe.

Semnele şi evenimentele se adunaseră şi interpretarea lor nu putea fi altfel decât favorabilă domnului Moldovei: astrologii curţii sale nu vor fi avut mari dificultăţi în tălmăcirea semnelor. Iar aceste semne trăgeau în cumpănă mai mult, mult mai mult decât orice promisiuni ale monarhilor vremii, decât ostaşii lui Matias Corvinul, corăbiile veneţienilor şi banii Papei. Ştefan avea să constate, mai târziu, că puterile lumeşti nu l-au ajutat iar cele cereşti s-au mâniat de trufia şi pripeala lui.

Încă şi mai tulburător este cel de-al doilea caz, cel al anului 1484: lipsa de reacţie a domnului Moldovei faţă de agresiunea otomană, în urma căreia i s-au risipit cetăţile din sud, cu ţinuturile lor, a rămas fără nici o explicaţie. Pare, de altfel, că în însăşi viaţa lui Ştefan e o paranteză, care închide vreo doi ani; în interiorul ei, documentele interne lipsesc[83] – de la 29 mai 1484 până la 14 septembrie 1486 (NB: întâmplător sau nu, 14 septembrie!) – daniile lipsesc şi doar câteva fapte de natură militară şi politică mai pot atesta că domnul exista şi era activ.

Cronica lui Ureche – preluând, desigur, informaţii mai vechi – menţionează scurt şi fără comentarii neimplicarea lui Ştefan în luptele din vara anului 1484

[82] Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti, 1993, p. 211; v. Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observaţiilor astronomice româneşti*, Bucureşti, 1977, p. 107.

[83] Cf. şi Sergiu Iosipescu, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 64.

în chipul următor: „Ștefan vodă la gol n-au îndrăznitu să iasă, ci numai la strimtori nevoia de le făcea sminteală“[84]. Dacă în cronică pasajul întreg e confuz și pare să emane voința de a învălui lucrurile, în schimb o însemnare pe un manuscris contemporan e mult mai clară și mai precisă. Această însemnare, pe un „octoih bulgăresc din secolul XV“ aflat azi în Biblioteca Academiei de Științe a Ucrainei, a fost publicată în 1891 de Ioan Bogdan, fără ca – în chip foarte curios – istoricii epocii lui Ștefan cel Mare să-i acorde vreo importanță. În cuprinsul ei (reamintit de curând de dl. Dumitru Nastase) atât Baiazid II, cât și Ștefan cel Mare sunt calificați identic: *țar*. Iată acest cuprins, cu ușoare îndreptări de tălmăcire:

„În anii împăratului Baiazid, au luat turcii cetatea Chilia și pe cealaltă, Cetatea Albă, și pe ai lor i-au robit și pe alții i-au alungat în Anatolia și pe alții i-au tăiat. Iar împăratul Ștefan la război nu s-a dus, ci i-a așteptat la Oblucița, dar turcii au fost vicleni și n-au venit la luptă, ci s-au așezat sub Chilia”[85]. În adevăr, după trecerea Dunării, la 26 iunie 1484, oastea otomană s-a dus întins spre Chilia, al cărei asediu l-a început luni, 5 iulie[86].

Din partea unui spirit dinamic, brav și netemător ca Ștefan cel Mare, obișnuit să înfrunte pericolele – „unde era nevoie, însuși să vârâia”[87] – o asemenea atitudine e cât se poate de ciudată. E ca și cum o paralizie l-a lovit, i-a anihilat voința, l-a împiedicat să acționeze și să opună cea mai mică rezistentă: a stat, cu alte cuvinte, și a „privit” cum se prăbușea stăpânirea lui sudică, fațada maritimă (ca să împrumutăm o formulare a profesorului Alain Ducellier) tocmai aceea care, în concepția vremii, dădea un caracter imperial stăpânirilor sale. E cu atât mai de neînțeles acest blocaj al marelui domn, cu cât campania lui Baiazid nu fusese un „Blietzkrieg”: încă din 1483 se știa că ea va avea loc – trupele otomane concentrate la Adrianopol fuseseră alertate încă din mai 1483. „Rezultă din izvoarele contemporane – scria răposatul profesor Nicoară Beldiceanu, cercetătorul avizat al acestor evenimente – că Sublima Poartă nu-l subestima pe prințul moldav”[88]. Pe de altă parte, nimic din situația internă a Moldovei nu pare să se fi constituit într-un motiv al vreunei incapacități de apărare a țării. După părerea noastră, singura explicație a acestui veritabil blocaj ține de domeniul subiectiv, de cel psihologic.

Sunt două evenimente care se petrec în Moldova, in 1483 și 1484, și care au putut fi de natură să producă un asemenea blocaj. Pe cel dintâi ni-l povestește

[84] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 107.

[85] Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihailă, București, 1968, p. 520

[86] Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402 1566). Institutions, societé, économie* Variorum Reprints, Londra, 1976, nr. V, p. 74 și 77.

[87] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120.

[88] Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II, loc. cit.*, nr. VI, p. 61.

Cronica moldo-germană, aşezându-l greşit sub anul 1484: „În luna iunie 3 zile, a început voievodul să zidească un castel la târgul Romanului. Şi în luna august 11 zile a plouat sânge asupra aceluiaşi castel; atunci, s-a lăsat voievodul de clădit şi de zidit“[89]. Aşezarea evenimentului sub 1484 e greşită şi se vede chiar din cuprinsul acestei cronici, care pune asediul cetăţilor pontice sub 1483 (intervertire de fişe, s-ar zice); pe de altă parte, cronica lui Ureche ne dă anul 1483: „Vă leato 6991 au început Ştefan vodă a zidi cetatea de la târgul Romanului, ce să chiamă Smeredova“[90].

Ploaia de sânge a fost un eveniment pe care oamenii vremii l-au trăit, desigur, în lumina descrierii Apocalipsei lui Ioan, în care se spune că la ruperea celei de-a şaptea peceţi, primul dintre cei şapte îngeri a trâmbiţat şi atunci „s-a pornit grindină şi foc amestecat cu sânge“ (8, 7). Prevestire a sfârşitului.

Au trecut câteva luni – vreo şapte – şi s-a petrecut alt eveniment teribil: „În anul 6992 martie 15, în miercurea mare, la miezul nopţii, a ars toată mănăstirea Putna, cu desăvârşire”[91]. În jurul acestui eveniment, s-a discutat în istoriografia noastră, pornindu-se de la constatarea că în 1484 miercurea mare nu putea fi la 15 martie (şi niciodată n-ar putea fi la acea dată, înainte de echinocţiu); s-a încercat corectarea datării în funcţie de plasarea miercurii mari în luna martie, ajungându-se la anul 1480”[92]. Însă logica ne arată că, într-o asemenea împrejurare, memoria păstrează nu luna sau ziua de lună, ci anul şi determinarea prin sărbătoare a zilei; de aceea, credem că trebuie să rămânem la soluţia propusă de E. Kozak şi de M. Costăchescu, şi anume că e vorba mai degrabă de miercurea mare a anului 1484[93], adică miercuri 14 aprilie (în 1484, Paştile fiind la 18 aprilie). Prin urmare, în chiar Săptămâna Patimilor, Ştefan cel Mare şi-a văzut distrus – parţial şi nu „cu desăvârşire”, cum spune, tânguios, cronica – tocmai monumentul care reprezenta legătura *lui* cu divinitatea, legământul *său,* locul *său* de veci, închinarea *lui* cea dintâi. Darul i se refuza, precum lui Policrat i se refuzase jertfa, înapoiată din pântecele unui peşte.

Două săptămâni mai târziu – dacă reconstituirea noastră cronologică este corectă – la Istanbul, Baiazid II lansa ordinul de mobilizare a armatei, pentru ziua de 30 aprilie[94]. Răgazul aşa de scurt arăta că, de fapt, toate pregătirile erau de mult încheiate. De la arderea Putnei, prin urmare, n-a putut să treacă mai mult de o lună până când la Suceava a ajuns vestea despre mobilizarea oastei otomane. Şi nu e greu să ne imaginăm ce efect psihologic a putut să aibă această veste. Ea

[89] *Cronicile slavo-române...*, p. 35.

[90] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 106; în ediţia C. Giurescu, Bucureşti, 1916, p. 16: *Smedorova.*

[91] *Cronicile slavo-române...*, p. 51 şi 64.

[92] Ştefan Andreescu, *Data primului incendiu la Putna,* în MMS, an. XLII, 1966, nr. 1–2, p. 15 22.

[93] V. Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 33 şi nota 26.

[94] Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane...*, p. 73.

venea după ploaia de sânge, care oprise pe Ștefan să urmeze zidirea cetății de la Roman – zidire pe care o proiectase, desigur, tocmai în vederea apărării drumului spre cetatea de scaun, în cazul unei mari invazii – și după incendiul Putnei: sânge și foc, sânge asupra zidului de apărare, foc asupra Casei Domnului. Ce semne mai convingătoare putea să aibă Ștefan pentru sfârșitul – dacă nu al lumii, cel puțin al stăpânirii sale?! În așteptarea de la Oblucița, se va fi văzut în locul împăratului din Babilon, așa cum îl descrie profetul Ieremia: „Pământul se cutremură și se zbuciumă, căci se împlinește împotriva Babilonului planul Domnului, de a face pământul Babilonului pustietate fără locuitori. Cei puternici ai Babilonului au încetat lupta, șed în întăriturile lor; secătuitu-s-a puterea lor și au ajuns ca femeile; locuințele lor sunt arse și zăvoarele sfărâmate. Sol după sol, vestitor după vestitor aleargă să dea de știre regelui Babilonului că cetatea sa e cuprinsă din toate părțile, că vadurile sunt luate, bălțile cu stuf arse și ostașii loviți de spaimă" (Ieremia, 51, 29–32).

Practic, după această catastrofă, din iulie–august 1484 (Chilia este cucerită la 14 iulie iar Cetatea Albă la 7–8 august), nu mai avem, despre Ștefan cel Mare, nici o veste, vreme de mai multe luni – s-ar părea, chiar, că până la jurământul de la Colomeea, din 12 septembrie 1485[95], orice activitate să fi încetat aproape cu totul. O dveră dăruită Putnei la 5 mai 1485 rupe această tăcere. Broderia înfățișează Adormirea Maicii Domnului – hramul, altminteri, al mănăstirii Putna; dar subiectul era un bun prilej pentru a reaminti și pe hulitorul căruia Arhanghelul Mihail i-a tăiat mâinile.

Nu vom înțelege, însă, complet aceste întâmplări și reacțiile oamenilor care le-au trăit, dacă vom omite din discuția noastră un element deosebit de însemnat în ordinea de idei care ne preocupă aici. Anul 1484 fusese prevăzut, el însuși, ca având a fi un moment de răscruce în evoluția omenirii. Pentru ziua de 25 noiembrie 1484, era prevăzută conjuncția dintre Jupiter și Saturn în constelația Scorpionului[96]. 1484 este anul în care, mai târziu, va fi plasată moartea lui Christian Rosenkreutz, misteriosul întemeietor al Ordinului Rosicrucienilor. 1484 este, însă, și anul pentru care se prezicea nașterea unui „mic profet, care va interpreta perfect Scripturile și va furniza răspunsuri cu un mare respect pentru divinitate și va readuce la ea sufletele omenești"[97]. Răspândirea acestei profeții trebuie să fi fost considerabilă în lumea catolică, dacă papa Inocențiu al VIII-lea s-a simțit obligat să dea – după data amintitei conjuncții, însă – o bulă care este socotită a fi fost „semnalul vânătoarei de vrăjitoare" (*Summis desiderantes affectibus,* 5 decembrie 1484)[98]. Specialiștii consideră, azi, că previziunea despre

[95] Cf. Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval,* în AIIAI, XX, 1983, p. 260 și nota 26 p. 264–265.

[96] Ioan Petru Culianu, *op. cit.,* p. 260.

[97] *Ibidem.*

[98] *Ibidem,* p. 262.

naşterea unui mic profet ar putea fi raportată la Martin Luther, despre care însă nu se ştie foarte precis dacă s-a născut în toamna anului 1483 sau în toamna anului 1484. Evident, cei care trăiau la vremea aceea n-aveau cum să ştie dacă „micul profet" se născuse sau ba; dar ei trăiau spaima, teroarea pe care asemenea preziceri le puteau naşte sau alimenta, ceea ce explică violenta reacţie papală. Importanţa „cu adevărat colosală" pe care astrologii o atribuiseră anului 1484 nu putea să rămână necunoscută în Moldova lui Ştefan cel Mare, ţară care la apus şi la nord avea vecini catolici şi ai cărei negustori bântuiau aceste vecinătăţi catolice cu regularitate şi cu mult folos.

Toate acestea la un loc, forţe care se compuneau, au fost, după credinţa noastră, motivul blocajului psihologic al lui Ştefan cel Mare. Prezicerea astrologilor, semnul de sânge, semnul de foc, citite şi tălmăcite prin cuvintele Apocalipsei şi ale profeţiei lui Ieremia puteau să însemne pentru Ştefan cel Mare dovada că Dumnezeu i-a luat graţia, i-a luat harul – i-a tăiat mâinile, ca hulitorului de la catafalcul Fecioarei. Pentru ce? O ştia el singur – pentru motive de trufie, probabil, singurele pe care le putea conştientiza ori şi le putea imagina. Peste toate, venea campania lui Baiazid şi domnul a fost convins că orice ar face sau ar încerca să facă ar fi zadarnic şi a aşteptat – cu inima strânsă, desigur – să vadă desfăşurarea evenimentelor.

Şi a văzut că sultanul îi cucereşte o parte din ţară şi se opreşte. A văzut că aliaţii din Europa nu se mişcă în ajutorul lui. Noul Mesia nu apărea. Împărăţia turcească nu se prăbuşise, dar nici ţara lui nu dispăruse de pe harta lumii. Nu putea fi decât un semn că *acelei* împărăţii trebuia să i se supună – fie şi numai vremelnic – pentru că împărăţiei *aceleia* îi fusese dat de la Dumnezeu să existe. Şi-a asigurat sprijinul polonilor, a mai provocat o înfrângere turcilor şi apoi a început marea sa rugăciune pentru sacralizarea spaţiului moldovenesc[99]: primul act azi cunoscut, emis de cancelaria sa după aceste întâmplări, datează din 14 septembrie 1486; a doua zi, se încheiau lucrările la curtea din Hârlău. În anul următor, o primă biserică este închinată amintirii victoriei de la Râmnic (Milişăuţi) şi a doua e dedicată Înălţării Sfintei Cruci (Pătrăuţi). Desfăşurarea istoriei reintra într-un ciclu vizibil.

Se verifică, astfel, observaţia foarte judicioasă a aceluiaşi savant român, care nu a fost istoric, dar a simţit excelent istoria, Ioan Petru Culianu. Îl cităm din nou, din volumul pe care l-a închinat tocmai anului 1484: „În genul de istorie pe care contemporanii noştri îl cultivă, nu se dă importanţă decât unor evenimente care, pentru oamenii din Renaştere [şi, adăugăm, cu atât mai mult pentru cei din evul mediu] aveau probabil doar una secundară. Dimpotrivă, se ignoră ceea ce, în mod vădit, în ochii lor era efectiv marcat de o importanţă crucială"[100].

[99] „Orice loc care manifestă o inserţie a sacrului în spaţiul profan – scria Mircea Eliade – era socotit şi el un «centru»" (*Imagini şi simboluri*, p. 63 şi p. 48–49). Încă o dovadă că Ştefan cel Mare dorea să facă din ţara sa „Centrul Lumii" ortodoxe!

[100] Ioan Petru Culianu, *op. cit.*, p. 255.

ȘTEFAN CEL MARE ÎMPĂRAT

DUMITRU NASTASE

„Puternicul împărat al românimii", astfel îl califica Nicolae Iorga pe Ștefan cel Mare în 1904, la 400 de ani de la moartea voievodului[1]. Caracterizarea va fi fost socotită – atunci, ca și mai târziu – drept o simplă floare retorică, explicabilă prin împrejurarea care o prilejuise și, ca atare, nimeni n-a luat-o în seamă.

E drept totuși că Iorga însuși a atras insistent atenția asupra anumitor manifestări cu caracter sau aspect imperial ale unora dintre domnii Țărilor Române. El le-a considerat însă importate mai târziu, de domni de origine străină și le-a limitat, de altfel, la domeniul cultural și ecleziastic[2]. Cât despre titlul imperial, după o părere până de curând general acceptată (împărtășită și de Iorga), domnii români nu l-ar fi purtat, nici revendicat, niciodată[3].

Cercetări mai recente au dat însă la iveală sau au pus în lumină numeroase titluri și vocabule imperiale, aplicate acestor domni, în diferite surse (cronici, notițe de manuscrise, inscripții, scrisori, dedicații ș.a.), dosarul astfel constituit devenind, în relativ scurtă vreme, considerabil[4]. În lucrarea de față, mă voi referi

[1] N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român,* reeditare, Bucuresti, 1966 (ed. I, București, 1904), p. 8 (Prefață).

[2] Vezi, în special, idem, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, reeditare, București, 1971. Cu o Postfață de Virgil Cândea. Cf. analiza acestei concepții a lui Iorga, la D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien" sous la domination ottomane. Etat et importance du problème,* în „Σύμμεικτα", 4, 1981, p. 201 sq.

[3] Asupra acestei probleme, cf. expunerea mea, *loc. cit.*, p. 203–204.

[4] Primul releveu de titluri și de alți termeni imperiali referitori la domnii români a fost întocmit de Petre Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains* (comunicare prezentată la simpozionul internațional „L'institution impériale à Byzance et au Moyen Age occidental et slave", Salonic, 24–29 august 1969), în „BYZANTINA", 5, 1973, p. 395–413 + 4 pl. Alte mărturii de același fel în lucrările mele: *„Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων". Remarques sur une inscription insolite,* în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher", 22, 1977–1984 (extras, 1976), p. 1–16; *La survie de „l'Empire des Chrétiens" sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème,* în *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma,* Studi III, 21 aprile 1983, Neapole, 1986, p. 459–471; *Imperial Claims in the Romanian Principalities, from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions,* în volumul colectiv *The Byzantine Legacy in Eastern Europe,* Lowell Clucas Ed., New York, 1988, p. 185 224 și *passim;* ș.a.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 65–102, 1998

la mărturiile cu caracter imperial privitoare la Ştefan cel Mare, atât la cele cuprinse în acest dosar, cât şi la altele, neînregistrate sau nevalorificate până acum.

În cronica sa de curte – cea mai veche cronică moldovenescă în slavonă păstrată –, Ştefan cel Mare este de regulă intitulat voievod şi domn (господинъ), dar uneori şi împărat (în slavă, царъ)[5]. E adevărat că acest titlu nu îi este atribuit de cronicar decât de trei ori, însă în împrejurări, după părerea mea, cât se poate de semnificative.

Mai întâi, textul ne informează că la 29 august 1471 „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea [по въсеи въселенѣи] când şedea împăratul [царъ] la masă[6]. Se ştie bine că, după concepţia vremii, fenomene naturale ca eclipsele, cutremurele, revărsările de ape, etc., erau socotite semne divine. Ca atare, ele erau puse în legătură, explicit sau, mai adesea, doar aluziv, cu anumite situaţii sau evenimente terestre. Acest sistem de relaţii apare frecvent în istoriografia medievală, atât occidentală, cât şi bizantină[7], prin mijlocirea căreia s-a răspândit în toată Europa orientală[8]. În cazul nostru, valoarea de „semn" a

[5] P. Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în veacul al XV-lea*, în *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 265; idem, *Considérations sur l'idée impériale...*, p. 405–406 şi n. 36–38; cf. Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*. Culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964, p. 34.

[6] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959 (în continuare *Cronicile)*, p. 17, r. 9–10; orig. sl., p. 8, r. 16–17. Pentru tot ce priveşte acest pasaj, vezi, mai pe larg, D. Nastase, *Καθημερινὴ ζωή, θεοσημ ίες καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴ μεσαιωνιθὴ N.A. Εὐρώπη*, în *'Η καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο...*, Atena, 1989, p. 623–625. Pentru царъ tradus *împăratul* (şi nu *ţarul*, ca la P. P. Panaitescu, *loc. cit.*), vezi mai jos, p. 68 şi nr. 15, 16.

[7] Pentru Bizanţ, mai recent, S. Lampakis, *Ὑπερφυσικές δυνάμεις, φκσιχὰ φαινόμενα καὶ δεισδαιμονίες στὶν 'Ιστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη*, în „Σύμμεικτα", 7, 1987, p. 77–100 (cu rezumat francez, p. 423). Anume pentru cutremure în spaţiul bizantin există relativ numeroase lucrări. Vezi printre altele, G. Dagron, *Quand la terre tremble...*, în „Travaux et mémoires", 8, 1981 (Mélanges Paul Lemerle), p. 87–103; idem, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Londra, Variorum Reprints, 1984, III; cf. A. Ducellier, *Les seismes en Méditerranée orientale du XI^e au XIII^e siècle. Problèmes de méthode et résultats provisoires*, în *Actes du XV^e Congrès international d'études byzantines*, Athènes – septembre 1976, IV *Histoire, Communications*, Atena, 1980, p. 103 113. Pentru perioada ce ne interesează, vezi, recent, Florentia Evanghelatu-Notara, *Σεισμοὶ στὸ Βυζάντιο ἀπὸ ιὸν 130 μέχρι καὶ τὸν 150 αἰώνα. 'Ιστορικὴ ἐξέταση*, Atena, 1993 (cu surse şi bibliografie). Listă amănunţită de cutremure, pentru toată istoria bizantină, la V. Grumel, *Traité d'études byzantines*. I. *La Chronologie*, Paris, 1954, p. 476–487.

[8] Pentru zona românească, vezi Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti, 1993. Cf. Damaschin Mioc, Vasile Mioc *Raportul feomen astronomic – eveniment politic sau calamitate naturală în mentalitatea medievală românească*, în volumul colectiv *Civilizaţie medievală şi modernă românească. Studii istorice*, îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduţiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1985, p. 195 203.

seismului era neîndoielnică, prin însuşi înţelesul fatidic al datei sale: 29 august, Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul. Iar pentru moldoveni, el putea să pară cu îndreptăţire „universal”, fiind „cel mai însemnat seism din cursul secolului XV, resimţit cu mare tărie *în toate cele trei ţări române şi peste hotare...*, cauzând mari pagube şi spaimă”[9]. Cronicarul are însă grijă să precizeze importanţa fenomenului, punând, cât se poate de sugestiv în legătură cutremurul cu termenii caracteristici „toată lumea” (**въселенѣ**, corespondentul slav al lui οἰκουμένη) şi „împărat” (**царъ**). Într-adevăr, faptul că acest cutremur a cuprins „toată lumea” îi conferă caracterul unui mesaj adresat în mod special monarhului universal care e, în principiu, împăratul. Atribuindu-i lui Ştefan acest titlu în această împrejurare precisă, cronicarul arată că mesajul cutremurului ecumenic se adresa propriului său suveran, pe care, prin urmare, îl socotea nu numai voievod şi domn, ci şi împărat.

Această interpretare este coroborată de exemplul următor, care va lumina şi mai bine sensul şi valoarea pe care cronicarul le dădea, în slavonă, titlului de **царъ**, atribuindu-l – aici de două ori la şir – aceluiaşi domn. Tot Iorga observa că, după cronica cunoscută drept a lui Grigore Ureche, întorcându-se la Suceava după marea lui biruinţă de la Podul Înalt (Vaslui), din 1475, asupra turcilor, Ştefan a fost întâmpinat de mitropolit şi de cler care i-au ieşit înainte „ca unui împăratu şi biruitoriu de limbi păgâne“[10]. Dar acest pasaj e preluat din cronica de curte a marelui domn, unde semnificaţia sa e mult mai lămurită. Citez: ‚Şi s-a întors Ştefan voievod cu toţi oştenii lui ca un purtător de biruinţă în cetatea sa de scaun a Sucevei şi i-au ieşit în întâmpinare mitropoliţii şi preoţii purtând sfânta evanghelie în mâini şi slujind şi lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost dăruite de cel Prea Înalt şi binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul»”[11].

Nu poate încăpea îndoială, ceea ce descrie pasajul încheiat astfel este victoria imperială asupra necredincioşilor şi triumful împăratului creştin

[9] P. Cernovodeanu, P. Binder, *op. cit.*, p. 210–211, cu izvoare (citatul la p. 210; sublinierea mea). După un martor care a trăit cutremurul, „trepidaţiile post-seismice – înregistrate de 5 ori – au continuat până la 1 septembrie 1471” (*loc. cit.*, p. 211).

[10] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită, studiu introductiv, indice şi glosar de P. P. Panaitescu, ed. a 2-a, revăzută, Bucureşti, 1958, p. 102; cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, VI, Bucureşti, 1940, p. 203. În privinţa autorului *Letopisetului*, vezi recenta reatribuire propusă, cu o solidă argumentare, de N. A. Ursu, *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă, opera lui Simion Dascălul*, I, II, în AIIAX, XXVI 1, 1989, p. 363 379 şi, respectiv, XXVII, 1990, p. 73–101.

[11] *Cronicile*, textul slavon, p. 9, r. 16 20; traducerea românească, p. 18 r. 11 15: la Panaitescu, „tar“, „ţarul“ (pentru echivalenţa **царъ** = împărat, *infra*). Pentru pluralul „mitropoliţii”, mă limitez să citez aici două acte ale lui Ştefan cel Mare: „mitropoliţii noştri moldoveni: chir Theoctist de Suceava şi chir Tarasie de Roman”, DRH, A, II, vol. întocmit de L. Şimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat şi D Agache, Bucureşti, 1976, nr. 141, din 1466, sept. 15, „credinţa si sufletul mitropolitului nostru de Suceava, chir Teoctist şi credinţa si sufletul mitropolitului domniei mele de tîrgul Roman, chir Tarasie”, *ibidem*, nr. 169, din 1470, aug. 10.

nicefor[12] întors în capitala sa (pe care, doar puțin mai târziu și nu fără legătură cu acest precedent, Macarie, cronicarul lui Petru Rareș, o va numi „orașul împărătesc al Sucevei", царскыи Соучавскыи градъ[13]). Mai mult, intrarea triumfală a „împăratului" Ștefan în cetatea sa de scaun imită simbolic un model precis: intrarea la fel în „împărăteasca Roma" a lui Constantin cel Mare, victorios în numele crucii, așa cum e relatată în *Panegiricul* primului împărat creștin, copiat abia cu un an în urmă, la porunca domnului moldovean[14].

Semnificațiile termenului царь din cazurile examinate se adaugă altor argumente, mai generale, pentru a arăta limpede că acest titlu își păstrează valoarea imperială și când se referă la domnii români. Cât privește cuvântul care-i corespunde în românește, el este (cum se vede și din *Letopisețul... până la Aron vodă* și se va vedea și aici, în continuare) cel de împărat[15]. El n-a fost și n-ar fi putut fi, de altfel, transcris direct prin termenul *țar,* recent introdus și, cum a remarcat de mult N. Iorga, fără derivate în limba română[16]. Această lămurire ne va permite să traducem corect o ultimă mențiune privind subiectul nostru în cronica de curte din care le-am reținut și pe primele. Textul acesteia începe cu o simplă listă a domnilor Moldovei de la Dragoș până la sfârșitul veacului XIV, purtând fiecare doar titlul de voievod. Dar apoi, în afară de acest titlu, ea conferă domnilor următori, începând cu Alexandru cel Bun, și pe acela, global, de Молдавстии цар̈іе[17], care înseamnă deci „împărații moldoveni"[18]. Printre aceștia se cuprinde, evident, și Ștefan cel Mare[19], eroul cel mai de seamă al cronicii[20] și totodată singurul pentru al cărui titlu imperial cronicarul găsește, cum am văzut, și îndreptățiri personale.

[12] Începând cu Constantin cel Mare și în tot cursul istoriei bizantine, victoria împăratului creștin asupra vrăjmașilor săi „barbari" (cf. M. Mc Cormick, *Eternal Victory. Triumphal rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West,* Paris, 1986) a constituit un element fundamental al însăși ideologiei imperiale, după cum o arată și bogata și expresiva ei iconografie. Vezi A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient,* Paris, 1936 (= Londra, Variorum Reprints, 1971), cap. III, „La Victoire", p. 131 sq. (în special p. 139 sq.).

[13] *Cronicile,* p. 87, r. 30. Cf. *infra,* p. 94.

[14] Vezi *infra,* p. 69–70 și n. 26.

[15] Cf. D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens"...,* p. 461 și n. 14; idem, *Imperial Claims...,* p. 186.

[16] Nicolae Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu,* în AARMSI, s. II, XXXVIII/6, 1915, p. 120.

[17] *Cronicile,* p. 6, r. 3–12 (textul slavon).

[18] Și nu „Țarii Moldove", cum a tradus P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 14, r. 17.

[19] Pentru explicarea acestui titlu global și a faptului că „împărații moldoveni" încep cu Alexandru cel Bun, bunicul lui Ștefan cel Mare, vezi D. Nastase, *Imperial Claims...,* p. 195 196.

[20] Cf. P. P. Panaitescu, în *Cronicile,* p. 2: „din toți domnii, numai el e alesul lui Dumnezeu. Expresia «cu voia lui Dumnezeu» se referă în cronică la întemeierea Moldovei, apoi nici un domn <în afară de Ștefan> nu se mai bucură de această favoare acordată de cronicar. ...Îndată ce începe domnia lui Ștefan, aflăm că înfrângerea lui Petru Aron a fost «din mila lui Dumnezeu», luarea Chiliei «cu voia lui Dumnezeu», la Baia «s-a împlinit gândul lui Dumnezeu prin Ștefan voievod», pe turci îi bate «cu ajutorul lui Hristos», iar pe poloni cu al sfântului Dimitrie. Singur Ștefan, excluzând pe toți ceilalți domni, împlinește voia divină, este ales de Dumnezeu spre a stăpâni".

Dar principala dintre acestea, victoria imperială din 1475 marchează momentul culminant al războiului antiotoman, a cărui inițiativă Ștefan o luase cu bună știință în 1473, refuzând să mai plătească tribut sultanului și atacând – la 8 noiembrie, de ziua arhanghelilor Mihail și Gavril, voievozii oștilor cerești! – pe protejatul său, domnul Țării Românești, Radu cel Frumos, a cărui oaste avea și sprijin turcesc[21]. Or, tot în 1473, „a fost inaugurată, din porunca lui Ștefan cel Mare"[22], dacă nu întreaga cronică, ale cărei elemente imperiale le-am luat în discuție, cel puțin o importantă etapă din redactarea ei[23]. Dar, mai ales, în iunie a aceluiași an, în preajma ofensivei împotriva Țării Românesti, Ștefan dăruiește mănăstirii Homor vestitul *Tetraevanghel,* sfârșit *atunci,* în care pusese să fie reprezentat în genunchi la picioarele Maicii Domnului – atât de însemnată în iconografia antiotomană –, în epilogul manuscrisului, donatorul fiind intitulat „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat [ц<а>рь], Io Ștefan voievod, domn al țării Moldovlahiei"[24].

Este de prisos să mai insist asupra firului ce leagă nemijlocit titlul imperial din cele două momente, cel al rugii pentru biruință din 1473 de cel al biruinței împlinite în 1475, pe care o consemnează triumfal letopisețul început sau reluat o dată cu invocarea ei. Dar pentru a nu rămâne nici un dubiu posibil, această legătură o stabilește Ștefan însuși, întărind în 25 aprilie 1475, la foarte scurt timp după victorie, proprietățile tocmai ale mănăstirii Homor, păstrătoarea neprețuitului *Tetraevanghel*[25].

În sfârșit, în 1473–1474, este copiat, tot din porunca lui Ștefan, panegiricul împăratului Constantin cel Mare, alcătuit de patriarhul Eftimie al Târnovei[26]. Lăsând la o parte valoarea simbolică a gestului în sine, panegiricul

[21] Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomitei în 1470 Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu Muntenii,* Iași, 1935, p. 118–134; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV XVI).* Atena, 1972, Fondation Européenne Dragan 9, p. 10; cf. Ștefan S. Gorovei, *1473 un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare,* în AIIAI, XVI, 1979, p. 145–149; idem, *1473: Ștefan Moldova și lumea catolică,* în AIIX, XXIX, 1992, p. 75–83. Pentru războiul început astfel și pentru fazele sale următoare, Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare,* în RdI, XXXV/5–6, 1982, p. 614 sq.

[22] Șt. S. Gorovei, *1473 – un an cheie...,* p. 147.

[23] Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare,* în *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare,* volum îngrijit de Ion Agrigoroaiei, Iași, 1983, p. 39–46

[24] *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare,* redactat sub conducerea lui M. Berza, București, 1958, p. 388. Cf. D. Nastase, *op. cit.,* p. 10 11.

[25] DRH, A, II, nr. 201. Cf. *infra,* p. 95 și n. 161 164. L. Șimanschi, *Ștefan cel Mare – domn al Moldovei și Țării Românești,* în „Cronica" (Iași), nr. 7, 1–15 aprilie 1995, p. 7, vede în titlurile imperiale de mai sus posibilitatea unei intenții a lui Ștefan cel Mare de a deveni rege.

[26] I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă, sec. XV–XVII,*în MMS, 39/7–8, 1963, p. 435; G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european – Studii și texte,* București, 1979, p. 260–263. Cf. *Repertoriul* citat, p. 390, nr. 146. Panegiricul e cuprins într-un zbornic comandat de domn pentru mănăstirea Putna și scris de ieromonahul Iacov. Întregul manuscris are 301 f. și, conform colofonului de pe f. 298v, a fost terminat la 20 mai 1474 (vezi *loc. cit.*). Ceea ce înseamnă că fusese început în 1473! Cf. și observațiile lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI XVIII,* București, 1983, p. 146, n. 17. Ediție critică a panegiricului, de G. Mihăilă, *op. cit.,* p. 274–332.

conţinea întreaga documentaţie cu ajutorul căreia se puteau teoretiza pretenţiile la succesiunea Bizanţului şi la restaurarea „împărăţiei creştine", inclusiv importantul episod al „înălţării crucii", asupra căruia vom reveni. Să spunem totuşi de pe acum că acest episod, „cu tot luxul de amănunte cu care e povestit" în altă redacţie slavo-română a aceleiaşi scrieri – cea introdusă doar cu puţin mai târziu în *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* –, „era, în epocă, un simbol de cruciadă, cultivat întâi de Ştefan cel Mare"[27].

Biruinţelor de la început, culminând cu cea de la Vaslui, din 1475, le-a urmat însă înfrângerea lui Ştefan de către Mahomed II, pe Pârâul Alb, în 1476. Totuşi, sultanul nu şi-a putut valorifica victoria, trebuind să se retragă, iar, cu o scurtă întrerupere în 1479–1480, efortul de luptă antiotoman al domnului Moldovei s-a prelungit câţiva ani buni încă. În 1484, turcii au cucerit însă Chilia şi Cetatea Albă, ocupând întreg litoralul moldovenesc. Ca urmare a acestei grele pierderi, Ştefan a fost nevoit să înceteze ostilităţile şi, în 1486, să încheie pace cu Poarta, reluând plata tributului[28].

Pierderea celor două porturi moldoveneşti a fost înregistrată, printre altele, şi de o notiţă anonimă contemporană, pe un Octoih slavon. Dar, deşi această însemnare a fost publicată de Ioan Bogdan încă din 1891[29], nimeni nu pare a fi observat că pentru autorul ei Ştefan cel Mare e împărat. El îl numeşte, într-adevăr, **царь Стєванъ**, titlu pe care însă Bogdan l-a schimbat pentru Ştefan în „domn" („domnul Ştefan"), traducându-l numai în cazul sultanului prin „împărat". Iată partea din notiţă care interesează aici, în traducerea lui I. Bogdan, în care n-am făcut decât cuvenita restabilire a titlului dat lui Ştefan cel Mare: „În anii împăratului Baiazid (**цара Баѧзита**) luară turcii cetatea Chilia şi cealaltă [cetate], Belgradul, ...: iar împăratul Ştefan (**царь Стєванъ**) nu merse la război, ci-i aşteptă la Oblucița; iar turcii fură vicleni şi nu veniră la luptă, ci se aşezară sub Chilia..."[30].

[27] Dan Zamfirescu, Studiu introductiv, I, la *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil – Dan Zamfirescu – G. Mihăilă, Bucureşti, tiraje 1970, 1971, p. 36. Cf. *infra*, p. 74 şi n. 55. Pentru alte înfăptuiri din aceeaşi vreme ale lui Ştefan cel Mare, puse în legătură tot cu campania sa militară din 1473 si cu înţelesurile ei mai adânci, Şt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 147 148.

[28] Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XV^e siècle*, în REI, Paris, 2/1969, p. 244–245 (datare menţinută de autor şi ulterior); Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „casa păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii româno-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 642–645, 666–667; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte*, în RdI, 35/7, 1982, p. 807 821; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, XXII/3, 1983, p. 225–238; cf. idem, *Românii şi otomanii în secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 1991, p. 33.

[29] Ioan Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în „Cv. L.", XXV/6, 1891, p. 503–511. Retipărit în idem, *Scrieri alese* (culegere de studii îngrijită de G. Mihăilă), Bucureşti, 1968, p. 517 523, însemnarea la p. 520.

[30] *Loc. cit.*

După Bogdan, octoihul, pe care-l descoperise în Biblioteca Academiei Teologice din Kiev, „trebuie să fi fost scris pe teritoriul moldovenesc"[31]. Limba însemnării – medio-bulgară influenţată de bulgara vorbită, conţinând însă şi „două malorosisme" – îl face să presupună că autorul ei va fi fost „un bulgar ce trăia în părţile Basarabiei de sud sau în Bulgaria de nord"[32]. Dar „particularităţi ale limbii vii bulgare" se observă şi în medio-bulgara textelor şi documentelor româneşti[33], cele moldoveneşti suferind şi influenţe ale „limbii ruseşti apusene""[33a]. Pe de altă parte, cunoştinţele precise ale autorului şi amănuntele despre evenimentele pe care le consemnează, înseşi atenţia şi interesul cu care le urmăreşte, mi se par a indica, oricum, pe cineva trăitor în Moldova, sub autoritatea celui pe care-l numeşte în chipul cel mai firesc „împăratul Ştefan". Pentru comparaţie, doar puţin mai târziu, tot într-o însemnare pe un manuscris făcută însă sigur de un supus al său, Neagoe Basarab (despre care mărturiile imperiale abundă[34]) va fi numit şi el, tot aşa de natural, „împăratul Neagoe"[35].

Pierderea litoralului românesc a fost teribilă şi prin implicaţiile ei ideologice. Stăpânirea mării era un atribut de seamă al puterii imperiale, Mediterana fiind „marea imperială" prin definiţie încă de pe timpul când era un „lac roman", dar mai ales în continuare, în epoca de glorie a Bizanţului, când Constantinopolul era şi o capitală a mărilor, peste care se socotea că împărăţeşte bazileul, la fel ca şi peste uscatul cu care se mărgineau[36]. „Parathalassia", zona maritimă, revenea deci „de drept" suveranităţii acestuia, stăpânirea ei dobândind astfel un caracter prin excelenţă imperial, iar, în fapt, legitimand şi necesitatea împăraţilor bizantini de a respinge deopotrivă năvălitori de pe pământ şi de pe apă[37].

[31] *Ibidem*, p. 522.

[32] *Ibidem*, p. 520-521.

[33] Piotr A. Lavrov, citat de G. Mihăilă în studiul introductiv la recenta sa ediţie facsimilată, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie...*, Bucureşti, 1996 p. LII; cf. P. P. Panaitescu, în V. Costachel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viata feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV–XVII)*, Bucureşti, 1957, p. 505.

[33a] *Loc. cit.*

[34] P. Ş. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale...*, p 397–409; D. Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române...*, p. 12 14; idem, *La survie de „l'Empire des Chretiens"...*, p. 462, 464, 467–468.

[35] Notiţa consemnează faptul că manuscrisul (proprietate a mănăstirii Bistriţa, din Oltenia) fusese împrumutat un an „împăratului Neagoe" (Бы(с) при ц҃ри Нагои, година єдиньѡ лѣто) care-l restituise. Vezi textul slavon la G. Mihăilă, Studiu introductiv, II, la *Invăţăturile lui Neagoe Basarab...*, ed. Fl. Moisil – D. Zamfirescu – G. Mihăilă, p. 71.

[36] Vezi Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, *passim*, în special p. 113 sq., 389 392. Pentru marile axe maritime legând Asia şi Africa de Europa, controlate de Constantinopol. *loc. cit.*, p. 389. „Pour la prospérité et la sécurité de l'Empire, la mer devait être le centre même de l'Etat byzantin, et non pas une frontière, une limite de son vaste domaine", *loc. cit.*, p. 391–392.

[37] *Op. cit.*, p. 190, citând, după Anna Comnena, cazul lui Alexis I Comnen, care îsi instalează statul major κάτα θάλαττον într-un punct unde putea să se opună tocmai turcilor, venind pe mare, dar şi pecenegilor ameninţând de pe uscat (situatie nu fără corespondenţe cu aceea căreia va avea să-i facă faţă, aproape patru veacuri mai târziu, Ştefan cel Mare).

Bineînțeles, la acest sistem de valori doctrinare participau și mările adiacente, ca, de pildă, Adriatica sau Egeea. Marea Neagră era însă și ea, de fapt, un „golf", o prelungire a Mediteranei și ea a fost vreme îndelungată un adevărat „lac bizantin", sub dominație sau control tot bizantine[38] rămânând mari părți din litoralul ei până la cucerirea turcească. Constantinopolul însuși era, de altfel, situat nu pe Mediterană, ci pe Bosfor, păzind porțile Mării Negre, ale cărei ape îl legau nemijlocit de porturile ei, inclusiv de cele moldovenești. Toate acestea lămuresc mândria cu care domnii noștri subliniază stăpânirea hotarului mării, atunci când ajung să-l dobândească, menționat ca atare în intitulațiile lor de un Roman I[39] sau de un Mircea cel Bătrân[40], care precizează că dominația sa se întinde „și până la Marea cea Mare"[41]. Mai anume, așa se explică de ce într-o inscripție grecească „dont le style politique même est celui des empereurs"[42], „Parathalassia" figurează în titulatura lui Alexandru cel Bun, primul dintre „împărații moldoveni": Ἰω Ἀλεξάνδρου βοεβώδα αὐτοκράτωρ πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Παραδασ[σ]ίας. Inscripția însoțea, pe un epitrahil azi pierdut, executat la comanda sa, portretul domnului „autocrat al Moldovlahiei și Parathalassiei", înfățișat „sous un chapeau pareil à celui du Paléologue contemporain" [*i.e.* împăratul Ioan VIII][43]. Figurată pe aceeași broderie, soția sa, doamna Marina, era și ea intitulată αὐτοκρατώρησα πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Παραθαλασ[σ]ίας[44], iar într-o versiune slavă a ultimului termen, Alexandru domnește „și pe țărmul mării" (...и поморїѹ)[45]. În același timp, întâistătătorul Bisericii sale, Macarie, își spune, în grecește, pe un epitaf din 1428, mitropolit, tot „al Moldovlahiei și Parathalassiei"[46].

[38] Pe lângă porțiunile rămase bizantine din coasta balcanică, socotim ca atare și litoralul imperiului de Trapezunt, precum și Mangopul (pentru care, cf. *infra*, p. 81 și n. 88, n. 92). Pentru stăpânirea bizantină a litoralului Mării Negre, vezi capitolele respective ale cărții lui Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană, I–II*, trad. de Michaela Spinei, ediție Victor Spinei, București, 1988; cf. și H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 389–390.

[39] DRH, A, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, nr. 4 (1393).

[40] DRH, B, I, vol. întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, actele nr. 28 (p. 63), 32 (p. 70), 34 (p. 73), 35 (p. 75), ș.a.

[41] ... и до Велїкаго Мωрѣ. Vezi actele citate în nota precedentă.

[42] N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925, p. 47.

[43] *Loc. cit.*

[44] N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun. Cel dintâiu chip de domn român*, în AARMSI, s. II, 35 (1913), p. 344, republicat în vol. idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Șerban Papacostea, București, 1984, p. 159 160. Asupra epitrahilului, Maria Ana Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul lui Alexandru cel Bun*, în SCIA, V/1, 1958, p. 75–114, il. și pl. Inscripțiile au greșeli. Despre Parathalassia moldovenească, Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii mitropoliei Moldovei*, în *Românii în istoria universală*, III, 1, coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 872 sq.

[45] Episcop Melchisedec (ed.), *Viața sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în RIAF, an. II, vol. III, 1884, p. 173; cf. Șt. S. Gorovei, *loc. cit.*, p. 873.

[46] *Ibidem*, p. 872 și n. 140, cu bibliografie.

Or, după ce turcii distruseseră Imperiul bizantin şi cuceriseră, în lanţ, Imperiul de Trapezunt (1461), Mangopul (1475) şi coloniile genoveze Samastri (1459), Caffa (1475) şi dependinţele ei, ceea ce mai subzista din litoralul Mării Negre creştine se rezumase şi „concentrase" în Parathalassia moldovenească, mărginită şi străjuită de Chilia şi de Cetatea Albă.

Conform concepţiei vremii, succesele militare ale turcilor otomani şi dispariţia statelor creştine cucerite de ei constituiau o pedeapsă divină, „pentru păcatele" popoarelor şi, mai ales, suveranilor lor[47]. Bineînţeles, această credinţă era împărtăşită şi de moldoveni[48], în speţă de Ştefan cel Mare[49]. Dar, de la începutul îndelungatului ei conflict cu turcii şi până în 1484, Moldova nu pierduse nici o aşchie din teritoriul ei de ţară creştină. Ba, dimpotrivă, chiar Ştefan cel Mare izbutise să-i adauge tocmai Chilia, celălalt capăt fortificat al Parathalassiei sale[50]. Nu poate fi îndoială că, raportată la expansiunea otomană ce pusese capăt tuturor stăpânirilor ortodoxe din Balcani şi Asia Mică, cuprinzând şi litoralul pontic, cu excepţia celui moldovenesc, această situaţie arăta lui Ştefan cel Mare că se află în favoarea divinităţii. Acum însă, cucerirea rapidă de către turci a celor două porturi şi a întregii Parathalassii a „împăraţilor moldoveni", cu alte cuvinte înstăpânirea directă a „agarenilor" pe o porţiune atât de însemnată (sub toate aspectele) a Ţării Moldovei, nu putea decât să indice în chip tragic adânc credinciosului Ştefan că Dumnezeu şi-a întors faţa de la el.

În 1487, la mai puţin de un an după reluarea plăţii haraciului, Ştefan cel Mare ridică însă, la Pătrăuţi, biserica Sfintei Cruci, care, aşa cum am arătat în alte lucrări[51], trebuia să afirme hotărât că pacea nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie „încetare a focului" de către ctitor, care se socoate într-un fel de război permanent cu turcii. Ceea ce înseamnă că, prin însuşi actul ctitoricesc, acesta şi-a pus, cu deplină încredere, nădejdea în iertarea divină, cu atât mai mult cu cât ţelul confruntării astfel înţelese este izbânda definitivă a Crucii şi eliberarea „Împărăţiei Creştine". O spune chiar hramul bisericii, dar, mai în amănunt, şi pictura ei murală interioară.

[47] Caracteristică în această privinţă e „Marea jalbă", adresată de „publicistul" rus Ivan Peresvetov tânărului ţar moscovit Ivan IV. Prăbuşirea Imperiului bizantin e înfăţişată acolo drept consecinţa păcatelor de neiertat ale aristocraţiei sale, făcându-se, în schimb, elogiul lui Mahomed II, ca instrument al sancţiunii dumnezeieşti. Ivan Peresvetov, *Jalba cea mare,* în *Călători străini despre Ţările Române,* I, vol. îngrijit de Maria Holban, Bucureşti, 1968, p. 457 sq

[48] Vezi D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits «miscellanées»,* în „Cyrillomethodianum", 5, 1981, p. 32. Părerile de mai sus sunt chiar atribuite de Peresvetov lui Petru Rareş.

[49] Vezi, bunăoară, scrisoarea sa către Ivan III al Moscovei, la sfârşitul căreia, înşirând ţările balcanice cucerite de turci, domnul Moldovei afirmă că „pe toate pentru păcatele noastre Dumnezeu le-a supus păgânilor". Apud A. Pippidi, *op. cit.,* p. 96 şi n. 454.

[50] După cum se ştie, Ştefan cel Mare a cucerit Chilia în 1465: e izbitoare importanţa deosebită pe care o acordă acestui eveniment cronica sa de curte, *Cronicile,* p. 7, 16. Vezi şi aici, ADDENDUM.

[51] D. Nastase, *Ideea imperială...,* p. 7, 9–10; idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains,* Milano, 1976, p. 10.

In pronaosul lăcaşului, o compoziţie vestită grupează în friză o întreagă oaste de sfinţi militari călări, sub arme şi cu mantiile fâlfâind, în frunte cu împăratul Constantin cel Mare şi călăuzită de arhanghelul Mihail spre o ţintă indicată din cer de o cruce[52]. După cum a dovedit-o de mult André Grabar[53], evocând victoria câştigată în numele crucii de împăratul Constantin cel Mare, aceasta amplă compoziţie nu făcea decât s-o invoce pe cea a moldovenilor asupra turcilor, simbolul extinzându-se la întregul lăcaş, închinat hramului, neobişnuit pentru o biserică ortodoxă, al „Cinstitei Cruci"[54].

Evident, între capitolul „Înălţării Crucii" din Panegiricul împăratului Constantin copiat la porunca ctitorului în 1473–1474 şi expediţia sfinţilor militari ilustrând acelaşi hram, există o relaţie directă[55]. Ea e pusă şi mai mult în lumină de alte scene pictate la Pătrăuţi Pentru a preciza ţelul suprem al acestui război şi raportul dintre Ştefan şi împăratul din fruntea oştii de sfinţi, Constantin cel Mare mai figurează de două ori în frescele din biserică, în naos: în tabloul votiv, recomandând lui Iisus Hristos pe Ştefan[56], şi, alături de mama sa Elena, purtând între ei Cinstita Cruce (a hramului!), zugrăviţi în pandant cu chipul ctitorului şi încoronaţi la fel cu el.

Ne aflăm deci în faţa unui adevărat ansamblu alegoric de imagini, căruia, prin extindere, i se potriveşte următoarea frază a lui André Grabar, referitoare la compoziţia sfinţilor militari ecveştri: „Comme naguère l'empereur Constantinmarcha contre les païens et les écrasa de même Etienne de la Moldavie, nouveau Constantin, vaincra l'ennemi infidèle, au nom de la Croix"[57].

[52] A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art,* în *Mélanges Charles Diehl,* II, Paris 1931, p. 19–27. Reeditat în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age,* I, Paris 1968, pasajul, p. 169 170. Cf. Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti,* (I), în SCIA, X/1 (1963), p. 75, n. 1.

[53] *Loc. cit.*

[54] Astfel numit în pisania bisericii (vezi *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare,* p. 61). În însemnarea copistului pe un Tetraevanghel din 1493, comandat de Doamna Maria a lui Ştefan cel Mare, se precizează însă că biserica din Pătrăuţi are hramul „Înălţării Cinstitei Cruci a lui Dumnezeu" (*ibidem,* p. 403). Să ne mai amintim şi că, în 1473, Ştefan alesese sărbătoarea arhanghelului Mihail, 8 noiembrie, pentru a începe războiul (*supra,* p. 69).

[55] După a mea ştiinţă, primul care a sesizat-o a fost Dan Zamfirescu, *loc. cit.,* (cf. *supra,* p. 69 70 şi n. 27). Pentru războiul antiotoman (văzut însă drept „lupta pentru independenţă", „cruciada defensivă" [?] al lui Ştefan cel Mare, relatat de cronicile moldoveneşti şi „paralelismele"dintre acestea şi *Panegiric,* precum şi pentru tema iconografică zisă „Cavalcada sfinţilor militari" (dar nu şi pentru interpretarea surselor), cf. şi A. Pippidi, *op. cit.,* p. 67 69, 146 147. Pentru ideea imperială bizantină asociată Adevăratei Cruci şi pentru valoarea imperială a acesteia din urmă, A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d un culte,* Paris, 1961, p. 77 79, 84 88 şi nr. 233 (το τίμιον ξύλον βασιλικόν [„Cinstitul lemn împărătesc"]), 381 (ὁ βασιλικὸς σταυρός [„Crucea împărătească"]); cf., anterior, A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...,* p. 32 sq., 239–243.

[56] Cf. A. Grabar, *Les croisades...* (reeditarea), p. 170.

[57] *Ibidem,* p. 171. În tot ansamblul e implicată şi o „trimitere" la intrarea triumfală din 1475 în Suceava a lui Stefan, „actualizând" în cronica sa, după cum ne amintim, pe aceea, din *Panegiric,* a lui Constantin în Roma (cf. *supra,* p. 68). În relatarea triumfului său, Ştefan e calificat „purtător

Dar „nou Constantin” fusese denumit Mihail VIII Paleologul, după eliberarea Constantinopolului, care întregise, în 1261, restaurarea „imperiului creștin”, prin alungarea cuceritorilor „latini' ai capitalei sale[58]. După 1453, această eliberare va fi însă socotită drept o prefigurare a celei, scontate, de sub ocupația turcească[59]. Sistemul de simboluri al frescelor de la Pătrauți ne obligă deci să depășim limitele la care s-a oprit interpretarea lui Grabar, ,elul primului împărat creștin si al celestei trupe pe care o comandă, tel indicat de insusi arhanghelul Mihail, neputând fi altul decât eliberarea orasului întemeiat de Constantin cel Mare și instalarea pe tronul „împărăției creștine” renăscute a „noului Constantin” moldovean.

Confirmarea că spre acest scop convergeau toate imaginile examinate ne-o oferă încă una din aceste fresce. E vorba de o mare și elocventă compozitie a Învierii lui Isus, plasată alături de imaginea sfinților împărați, în unghi drept cu ei, și făcând față tabloului votiv. Această Înviere, figurată simbolic, conform iconografiei bizantine, prin scena Coborârii la iad a lui Iisus („Ἡεὶς Ἅδου Κάυοδος”), se află într-un loc neobișnuit, iar marile ei dimensiuni, tot neobișnuite, au frapat pe I. D. Ștefănescu, ce subliniază, cu drept cuvânt, „le développement exceptionnel” al acestui subiect, înfățișat la Pătrăuți „sur la largeur de deux registres et de quatre compartiments“[60]. Pe de altă parte, A Grabar observă că reprezentarea ortodoxă tradițională a Învierii (ἡ Ἀνάστασις), prin pogorârea lui Hristos la iad pentru a elibera pe cei izbăviți de păcatul originar, conține elemente de iconografie imperială, cum ar fi acela, f arte potrivit cazului nostru, „de l'empereur libérant un peuple soumis au joug d'un tyran”[61]. Or, pentru greci, în timpul stăpânirii otomane, sărbătoarea Învierii semnifica, foarte lămurit, și „Învierea neamului“ („ἡ Ἀνάστασις τοῦ Γένους”)[62],

de biruință”, epitet, așa cum s-a mai spus, al Sfântului Gheorghe (cf. A. Pippidi, *loc. cit.*, p. 67; cf si *infra* n. 64, 111). El există și în pasajul analog din *Panegiric*, unde se referă însă la cruce și la împăratul Constantin (G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche...*, p. 290, V, 6. Cf. și „traducerea românească veche” a textului, p. 340–341)

[58] Vezi Titos Papamastorakis, *'Ενα εικαστικο εγκωμιο του Μιχαίλ Η' Παλαιαλογου: οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, în „Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας”, tom 15, 1989 1990, Atena, 1991, p. 237–238 (cu indicații de surse și bibliografice).

[59] Cf. D. Nastase, *L'heritage imperial byzantin...*, p. 1 2, 13 14.

[60] I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et n Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX^e siècle*, Paris, 1928, texte, p. 143

[61] A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...*, p. 248.

[62] În Grecia, această semnificație este adesea amintită și acum, de Paste, în articole și alocuțiuni ocazionale, fiind eventual pusă în legătură și cu situații actuale. Dau un singur exemplu: în 1989, sărbătorind Sfintele Paști într-o unitate militară de la granița cu Turcia, președintele de atunci al Republicii Elene, Christos Sartzetakis, adresându-se soldaților, a spus, printre altele: „În anii sclaviei [turcești, D.N.], grecii vedeau în Înviere și Învierea neamului De aceea, Pastele este și sărbătoare națională... Pe vremuri, Paștele simboliza învierea [neamului], astăzi, firește. simbolizează învierea Ciprului” (după cum se cunoaște, ocupat în parte de turci). Transmis de televiziunea elenă la 30 aprilie 1989.

iar o urare grecească obișnuită până azi în ajunul Paștelui este „Καλὴ 'Ανάσταση καὶ στὴν Πόλη να δώσει ὁ Θεός!" (Înviere bună și la Constantinopol să dea Dumnezeu!")[63]. Putem deci conchide, fără teamă de a greși, că, finalizând mesajul celorlalte scene discutate, marea compoziție de la Pătrăuți a Învierii o vestește de fapt pe aceea a împărăției creștine, împlinită prin eliberarea orașului lui Constantin, de către „noul Constantin" zugrăvit în fața ei[64]. Iar pentru ca înțelesul adevărat al acestor reprezentări să fie și mai neîndoios, la Pătrăuți, inscripțiile picturii murale nu sunt în slavonă, ca de obicei, ci, în mod excepțional, în greacă[65], limba Imperiului bizantin și, bineînțeles, a capitalei sale.

Chipurile sfinților împărați Constantin și Elena, cu crucea între ei, vor fi de aici înainte nelipsite din ctitoriile religioase ale lui Ștefan cel Mare (cu excepția Voronețului)[66]. Dar pentru a întări sensul alegoric de mai sus al Învierii, în celelalte biserici ale lui Ștefan construite pe aceeași vreme cu Pătrăuții (Milișăuți, 1487, Voroneț și Sf. Ilie lângă Suceava, ambele 1488), în loc să mai pogoare la iad într-o *Anastasis,* Hristos apare pe același loc – adică față-n față cu chipul

[63] S-ar putea chiar ca acest fel de utilizare simbolică a Învierii să aibă o răspândire mai largă decât ne putem închipui. Cel puțin, asta pare a indica faptul că „pentru a se înfățișa triumful lui Henric al III-lea în lupta cu Liga, după asasinarea fraților de Guise, se folosește în pictură de-a dreptul simbolul sacru al Învierii". A. Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale,* Cluj-Napoca, 1987, p. 63 și n. 180 (cu trimitere la Jean Ehrmann, *Le tableau de la Résurrection du Musée de Beauvais et la satire politique au XVI^e siècle,* în „Bulletin de la Société de l'Histoire de l'art français", 1966, p. 49–50).

[64] Rezultă că ar trebui reexaminate toate scenele *Anastasis* din vechea artă românească – și nu numai – pasibile de a avea și alte semnificații decât cea obișnuită. Pentru marile dimensiuni ale celei de la Pătrăuți, cf. în pictura murală a bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău (zidite de Ștefan cel Mare; ctitor al picturii, Petru Rareș), scena Sfântului Gheorghe omorând balaurul (pronaos): după cum a remarcat Sorin Ulea, această imagine este de dimensiuni excesiv de mari față de celelalte scene ale vieții sfântului, ieșind „vraiment du commun" (Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue,* în RRH, XXIII/4, 1984, p. 289). Or pictura murală de la Hârlău a fost realizată la porunca lui Petru Rareș (idem, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota,* în SCIA, VI/1, 1959, p. 67 90; idem, în *Istoria artelor plastice în România*, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. G. Oprescu, I, București, 1968, p. 362, 367), într-un context „purement militaire" (idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 288), (se înțelege) antiotoman (*ibidem, passim*), iar în ea e evocat simbolic și Ștefan cel Mare (*ibidem,* p. 288–291; cf. *infra,* n. 111).

[65] G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare,* în BCMI, XVI, 1925, p. 22, 255, văzând însă în aceasta o indicație că pictura ar fi din veacul al XVII-lea. În realitate, ea a fost executată curând după terminarea construcției. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare,* p. 420–424; cf. idem, în *Istoria artelor plastice...*, I, p. 353 354. Primul care a atribuit (în 1931) pictura murală de la Pătrăuți domniei lui Ștefan cel Mare, a fost A. Grabar, *Les croisades...*, vezi reeditarea în *L'art de la fin de l'Antiquité...*, I, p. 169 172.

[66] Sorin Ulea, în *Istoria artelor...*, vol. cit., p. 351.

ctitorului – în ipostaza imperială de rege al regilor (în slavă царь царем), în scena numită Rugăciunea (Deisis) imperială, primind intercesiunea Maicii Sale, nebiruita protectoare a creștinilor în luptă cu musulmanii, reprezentată ca împărăteasă (în slavă, acest tip de Deisis se cheamă chiar предста царица)[67]. Așa cum a arătat Sorin Ulea, această scenă e amplasată *numai în Moldova* în pandant cu tabloul votiv[68]. Este evident că valoarea ei imperială se răsfrânge asupra acestuia și că scopul cel mai adânc al rugăciunii adresate astfel lui Iisus Împărat de Maica Sa Împărăteasă nu putea fi altul decât cel simbolizat de marea *Anastasis* căreia îi luase locul pentru a sublinia și mai cu putere rangul și misiunea, așijderea imperiale, pe care le atribuia ctitorului zugrăvit în fața sa.

Tot în 1487, Ștefan cel Mare face încă un gest foarte semnificativ: el se îngrijește să reactualizeze obiectul însuși care materializa rugăciunea sa din 1473 pentru izbândă împărătească. Într-adevăr, după cum spune inscripția donatorului, „în anul 6995 [1487], noiembrie 20", domnul „a ferecat" Tetraevanghelul de la Humor, iconografia ferecăturii reprezentând, ca de obicei, în față Învierea lui Iisus – *Anastasis*! – iar în spate, Adormirea Maicii Domnului[69]. De polivalența primei scene am luat deja act, chiar în aceleași împrejurări. Cât despre cea de-a doua, trebuie spus că sărbătoarea Adormirii Fecioarei, la 15 august, evoca și victoria Constantinopolului asupra „agarenilor" (adică arabilor), în 718, survenită în aceeași zi, și aniversată după aceea la 15 august, ca sărbătoare a *Eliberării Constantinopolului,* datorate Maicii Domnului[70]. Această valoare a fost însă făcută efectivă de către Mihail VIII Paleologul, în 1261. În acel an, generalul bizantin Alexis Stratigopoulos redobândise Constantinopolul la 25 iulie, dar bazileul uzurpator așteptă ziua Adormirii Maicii Domnului pentru a intra ca eliberator în cetatea împărătească și a deveni astfel Noul Constantin[71]. Îmbrăcămințile de metal prețios ale Tetraevanghelului din 1473 sunt grele de toată această încărcătură simbolică, și prin ele „împăratul Ștefan", cum e intitulat în manuscris, își reînnoiește așadar ruga pentru împlinirea țelurilor dezvăluite de biserica din Pătrăuți și de frescele sale: restaurarea „împărăției creștine", prin alungarea turcilor și înălțarea Cinstitei Cruci în cetatea ei de scaun, dezrobită.

[67] *Ibidem*, p. 354–355; idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 294–295. În general, pentru tema Deisis în vechea pictură românească, Cornelia Pillat, *Quelques notes sur le thème de la Déisis et son emplacement dans la peinture murale roumaine du Moyen Age*, în RESEE, XIX/3, 1981, p. 517–529, 3 fig.

[68] *Istoria artelor...*, I, *loc. cit.*, p. 355; *La peinture extérieure moldave: où, quand..., loc. cit.*

[69] *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 340–344 și fig. 240, a, b.

[70] După cum a arătat, într-o foarte fină analiză privind hramul bisericii din Stănești Vâlcea (construită în primele decenii ale secolului XVI; zugrăvită în 1536), Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, p. 54–55.

[71] Vezi T. Papamastorakis, *loc. cit.*, p. 237 (cu extrase din izvoare). Cf. *supra*, p. 75.

Au trecut peste două decenii de când am luat pentru prima oară în discuție mărturiile oferite de această biserică[72]. Acum, împreună cu celelalte documente iconografice menționate, ele vin să explice titlul imperial al lui Ștefan cel Mare, consemnat în notița de pe Octoihul de la Kiev, tocmai după, și în legătură cu, pierderea celor două porturi, titlu care, la rândul său, confirmă și întregește înțelesul acelor mărturii din domeniul artei[73].

În sfârșit, dar deloc în ultimul rând, și izvoarele otomane acordă lui Ștefan cel Mare titlul de împărat (*tekür* = *tekfür*)[74]. O spune Dimitrie Cantemir[75], iar contemporanul lui Ștefan, cronicarul Mehmet Neșri, îl distinge chiar astfel de „regii (*melik*) din împrejurimi", pe care „i-a slăbit" Mahomed II, citându-l

[72] D. Nastase, *Ideea imperială în țările române. Geneza și evoluția ei...*, p. 7, 9–10.

[73] Nu poate fi trecut cu vederea un fapt tulburător, rămas nelămurit. Exact dintre 1484 – din 29 mai și a doua parte a anului 1486, nu se cunoaște nici un act intern moldovenesc (vezi DRH, A, II, nr. 262–264). Oprindu-se mai recent la această anomalie, Sergiu Iosipescu face observația prețioasă că data când reîncep să apară acte domnești coincide cu aceea la care s-a terminat reconstruirea de către Ștefan cel Mare a curților domnești din Hârlău (Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 64. După pisania lor, păstrată, „aceste case... s-au început a se zidi în anul 6994 [= 1486], luna... 20, și s-au sfârșit în același an, septembrie 15", *Repertoriul monumentelor... lui Ștefan cel Mare*, p. 234, transcriere și traducere de I. R. Mircea). Coincidența nu se oprește însă aici. Într-adevăr, ziua în care a fost emisă prima carte domnească din 1486 precis datată e 14 septembrie (DRH, vol. citat, nr. 264; cf. S. Iosipescu, *loc. cit.*), sărbătoarea Înălțării Cinstitei Cruci! iar lucrările la „casele" domnești din Hârlău s-au încheiat a doua zi. După cum se știe, în construcții activitatea se întrerupea în sezonul rece, pentru a fi reluată în primăvara următoare. Dar în cazul nostru, primăvara următoare e aceea a anului 1487, când Ștefan ridică biserica din Pătrăuți, cu hramul, cum s-a văzut, tocmai al Înălțării Cinstitei Cruci (*supra*, n. 54) și cu înțelesuri mai adânci, asupra cărora ne-am oprit. Între această nouă potrivire și cele din anul precedent există deci o continuitate neîndoielnică, ce se prelungește însă pe tot restul domniei lui Ștefan cel Mare! În adevăr, o dată cu biserica din Pătrăuți, acesta înalță încă una, la Milișăuți, închinată sfântului militar Procopie, inaugurând astfel o campanie de construcții religioase de o amploare fără precedent, care nu va lua sfârșit decât în 1504, la moartea ctitorului (pentru bisericile lui Ștefan cel Mare, lucrarea clasică rămâne aceea, citată, a lui G. Balș). Pe de altă parte, curțile din Hârlău se vor bucura, în continuare, de o atenție ieșită din comun, atât din partea lui Ștefan cel Mare, cât și a urmașilor săi pe tronul Moldovei, până târziu, în secolul XVII (când vor fi iar reconstruite, de Radu Mihnea, care-și va afla și sfârșitul în ele, în 1624). Potrivirile semnalate necesită deci, în orice caz, o cercetare specială, care poate ajunge la rezultate surprinzătoare și, în primul rând, la explicarea bruștei înfloriri care a dus „stilul moldovenesc" și, în general, vechea artă moldovenească, pe culmile dezvoltării lor în ultimii 18 ani ai domniei marelui Ștefan. Cf., în această privință, observațiile mele din 1972: D. Nastase, *op. cit.*, p. 6–12, unde se motivează prin concepția imperială a luptei sale antiotomane și, cu unele exemple concrete, prin apelul la ajutor divin pentru continuarea ei după 1486, ctitoriile religioase „pe care Ștefan cel Mare le durează într-o campanie constructivă sistematică și neîntreruptă, între 1487 și 1504", și datorită cărora „arta moldovenească își atinge apogeul" (p. 6; cf. p. 11 12).

[74] Al. Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata Împăratului Constantin XII Paleolog, și Domnița Olena, fiica Domnului Moldovei Ștefan cel Mare, 1472–1509*, în AARMSI, s. II, XVII, 1894 1895, p. 30 (mențiune semnalată, cu multă amabilitate, de Maria Magdalena Székely).

[75] *Istori'a Imperiului otoman*, trad. de Dr. Ios. Hodosiu, București, 1876, p. 158.

imediat după aceştia, dar în vădit contrast avantajos cu ei, victorios asupra turcilor (la Vaslui!) şi purtând acelaşi titlu (*tekür*) cu cel dat de otomani bazileului bizantin[76]. În acest context, titlul imperial al lui Ştefan cel Mare[77] aminteşte uimitor pe cel conferit tot lui de propria sa cronică, exact în aceeaşi împrejurare![78].

La mărturiile examinate până acum, se adaugă cea a unui ilustru însemn heraldic, vulturul bicefal, care se impunea definitiv pe aceeaşi vreme în Europa, drept simbol prin excelenţă imperial.

Până destul de recent se credea că vulturul bicefal se înfăţişează pentru prima dată în Moldova pe acoperământul de mormânt al soţiei lui Ştefan, Maria de Mangop († 19 decembrie 1477; îngropată la Putna). Marcând acolo obârşia împărătească, Paleologă – sau afirmată ca atare –, a doamnei răposate, el a fost considerat un caz aparte, „importat" şi fără legătură cu heraldica moldovenească[79]. Iată însă că săpături arheologice efectuate la curtea domnească din Vaslui au dat la iveală plăci ceramice decorate cu vulturi bicefali, atât din timpul lui Ştefan cel Mare[80], cât şi mai vechi, urcând, după anumite indicii, până

[76] Mehmed Neşri, în Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmed, *Cronici turceşti privind Ţările Române.* Extrase, I, Bucureşti 1966, p. 127. Pentru împăratul bizantin = „împăratul (*tekür*) Stambulului", vezi, în acelaşi volum: Mehmed Neşri, p. 113; Kodja Husein, p. 444.

[77] Un act otoman din 1581 îl numeşte Qodjea Istefan. „Termenul «qodjea» are înţelesul de «bătrân», dar şi pe acela de «mare, enorm»". N. Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane privind Moldova ponto-danubiană (1486–1520),* în AIIX, XXIX, 1992, p. 100.

[78] Vezi *supra,* p.67–68. În cronica lui Neşri (ca şi în alte cronici otomane), înfrângerea din 1475 a lui Soliman Hadâmbul e urmată de victoria din anul următor, a lui Mahomed II asupra lui Ştefan, relatată amănunţit şi pe care calităţile şi rangul atribuite acestuia din urmă o fac deci cu atât mai strălucită. Cf. şi versurile de laudă pentru Ştefan cel Mare ale lui Aşîk-paşa-zade, în acelaşi volum, p. 104–105. Până şi în secolul XVII, deşi, de regulă, îi intitulează pe domnii români *bei,* Evlia Celebi va numi biserica Sfântul Nicolae-Domnesc din Iaşi „mănăstirea craiului Ştefan" („Istefan kiral manastiri") (*Călători străini despre Ţările Române,* VI, Bucureşti, 1976, Evlia Celebi. Îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, p. 483 şi n. 586.

[79] Pentru această broderie vezi: N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie,* II, Bucureşti, 1936, p. 20 şi pl. 73, 74 (vălul şi detaliul vulturului bicefal); Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin.* Avec la collaboration d'Hélène des Ylouses, Paris, 1939 1947, II, p. 78 81, pl. CLXII, CLXIII; *Repertoriul* citat, p. 288–290, fig. 202 203; Maria Ana Musicescu, *Portretul brodat în arta medievală românească,* în SCIA, IX/1, 1962, p. 73; M. A. Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească,* Bucureşti, 1985, p. 16–17 (desen, vulturul bicefal, p. 16), 36, (catalog 16), pl. 15, 16. O explicaţie diferită de cea îndeobşte admisă pentru vulturul cu două capete al Mariei de Mangop propune Sergiu Iosipescu: vezi *infra,* n. 92.

[80] Rica Popescu, *Cahle şi plăci decorative la curtea domnească din Vaslui,* în „Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă", XLVII/2, 1978, p. 68–69 şi fig. 7; Alexandru Andronic şi Rica Popescu, *Vaslui – reşedinţă voievodală în secolele XV–XVI,* în AIIAI, XVII, 1980, p. 587 şi fig. 6/1.

la Alexandru cel Bun[81]. Aceste plăci trebuie deci puse în legătură cu „împărații moldoveni" ai cronicii, începând cu primul[82], și ele nu pot fi socotite drept excepții, vulturul cu două capete dovedindu-se mai de curând a fi cât se poate de familiar și de caracteristic heraldicii românești[83]. Rămânând în limitele fixate, trebuie să mai notăm că „vulturași bicefali" împodobesc sistematic legăturile de piele, altfel specifice, ale multor manuscrise de pe vremea lui Ștefan cel Mare, aflătoare la mănăstirea Putna[84], loc-simbol pentru puterea suverană a ctitorului ei, și de care va mai veni vorba aici, tocmai în legătură cu vulturul bicefal[85].

Pentru că am amintit de Maria de Mangop, este locul să spunem câte ceva și despre căsătoriile „imperiale" ale lui Ștefan cel Mare.

Prima este din 1463, cu Evdochia de Kiev, prințesă despre care toate variantele slavone ale cronicii moldovenești contemporane nu uită să precizeze că era „sora lui Semen împăratul[86]. Evdochia moare în 1467, dar Ștefan nu se îngrijește să-și găsească o nouă soție decât cinci ani mai târziu.

[81] Al. Andronic, *Șantierul arheologic Vaslui. Raport definitiv privind principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1958/1959 și 1976/1977,* pe care regretatul nostru coleg intenționa să-l publice în AMM, și din care mi-a comunicat această informație, autorizându-mă, cu generozitate, să o utilizez înainte de a o da la tipar.

„Vulturul bicefal" ce împodobește plăci de sobă dintr-o „casă de orășean" (poate olar) din Suceava, dărâmată, după cum înclină să creadă autorii, în 1447 (M. D. Matei și Em. Emandi, *O casă de orășean din secolul al XV-lea de la Suceava,* în SCIV, XXVIII/4, 1977, p. 570 571, 573 574 și fig. 7) n-are nimic de vultur: arată mai curând a... gâscă bicefală. Cf. și, foarte recent, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV XVI),* în AG, II(VII)/1 2, 1995, p. 327. Autoarea respinge posibilitatea ca această zburătoare fantastică să fie vultur bicefal și arată că, oricum, ea nu are legătură cu reședința domnească.

[82] Vezi *supra*, p. 68.

[83] D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des pays roumains. Vers une crypto-héraldique,* în *Roma, Costantinopoli, Mosca, Atti del I Semonario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma",* Roma 21 23 aprilie 1981, Neapole, 1983, p. 357–374 + 25 il.; idem, *Imperial Claims...,* p. 191 194, 203 206; idem, *Une aigle bicéphale déguisée sur une charte inédite de Michel le Brave (1599),* în „Bulletin de la Société Hellénique d'Héraldique et de Généalogie", 8, 1992, p. 166 176, 5 fig. + 1 pl.; cf. idem, *„Necunoscute" ale izvoarelor istoriei românești,* în AIIX, XXX, 1993, p. 489, 496. În Moldova, săpături arheologice recente sau în curs dovedesc destul de frecventa prezență a vulturului bicefal în decorația interioarelor domnești. Mulțumesc și aici pentru această informație doamnei Rodica Popovici, de la Institutul de Arheologie din Iași al Academiei Române.

[84] Pr. Paulin Popescu, *Manuscrisele slavone din mănăstirea Putna,* I, în BOR, LXXX/1–2, 1962, p. 129, 134, 141; II, în BOR, LXXX/7 8, 1962, p. 693, 694.

[85] Cf. *infra*, p. 98.

[86] Сестра Семена царѣ. *Cronicile,* p. 7, r. 18. Același titlu (царь) și în celelalte variante slave (inclusiv cea polonă) ale cronicii. În traducerea românească a Letopisețului de la Putna: „sora împăratului Simion" (*ibidem,* p. 70, r. 29). În *Letopisețul Țării Moldovei,* zis al lui Grigore Ureche,

Printre măsurile pe care le ia în vederea ofensivei din 1473, se numără şi alianţa sa cu dinaştii din Mangop-Theodoro, în Crimeea, cu a căror soră, Maria, se şi căsătoreşte în 1472, la... 14 septembrie, de ziua Înălţării Sfintei Cruci, dată care, mai ales în împrejurările de atunci, nu mai are nevoie de comentarii[87]. Isaac, fratele noii doamne, poartă titlul de „domn de Theodoro şi al întregii Khazarii"[88], iar Mariei înseşi i se atribuie o multiplă obârşie împărătească[89].

Maria de Mangop va muri şi ea în scurtă vreme, la 19 decembrie 1477, dar, aşternând pe mormântul ei din necropola-i de la Putna un acoperământ funerar[90] de o excepţională somptuozitate (fig. 1), pe care imaginea brodată în mărime naturală a defunctei sale soţii va fi însoţită, ostentativ, îndrăznesc să spun, de toate atributele imperiale posibile – de la costum, încălţări roşii şi coroana basiliselor şi despoinelor, până la vulturii bicefali şi monograma ultimei dinastii bizantine[91] –, Ştefan va învedera, nu numai că îşi însuşise drepturile indicate de aceste însemne, ci că înţelegea să le şi păstreze şi după dispariţia celei care i le

importanţa acestei înrudiri e subliniată astfel: Ştefan „luatu-ş-au doamnă de mare rudă, pre Evdochia de la Chiev, sora lui Simeon împăratul" (Grigore Ureche, *Letopiseţul...*, ed. II, p. 92). Cneaz de Kiev, Simeon Olelkovici (circa 1420–±1470) aparţinea unei ramuri a dinastiei lituaniene a lui Gedimin, iar mama sa era fiica marelui cneaz al Moscovei Vasile I. Vezi: Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa şi rudeniile de la Kiev şi de la Moskova ale lui Ştefan cel Mare,* în AARMSI, s. III, t. XXII, 1939–1940, p. 633–657 şi tabel genealogic, p. 658; Wlodziemierz Dworzaczek, *Genealogia,* Varşovia, 1959, tab. 15, 16, 161; Ştefan S. Gorovei, *Alianţe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI),* în *Românii în istoria universală,* II/1, coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p. 695. Pentru revendicările imperiale ale cnejilor de Kiev, cu mult înainte de 1453, vezi D. Nastase, *Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453,* în RER, XVII–XVIII, 1993, p. 95–107. Titlul dat lui Simeon de letopiseţele moldoveneţti corespunde nu puterii lui reale, ci ascendenţei lui şi măririi trecute a Kievului şi e semnificativ pentru interesul acordat acestora în Moldova vremii. Rolul fruntaş jucat de „familia ortodoxă a Olelkovicilor" în revendicarea de către feudalii lituanieni, tocmai în 1463, a Podoliei anexate de Polonia (vezi A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină...,* p. 147–148) ar putea lămuri partea practică a problemei şi n-ar veni de fel în contradicţie – ba dimpotrivă – cu acest interes.

[87] Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni" pentru Ştefan Voievod. Note de mentalitate medievală,* în volumul de faţă.

[88] P. Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea...*, p. 262. Referindu-se la „Maria din Mangopo", cronica zisă „moldo-polonă" adaugă îndată: „era acolo o împărăţie creştină" (*Cronicile...*, p. 179, r. 23; „czarstwo tam bilo... krzesczianczy", *ibidem,* p. 170, r. 7). De la sfârşitul secolului XIV, deciziile metropolei „făceau din consulul Caffei adevăratul şef al genovezilor «din toată Marea cea Mare şi din întreg Imperiul Gazariei»". Gh. I. Brătianu, *op. cit.,* II, p. 264, cf. p. 266. Pentru Khazaria, vezi *infra*, n. 92.

[89] Cf. Şt. S. Gorovei, *loc. cit.*

[90] Cf. *supra,* p. 79 şi n. 79.

[91] „Marie, Comnène et Paléologue, qui est représentée en impératrice sur le rideau destiné à recouvrir sa tombe". N. Iorga, *Byzance après Byzance* cit., p. 20. O a doua monogramă, pe acelaşi acoperământ, se arată a fi aceea a Asanilor (şi nu a numelui Maria, aşa cum s-a transcris în *Repertoriul... Ştefan cel Mare*, p. 290).



Fig. 1. Mănăstirea Putna. Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop.

adusese ca zestre[92]. Cât despre vulturul bicefal al Mariei de Mangop, el trebuia să arate că se contopește cu cel al soțului ei și, de fapt, i se integrează, transmițându-i toate elementele de legitimitate imperială pe care le implica.

[92] După Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 56, vulturul bicefal al Mariei de Mangop s-ar explica prin „titlul despotal" pe care domnii de Theodoro l-ar fi purtat la începutul veacului XV. Cele două explicații nu sunt neapărat contradictorii și ar putea fi, eventual, complementare. Interesul viu arătat nu numai de Ștefan cel Mare, ci, exact în aceeași vreme, și de Ivan III al Moscovei, dinastiei stăpânitoare a Mangopului, dar, teoretic, și a „Khazariei" (în fapt Crimeei), peste care aceasta socotea că domnește – să ne amintim că o cronică numea această stăpânire *czarstwo*, iar

Şi astfel, la aceste ficţiuni succesorale tipic feudale, căsătoria ulterioară a lui Ştefan cu Maria „Voichiţa”, fiica lui Radu cel Frumos, nu putea decât să adauge noi drepturi de moştenire, decurgând din cele ale dinastiei munteneşti, la rândul ei posesoare de titluri şi înrudiri imperiale[93].

Dintre aceste trei căsătorii ale lui Ştefan cel Mare, mai ales aceea cu Maria de Mangop a atras, încă mai de mult, atenţia unor cercetători. Oreste Tafrali a

actele genoveze se referă la „imperiul Gazariei” (*supra*, n. 88) – sunt departe de a fi lămurite (pentru rolul, pe cât de important, pe atât de puţin cunoscut, jucat de „succesiunea khazară” în constituirea doctrinei imperiale ruseşti, vezi D. Nastase, *op. cit.*, p. 102 sq. şi, în special, idem, *„La succession khazqre" dans l'idéologie souveraine des prınces de Kiev*, în *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*. Proceedings of the International Congress on the Mıllenium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki 26 28 November 1988, Salonic, 1992, p. 359 364).

Mesajul transmis de portretul funerar de la Putna (fig. 1) este însă precis. Celor doi vulturi bicefali le corespund, simetric, monogramele împărăteşti ale Paleologilor şi Asăneştilor. Lucru însă neobservat, axele diagonale dintre cele patru medalioane ale lor se întâlnesc în X, exact pe mâinile încrucişate ale adormitei doamne, punct esenţial („abisul” heraldic!) al imaginii ei mortuare, transmiţându-i astfel, toate simbolurile pe care le reunesc aici, cu toate conexiunile şi semnificaţiile ce rezultă din acest aranjament. Dar dintre monograme, de primă importanţă este indiscutabil aceea a Paleologilor. Ea se repetă, într-adevăr, încă de două ori, la naşterile arcului ce încadrează chipul Mariei, căreia îi indică astfel cu insistenţă „identitatea”.

Nu interesează aici în ce măsură Maria de Mangop şi familia ei descindeau efectiv – aşa cum pretindeau – din neamurile împărăteşti ale Comnenilor din Trapezunt, ale Paleologilor şi ale Asăneştilor, ci numai faptul că Ştefan cel Mare consfinţeşte această descendenţă primită zestre. Istoria medievală atât a Apusului, cât şi a Răsăritului – e plină de asemenea cazuri, în care soţul păstra după moartea soţiei drepturi, chiar dintre cele mai îndoielnice, achiziţionate prin căsătorie, transmiţându-le eventual unor urmaşi dintr-o căsnicie ulterioară, ceea ce dădea loc adesea la complicate conflicte. Vezi, de pildă, cazul (pe care-l citez dintr-o grămadă) transmiterii titlului de prinţ de Achaia (Morea francă), după moartea, în 1278, a ultimului său deţinător din familia Villehardouin, Guillaume, aventuroasă şi încâlcită istorie, ce se prelungeşte peste un secol, Jean Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 263, 281 282, 289 291, 303, 340–343.

Cât priveşte pe Ştefan cel Mare, el a avut doi fii cu Maria de Mangop, morţi la vârstă fragedă, dar dintre care unul, Bogdan, a trăit şi după ea, până la 27 iulie 1479. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 3–4, 135; Ştefan S. Gorovei, *Muşatinii*, reeditare, Chişinău, 1991, p. 63.

[93] Aşa trebuie, desigur, înţeles pasajul din cronica zisă moldo-germană (încheiată în 1499), în care se face precizarea că fiica lui Radu cel Frumos „era de sânge şi de viţă înaltă şi acum încă este doamna lui Ştefan voievod” (*Cronicile*, p. 133). Cf. o formulă asemănătoare, dar cu conotaţie explicit imperială, pentru Evdochia de Kiev, Gr. Ureche, *loc. cit.* (*supra*, p. 80 şi 86). Pentru titlul imperial al domnilor Ţării Româneşti, vezi lucrările citate mai sus, n. 4. Cele mai vechi mărturii privind acest titlu urcă până în a doua jumătate a veacului XIV (P. Ş. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale...*, p. 402, 407; D. Nastase, *Imperial Claims...*, p. 186–194). Pentru înrudirile domnilor munteni cu alte case suverane, Ştefan Andreescu, *Alianţe dinastice ale domnilor Ţării Româneşti (secolele XIV–XVI)*, în *Românii în istoria universală*, II/1, p. 675–684. Pe urmele lui Andrei Pippidi (*Tradiţia politică bizantină în ţările române...*, p. 149 150), autorul presupune că Maria Despina, soţia lui Radu cel Frumos şi mama Mariei „Voichiţa”, „putea... să fie o grecoaică şi să aibă o ascendenţă imperială bizantină” (p. 679). Cf. observaţiile lui Ştefan S. Gorovei, în AIIAI, XXIII/2, 1968, p. 1017.

avansat chiar ipoteza că acest mariaj „bizantin" ar fi inspirat voievodului moldovean ideea să ridice pretenţii la tronul Constantinopolului[94]. Acceptată de A. A. Vasiliev[95], această ipoteză a fost cât se poate de rău primită de istoricii români[96].

Cu mai multă prudenţă, Petre Ş. Năsturel observă totuşi că Ştefan cel Mare era numit „uneori şi ţar, adică împărat, într-o vreme când, după apusul năprasnic al celei de-a doua Rome, Constantinopolul, nu-i urmase încă cea de-a treia, aceea a marilor cneji de la Moscova" şi pune aceste mărturii în legătură cu faptul că atunci „doamna Moldovei era tocmai Maria de Mangop"[97].

Din mărturiile moldoveneşti cu caracter imperial examinate până acum, unele privesc însă vremuri anterioare căsătoriei lui Ştefan cu prinţesa din Crimeea, ba chiar propriei lui domnii. Conform concepţiei ce se degajă din aceste documente, titlul imperial al lui Ştefan nu e preluat de la nici una din soţiile sale, ci e moştenit de la înaintaşii săi pe tron, „împăraţii moldoveni", şi e menţinut nu prin însurători, ci prin „voia lui Dumnezeu", manifestată prin semne[98]. Ceea ce nu înseamnă însă că aceste alianţe matrimoniale „imperiale" nu-şi au rostul şi importanţa lor: ele vin, într-adevăr, cu valoarea lor genealogică, să consolideze şi să crească prestigiul dinastiei moldoveneşti şi să facă cunoscut şi recunoscut pe plan internaţional ortodox rangul şi rolul imperial al lui Ştefan cel Mare[99], iar în cazul Mariei „Voichiţa", să-i îndreptăţească, în primul rând, încercările de dominare a Ţării Româneşti[100].

Pe de altă parte, dacă titlul corespunzând acestui rang ar fi fost transpus mecanic din texte bizantino-slave sau s-ar datora iniţiativei unor cronicari ori scribi, clerici cărturari doritori să-şi slăvească astfel, formal, stăpânul, eventual în

[94] O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Paris, 1925, Texte, p. VI, 54.

[95] *The Goths in the Crimea*, Cambridge-Massachussets, 1936, p. 239.

[96] Vezi Alexandru Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 162 şi n. 3 (şi cu menţionarea criticelor mai vechi aduse lui Tafrali). Excepţie: C. I. Andreescu, *Despre o naţionalitate ortodoxă*, în BOR, LII/9–10, 1934, p. 596, care susţine aceeaşi ipoteză „ca şi profesorul său O. Tafrali" (A. Pippidi, *op. cit.*, p. 146, n. 18).

[97] P. Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea...*, p. 265 şi n. 28. Cam aceeaşi idee dezvoltată de E. Stănescu, *Byzance et les pays roumains aux IXe–XVe siècles*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 1971, vol. I, Bucarest, 1974, p. 429–430; cf. *supra*, n. 5. Cf. şi, foarte recent, L. Şimanschi, *loc. cit.*

[98] Vezi *supra*.

[99] În varianta Putna II a cronicii lui Ştefan, se arată, mai întâi, că Evdochia era ortodoxă şi apoi că era soră de „ţar": „... şi-a luat doamnă pe Evdochia binecredincioasa, de la Chiev, sora lui Semen împăratul". *Cronicile*, textul slavon, p. 56, r. 25–26.

[100] Vezi Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae...*, Bucureşti, 1980, p. 31–33 (cu bibliografie în note); mai recent, Ion Toderaşcu, *Unitatea medievală românească*, I, Bucureşti, 1988, p. 167–169; cf. D. Nastase, *Ideea imperială...*, p. 10–11; cf. şi *infra*, p. 93 şi n. 150.

viziunea unui imaginar doar ecleziastic, ar fi trebuit să-l găsim în – sau măcar şi în – variantele mănăstireşti ale celui mai vechi letopiseţ moldovenesc în slavonă. Or, în aceste texte, Ştefan e intitulat întotdeauna domn sau voievod şi niciodată царь[101]. Acest titlu apare *numai* în cronica oficială, redactată la comanda şi sub controlul domnului – sau al cuiva pus de el – şi indicându-i poziţia faţă de evenimentele relatate, precum şi într-o dedicaţie personală a unei danii ale sale de importanţa capitală a Tetraevanghelului de la Homor: e cea mai bună dovadă că titlul său imperial exprimă punctul de vedere şi concepţia suverană a lui Ştefan cel Mare însuşi.

Rezultă destul de limpede din cele expuse că, deşi el nu apare în intitulaţiile sale oficiale, rangul imperial al lui Ştefan cel Mare a fost o realitate istorică, ale cărei justificări erau însă de ordin ideologic şi nu aveau nimic de-a face cu ideea, modernă, de imperiu teritorial. Din punct de vedere teritorial, Ştefan era domn şi voievod al Ţării Moldovei[102], care nu era nicidecum un imperiu, ci un corespondent *sui generis* a ceea ce era numit *Hausmacht,* domeniul propriu pe care-l stăpâneau direct, cu alte titluri, mai modeste, împăraţii Occidentului.

Cum s-a arătat, rangul său imperial, Ştefan îl moştenea de la înaintaşii săi, „împăraţii moldoveni" – nu „ai Moldovei"! Această succesiune cuprindea însă pe aceea a „împăraţilor creştini"[103] şi a tuturor celorlalţi suverani ai popoarelor ortodoxe supuse de turci[104].

Ea era legitimată ca atare şi prin protecţia pe care, după Marino Sanuto (cel tânăr), Ştefan a exercitat-o asupra Muntelui Athos[105], ştire confirmată de prezenţa numelui său într-un pomelnic al Protatonului, capitala athonită, în fruntea seriei „binefăcătorilor români", împreună cu cel al lui Neagoe Basarab[106],

[101] *Cronicile,* p. 41–73.

[102] Cf. D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens"..., p. 463.*

[103] *Ibidem, passim.*

[104] Idem, *Ideea imperială...,* p. 18–21; cf. idem, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „miscellanées",* în „Cyrillomethodianum", V, 1981, p. 27 sq. Referindu-se la „miruirea" domnilor moldoveni, A. Pippidi, *op. cit.,* p. 35, consideră că primul uns dintre ei „a fost probabil Ştefan cel Mare", „semnificaţia inovaţiei din 1457" apărându-i „limpede: legitimarea domnească pe urmele ritualului imperial". În continuare, după ce califică acest act, prin care Ştefan îşi începea domnia, drept „extraordinar", A. Pippidi face o remarcă preţioasă (dar căreia îi trebuiesc aduse corectivele impuse de concluziile noastre de mai sus): anume că – pe lângă superioritatea pe care i-o asigura faţă de alţi pretendenţi –, „la numai trei ani după căderea Constantinopolului, hotărârea luată de Ştefan... ridica acest râvnit tron la înălţimea celui al împăraţilor ortodocşi".

[105] Vezi Şt. Andreescu, *Ştefan cel Mare protector al Muntelui Athos,* în AIIAI, XIX, 1982, p. 654. Informaţia a fost menţionată, în fugă, şi de N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare...* (*supra,* n. 1), vezi reeditarea din 1966, p. 275, n. 332.

[106] Cf. P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV^e^ siècle à 1564,* Roma, 1986, p. 302. Cf. şi p. 294, 295; cf., de asemenea, Virgil Cândea, *Mărturii româneşti peste hotare,* I, *Albania–Grecia,* Bucureşti, 1991, p. 449, nr. 659.

după cum se știe, patron și „ctitor mare a toată Sfetagora"[107]. În adevăr, comunitatea monastică a Sfântului Munte, multinațională și panortodoxă, reunea în sânul ei reprezentanți *ai tuturor acestor popoare.* Ea constituia totodată un simbol viu al „împărăției creștine" supraviețuind cuceririi otomane, iar ocrotirea ei era un privilegiu rezervat puterii imperiale[108].

În această perspectivă trebuie plasate – așa erau, în tot cazul, văzute în trecut – și portretele votive de la Athos ale lui Ștefan cel Mare, așezat astfel printre bazilei și țari, în calitate de ctitor și înnoitor al unor mănăstiri împărătești ale Sfântului Munte. Dintre ele, se cunoaște bine cel de la arsanaua foarte însemnatei mănăstiri imperiale a Vatopedului, sculptat în relief, pe placă de marmoră, în 1495/6[109]. Spre sfârșitul veacului XVII, Ioan Ierotei Comnen menționa un altul, la Zografu, pictat, după el, în 7010 (1501/2), la exteriorul katholikon-ului[110]. Tot la Zografu, dar în interior, există până azi un portret mural al lui Ștefan, mai rar amintit. E o imagine târzie, convențională, din șirul ctitorilor, deschis însă de „Ioan Paleologul", urmat de „Ioan Asen țar bulgar", apoi de Ștefan, ambii calificați drept „înnoitori ai acestui lăcaș". În continuare, sunt înfățișați și alți domni moldoveni[111].

[107] Pentru această calitate a lui Neagoe Basarab, vezi Gavril Protul, *Viața și traiul Sf. Nifon, patriarhul Constantinopolului,* ed. Tit Simedrea, București, 1937, p. 25. După P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 183, Ștefan cel Mare „aura tenu à se réserver le monopole de certains principaux couvents de la Sainte-Montagne (Zographou, Saint-Paul, Grégoriou)". Pentru ajutoarele și daniile sale la Athos, *ibidem,* p. 183–193 (Zografu), 241–242, 249–250 (Sf. Pavel), 269–273 (Grigoriu) 278–279 (Sf.-Pantelimon?). Dar contribuția lui Ștefan cel Mare cu daruri și construcții se extinde și la alte așezăminte athonite – dintre cele mai de seamă: la Vatoped (arsanaua cu pisanie, vezi mai jos și n. 109) și chiar la Protaton, unde achiziționează pentru călugării de la Grigoriu o chilie, de fapt o mică mănăstire, pe care fiul și succesorul său, Bogdan III, o va înnoi și dezvolta, zidindu-i și o nouă biserică (*ibidem,* p. 271; cf. Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos,* Sibiu, 1940, p. 279–280). Să mai menționăm și că în 1493, probabil din porunca lui Ștefan, se scrie la Athos un Tetraevanghel pentru ctitoria sa, biserica Sf.-Apostoli, din Huși (*Repertoriul monumentelor... lui Ștefan cel Mare,* p. 442, nr. 191).

[108] Vezi D. Nastase, *Les débuts de la communauté oecuménique du Mont Athos,* în „Σύμμεικτα", 6, 1985, p. 251–314; idem, *Le patronage du Mont Athos au XIII^e siècle,* în „Cyrillomethodianum", VII, 1983, p. 71–87; mai recent, idem, *„Necunoscute"...*, p. 491–495.

[109] Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare,* p. 477 și fig 7 (p. 476); A. Xyngopoulos, *Un édifice du voévode Etienne le Grand au Mont Athos,* în BSt, 11/1, 1970, p. 106–108 + 2 il.; cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 99–100.

[110] Ioan-Ierotei Comnen, *Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος.* Ἐπιμέλεια Ἱερομονάχου Ἰουστίνου, Karyes, 1984, p. 85. Cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 187.

[111] T. Bodogae, *op. cit.*, p. 222; cf. V. Cândea, *op. cit.*, p. 541, nr. 2041. O reproducere parțială (numai domnii români ctitori), la V. Cândea – C. Simionescu, *Mont Athos. Présences roumaines,* București, 1979, p. nenumerotată [17]. O fotografie a „portretului" lui Ștefan cel Mare, cuprinzând și inscripțiile menționate, reprodusă după revista bulgărească *Rodoljubie,* 1985, nr. 3, în *Antologia poeziei vechi moldovenești. Modele și reconstituiri.* Prefață, selecție, traduceri și note de Nicolae Dabija, Chișinău, 1987, p. 8 (Prefața).

Ştefan însuşi socotea Zografu drept mănăstirea sa[112] şi, negreşit pentru a sublinia în ce calitate o stăpânea, numeşte actul prin care îi face o însemnată danie în 1465, chrisobul (хрисовоулъс> hrisov), denumire imperială, excepţională nu numai pentru cancelaria sa, ci în general, în diplomatica moldovenească din secolele XIV–XVI[113].

Acest gen de legitimare a rangului imperial al lui Ştefan cel Mare prin „binecuvântarea Sfântului Munte", devenea deosebit de actual şi de important în momentele de slăbiciune ale puterii otomane. Un asemenea moment a fost determinat de moartea lui Mahomed II, în 1481, care l-a făcut pe Ştefan să reia lupta ofensivă împotriva turcilor. „Dispariţia cuceritorului Bizanţului" provocase, printre altele, şi o „criză a dominaţiei otomane în Europa, unde popoarele balcanice, trezite la speranţă..., începeau să se agite pentru recâştigarea libertăţii pierdute"[114]. Ce idee putea focaliza un asemenea ţel, la aceste popoare

Tot la Zografu a fost, pe vremuri, semnalată o broderie cu „chipul lui Ştefan cel Mare în mărime naturală", broderie „azi în arhiva [?] mănăstirii". T. Bodogae, *op. cit.*, p. 218, n. 2. Vezi Heinrich Gelzer, *Vom Heiligen Berge und aus Makedonien...*, Leipzig, 1904, p. 117; cf. V. Cândea, *Mărturii...*, I, p. 546, nr. 2094.

În acelaşi context trebuie amintită şi baniera oferită de Ştefan cel Mare mănăstirii Zografu în 1500 (pentru care, *Repertoriul... Ştefan cel Mare*, p. 302–303 şi fig. 211, după N. Iorga, *Les arts mineurs...*, II, fig. 85). În adevăr ea poartă imaginea somptuos brodată a Sfântului Gheorghe (care e şi patronul mănăstirii), înarmat pentru luptă şi zdrobind vrăjmaşii ţării, simbolizaţi de un balaur cu trei capete, dar, „sous les traits de saint Georges, c'est moralement Etienne le Grand qui se prépare à affronter de nouvelles épreuves". P. Ş. Năsturel, *La bannière d'Etienne le Grand*, în AIIX, XXVII, 1990, p. 12–16 (citatul, p. 13); cf. n. 9, unde, pentru această metodă de interpretare, autorul referă la lucrările lui Sorin Ulea. Neuitând ce datorează, în cazul de faţă, lui A. Grabar, şi fără să împieteze asupra însuşi fondului interpretărilor şi rezultatelor lor, aceeaşi metodă se găseşte şi la punctul de plecare al analizelor iconografice din prezenta lucrare. La metoda de cercetare a lui Ulea, m-am referit, în alte părţi, în repetate rânduri. Pentru o privire generală, recentă, vezi D. Nastase, *„Necunoscute"...*, p. 490. Cf., aici, n. 64, p. 96 şi n. 170, 171.

Există la Zografu şi o icoană a Sfântului Gheorghe, care ar fi tot o danie a lui Ştefan cel Mare. Ea necesită însă o discuţie care ar încărca şi complica în mod inutil textul de faţă. La fel şi cunoscuta icoană a Maicii Domnului „Pantanassa", donată la Grigoriu de „Maria Assanina Paleologina".

112 P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*, p. 184–187; cf. T. Bodogae, *op. cit.*, p. 215–217. În 1502, Ştefan dăruieşte un Tetraevanghel „la Sfântul Munte în biserica sa (въ своеи же цр<ъ>кви) în mănăstirea Zograf", posesivul fiind aici întărit de же (= δὲ, τε, *vero*). *Repertoriul... Ştefan cel Mare*, nr. 161 (însemnarea, p. 416). În 1475, la comanda sa, se copia un manuscris „pentru mănăstirea sa Zograf" (Манастырю своемѹ зографскомѹ), *op. cit.*, nr. 147, p. 392.

113 Actul în DRH, A, II, nr. 135. Cf. P. Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 183–184, relevând această particularitate. Ca nou ctitor al mănăstirii, „grâce au statut précisé par lui, le voévode roumain se hissait à la hauteur des anciens bienfaiteurs de Zographou, les tsars bulgares et serbes et les basileis de Byzance", *ibidem*, p. 185. Un alt act de danie al lui Ştefan, din 1500, pentru mănăstirea Grigoriu, e cunoscut numai printr-un regest grec modern, în care e denumit χρυσόβουλλον. DRH, vol. citat, nr. 249. Denumirea de хрисовоулъ (<κρυσόβουλλον), devenită apoi, româneşte, hrisov, e obişnuită în diplomatica muntenească, dar, aşa cum am spus, nu şi în cea moldovenească a vremii.

114 Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 625–626.

posedând o puternică tradiţie imperială, dacă nu ideea imperială ortodoxă? Şi ce putea fi mai convingător în ochii lor că purtătorul ei este domnul moldovean, *singurul suveran ortodox care se lupta cu turcii,* decât consfinţirea pe care i-o acorda Sfântul Munte, microcosm al „Împărăţiei Creştine", concentrând în comunitatea sa ecumenică pe cei mai autorizaţi reprezentanţi ai ortodoxiel acestor popoare, al căror ansamblu era asimilat cu „creştinătatea"? Întrebare mai mult retorică, dacă mai ţinem seamă şi de faptul că Ştefan însuşi considera că războiul pe care-l conducea împotriva turcilor nu era numai al moldovenilor, ci că era purtat în numele acestui ansamblu, duşmanii săi – chiar ortodocşi – devenind duşmanii „creştinătăţii". O spune tot cronica sa, referindu-se la înfrângerea din 1476, de la Valea Albă, şi calificându-i pe munteni (aliaţi atunci cu sultanul) de păgâni, „ca unii ce au fost părtaşi cu păgânii şi au fost de partea lor împotriva *creştinătăţii*"[115].

Calitatea sa de „împărat pravoslavnic" trebuia să-i asigure lui Ştefan cel Mare şi o autoritate sporită faţă de populaţiile ortodoxe din vecinătatea ţării sale, populaţii aflate sub stăpânirea regilor catolici ai Poloniei şi Ungariei. În ceea ce priveşte Polonia, acest gen de autoritate aducea un sprijin şi o justificare considerabile unei revendicări teritoriale moldoveneşti, cât se poate de concrete şi de precise: aceea a stăpânirii Pocuţiei, regiune „de mică nobilime <ruteană> ortodoxă"[116], în preferinţele căreia factorul confesional juca un rol esenţial, pe care colorarea lui în sens imperial nu putea decât să-l încline şi mai mult în favoarea lui Ştefan. P. P. Panaitescu compară, pe bună dreptate, atitudinea lui Ştefan faţă de Pocuţia cu aceea a lui Ivan III al Moscovei, „care căuta şi el să pună mâna pe provinciile locuite de credincioşi ai Bisericii Răsăritului din Polonia şi Litvania"[117]. Paralela poate însă merge şi mai departe. Într-adevăr, Ivan III (1462–1505) a arborat cu insistenţă titlul de ţar[118], pe care i l-au cunoscut deci şi aceste populaţii, dar pe care marii cneji ai Moscovei nu-l vor adopta formal decât în 1547, sub Ivan IV (apoi „cel Groaznic").

[115] *Cronicile,* p. 18, r. 27–33 (textul slavon, p. 9, r. 31–37). Subliniat de mine.

[116] P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare. O încercare de caracterizare* (ed. de Maria Magdalena Székely), în AIIX, XXIX, 1992, p. 8.

[117] *Loc. cit.* Referindu-se la prezenţa moldovenească, militară şi comercială, până mult dincolo de Nistru, sub domnia lui Ştefan cel Mare, şi la politica matrimonială a acestuia în aceeaşi zonă, Nicolae Iorga încheie astfel: „Cine nu vede vastul plan dinastic, politic, comercial, care cuprindea departe peste Nistru tot Răsăritul?" N. Iorga, *Românii de peste Nistru,* 1906, retipărire, Slatina-Olt, 1990, p. 17. Pentru antecedentele, mai restrâns delimitate, ale unui asemenea „plan", legate de revendicarea succesiunii „regilor" şi „ţarilor" cnezatului de Halici de către domnii Moldovei şi pentru raportul ei cu problemea Pocuţiei şi cu însuşi titlul generic de „Moldavstii ţarie" al acestora, vezi D. Nastase, *Imperial Claims...,* p. 200–201.

[118] Mai recent, I. I. Ilieva, *Vladitel'skij titul Moskovskih velikih knjazej (s serediny XV – do pervoj četverti XVI veka),* în „Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d'histoire", 12/2, 1984, p. 84–85 (cu surse şi bibliografie); cf. G. Alef, *The Adoption of the Moscovite Two-Headed Eagle: a discordant View,* în „Speculum", XLI/1, 1966 (= idem, *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy,* Londra, Variorum Reprints, 1983, IX), p. 7–10.

Aceste deducții sunt coroborate de o cronică rusă apuseană, tocmai din zona ortodoxă stăpânită de Polonia. E vorba de „Cronica de la mănăstirea Hustânskaia", din Volânia, reunind într-un manuscris din secolul XVII letopisețe mult mai vechi[119]. P. P. Panaitescu a atribuit știrile ce le conține despre Ștefan cel Mare simpatiei acelorași populații ortodoxe pentru domnul moldovean care revendica Pocuția. „Ștefan apărea între rușii din Polonia ca un eliberator, probabil în urma făgăduielilor făcute de dânsul, a privilegiilor ce le promisese"[120]. Pentru a sesiza fondul lor ideologic, aceste știri trebuie însă interpretate potrivit celor spuse mai sus. Din ele, Ștefan cel Mare se arată cel puțin egal cu Ivan III, „de asemenea figură centrală" a relatării, dar nu pe cât Ștefan, ale cărui caracterizări în același text „sunt cele mai înalte pe care le găsim vreodată sub pana cronicarilor și istoricilor"[121].

După acest izvor, Ștefan nu e niciodată învins, ci întotdeauna învingător, al turcilor și al tătarilor (chiar și în 1476, „a bătut rău pe împăratul turcesc Mahomet...)"[122], dar și al ungurilor și al polonilor[123]. Ceea ce nu putea fi, pentru cititorul pravoslavnic, decât semn de sus, cu înțelesuri ce nu ne mai pot scăpa. Așa cum subliniază P. P. Panaitescu[124], aceste victorii constituie factorul de căpetenie pentru „explicațiile faptelor istorice din Răsăritul Europei", date de cronicar. Acesta îl califică pe Ștefan „cel Viteaz"[125], iar mai apoi chiar „cel Mare", intitulându-l cu acest prilej „voievodul Moldovei și Munteniei"[126]. Dar, mai ales, nu uită să menționeze că Ștefan se înrudea (prin căsătorie) și cu Ivan III și cu Paleologii[127], iar la moartea sa îl compară cu Alexandru cel Mare[128], personaj de frunte în imaginarul imperial al Evului Mediu.

În Transilvania, domeniu al coroanei maghiare, ortodocși erau mai cu seamă locuitorii români. Se știe că Ștefan a stăpânit acolo feude (Ciceul și Cetatea de Baltă), pentru care a fost creată o episcopie, sufragană mitropoliei Sucevei, la mănăstirea Vad, unde i se atribuie lui Ștefan ctitorirea unei biserici, ce

[119] Vezi A. G. [P. P. Panaitescu], *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii", V/1, 1952, p. 141–144. Editată în *Polnoe sobranje ruskih letopisej*, II, Petersburg, 1843. Pasajele privind istoria românilor, traduse de P. P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 142–144. Cf. și P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în SCSI, XI/2, 1960, p. 222–223.

[120] Idem, *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, *loc. cit.*, p. 141–142.

[121] *Loc cit.*, p. 141.

[122] *Loc. cit.*, p. 142.

[123] *Loc. cit.*, în special p. 144.

[124] *Loc. cit.*, p. 141.

[125] *Loc. cit.*, p. 143.

[126] *Loc. cit.*, p. 141. Cf., pentru Ivan III, „mare și viteaz între cnezi", *loc. cit.*

[127] *Loc. cit.*, p. 143, 144.

[128] *Loc. cit.*, p. 144; cf. D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 657 și n. 2.

există și azi[129]. La Feleac, pe vremea sa, își avea sediul mitropolia ortodoxă a Ardealului, pentru care, în 1498, Isac, marele vistier al domnului moldovean, comanda ferecătura unui Tetraevanghel, donat de mitropolitul locului, Daniel[130]. E de admis că imaginea lui Ștefan cel Mare pe care vor fi „acreditat-o" printre credincioșii lor, arhiereii și slujitorii acestor centre ecleziastice românești, nu putea fi alta decât aceea a împăratului dreptcredincios, adevăratul lor „suveran creștin".

Tocmai ca împărat se înfățișează de altminteri Ștefan într-o culegere, publicată în 1904, din literatura populară românească a Transilvaniei[131]. Bineînțeles, e greu de spus dacă și, eventual, în ce măsură, această imagine nu e contaminată de aceea a „drăguțului de împărat". Dar și așa să fie, important e că deopotrivă în rang cu acesta, memoria populară l-a reținut pe Ștefan cel Mare, și nu pe un Petru Rareș, cel cu stăpâniri atât de întinse și planuri atât de mari în Transilvania[132] și despre a cărui concepție imperială voi spune îndată câte ceva, sau pe Mihai Viteazul, care va avea o deosebită grijă să se arate românilor ardeleni ca purtător, tot al ideii imperiale ortodoxe[133]. Iată, în schimb, după culegerea citată, cum s-a statornicit în amintirea acelorași români de peste Carpați chipul lui Ștefan cel Mare:

Din leagăn, maică-sa îi făgăduiește „buzdugan împărătesc și mondur de cel crăiesc"[134]. De copil, punându-și nădejdea în Dumnezeu („că unde e Dumnezeu, acolo nu e nici o primejdie"), alungă un leu (simbol curent al turcilor)[135]. „Iar că Ștefan s-a făcut un împărat mare și vestit, o știm cu toții", încheie naratorul[136]. „Împărat vestit și curajos", „în țara Moldoveanului", sau încă „împărat mare și fără de seamăn", Ștefan e atacat de Matiaș, „împăratul ungurilor", care vrea să-i

[129] *Repertoriul* citat, p. 214–215; Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, București, 1968, p. 19–25 și fig. 9–12, 33–42. Prin cele două cetăți, „administrate de pârcălabi moldoveni" și prin episcopia de la Vad, „pentru prima dată, un domn moldovean căpăta putința nu numai de a controla, dar și de a influența direct viața românească din Transilvania". Șt. S. Gorovei, *Mușatinii* cit., p. 60–61.

[130] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, [1]^2, București, 1991, p. 297; M. Porumb, *op. cit.*, p. 9–18 și fig. 1–5, 7, 13–32; *Repertoriul* citat, p. 346, nr. 122.

[131] Teodor A. Bogdan, *Ștefan cel Mare. Tradiții, legende, balade, colinde, ș.a. Culese din gura poporului*, Brașov, 1904. Cf. referirile lui N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 12 (Cuvânt înainte), ce mi-au fost semnalate de P. Ș. Năsturel, și care m-au pus pe urmele mențiunilor citate din culegerea lui T. A. Bogdan.

[132] Nicolae Grigoraș, *Precursor al lui Mihai Viteazul*, în vol. colectiv *Petru Rareș*. Redactor coordonator, Leon Șimanschi, București, 1978, p. 85–108; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 76 sq.; Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș (1527–1538; 1541–1546)*, București, 1982, p. 119–124.

[133] D. Nastase, *Une aigle bicéphale déguisée...*, p. 170–175.

[134] T. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 72.

[135] Cf. D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin...*, p. 34 și n. 14.

[136] T. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 9–10.

ia, „cu bătaie", „o bucăţică de pământ". Se întâmplă însă o minune: oştenii unguri sunt surprinşi dormind de oastea lui Ştefan. Acesta neacceptând decât lupta dreaptă, îi lasă să se trezească. „Buimăciţi ca de somn", dar şi de frica lui, ungurii se omoară între ei. Locul acestei minuni „nu se ştie, dar se crede că a fost în valea unde izvorăşte Someşul"[137].

„Ştefan, împăratul moldovenilor", e asemuit lui Alexandru cel Mare („Alexandru împărat care s-a bătut şi cu muştele"[138]). Îl atacă „împăraţii vecini", dar sunt înfrânţi. Trec acum cuvântul povestitorului: „Noi ardelenii, care eram sub stăpânire străină, la porunca celor mai mari, duse-ne-am... ca să-l scoatem <pe Ştefan> din cuibul lui de vultur şi să-i dăm o bătaie de care nu mai mâncase de când era. Ne-am dus cu gând vitejesc, dar întorsu-ne-am cu toţii bătuţi, ca vai de noi..."[139].

Din această învrăjbire, Ştefan îl biruie pe Matiaş, „ai cărui ostaşi se nimicesc unii pe alţii", „ear pe dealul unde a stat noaptea şi s-a uitat la bătaie <Ştefan> a ridicat o frumoasă mănăstire, ale cărei urme şi astăzi se mai văd"[140] (ca cele de la Vad!). Atunci „i-a luat <lui Matiaş> cetatea Ciceului, care era una din cetăţile cele mai frumoase din ţară"[141] şi în care s-a mutat, „adunând o mulţime de scule scumpe, luate de la leşi, tătari, cazaci, turci, muscali şi alţii. Cetatea o înnoi şi o înconjură cu zid puternic" şi „şanţuri afunde, de puteai ascunde biserici în ele. După ce o umplu cu toate bunătăţile, âşi aduse nevasta ca să guste din plăcerile lumii, căci din cetatea asta vedea aproape toată împărăţia luată lui Matiaş"[142], Ştefan fiind, după altă povestire, „crai peste întreg pământul Ardealului"[143].

Bătându-se „cu cei din ţara Ardealului", „Ştefan Vodă, craiul moldovenilor", „le-a luat satele şi oraşele în stăpânire", ridicând şi altele, cu oameni aduşi din „ţara lui". Aceştia fiind alungaţi de „limbi străine", Ştefan „scoborâtu-s-au eară în ţara Ardealului", unde „a oprit toate apele şi a făcut o baltă mare", în mijlocul căreia a înălţat Cetatea de Baltă, „frumoasă de numai crai şi împăraţi să fi şezut în ea". „Această cetate însă nu a rămas mult", deoarece „limbi străine", venite iarăşi, „destupând iazurile" au putut intra în ea, „făcând-o una cu pământul"[144]. Dar până atunci, „venind odată Ştefan cel Mare cu oşteni din Moldova, ca să pedepsească pe săcuii ce-i omorâră străjile de la Cetatea de Baltă", înnoptă pe drum şi văzu în vis un vultur uriaş, încoronat şi cu „aripi de întunecau soarele şi umbrea pământul". Gigantica zburătoare îi oferă coroana ei

[137] *Ibidem*, p. 15–17.
[138] *Ibidem*, p. 29–30. Cf. *supra*, p. 89 şi n. 128.
[139] *Loc. cit.*, p. 30.
[140] *Ibidem*, p. 28–29. Cf. *supra*, mănăstirea Vad.
[141] *Ibidem*, p. 23–24.
[142] *Ibidem*, p. 22–23.
[143] *Ibidem*, p. 21–22.
[144] *Ibidem*, p. 38–39.

„numai de diamante și petrii scumpe", și un mare steag, pe care-l ținea în cioc, explicându-i că steagul, de-l va păstra, îl va face biruitor cât va trăi, iar coroana o va purta „în toate zilele de sărbătoare„. Și încheie: „Iar de vei fi drept și creștin bun, atunci iată! câtă întindere umbresc aripile mele – adică întreg pământul! – o vei stăpâni„[145].

Într-un cântec, „Ștefan Vodă" tânăr îi spune unei „mândre":

„Eu pe tine te-oi lua,
Când, mândruță, mi-i visa
Că i-oi fi mare´mpărat
Și-oi bate turcul turbat".

Ea îi răspunde:

„Îți spun drept, adevărat,
Că eu bade te-am visat
C-au bătut mare´mpărat
Împărat
Din Țeligrad
Și pe turcul cel turbat"[146].

Dacă trecem iar la un text în proză, oamenii se răscoală împotriva turcilor și, punând în fruntea lor pe Ștefan, coborât ca prin minune dintr-un nor, o „luară – într-adevăr – spre Țeligrad, dar acolo nu găsiră nici un pui de turc în calea lor, căci cu toții au luat lumea în cap de frică, auzind că Ștefan cel Mare vrea să se hărțuiască cu ei"[147].

Deși aceste produse folclorice au un pronunțat iz cărturăresc târziu, și păstrându-ne rezerva exprimată, trebuie să constatăm totuși că ele se organizează în jurul unor nuclee, fie istorice, reale, fie specifice concepției imperiale ale lui Ștefan cel Mare, așa cum se desprinde ea din prezenta lucrare. Dintre primele, notez conflictul lui Ștefan cu Matei Corvin și lupta, în realitate de la Baia (cu ostașii unguri buimăciți de somn), feudele din Transilvania ale domnului moldovean, cu rolul lor și mănăstirea ctitorită de el acolo, iar dintre celelalte, caracterul imperial al puterii sale bazat pe ajutorul divin, vulturul, pasăre heraldică imperială, făgăduindu-i stăpânirea pământului și biruință necontenită, care biruință, pe de altă parte, se leagă de titlul său de „mare împărat", condiționat de înfrângerea turcului (iarăși ca în lupta de la Vaslui, urmată de triumful imperial!) și de expediția la „Țeligrad" (ca în biserica din Pătrăuți). Și ca să o raportăm la o situație reală, această imagine a lui Ștefan nu-și putea găsi decât sprijin și întărire în atitudini ca aceea a sașilor brașoveni, care, rugându-l la

[145] *Ibidem*, p. 11–12.
[146] *Ibidem*, p. 59–60.
[147] *Ibidem*, p. 5–8.

26 aprilie 1479, „cu mare dorinţă şi afecţiune... să binevoiască a se grăbi să se apropie de aceste părţi pentru a le ocroti de zişii turci foarte sălbateci”, îl declarau „ales şi trimis de voia lui Dumnezeu pentru a cârmui şi apăra părţile Transilvaniei”[148].

Rangul împărătesc al lui Ştefan cel Mare era aşadar dinamic atestat şi întărit de rolul său de conducător ortodox al războiului antiotoman, cum s-a văzut, purtat, teoretic, până la victoria definitivă şi eliberarea „împărăţiei creştine”. Practic, acest război era însă conceput mai realist, pe etape, începutul trebuind să-l facă desprinderea Ţării Româneşti de sub suzeranitatea sultanului şi instalarea pe tronul ei a unui voievod sub autoritatea lui Ştefan. Cu acest ţel a şi declanşat acesta lupta, atacând în 1473 pe Radu cel Frumos[149], şi urmărind crearea unei baze solide pentru ofensiva antiotomană, printr-o adevărată „unire” a Principatelor” la modul feudal[150]. Iar dacă mai adăugăm şi genul de autoritate pe care Ştefan îl exercita dincolo de Carpaţi, prin mijlocirea feudelor sale şi a Bisericii ortodoxe, ajungem la constatarea că ne aflăm în faţa unei acţiuni sistematice de „adunare a pământurilor româneşti”, pusă sub semnul ideii imperiale[151].

Înregistrată şi de cronistica otomană, ba şi de folclor, în felul arătat, marea victorie de la Vaslui a fost comentată uneori şi de surse străine creştine, în termeni care nu puteau să constituie pentru Ştefan decât o confirmare a valorii pe care i-o acorda el însuşi. Am în vedere, fireşte, celebra caracterizare făcută cu acest prilej domnului moldovean de cronicarul polon, foarte bine informat, Jan Długosz. Deşi des citată, ea merită să fie recitită aici, în această perspectivă:

„O, bărbat demn de admirat, întru nimic inferior conducătorilor eroici, pe care atâta îi admirăm, care cel dintâi dintre principii lumii a repurtat în zilele noastre o victorie atât de strălucită asupra turcilor. După părerea mea, el este cel mai vrednic *[dignissimus]* să i se încredinţeze stăpânirea şi conducerea întregii lumi *[totius mundi Principatus et Imperium]* şi mai ales funcţia de comandant suprem şi conducător împotriva turcilor *[munus Imperatoris et Ducis contra Turcum]*”[152].

Titlul imperial s-a transmis şi urmaşilor lui Ştefan cel Mare pe tronul Moldovei, în timpul cărora va deveni chiar mult mai frecvent utilizat. Cronicarii

[148] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare,* vol. II, Bucureşti, 1913, p. 354.

[149] Vezi *supra*, p. 69.

[150] D. Nastase, *Ideea imperială...,* p. 10–11. Pentru autoritatea lui Ştefan cel Mare asupra domnilor Ţării Româneşti, vezi şi L. Şimanschi, *loc. cit.*

[151] Cf. D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien"...*, p. 238–241.

[152] Reprodus, cu câteva uşoare modificări, după traducerea românească a pasajului din Constantin C. Giurescu – Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor,* II, Bucureşti, 1976, p. 162. Textul latin, la J. Długosz, *Historia Polonica,* II, Leipzig, 1712, col. 528.

moldoveni din secolul XVI – Macarie, Eftimie, Azarie, Anastasie de la Moldovița – vor intitula *de regulă* pe suveranii țării lor, nu numai *domni* și *voievozi,* ci, mai ales, *împărați* (cu același termen de царь), folosind o întreagă terminologie imperială pentru a desemna domnia, coroana, tronul, palatele capitala – într-un cuvânt, *puterea* lor[153].

Dar legitimarea acestei puteri se va face, adesea, prin referire – directă sau indirectă – la Ștefan cel Mare și la condiția lui imperială. Astfel, în 1538–1541, Petru Rareș va avea cu el, în refugiul său ardelean și apoi la Constantinopol, ca pe un act de identitate, tocmai Tetraevanghelul de la Homor, în care tatăl său e intitulat împărat. Iar când va reveni, în a doua domnie (1541–1546), o lungă însemnare *pe același Tetraevanghel*, după ce va relata peripețiile prin care trecuseră domnul detronat și manuscrisul, va preciza că „se milostivi Dumnezeu și preacurata lui maică și-i dărui <lui Rareș> *coroana împărăției,* ca să fie iarăși domn al țării Moldovei *și al creștinilor"* (дарова єго винцєм царствиа бити пакы господаръ зємли молдавскои и христїанωм[154]). Dar ca domn al Moldovei *„și al creștinilor",* dăruit cu „coroana împărăției", Petru Rareș devine „iarăși" împărat[155], exact în sensul în care fusese și tatăl său, potrivit titlurilor sale din același ilustru manuscris. Legătura aceasta dintre tată și fiu e de altfel discret subliniată în notiță, care menționează în continuare că apoi Rareș „veni cu bine la slăvita sa cetate de scaun Suceava și dete iarăși acest sfânt tetraevanghel sfintei mănăstiri a Homorului, pentru sufletul său și pentru sufletul părintelui său Ștefan voevod cel Bătrân"[156]. Relatând și el aceeași revenire, Macarie numește hotărât Suceava oraș împărătesc, царскыи Соучавскыи град[157], raportând astfel înapoierea lui Rareș în capitala sa, la triumful imperial al celeilalte întoarceri la Suceava, cea din 1475, a părintelui său.

Ceva mai târziu, în 1556, în prefața versiunii sale a Sintagmei lui Vlastaris[158], tot Macarie va împrumuta chiar titlul împărătesc al lui Ștefan cel Mare din Tetraevanghelul de la Homor, pentru a indica astfel că de astă dată el se transmisese lui Alexandru Lăpușneanu: „împăratul Io Alexandru, domn a toată

[153] Cf. *supra,* p. 65 și n. 6, 15, 16. Cf. și P. P. Panaitescu, în *Cronicile,* p. 90, n. 1: „în textul slav peste tot când e vorba de domnul Moldovei, Macarie folosește termenul: țar, care înseamnă de fapt împărat". Pentru Anastasie de la Moldovița, vezi P. Ș. Năsturel, *Le dit du monastère de Pângărați. (I). Premières recherches,* în BBRF, X (XIV), Serie nouă, 1983, p. 387–420.

[154] I. Bogdan, *Scrieri alese,* p. 530 (cu cuvântul дарова sărit și, în traducere, „domniei" în loc de „împărăției").

[155] D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens"...,* p. 464–465.

[156] I. Bogdan, *op. cit.,* p. 530 531 (cu schimbarea „slăvita", în loc de „vestita").

[157] *Supra,* p. 68 și n. 13.

[158] Pentru care, mai recent, Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie,* în SCIA, seria Artă Plastică, 32, 1985, p. 32–34.

țara Moldovei” (царь... Іѡ Алеѯандр, г<осподи>нь въсеи ꙁемли Молдавскои[159]; cf., pentru Ștefan cel Mare: Împăratul Io Ștefan voievod, domn al țării Moldovlahiei” (ц<а>ръ Іѡ Стефан ·вѡевѡда г<о>сп<о>д<а>ръ ꙁемли Молдовлахїискои[160]).

La sfârșitul aceluiași an 1556, soborul mănăstirii Homor, depozitar al acestui Tetraevanghel, este numit cât se poate de caracteristic de către egumenul său Eftimie, „sfințire împărătească”[161].

Mănăstirea Adormirea Maicii Domnului din Homor a fost rezidită (construcția terminată în 1530) de marele logofăt Teodor Bubuiog[162]. Spre deosebire însă de toate celelalte mănăstiri și biserici înălțate de boieri și păstrate, în care aceștia figurează în tablourile votive ale ctitoriilor lor, în biserica mănăstirii Homor acest loc e ocupat de portretul lui Petru Rareș și al familiei sale, iar în pisania lăcașului se precizează mai întâi că acesta a fost zidit „prin bunăvoința și cu sprijinul binecinstitorului domn Petru Voievod“ și, doar în al doilea rând, cu „darea de bani și osteneala robului lui Dumnezeu jupan Theodor mare logofăt și ale soției sale Anastasia. În anul 7038 (1530), luna august 15”[163], deci de ziua hramului. Cât despre chipurile adevăratului ctitor și al soției sale, ele sunt zugrăvite, mai mici și mai puțin vizibile, – cu semnificație funerară, dar și votivă – doar deasupra mormintelor lor, în gropniță.

Această curiozitate își găsește explicația în lumina celor de mai sus: Petru Rareș *trebuia* să fie *el* principalul ctitor al mănăstirii terminate simbolic la Adormirea Maicii Domnului și al cărui sobor era „sfințire împărătească”, evident, pentru că îi fusese încredințat Tetraevanghelul din 1473 al lui Ștefan cel Mare, document de legitimare imperială a domnilor Moldovei coborâtori ai săi[164].

Până când va trăi în Moldova amintirea lui Ștefan cel Mare ca împărat, și sub ce forme?

[159] G. Mihăilă, *Sintagma (pravila) lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei românești (secolele al XV-lea –al XVII-lea)*, reeditare în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 282.

[160] *Repertoriul... Ștefan cel Mare*, p. 388. „Ca să ia împărăția în Moldovlahia” (на въспрїатїе царства въ Молдовлахїи), vine și Alexandru, după cronicarul său Eftimie. *Cronicile*, p. 114, r. 10–11. (Traducerea lui P. P. Panaitescu „ca să ia domnia Moldovlahiei” (*ibidem*, p. 122, r. 25) schimbă sensul acestei informații).

[161] DIR, A, XVII/2, nr. 89.

[162] G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea 1527–1582*, [București] 1928 (BCMI, XXI, 1928), p. 21 31. Cf. Maria Magdalena Székely, *Marii logofeți ai Moldovei lui Petru Rareș* (I), în SMIM, XIII, 1995, p. 98 99. Pentru Teodor Bubuiog, *ibidem*, p. 75–76, 84–101.

[163] Traducere recentă de Maria Magdalena Székely, *loc. cit.*, p. 99.

[164] Îmi propun să revin asupra mănăstirii Homor și asupra semnificațiilor ei într-un articol anume, *Soborul mănăstirii Homor, sfințire împărătească*. Pentru sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, *supra*, p. 77.

Deși nu-l mai intitulează de-a dreptul așa, ca în vechiul letopiseț în slavonă, cronicarul din veacul XVII știe totuși că, după biruința de la Podul Înalt, lui Ștefan i-a ieșit clerul în întâmpinare „ca... unui împărat”[165].

Drept „Ștefan împărat” sau „împăratul Ștefan”, el e pomenit de unele legende bucovinene[166]. După una din ele, „împaratul Constantin a fost împarat pe locurile acestea, înainte de Ștefan împarat”[167], afirmație ce trebuie să ne ducă cu gândul la frescele de la Pătrăuți – tot în Bucovina – și la Panegiricul lui Constantin cel Mare[168]. Mai departe nu putem însă înainta pe aici deoarece, în aceeași culegere, însuși numele de Bucovina, precum și precizarea că aceasta „era înainte a turcului și Maria Terezia a scos-o de la el”[169], trădează, în ce privește titlul lui Ștefan, o singură influență a dominației imperiale austriece.

Să încercăm dar altă cale pentru a afla ce ne interesează.

În 1955, preotul octogenar Constantin Constantinescu, vechi paroh al bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, ctitoria lui Ștefan cel Mare, îi arăta lui Sorin Ulea, în pictura murală a lăcașului, imaginea lui David, și, intitulându-l împărat, afirma că acesta nu era David, ci Ștefan cel Mare: așa îi explicaseră în 1904, la sosirea sa în parohie, „les vieux de l'endroit, ...car ils le tenaient de leurs grands-parents et ceux-ci le savaient depuis leur enfance. Ainsi précisée – conchide Ulea – la tradition remonte au XVIIIe siècle”[170]. Interpretând simbolic limbajul iconografic, această tradiție populară îl socotea deci pe Ștefan cel Mare împărat.

Dar, așa cum a arătat Sorin Ulea, David simboliza, de la bun început, pe Ștefan cel Mare, nu numai în pictura de la Hârlău, datând din 1530, ci și în aceea de la Dobrovăț, cu un an mai veche, ambele ansambluri fiind executate la comanda lui Petru Rareș[171].

[165] Cf. *supra*, p. 67. Vezi, în această privință, observațiile lui Cesare Alzatti, *Etnia e universalismo. Note in margine alla continuita del termine* Romanus *tra le gente romene*, în *La nozione di „Romano" tra cittadinanza e universalità. „Da Roma alla Terza Roma"*, Studi II, 21 aprile 1982, Neapole, 1984, p. 442, n. 18. După autor, această nuanțare ar arăta că „Stefano non era pertanto imperatore per Grigore Ureche, ma riproduceva ai suoi occhi i lineamenti della figura imperiale”. Dar Alzatti discută acest distinguo într-un cadru, cronologic și problematic, ce-l depășește cu mult pe al nostru. În ce privește întrebarea pe care ne-am pus-o, mi se pare suficient faptul că un cronicar moldovean din veacul XVII, când țara sa era de atâta vreme supusă sultanului, și exprimând propriul său punct de vedere, nu pe cel oficial ca înaintașul său, știe perfect că biruința lui Ștefan asupra turcilor îi dă acestuia dreptul să fie primit în capitala sa „ca un împărat”.

[166] Elena Niculiță-Voronca, *Datinele și credințele poporului român*, adunate și așezate în ordine mitologică, vol. I, Partea III, Cernăuți, 1903, p. 708, 710.

[167] *Loc. cit.*, p. 708.

[168] Cf. *supra*, p. 68, 69–70, 73–75.

[169] E. Niculiță-Voronca, *op. cit.*, p. 710.

[170] Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, p. 291.

[171] *Ibidem*, p. 287–291; pentru data picturii de la Sf. Gheorghe – Hârlău, p. 285 sq.

Se ştie că în Biblia greacă, David este βασιλεύς, în cea slavă царь, iar în cea românească – în traducerile mai vechi – împărat. La fel sunt intitulaţi şi urmaşii săi, domnind la Ierusalim, peste poporul ales al Legii Vechi şi alcătuind o dinastie, întemeiată chiar de David, din care se socotea că se trage şi Iisus Hristos. În Evul Mediu, „noul popor ales" va fi însă cel „al creştinilor" şi, în calitate de cârmuitori ai acestora, suveranii creştini ai vremii vor fi frecvent numiţi „nou David" (mai ales), „nou Solomon" sau chiar „nou Moise"[172]. Trebuie însă subliniat faptul că foarte adesea (şi în cazurile cele mai reprezentative), asemenea calificative exprimau condiţia imperială sau o revendicare imperială, a purtătorilor lor[173]. Dintre aceştia, cel mai vechi şi mai important, cu valoare de arhetip, în general, dar mai ales pentru zona ortodoxă, era bazileul de la Constantinopol, suveran al Noului Israel care sunt creştinii şi, ca atare, nu doar denumit nou David ori Solomon, ci şi reprezentat simbolic sub chipul conducătorilor Israelului biblic, consideraţi drept prefigurări ale sale[174]. La fel vor proceda mai târziu şi regii, apoi ţarii sârbi, pentru a-şi afirma şi justifica pretenţiile de a se substitui împăraţilor bizantini[175].

Am văzut însă că succesori ai acestora din urmă s-au socotit şi domnii Moldovei, deveniţi „împăraţii moldoveni", după letopiseţul de curte al lui Ştefan cel Mare. Or, după manuscrisul care cuprinde singurul său exemplar cunoscut, succesiunea imperială moldovenească nu e numai bizantină, ci şi veterotestamentară: altă explicaţie nu găsesc pentru faptul că în acest codice, al cărui limbaj e simbolic de la un cap la altul, istoria domnilor Moldovei – de la Alexandru cel Bun, „împăraţi moldoveni" – continuă pe aceea a împăraţilor

[172] A. Grabar, *Les cycles d'images byzantins tirés de l'histoire biblique et leur symbolisme princier*, în „Starinar", n.s., 20, 1969 (= idem, *L'art du Moyen Age en Occident*, Londra, 1980, Variorum Reprints, VIII), p. 133.

[173] Vezi D. Nastase, *L'idée impériale en Serbie avant le tsar Dušan*, în *Roma fuori di Roma: Istituzioni e immagini, „Da Roma alla Terza Roma"*, Studi – V, Roma 21 aprile 1985, p. 175 177.

[174] A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, p. 95 97. Reprezentări bizantine ale istoriei lui David sunt „traitées dans un style et selon une iconographie qui ne laissent aucun doute sur l'intention des artistes de faire ressortir le parallèle entre le règne de David et le gouvernement des basileis contemporains", *loc. cit.*, p. 96—97. Pentru împăratul bizantin „chef suprême des Chrétiens", recent, P. Yannopoulos, *Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel*, în „Byzantion", 61/1, 1991 = *Hommage à la mémoire de J. Leroy*, p. 90.

[175] Pentru monarhii sârbi „asimilaţi" cu Iacob, Moise, David, în pictura sârbească monumentală a Evului Mediu, vezi V. I. Djurič, *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjega veka i njihove književne paralele*, în „Zbornik radova Vizantološkog instituta", 8 2, 1964 (= Mélanges G. Ostrogorsky, II), p. 84 sq.; 10, 1967, p. 129–131. Ciclul veterotestamentar al lui Ioşif, pictat în veacul XIII la Sopoćani, ilustrează, de fapt, începuturile dinastiei Nemanizilor, ai cărei reprezentanţi sunt asimilaţi personajelor episodului biblic, înveşmântate însă ca împăraţii bizantini şi plasate într-o ambianţă evocând curtea imperială din Constantinopol. R. Ljubinković, *Sur le symbolisme de l'Histoire de Joseph du narthex de Sopoćani*, în *L'art byzantin du XIII^e siècle*, Belgrad, 1967, p. 207–237 + 1 pl. + 6 fig. Reeditat în culegerea postumă de studii ale lui R. Ljubinković, *Studije iz srednjovekovne umetnosti i kulture – Etudes d'histoire de l'art et de civilisation du Moyen Age*, Belgrad, 1982, p. 40–61. Cf. D. Nastase, *L'idée impériale en Serbie...*, p. 173–182.

bizantini din Cronograful lui Manassis, în versiune mediobulgară, dar între ele a fost intercalată o listă a „ţarilor" Israelului[176]. Dacă ne amintim că acelaşi titlu imperial poartă tot acolo Ştefan însuşi, în împrejurările cercetate, putem conchide că imaginea lui David „prooroc şi împărat"[177], de la Dobrovăţ şi Hârlău este, cu adevărat, aceea a lui Ştefan cel Mare, cu completarea capitală că, astfel, acesta e văzut în ipostaza imperială de „nou David". Iar pentru a înţelege cât de preţioasă şi de încurajatoare trebuie să fi fost în mod special pentru domnul moldovean această calitate, ajunge să ne gândim că el se găsea faţă de turci – dar şi de alţi vrăjmaşi ai săi – într-o situaţie cât se poate de comparabilă cu aceea a „înaintaşului" său biblic înfruntând pe uriaşul filistian Goliat. Dacă ne mai amintim acum şi de postura sa de „nou Constantin", apropierea făcută cu Mihail VIII vine şi ea în sprijinul explicaţiei noastre, întemeietorul dinastiei Paleologilor „cumulând" şi el ambele calităţi[178].

Dar din secolul XVIII cunosc încă o mărturie, tot imperială şi referindu-se şi ea, tot simbolic, la Ştefan cel Mare. În acest secol, una dintre personalităţile de frunte ale Bisericii moldoveneşti a fost mitropolitul Iacob I Putneanul[179]. Egumen la Putna, unde îi era metania, apoi episcop de Rădăuţi, Iacob a ocupat tronul mitropolitan al Moldovei 10 ani (1750–1760). Printre tipăriturile care i se datorează, se numără şi unele care oricum au de-a face cu cercetarea noastră, cum ar fi *Psaltirea pre fericitului prooroc şi împărat David*... (1757) sau *Despre lemnul Sfintei Cruci* (1759)[180]. Silit să demisioneze, Iacob s-a întors – cu onoruri totuşi – la Putna, de conducerea căreia a dispus în fapt, de atunci şi până la sfârşitul vieţii (1778)[181]. Ca mitropolit, a făcut lucrări importante

[176] Descrierea amănunţită a codicelui, la I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 378–380. Pentru semnificaţiile textelor care îl alcătuiesc, cât şi pentru ideea de succesiune imperială pe care o exprimă continuarea cronografelor universale bizantine prin cronicile zise slavo-moldoveneşti, în manuscrisele ce le cuprind, D. Nastase, *Unité et continuité...*, p. 23–31. Pentru lista „ţarilor Israelului" şi rostul ei, *loc. cit.*, p. 31.

[177] Un exemplu de această formulă, curentă în izvoarele şi în felurite alte scrieri vechi româneşti, ceva mai jos. Pentru utilizarea ei în actele domnilor munteni, tocmai în legătură cu revendicările lor imperiale, cf. idem, *Imperial Claims...*, *p. 187.*

[178] *Vezi T. Papamastorakis*, op. cit., p. 236–238.

Şi la Dobrovăţ şi la Hârlău, David = Ştefan figurează în cadrul scenei „Căinţa lui David" (Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 287–288), cu o semnificaţie a cărei complexitate depăşeşte cu mult tot ce s-a spus până acum despre ea. Pentru a putea fi dusă la bun sfârşit, cercetarea ei trebuie să ţină seamă de datele de mai sus precum şi de unele observaţii, făcute tot aici (*supra*, p. 94–95) asupra ctitorului picturii celor două biserici, Petru Rareş. Ea l-ar privi însă, în primul rând, pe acesta şi, ca atare, se situează dincolo de limitele pe care ni le-am fixat.

[179] N. Grigoraş, *Mitropolitul Iacob I Putneanul...*, în MMS, XXXIV/9–10, 1958, p. 791 810; Teoctist Mitropolitul Moldovei şi Sucevei, *În slujba Ortodoxiei româneşti, a năzuinţelor de unitate naţională şi de afirmare a culturii române: Mitropolitul Iacob Putneanul, 1719–1778*, în MMS, LIV/5–8, 1978, p. 458–500 (şi separat, Mănăstirea Neamţ, 1978); M. Păcurariu, *op. cit.*, 2^2, Bucureşti, 1994, p. 345–350 (cu bibliografie).

[180] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 805 806.

[181] *Ibidem*, p. 799.

de înnoire a mănăstirii, în cuprinsul căreia a dat un nou avânt mișcării culturale și învățământului[182].

Tot pe atunci, a avut loc în Moldova o reîmprospătare a amintirii lui Ștefan cel Mare, cu evocarea măririi trecutului pe care acesta o personifica. Un rod caracteristic al acestei preocupări este remarcabilul „Cuvânt de îngropare vechiului Ștefan voievod... ce s-a numit Mare", datat „prin anii 1770–1780" și, oricum, *ante* 1797, de ultimul său exeget, prof. N. A. Ursu, care îl atribuie, ipotetic, ierodiaconului Gherasim Putneanul, din cercul episcopului de Roman Leon Gheuca (apoi mitropolit al Moldovei)[183]. În orice caz, „locul de memorie", simbolul de căpetenie al gloriei lui Ștefan era chiar ctitoria sa care-i adăpostea mormântul și unde se presupune că fusese rostit acest adevărat panegiric al său[184]. Să mai notăm și că, după chiar mitropolitul Iacob Putneanul, însuși Ștefan cel Mare ar fi hotărât ca Putna să fie „cea mai întâi, cap mănăstirilor pământului Moldovei, singura de sine stăpânitoare, nicăiere supusă"[185], ceea ce trebuia vădit să-i înalțe condiția și prestigiul, pe măsura celor ale ctitorului ei.

Or, pe aceeași vreme, „Cuvântului de îngropare" îi corespund, la Putna, anumite însemne heraldice lapidare, ce evocă, desigur, tot pe Șetafn cel Mare, și care au un caracter hotărât împărătesc, dar cu mare grijă tăinuit, tocmai spre a nu bate la ochi această semnificație a lor. Pentru a le înțelege, e necesar să ne amintim, în prealabil, că vulturul cu două capete era prezent la mănăstirea Putna, ca simbol heraldic al ctitorului ei, atât moștenit de la „ împărații moldoveni", cât și primit de el ca zestre – și devenit, deci, tot al său – de la Maria de Mangop[186].

Unul dintre aceste însemne e chiar stema pe care domnul Constantin Racoviță[187] – care contribuise la lucrările de restaurare ale lui Iacob[188] – a așezat-o pe turnul de intrare a mănăstirii. În această compoziție heraldică (fig. 2), scutul cuprinzând „armele unite" ale celor două Principate este adâncit într-un vultur bicefal nu numai stilizat, ci și deformat, din care nu se văd decât cele două capete (schematizate și foarte reduse), aripile strânse și penajul lor (element-cheie), labele și coada tratate ca volute decorative. Deoarece acest tip de vultur bicefal disimulat are, în felurite variante, o lungă evoluție în heraldica românească și

[182] M. Păcurariu, *loc. cit.*; cf. p. 552–553, 591.

[183] N. A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea,* în AIIAI, XXIII/1, 1986, p. 239–254. Titlul întreg al textului: „Cuvânt de îngropare vechiului Ștefan voievod, domnul Moldaviei, ce s-a numit Mare pentru marele vrednicii și vitejii ale sale" (*loc. cit.*, p. 239).

[184] Și Gherasim *Putneanul,* după N. A. Ursu, autorul ipotetic al acestei scrieri, era, oricum, legat de mănăstirea Putna.

[185] Vezi N. Grigoraș. *op. cit.*, p. 808.

[186] Cf. *supra,* p. 79–80.

[187] Două domnii în Moldova (1749–1753; 1756–1757) și două în Muntenia (1753 1756; 1763–1764).

[188] Cf. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 807.



Fig. 2. Mănăstirea Putna. Stema lui Constantin Racoviță voievod (Foto Al. Comănescu).

fiindcă m-am ocupat de el pe larg în alte lucrări și mai ales în studiul în care i-am scos la iveală însăși existența[189], mă voi mărgini aici să observ că, plasat la intrarea mănăstirii-necropole a lui Ștefan cel Mare, el nu poate să evoce, pentru cine trebuie, altceva decât rangul imperial al acestuia, „moștenit", alegoric, de târziul său urmaș din veacul al XVIII-lea[190].

Alte compuneri „decorativ"-heraldice cu tâlc, se găsesc chiar pe mormântul lui Iacob Putneanul, aflător în pridvorul bisericii mănăstirii. În centrul ornamentației sculptate în relief, pe latura vizibilă a sarcofagului său (fig. 3) se află o mitră arhierească, iar sub ea, foarte stilizat, redus aproape la un motiv

[189] D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée...*: pentru Putna, p. 369 și fig. 22.

[190] Pentru alte numeroase exemple de asemenea vulturi bicefali „secreți" pe timpul domniilor fanariote, *ibidem*, p. 366–370.

vegetal, un vultur bicefal, neîndoielnic totuși ca atare. Desigur, el poate fi socotit drept emblemă ecleziastică, aceea a Marii Biserici fiind, după cum se știe, tot vulturul bicefal, însoțit, ca aici, de atributele specifice, mitra, crucea și cârja. Dar acest simbol este flancat de alte două, care repetă același vultur bicefal stilizat, însă lipsit de orice însemn bisericesc și timbrat de o coroană heraldică deschisă.

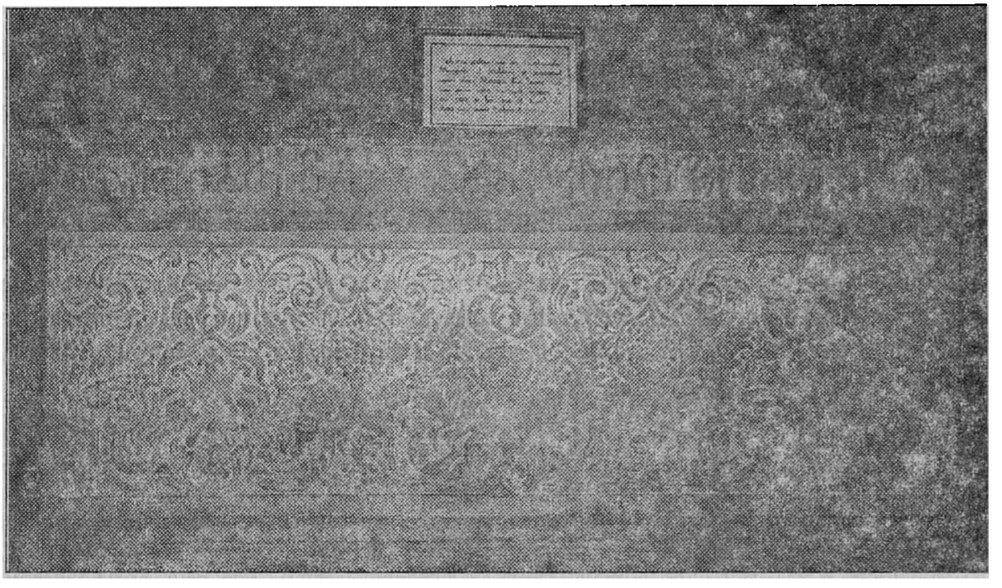


Fig. 3. Mănăstirea Putna. Mormântul mitropolitului Iacob Putneanul.

Așa cum precizează inscripția lui funerară, Iacob Putneanul a murit la 15 mai 1778 (7286)[191]. Îndată după răpirea Bucovinei, decorația mormântului său *opunea* astfel armelor împărătești ale Casei de Austria, vulturul bicefal moldovenesc, al său ca șef al Bisericii țării și mai mare peste Putna, dar mai ales pe cel al domnului ce-și dormea somnul de veci alături.

Aici se întâlnesc, deci, tradiția heraldică a vulturului bicefal al lui Stefan cel Mare, cu tradiția lui Ștefan cel Mare împărat, văzut sub chipul „împăratului" David, și pe care preotul octogenar de la Hârlău o va aduce până în zilele noastre.

Expunerea care se încheie aici are limite precise. Ea constituie, în adevăr, o primă încercare de a prezenta, examina și explica, toate referințele cu caracter imperial pe care le-am putut reuni, privitoare la Ștefan cel Mare și la lunga, glorioasa, lui domnie. Printre ele, în afară de cele scrise, se găsesc și altele, aparținând iconografiei, heraldicii și folclorului. Se constituie astfel, în chip firesc aș zice, serii care se coroborează și se completează și a căror confruntare

[191] N. Grigoraș, *op cit.*, p. 792.

obligatorie pentru stabilirea unor rezultate corecte. Orice tentativă de a izola fiecare din aceste mărturii pentru a o studia doar separat, ar fi similară cu încercarea de a lua în considerare, de a înțelege și de a restitui un monument arheologic, smulgându-i fiecare din feluritele pietre ce au mai rămas din alcătuirea sa, pentru a le examina una câte una, fără legătură între ele: singurul rezultat ar fi distrugerea totală a edificiului, conducând inevitabil la concluzia... inexistenței lui.

Mărturiile adunate aici se dovedesc însă a fi destul de numeroase și de elocvente pentru a rezista unui asemenea tratament. Pe de altă parte, doar cercetate cum trebuie, ele deschid perspective ce depășesc perioada fixată și arată a se extinde la întreg spațiul istoric românesc. La rândul lor, ele trebuiesc așadar integrate în ansamblul, mult mai cuprinzător, al documentelor de același fel, existența în număr mare a cărora am semnalat-o de la bun început[192] și a căror investigare va trebui și ea sistematizată[193]. Numai astfel se vor putea trage concluzii mai largi asupra valorii acestor mărturii, concluzii dintre care unele ne-ar permite sigur să adâncim, să completăm sau să precizăm și parte din rezultatele la care am ajuns în ancheta de față asupra epocii lui Ștefan cel Mare[194].

ADDENDUM

Apărut în ultima parte a anului 1997, pe când studiul acesta era în curs de publicare, articolul lui Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice"*, R.I., s.n., VII/7–8, 1996, p. 511–520, pune în lumină faptul că, stăpânind castelul Lerici de la gurile Niprului, Moldova lui Ștefan cel Mare a dispus, după cucerirea Chiliei, în 1465, „de o «fațadă maritimă»... care se întindea de la Dunăre și până la Nipru" (p. 516). Căsătoria sa cu Maria de Mangop (pe care autorul o datează în 1471, dar tot la 14 septembrie! p. 517–518) și controlul direct pe care Ștefan l-a exercitat pentru un moment asupra minusculei ei patrii, au prelungit atunci, în fapt, această «fațadă» până în Crimeea! Raportată la condițiile acelui moment, o asemenea extindere a *Parathalassiei* moldovenești nu putea decât să crească proporțional și valoarea ei ideologică, analizată mai sus, p. 71 73. Încă și mai mult. Chiar în 1475, anul marii biruințe a lui Ștefan asupra lor, turcii, după ce cuceriseră Caffa, încercară să atace Chilia, cu forțe importante. Fură însă respinși net de moldoveni și, după A. Pippidi, această bătălie „doit être comptée désormais au nombre des victoires d'Etienne le Grand"[195].

[192] *Supra*, p. 65.

[193] Cf. D. Nastase, *„Necunoscute"*..., p. 496–497. Pentru cercetarea analitică a unui asemenea material, privind o perioadă limitată, aceea a domniei lui Vasile Lupu, idem, *Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*, în AIIX, XXXI, 1994, p. 43–52, 4 fig.; idem, *Din nou despre coroana lui Vasile Lupu*, în AG, IV (IX)/1–2, 1997 (sub tipar).

[194] Rezultatele cercetării consemnate în articolul meu (redactat după prezentul studiu) *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în SCIA, seria Artă Plastică, 43, 1996, p. 3–18, vor pune poate problema reexaminării datărilor, acceptate aici, ale ansamblurilor de pictură murală de la Pătrăuți și Sf.-Gheorghe–Hârlău. Eventuale revizuiri de datare, nu schimbă însă semnificațiile degajate mai sus din anumite scene ale acestor ansambluri.

[195] A. Pippidi, *Lettres inédites de Léonardo III Tocco*, în RESEE, XXXII/1–2, 1994, p. 69–70.

RELATĂRI DIPLOMATICE DESPRE SITUAȚIA POLITICĂ LA LINIA DUNĂRII DE JOS (1562—1564). NOTE ȘI RAPOARTE INEDITE DIN ARHIVELE VIENEZE

ILEANA CĂZAN

Tratatul de pace ratificat de sultan și de împăratul Ferdinand I, în iunie 1562, a fost premers, dar și urmat de o intensă activitate diplomatică pentru normalizarea raporturilor politice cu Transilvania, în condițiile în care „regele ales", Ioan Sigismund, nu se arăta deloc dispus să respecte vreo înțelegere asupra posesiunilor deținute de împărat în teritoriile limitrofe țării sale.

Primul emisar ce sosea la Ferdinand de Austria a fost Petru Szentgyorgy (Zentgyeargh) „praefectus camerae et fodinarum", trimis în ianuarie 1562 de Ioan Sigismund să negocieze un viitor tratat de pace; solul însă îl făcea direct responsabil pe comandantul cetății Cossovia (Kosiče), Francisc Záy, de toate încălcările de teritoriu comise, deoarece acesta atacase întotdeauna primul[1].

La 5 ianuarie, unul dintre cei mai devotați sprijinitori ai Habsburgilor, Sigismund Thorda, expunea împăratului un amplu raport în care își exprima „părerea [sa] umilă pentru a o supune judecății binevoitoare a Maiestății sale". Thorda analiza cu o forță de pătrundere, ce îl recomanda ca pe un foarte fin cunoscător al situației politice de la Dunărea de Jos, toate posibilitățile ce stăteau în fața lui Ferdinand de Austria pentru a-și apăra pozițiile din Ungaria și Transilvania. Prima evaluare îl sfătuia pe împărat să nu înceapă un război în Transilvania fără acordul sultanului, deoarece un atac în forță ar fi născut imediat reacția lui Suleyman. În același timp se marca și importanța strategică a Moldovei într-o eventuală confruntare între sultan și împărat; fără ajutorul Moldovei orice șansă de a ocupa Transilvania fiind nulă.

„Mai mult, dacă Maiestatea voastră ar obține Transilvania, Moldova și ceea ce a mai rămas din Ungaria, aducând sub supunerea tronului său cetățile de la granițele prezente, s-ar putea evita războiul; dacă, din contră, ni s-ar întâmpla ca Moldova și Transilvania să acorde ajutor în expediția [sultanului] dusă împotriva noastră, iar pe valahi și pe transilvăneni i-ar ridica împotriva noastră, atunci în acea regiune sau regat al său să se teamă [Ferdinand] dacă aceștia se află în tabăra

[1] Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Wien, fond *Ungarn Allgemeine Akcten („Hungarica")*, fasz. 84, f. 13–15.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 103–116, 1998

opusă Maiestăţii voastre"[2]. Toate acestea erau posibile pentru că prin Moldova turcii puteau ajunge cu uşurinţă în Transilvania, pe care ar fi trecut-o „prin foc şi sabie".

Altă posibilitate expusă de Thorda era aceea a tratativelor cu Ioan Sigismund, dar acestea erau cu totul nesigure, deoarece fiul lui Zápolya era nesincer şi nu scăpa mici o ocazie de a-l înfiera pe împărat în faţa sultanului, a regelui Poloniei, „dar şi în faţa tuturor principilor şi mai marilor lumii creştine"[3]. Şansa lui Ferdinand ar fi venit numai din sprijinul acordat de nobilii din Transilvania, dintre care unii, cum era Gabriel Mailath, deţinătorul cetăţii şi domeniului Făgăraş, se aflau în conflict direct cu principele Ioan Sigismund. Cel mai sigur ajutor era însă, în opinia lui Thorda, Despot Vodă, care rămăsese fidel cauzei Habsburgilor, arătându-se oricând gata să pună în mişcare trupele pe care le întreţinea *pe banii Casei de Austria*[4]. Thorda însă, foarte lucid, îl sfătuia pe Ferdinand să nu apeleze la ajutorul lui Despot deoarece acesta era prins între ostilitatea Poloniei, unde se refugiase pentru scurt timp, şi Alexandru Lăpuşneanu şi pretenţiile de suzeranitate ale sultanului, care putea fi oricând deranjat de imixtiunea Habsburgilor în Moldova, mai ales că Ioan Sigismund avea grijă să informeze la Poartă despre toate mişcările lui Despot, favorabile împăratului.

Situaţia ideală pentru a se putea recupera Transilvania era pentru Sigismund Thorda calea tratativelor secrete, prin care supuşii lui Ioan Sigismund să fie convinşi să-l urmeze pe Ferdinand. Sprijinit, în flanc, de Despot, Ferdinand ar fi putut obţine ajutorul lui Melchior Balassa, care redevenise partizanul Casei de Austria. Ar fi fost necesar un pact secret cu oraşele săseşti care urmau să se alăture din nou cauzei împăratului, Thorda obligându-se să înceapă imediat negocierile cu Petru Haller, primarul Sibiului[5]. De asemenea, se putea conta pe Nicolae Bathory şi Ioan Terek, „ca şi pe alţii, nu puţini şi deloc lipsiţi de importanţă"*. Toate propunerile lui Thorda mergeau deci pe ideea obţinerii Transilvaniei fără luptă, prin manevre abile, care să-l convingă pe sultan că este mai bine să ofere acest principat lui Ferdinand decât să-l lase familiei Zápolya.

Pe de altă parte, informaţiile de pe frontul din Transilvania erau optimiste şi Andrei Bathory considera că este momentul propice de a ocupa Transilvania, pentru că „Despot triumfase în Moldova"[6].

[2] *Ibidem*. Raportul lui Sigismund Thorda din 5 ianuarie 1562, f. 62v.

[3] *Ibidem*, p. 63v.

[4] *Ibidem*, f. 64r.

[5] *Ibidem*, p. 71v.

* Amintim că raportul lui Sigismund Thorda datează din luna ianuarie 1562. Într-adevăr în primăvara aceluiaşi an Melchior Balassa şi Nicolae Bathory reocupau comitatele de „dincolo de Tisa", aşa numitul „Partium", în favoarea lui Ferdinand de Austria. Aceste teritorii, până la Oradea, erau incluse şi în tratatul de pace din iunie 1562, semnat de împărat şi de sultan, ca fiind posesiuni ale Ungariei ferdinandiste.

[6] *Ibidem*, scrisoarea lui Andrei Bathory către arhiducele Maximilian, 13 ianuarie 1562, f. 21.

Cum negocierile la Poartă păreau a fi favorabile Casei de Austria, Francisc Záy manifesta același elan războinic. La 13 ianuarie se adresa arhiducelui Maximilian, informând despre manevrele lui Ioan Sigismund, care a trimis soli la beglerbeg-ul Budei pentru a-l convinge pe acesta să „pornească război împotriva fidelilor Maiestății voastre". Záy insista asupra faptului că singurul vinovat pentru neînțelegerile din Transilvania este Ioan Sigismund, care atacă și „comitatele de dincolo de Tisa", care aparțin lui Ferdinand, fapt recunoscut și de sultan. În ciuda dispozițiilor sultanului, care „nu i-a acordat nimic în afara Transilvaniei", Zápolya are pretenția de a se numi în continuare „regele ales al Ungariei", deși „în afara Transilvaniei nu poate deține nimic în chip cinstit și drept"[7] – spunea comandantul cetății Cassovia. La 16 ianuarie, Záy revenea cu o informație îngrijorătoare, care urma a fi folosită în decursul tratativelor la Constantinopol ca o dovadă a lipsei de lealitate a lui Ioan Sigismund, ce nu respecta nici înțelegerile cu împăratul, nici promisiunile solemne făcute sultanului. Ca urmare a soliei lui Ioan Sigismund la Buda, beglerbeg-ul hotărâse să atace comitatele estice cu 5 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași[8]. La fel de îngrijorat se arăta și comandantul cetății Gyula, Ladislau Kreckeny, care se temea că avea să fie atacat de armatele otomane, chemate în chip *rușinos* de către principele Transilvaniei[9].

Pe măsură ce Busbecq progresa în cadrul negocierilor cu marele vizir, Ali-pașa, susținătorii Habsburgilor din Ungaria estică și Transilvania se străduiau să obțină noi avantaje teritoriale, în favoarea lui Ferdinand, avantaje pe care sperau să le poată înscrie în viitorul tratat de pace. La 4 februarie cu același entuziasm Záy scria că Melchior Balassa și cu Despot erau gata de atac, ultimul asupra „cetății Rivulum" (Baia Mare). Acesta aștepta ajutor financiar nu numai de la împărat, ci și de la „facțiunea polonă" pro-habsburgică[10].

Abia la 14 februarie 1562, arhiducele Maximilian răspundea propunerilor făcute de Sigismund Thorda la 5 ianuarie, acestea fiind mult mai puțin belicoase decât încurajările trimise, în aceeași perioadă, de Záy și de Andrei Bathory. Cum toate proiectele de ocupare a Transilvaniei se legau indubitabil de sprijinul Moldovei, arhiducele Maximilian dorea să fie informat chiar de la fața locului despre situația militară, despre modul în care Despot administrează țara și despre „înclinațiile poporului"[11], deci în ce măsură putea conta pe o angajare militară de anvergură într-o înfruntare, ce ar fi putut să-l nemulțumească pe sultan. În acelasi scop, la 15 februarie 1562 Ogier Ghiselin de Busbeq era însărcinat de Ferdinand să afle de la Poartă care era situația Moldovei[12].

[7] *Ibidem*, f. 25–26.

[8] *Ibidem*, scrisoarea din 16 ianuarie către arhiducele Maximilian, f. 28.

[9] *Ibidem*, scrisoarea din 23 ianuarie 1562, f. 51–52.

[10] *Ibidem*, scrisoarea lui Francisc Záy din 4 februarie 1562, fasz. 84-2, f. 11v.

[11] *Ibidem*, februarie 1562, f. 42.

[12] Hurmuzaki, *Documente*, II_1, p. 401.

În luna martie, forțele favorabile lui Ferdinand sporeau în Transilvania. Gabriel Mailath ridica 1 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași, acestuia i se alăturau și „comitatele secuilor" și toți contau pe sprijinul lui Despot, care cerea, la rândul lui, 50 000 de galbeni de la Ferdinand[13]. Despot era un dușman de temut pentru Ioan Sigismund, pentru că domnul Moldovei revendica posesiunile tradiționale Ciceul și Cetatea de Baltă. La 20 martie Francisc Záy informa că principele Transilvaniei încerca să-l neutralizeze pe Despot, de care se teme, pentru a-l folosi tocmai împotriva împăratului.

Ideea atacării Transilvaniei nu mai părea cea mai bună soluție, pe măsură ce negocierile lui Busbeq avansau la Constantinopol. Acesta informa la 25 aprilie că încheierea armistițiului între Ferdinand și Ioan Sigismund era o condiție esențială pentru perfectarea păcii cu sultanul[14]. La 13 mai 1562 de la Linz, arhiducele Maximilian scria împăratului că implicarea lui Despot într-un conflict în Transilvania nu era de dorit, deoarece datorită intrigilor „fiului defunctului rege Ioan", dar și ale regelui Poloniei, „Despot a devenit suspect în ochii principelui turcilor ca [aliat] al Majestății voastre Imperiale". Tocmai de aceea, Maximilian îl ruga pe tatăl său să-l asigure pe domnul Moldovei de „întreaga afecțiune a sufletului său" pentru ca acesta să acționeze în continuare pentru binele cauzei Habsburgilor[15].

Animozitatea dintre Ioan Sigismund și vecinul său din Moldova îl nemulțumea pe sultan, care transmitea lui Despot ordinul expres de a încheia pacea cu principele Trasilvaniei[16]. Dorința lui Süleyman de a perfecta pacea cu Habsburgii era clară în primăvara anului 1562. La 15 mai 1562 soseau la Komáron câțiva ceauși ce urmau a cerceta conflictele de graniță[17]. Tot în scopul aplanării stării tensionate din Transilvania sultanul insistase ca Ioan Sigismund să încheie pace cu Ferdinand de Austria și să păstreze relații de bună vecinătate cu Despot. Între 20–23 mai 1562, domnul Moldovei, temându-se de consecințele pe care le-ar fi stârnit o luare de poziție fățișă în favoarea Habsburgilor, trimitea scrisori de prietenie către Ioan Sigismund[18].

La 27 mai 1562 se semna la Gilău armistițiul între principele Transilvaniei și împăratul Ferdinand de Austria, numit „neînvinsul împărat, binefăcătorul nostru preaclement". Ioan Sigismund recunoștea posesiunile de moment ale Habsburgilor și se angaja să nu aducă trupele otomane „dincolo de granițele regatului nostru Ungaria"[19]. Formularea era evident echivocă și avea să dea posibilitatea încălcărilor viitoare de frontieră.

[13] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*"..., fasz. 84, martie 1562, f. 31–33, raport anonim trimis lui Ferdinand la 9 martie 1562.

[14] Hurmuzaki, *Documente*, II_1, p. 413.

[15] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*"..., fasz. 85, mai 1562, f. 85.

[16] Hurmuzaki, *Documente*, II_1, p. 422.

[17] *Ibidem*, p. 415–416.

[18] *Ibidem. p. 421.*

[19] *Haus- Hof- und Staastarchiv – Wien*, „*Ungarn*"..., fasz. 85, iunie 1562, f. 158–159.

Cu ratificarea tratatului de pace habsburgo-otoman, la 2 iunie 1562, nu se încheiau disputele pentru Transilvania și pentru teritoriile dintre „Tisa și Dunăre".

La 24 septembrie 1562 Francisc Záy scria din Cassovia (Kosiče) că Ioan Sigismund a încălcat armistițiul. La rândul său, principele Transilvaniei denunța atacurile lui Melchior Balassa, care controla la acea dată comitatele Munkács și Huszt și ocupase cetatea Satu Mare și comitatele Ugocea, Berek și Szólnok[20]. La 26 septembrie 1562, din corespondența trimisă din Zagreb către beglerbeg-ul Budei reiese că și trupele otomane încălcaseră granița – în luna iulie – „nu departe de Smedrevo", ocupând „trei sate"; ca răspuns la acest atac, George Bebek nu făcuse decât să apere drepturile împăratului, „în cadrul limitelor armistițiului", cu toate că acesta fusese făcut prizonier. Pentru Bebek și ceilalți nobili ce-l secondaseră se cerea iertarea și eliberarea lor[21].

Știrile despre Bebek revin în luna octombrie 1562, interesul pentru soarta sa fiind dictat de îngrijorarea Habsburgilor că otomanii ar putea folosi prizonieratul nobilului maghiar pentru a-i confisca posesiunile. Raportul anonim ce era trimis din Constantinopol la 10 octombrie 1562, probabil de la agentul secret al Habsburgilor Michael Cernovič, informa că în lunile iulie–septembrie Francisc Záy și soția lui Bebek făcuseră nenumărate demersuri pentru a-l elibera. Situația prizonierului era dificilă pentru că sultanul cerea, drept preț pentru eliberarea acestuia, cetățile din zona de graniță (în apropiere de Smedrevo).

Interesante sunt și știrile despre intrigile urzite la Poartă de neobositul Ioan Sigismund. Acesta cerea sultanului să îl alunge mai repede pe Despot din Moldova, înainte de a fi prea târziu, pentru că – spunea principele Transilvaniei – *„detto Despota ha posto nelle fortezze Alemani et Ongari et che di continuo manda li suoi huomeni alla Cesarea M^{ta} et alli altri Principi d'Allemagna, et che tutti li banditi di Transilvania et di Polonia venio da lui"*. Intervenția lui Ioan Sigismund se termina, conform raportului din 10 octombrie 1562, cu rugămintea ca sultanul să-l readucă în Moldova pe Alexandru Lăpușneanu „care este fidel sultanului". Emisarul principelui Transilvaniei la Poartă fusese Francisc Deák, care înmânase și tributul pe anul în curs. Cum sultanul nu dăduse prea multă importanță plângerilor aduse, Deák încerca să capteze bunăvoința marelui vizir, Ali-pașa. De data aceasta era pus în discuție însuși tratatul de pace din 1562, încheiat cu împăratul care a fost făcut spre „marea pagubă a Transilvanului, rămânând în mâna Maiestății sale imperiale Satu-Mare și Baia <minele – *li bagni* în text>, care mine aduc cea mai mare parte a veniturilor Transilvaniei". Cum Ali-pașa nu se încumeta să discute hotărârile sultanului care încheiase pacea „pentru că așa dorise să facă", emisarul lui Ioan Sigismund căuta sprijin la al doilea vizir. Acesta, în urma darurilor primite, devenea dispus să asculte plângerile lui Deák, care îl acuza pe Ferdinand de Austria că a interceptat scrisorile

[20] *Ibidem*, fasz. 86 (octombrie 1562), f. 15–17.

[21] *Ibidem*, f. 9r–10v.

trimise de sultan principelui Transilvaniei. Această informaţie a avut cel mai mare ecou la curtea sultanului, declanşând o anchetă de proporţii. Din pasajele dedicate acestei anchete putem identifica pe autorul anonim al raportului, ca fiind Michael Cernovič. Informaţiile sunt următoarele: marele vizir a aflat că scrisorile lui Süleyman au fost copiate chiar în cancelaria sultanului şi predate unui agent secret al Casei de Austria. Cel care făcuse aceste copii era „secretarul cancelariei – Letif – prietenul meu de la care am avut în ultimii doi ani copiile <tuturor> scrisorilor". Cum suspiciunile marelui-vizir se îndreptau chiar asupra acestui secretar, pe care l-ar fi aşteptat tortura şi pedeapsa cu moartea, Cernovič se temea, pe bună dreptate, că el însuşi ar fi putut fi deconspirat. Agentul Habsburgilor răsufla însă, oarecum uşurat când afla că „Latif cu voia lui Dumnezeu a fugit, dar acum este căutat cu cea mai mare străşnicie".

Raportul se încheia cu ultimele ştiri cu privire la situaţia din familia sultanului Süleyman I. Şi în aceste pasaje se găsesc noi informaţii, ce-l desemnează pe Cernovič ca autor al raportului. Cernovič era încă în 1562 mare dragoman al balivului venețian şi în această calitate era trimis să obţină bunăvoinţa viitorului sultan, Selim. Textul raportului consemnează „Domnii veneţieni mi-au scris că trebuie să merg la sultanul Selim şi la fiul său cu daruri deosebit de scumpe, trimise de ei [de veneţieni] pentru nunta pe care a făcut-o [Selim] celor trei fiice ale sale în luna trecută". În legătură cu Selim se mai consemna că este un duşman periculos, dar pe moment este inofensiv, pentru că atâta timp cât mai trăieşte Süleyman nu va mai părăsi Constantinopolul, de teamă să nu piardă favoarea sultanului, pentru care luptase din greu cu fratele său Baiazid[22].

Tot dintr-un raport al lui Cernovič, Ferdinand de Austria afla despre soarta celui de al doilea fiu al Roxolanei, Baiazid.

În anii 1560–1561, Baiazid, înfrânt de fratele său Selim, era suspectat de o alianţă cu şahul Persiei. Într-adevăr, Baiazid se aflase la curtea lui Tahmasp, dar nu ca aliat, ci ca prizonier. În 1561 informatorul secret al lui Cernovič, un negustor persan de covoare, era alungat din Constantinopol, ca un act de ostilitate la adresa şahului, bănuit de complot împreună cu Baiazid. De această dată Tahmasp a cumpănit bine situaţia politică a momentului între avantajele şi dezavantajele unei alianţe cu Baiazid, precumpănind în cele din urmă. De aceea, speriaţi, fiii lui Baiazid căutau cu disperare soluţii, încercând să se refugieze în Spania sau în Imperiul german, tentativa de care afla marele vizir, Ali-paşa. Pentru a preîntâmpina un război cu Imperiul otoman, dar şi pentru a distruge familia lui Süleyman, şahul Persiei hotăra predarea lui Baiazid şi a fiilor săi sultanului, contra sumei de 600 000 de scuzi. Această faptă a părut o trădare nejustificată, atât în lumea creştină, cât şi printre musulmani. Şahul Tahmasp avusese însă un mobil ascuns: cu o singură lovitură erau înlăturaţi 6 membri ai

[22] *Ibidem*, f. 33r–34v.

familiei sultanului. Dacă Selim nu ar mai fi avut fii, iar moştenitorul său, Murad, ar fi murit, Imperiul otoman ar fi putut intra într-o criză dinastică nimicitoare[23].

Între timp, la Dunărea de Jos situaţia politică rămânea la fel de tensionată, datorită prezenţei trupelor imperiale atât în posesiunile lui Bebek, cât şi în Moldova. Ferdinand de Austria îl însărcina pe fiul său, arhiducele Carol, să apere teritoriile ce aparţinuseră lui Bebek[24], iar „Franciscus Pestiensis" cerea împăratului ca soldaţii germani, trimişi lui Despot şi care se aflau în 5 oraşe din Moldova, să fie plătiţi şi să sie trimişi „acolo unde erau utili"[25]. Süleyman I era îngrijorat de existenţa efectivelor Habsburgilor atât în apropierea Belgradului, cat şi în trecătorile Carpaţilor Răsăriteni, de aceea revenea cu o scrisoare foarte categorică, prin care, la 8/17 decembrie 1562, îi aducea aminte împaratului de conţinutul tratatului de pace. „Ţara Transilvaniei şi celelalte ţinuturi, care se află în stăpânirea numitului rege [Ioan Sigismund] au fost cucerite şi preluate de prea puternica mea armată victorioasă şi sunt ţara mea şi posesiunea mea. Şi locuitorii lor sunt, la fel ca locuitorii celorlalte ţări ale mele bine apărate, supuşii mei şi plătitorii mei de tribut". Formula de adresare, către Ferdinand deşi protocolară, evita cu grijă termenul de „împărat" şi sultanul folosea persoana a II-a singular pentru a-şi marca poziţia de superioritate. „Celui plin de faimă între puternicii principi creştini, alesul mai marilor nobililor lumii creştine.. purtătorul mantiei şi demnităţii Romei, deţinătorul însemnelor de Majestate şi de cinstire, regele Ferdinand, fie ca viaţa lui să se sfârşească cu pace... Este necesar ca *tu* la primirea scrisorilor măreţiei noastre, dacă vrei trăinicia tratatului de armistiţiu care există între noi, să respecţi în chip obedient cu atenţie şi degrabă cele amintite"[26].

Intervenţia sultanului îl punea în gardă pe Ferdinand de Austria asupra pericolului care plana dacă sultanul ar interveni în disputa din Transilvania. La 17 ianuarie 1563 scrisoarea trimisă arhiducelui Carol, însărcinat cu comanda trupelor de pe Tisa, arăta că împăratul era îngrijorat de forţa combativă a efectivelor imperiale aflate în zonă. Ca de obicei, solda nu fusese plătită la timp şi exista pericolul revoltei mercenarilor sau cel al dispersării lor. Din Boemia şi din „provinciile anexate" de curând (comitatele de pe Tisa) nu primise nici un ajutor militar, iar principii din Imperiu abia dacă trimiseseră 500 de călăreţi (cavalerie uşoară). Grija lui Ferdinand se îndrepta şi către posesiunile lui Bebek ameninţate

[23] J. Zontar, *Obveščevalna služba in diplomacije Avstrijakih Habsburžanov v boju proti tršukom v 16 stoletju (Der Kundschafterdienst und die Diplomatie des Österreichischen Habsburger in Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert)*, Ljubljana, 1973, p. 226.

[24] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*"..., fasz. 86 (noiembrie–decembrie 1562), f. 23–24; Ciorna scrisorii lui Ferdinand de Austria din 10 noiembrie 1562.

[25] *Ibidem*, f. 72r-v. Fragment nedatat din copia unei scrisori a lui Franciscus Pestiensis către Ferdinand de Austria.

[26] A. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleyman des Prächtigen an Ferdinand I, Karl V., und Maximilian II.*, Wien, 1983, doc. nr. 27, p. 77.

direct de otomani[27]. Această situaţie dificilă îl făcea pe împărat mai reticent la îndemnurile de război, primite mai ales din partea lui Francisc Záy. În plus, situaţia diplomatică a Casei de Austria la Constantinopol era pusă în cumpănă de deconspirarea, după aproape 7 ani de activitate, a atât de preţiosului agent secret Michael Cernovič.

La 23 ianuarie 1563, balivul Domenico Barbarigo informa la Veneţia despre activitatea de spionaj a lui Cernovič. Erau descoperite trei scrisori ale acestuia, adresate împăratului şi pornindu-se o anchetă, întreaga reţea de spionaj a Casei de Austria era dată în vileag. Episcopul de Hvar, Zaccaria Dolfino, era pedepsit cu ridicarea demnităţii ecleziastice, întemniţarea şi confiscarea tuturor bunurilor. Fratele acestuia, Lodovico, ce intermediase schimbul corespondenţei, era închis pentru 10 ani, iar pentru Michael Cernovič se dorea o pedeapsă exemplară, deosebit de severă. „Serenissima Republica“ cerea ca să se păstreze secretul până când Cernovič ar fi fost arestat, cu sprijinul autorităţilor otomane şi transportat la Veneţia („în lanţuri”). Fiind vorba despre un supus otoman, marele vizir trebuia informat de trădarea scandaloasă a lui Cernovič şi să i se ceară avizul pentru extrădarea acestuia. În eventualitatea că otomanii refuzau extrădarea trebuiau luate măsuri extreme: Cernovič să fie otrăvit, fără a se lăsa urme, care să ducă la un conflict diplomatic, veneţienii putând fi acuzaţi că au omorât un supus al sultanului.

Ancheta începută în octombrie 1562 cu privire la scurgerea de informaţii de la cancelaria sultanului fusese până la urmă cauza deconspirării lui Cernovič. „Secretarul Latif” (după numele folosit în raportul din 10 octombrie) fusese, în cele din urmă prins şi torturat, pentru a spune cui dăduse copiile scrisorilor. Între cei amestecaţi în predarea informaţiilor către agentul secret al Habsburgilor fusese denunţat şi un nepot al marelui vizir, de aceea, Ali-paşa nu era nici mirat de cele dezvăluite de veneţieni şi nici nu se grăbea să-l pedepsească pe Cernovič[28]. La reproşul balivului că Înalta Poartă lasă nepedepsit un spion, Ali-paşa replica: dacă marele sultan i-ar pedepsi pe toţi spionii din Imperiu, atunci balivul şi întreaga *natio venetiana* prezentă la Constantinopol ar trebui alungaţi pentru că nu sunt altceva decât spioni. Cu toate acestea sultanul nu se temea de toţi aceşti spioni pentru că nu-i pot face mai mult rău „decât face o muscă unui elefant”[29].

De la secretarul personal al lui Ali-paşa Cernovič afla că veneţienii vor să-l omoare şi se grăbea să părăsească Imperiul otoman, nu înainte de a mulţumi marelui vizir şi tuturor paşalelor, despărţindu-se de înalţii demnitari otomani în cele mai bune relaţii. Este interesant de subliniat faptul că autorităţile otomane,

[27] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, *„Ungarn“...,* fasz. 87 (ianuarie–aprilie 1563), f. 20–21, copia scrisorii din 17 ianuarie 1563.

[28] J. Zontar, *op. cit.,* p. 227–228.

[29] *Ibidem,* p. 228.

dat fiind momentul de relativă acalmie în relațiile habsburgo-otomane, perfectate prin tratatul din 1562, preferau să ia activittea secretă a lui Cernovič ca pe un element de ostilitate ce se referea strict la conflictul dintre venețieni și împărat și să un îi dea implicațiile unei trădări împotriva sultanului. Oricum, pentru Cernovič era clar că activitatea sa de spion se încheiase. Se grăbea să plece spre Raguza pentru a-și întâlni soția – Jovanka – și copiii. De teama amenințărilor venețienilor, pleca și de aici spre Apulia și Neapole, se stabilea, pentru puțin timp, în teritoriile spaniole, de unde se îndrepta spre Roma și Milano, de aici Busbecq îl ducea la curtea imperială. Acest periplu dura până în 1565, când reintra în activitatea diplomatică, de această dată ca ambasador extraordinar al împăratului Maximilian al II-lea, tot la Constantinopol.

În timpul acestei perioade agitate pentru serviciul secret de informații al Casei de Austria, pretențiile teritoriale și intențiile belicoase sunt lăsate pe planul al doilea, de teama izbucnirii unui război, în care să se implice agresivul prinț Selim. La 26 aprilie 1563 împăratul scria fiului său Maximilian, ce primise deja – în 1562 – investirea cu titlul de „rege al romanilor”, că este necesar ca pe viitor să se asigure prelungirea păcii cu Selim, „în cazul în care sultanul ar muri”. Inclusiv ambasadorul Habsburgilor la Constantinopol, Busbecq, avea aceeași părere. În același timp, noul ambasador, ce avea să-l înlocuiască pe Busbecq, Albert de Wys, se pregătea să preia funcția[30].

Aceeași teamă că boala sultanului s-ar putea agrava și că moștenitorul tronului, Selim, ar putea folosi conflictul din Transilvania pentru a ocupa provincia, îl făcea și pe Ioan Sigismund conciliant. La 27 aprilie 1563, el scria din Brașov regelui Poloniei, rugându-l să medieze prelungirea armistițiului cu Habsburgii, pentru încă un an, în condițiile deja stipulate[31].

Nobilimea ungară era nemulțumită de încetarea ostilităților deoarece numeroase teritorii aveau o dependență dublă, ceea ce greva mult drepturile de proprietate și sarcinile fiscale.

Din memoriul adresat împăratului, de Dieta întrunită la Bratislava la 4 august 1563, se poate vedea situația exactă (militară si administrativă) la acea dată. Comitatele Szábolocz și Satu-Mare erau împărțite între împărat și Ioan Sigismund, Crasna aparținea principelui Transilvaniei, iar Szólnokul de mijloc (*medioris*) îi aparținea lui Ștefan Bathory. În Bihor își exercita stăpânirea Ioan Sigismund, dar teritoriul aparținea de drept episcopului de Oradea, care la acea dată era Simeon Forgách, partizan al împăratului. Posesiunile ce țineau de Bekes, Szólnokul inferior, Zarand, Arad, Cenad și Chongrad, erau împărțite între trupele otomane și trupele imperiale, ce apărau Gyula[32].

[30] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II_1, p. 467, vezi originalul Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*”..., fasz. 87, f. 132r.

[31] *Ibidem*, f. 134r–135r.

[32] *Ibidem*, fasz. 87 (mai–august 1563), f. 125r.

Prezenţa trupelor otomane în tot mai multe teritorii dincolo de graniţa Imperiului otoman neliniştea toată populaţia creştină. Nobilimea din Ungaria vestică, după câţiva ani de polemici cu împăratul asupra dreptului Dietei de a-şi alege regele, creda şi accepta formula de încoronare impusă de Ferdinand de Austria pentru fiul său Maximilian, formulă ce excludea ideea de alegere, cuprinzând doar pe aceea de recunoaştere[33]. La 8 septembrie 1563 Maximilian era încoronat rege al Ungariei, în această calitate intensificând eforturile pentru eliberarea lui Bebek, apărarea posesiunilor acestuia necesitând tot mai mulţi bani[34].

La 20 noiembrie 1563 Francisc Záÿ îl informa pe Ferdinand despre asasinarea lui Despot şi menţiona că tentativa lui Melchior Balassa de a interveni eşuase. Situaţia Habsburgilor era din ce în ce mai grea, din punct de vedere militar, fiind evidentă necesitatea menţinerii păcii. După ce, în timpul domniei lui Despot, Casa de Austria considerase că deţinea controlul zonei extracarpatice, fapt ce i-ar fi permis o intervenţie în forţă în Transilvania, răsturnarea situaţiei politice din Moldova avea să reorienteze linia tactică a politicii imperiale la Dunărea de Jos.

Din vara anului 1563 cel care apăra interesele Habsburgilor la Constantinopol era Albert de Wys, ale cărui rapoarte începeau să sosească din luna iulie 1563[35]. Primele ştiri erau legate de intrigile lui Ioan Sigismund pe lângă sultan şi despre poziţia lui Despot[36], care, deşi plătise la timp tributul, nu era bine văzut la Poartă. Urmau informaţii despre luptele pentru tron în Moldova, în luna septembrie 1563 şi, în cele din urmă, primul care scria împăratului – la 16 noiembrie 1563 – despre asasinarea lui Despot, era tot Albert de Wys[37]. Între 12 noiembrie şi 7 decembrie 1563, Albert de Wys era în măsură, deşi se afla la Constantinopol, să urmărească mişcările lui Alexandru Lăpuşneanu, de la primirea tronului Moldovei de la sultan (raportul din 12 noiembrie) până la intrarea domnului în Moldova (raportul din 7 decembrie)[38].

[33] Controverse şi argumente „pro" şi „contra" dreptului de alegere a regelui de către Dieta maghiară sunt redate de A. Gindely, *Über die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn*, Wien, 1873, p. 10 şi urm.

[34] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, *„Ungarn"*..., fasz. 87 (septembrie–decembrie 1563), f. 27r-v.

[35] Despre activitatea lui Albert Wys vezi şi Hammer Prugstall *Geschichte der diplomatischen Verhältnisse Österreichs mit der Hohen Pforte von Beginn zum Ende des 17. Jahrhundert*, manuscris, aflat la Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, fond *Turkei*, fasz. v/28, p. 93 şi urm.

[36] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II_1, p. 474–476. Rapoartele lui Wys din 14 iulie şi 21 iulie 1563.

[37] *Ibidem*, Raportul din 29 septembrie şi cel din 26 noiembrie 1563, p. 478–480.

[38] *Ibidem*, p. 479, 489.

Îngrijoraţi de schimbările politice din Moldova, partizanii Habsburgilor încercau să devanseze sosirea lui Lăpuşneanu şi să înscăuneze un domn ataşat intereselor Casei de Austria. La 28 noiembrie Melchior Balassa îl propunea pentru tronul Moldovei pe pretendentul Socol, iar la 3 decembrie Francisc Záy insista pentru ajutorul imediat acordat numitului Socol[39].

Situaţia în Ungaria estică, unde Ferdinand de Austria deţinea importante capete de pod, părea să devină critică la sfârşitul anului 1563. „Franciscus Pestiensis" scria din Cassovia (Kosiče) împăratului că eliberarea lui George Bebek era iminentă, dar fusese informat că acesta obţinuse libertatea predând lui Ioan Sigismund toate cetăţile şi fortificaţiile pe care le detinuse. Acestea nu erau deloc puţine şi acopereau o zonă foarte întinsă (*cistibicanum Cassoviam usque*), prin care era ameninţată poziţia Habsburgilor în comitatele Ungariei estice. Cum Bebek jurase credinţă principelui Transilvaniei şi sultanului, aveau să se nască noi conflicte pentru recuperarea posesiunilor acestuia. Mai mult dacă Bebek avea să vină cu ajutorul „românilor sau al Ungurilor" fără nici o îndoială că va intra „fără nici o greutate în cetatea *Zenderen* <Smederevo> şi puţinii oameni pe care Maiestatea voastră îi are în cetatea *Zenderen* vor pieri". Ca o măsură de precauţie necesară se cereau grabnic bani pentru organizarea rezistenţei în zona Smedrevo, pentru că iarna ce începuse se anunţa deosebit de dificilă pentru putinele trupe imperiale cantonate în Ungaria estică.

Spaima de intervenţia românilor apare la agentul Habsburgilor şi când vorbea despre Despot, care a fost „trădat de ai săi şi predat în mâinile duşmanilor". De acest complot nu fusese străin Ioan Sigismund, care dorea să poată conta pe sprijinul vecinilor săi „munteni şi moldoveni" cu care „să se poată alia", împotriva lui Ferdinand de Austria. Alexandru Lăpuşneanu îi fusese de folos lui Ioan Sigismund nu numai în 1556, când sprijinise cu armele reîntoarcerea în Transilvania a reginei Isabella şi a fiului ei, dar şi în ultimele confruntări cu Casa de Austria când intervenise în comitatele „de dincolo de Tisa", unde distrusese, plin de cruzime, numeroase sate şi promisese că va readuce sub ascultarea „fiului regelui Ioan" „oraşul Baia-Mare (*Rivulum Dominarum*) şi cetatea Satu-Mare, împreună cu toată zona trans-tibiscană înconjurătoare"[40].

Situaţia tulbure din Moldova nu îl încuraja pe „regele romanilor" Maximilian al II-lea, să intervină cu toate forţele în favoarea pretendentului Socol. La 22 şi 23 decembrie 1563 adresa două scrisori împăratului, cerându-i sfatul, cum să facă a fi „mai util, mai bine şi mai sigur pentru bunul mers al negocierilor" şi credea că nu trebuie întreprins nimic care să prejudicieze pacea cu Imperiul otoman[41]. În acelaşi timp, de la Kosiče, Záy informa despre

[39] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II_1, p. 484, 485–486.

[40] *Ibidem*, p. 492 (scrisoarea din 22 decembrie 1563, Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*"..., fasz. 87, f. 70r-v, 73r-v.

[41] *Ibidem*, p. 490–492.

demersurile lui Albert Laski*, care după conflictul cu Despot, din vara anului 1563, revenea acum în tabăra Habsburgilor. Nemulţumit că regele Poloniei nu îi recunoştea posesiunile acordate de Despot în zona Hotinului, cerea ajutor lui Ferdinand, căruia îi promitea obedienţă şi ajutor în orice împrejurare pentru „binele patriei". Ancheta efectuată de Záy arătase că într-adevăr Laski era în conflict cu regele Poloniei, iar „moscoviţii" atacaseră graniţele Lituaniei şi fuseseră respinşi doar cu ajutorul militar al lui Ioan Sigismund, ce trimisese regelui Poloniei 40 000 de oşteni. Acest ajutor fusese, însă, insuficient pentru că după ce s-au retras ungurii, polonezii nu au putut apăra singuri Lituania, pentru că sunt puţine „semne de speranţă sau de victorie sau ale unei întorsături fericite a soartei pentru regele Poloniei"[42]. Într-o situaţie de criză politică, în care Polonia era ameninţată să piardă Lituania, atacată de trupele lui Ivan al IV-lea, figura lui Radziwill cel Negru intra în legendă. Acesta îi înfrângea pe „moscoviţi" la Ula şi reuşea, prin influenţa ce o avea asupra regelui să contracareze tentativa Seimului polon de a distruge autonomia Lituaniei (1563/1564)[43]. Aceasta avea să fie doar o amânare de moment şi era, în acelaşi timp, începutul crizei politice, ce urma să fie speculată de Habsburgi în 1572, la moartea lui Sigismund al II-lea August. La acea dată (1563) Ferdinand de Austria era interesat de evenimentele din Polonia, fie pentru a obţine ajutor împotriva lui Ioan Sigismund, fie pentru a-l împiedica pe acesta să perfecteze o alianţă cu regele Sigismund August. Ferdinand nu neglija nici consecinţele alianţei matrimoniale încheiate în 1555; dacă regele Poloniei ar fi murit fără urmaşi, Casa de Austria, prin Katerina de Habsburg, soţia lui Sigismund al II-lea, era îndreptăţită să ceară tronul Poloniei[44].

Pe moment însă, pentru Ferdinand de Austria relaţiile cu Imperiul otoman erau prioritare. În noiembrie 1563, Paul de Palyna era însărcinat să predea, la Constantinopol, ambasadorului Albert de Wys, tributul de 30 000 de ducaţi. Palyna aducea şi unele revendicări din partea împăratului, ce dorea ca locuitorii din apropierea cetăţii Tátá, recent fortificată de otomani, să rămână sub jurisdicţia zonei administrative Komáron (ce aparţinea împăratului) şi să nu fie obligaţi să plătească impozite către Imperiul otoman[45]. Cererea lui Palyna nu era luată în consideraţie[46], dar sultanul se arăta receptiv la încercările lui Ferdinand de

* Albert Laski era fiul diplomatului Ieronim Laski şi dăduse un ajutor preţios lui Despot când acesta luptase pentru a ocupa tronul Moldovei. La acea dată se arătase un partizan al Casei de Austria, apoi, aliindu-se cu Dimiter Wisnowiecki, sprijinise pretenţiile acestuia la tronul Moldovei. Wisnowiecki, învins, Laski revenea în tabăra lui Despot şi a Habsburgilor, dar ajutorul său era formal şi venea prea târziu.

[42] *Ibidem*, f. 74r-v. Scrisoarea lui Záy din 24 decembrie 1563.

[43] H. Uebersberger, *Österreich und Rusland seit dem Ende des 15. Jahrhundert*, Wien, Leipzig, 1906, p. 382.

[44] *Ibidem*, p. 376.

[45] E. Dieter Petritsch, *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv (1480–1574)*, Bd. 1, Wien, 1991, doc. nr. 411, p. 146.

[46] *Ibidem*, doc. 420, p. 148, beglerbegul de Buda, Mahmud-paşa, scria lui Maximilian că sultanul reclamă de la satele amintite de împărat plata impozitelor curente (2 martie 1562).

Austria și ale fiului său Maximilian de a menține bunele relații. Chiar în luna noiembrie 1563 Süleyman I îi cerea principelui Transilvaniei să respecte clauzele tratatului de pace habsburgo-otoman din 1562, reamintind – însă – ca pe o garanție a situației politice privilegiate a Transilvaniei, faptul că Dieta avea dreptul să desemneze ca moștenitor al tronului pe oricine ar fi crezut de cuviință că ar fi fost un succesor loial al familiei Zápolya, sultanul angajându-se să recunoască o asemenea alegere[47]. La 7 mai 1564 sultanul cerea din nou lui Ioan Sigismund să nu întreprindă nimic împotriva partizanilor lui Ferdinand de Austria, iar posesiunile acestora, indiferent unde s-ar fi aflat, dacă fuseseră consemnate în tratatul de pace din 1562, nu trebuiau să fie atacate[48].

Toate aceste semne de bunăvoință erau privite cu neîncredere de împărat, ce se temea că iminenta eliberare a lui Bebek avea să tensioneze situația militară, în comitatele „de dincolo de Tisa". Știrea trimisă la 9 februarie 1564 de Záy conținea un zvon liniștitor pentru Ferdinand: în timpul unei epidemii de ciumă la Constantinopol, Bebek ar fi murit[49]. În luna mai 1564 acest zvon era dezmințit și același neobosit Francisc Záy nota că se știe *certo certius* că Bebek avea să atace Smederevo, cu ajutor militar din partea lui Ioan Sigismund.

De teama unei invazii otomane în teritoriile ce aparțineau Casei de Austria și probabil și din cauza bolii împăratului, Habsburgii se grăbeau, în luna iunie 1564, să trimită la Poartă, o ambasadă extraordinară. Că Maximilian se aștepta ca tatăl său să înceteze din viață o arată importanța deosebită dată misiunii diplomatice ce pornea spre Constantinopol. În primul rând ambasada avea 3 membri, pe George Albany (Csurday), Acațiu Csabi și pe binecunoscutul Michael Cernovič. Faptul că Cernovič era chemat să înfrunte riscul unei misiuni la Constantinopol, unde ura venețienilor nu se stinsese încă, după descoperirea trădării agentului Casei de Austria, arată amploarea acordată acestei reprezentanțe. La 15 iunie beglerbeg-ul de Buda elibera salvconductul pentru emisarii imperiali; la 21/30 iulie 1564 Albert de Wys îl înștiința pe Ferdinand că ambasadorii au fost blocați la Komáron, din cauza conflictelor de graniță, iar în aceeași zi sultanul Süleyman I cerea sandgeacbeg-ului de Smederevo să se îngrijească de ambasadorii imperiali ca să ajungă în deplină siguranță, la Constantinopol, după ce se încredința însă, că aceștia aduceau tributul pe anul în curs[50]. Pe moment, în lipsa banilor, emisarii lui Ferdinand și ai lui Maximilian erau reținuți la graniță.

La 25 iulie împăratul Ferdinand de Austria înceta din viață, la Praga. La 3 august Arslan-beg, locțiitorul pașei de Buda, trimitea condoleanțele sale pentru

[47] *Ibidem*, doc. 414, p. 147, publicat integral în Hurmuzaki, *Documente*, vol. II_1, p. 483.

[48] E. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. 421, p. 149.

[49] Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, *„Ungarn"...*, fasz. 88 (mai–iulie 1564), f. 10r-11r.

[50] G. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. nr. 423, 424 și 425, p. 149–150.

moartea împăratului și își exprima speranța că misiunea diplomatică aflată în curs de desfășurare avea să sosească în curând la Poartă[51]. La 9/18 august 1564 sultanul îi scria noului împărat Maximilian al II-lea că dorește menținerea relațiilor de pace, perfectate în 1562, dar pentru trăinicia tratatului acesta trebuia să fie reînnoit în scris, în numele lui Maximilian. Mai mult Süleyman trimitea la Maximilian al II-lea pe ceaușul Bali care aducea urările sale de bine pentru succesorul împăratului și se interesa dacă acesta dorea sau nu reînnoirea tratatului de pace. În ambele tabere, cea imperială și cea otomană, prelungirea păcii era dorită pentru că problemele cu care erau confruntați cei doi suverani erau mai spinoase decât tulburările de la granița dunăreană, provocate, în principal, de Ioan Sigismund, ce dorea să demonstreze supușilor săi și lui însuși că era un principe puternic.

Sultanul era în conflict cu Cavalerii Ioaniți din insula Malta, care rămăsese ca o oază a creștinătății în Marea Mediterană și ca o ultimă relicvă a idealului cruciat. Galerele ordinului erau un dușman de temut pentru pirații adăpostiți pe coasta africană. Tocmai de aceea, otomanii se pregăteau pentru un atac asupra insulei Malta și doreau să aibă asigurată frontiera dunăreană. La rândul său, Maximilian avea probleme în imperiu, unde se temea că ar putea reizbucni conflictele religioase și, de aceea, pacea cu turcii îi era necesară. Din această cauză, în anul 1564, ambasada condusă de Jakob Betzek perfecta reînnoirea păcii habsburgo-otomane, în numele împăratului Maximilian al II-lea.

[51] *Ibidem*, doc. nr. 426, p. 151.

LUMEA CLERULUI MONAHAL ȘI A CELUI DE MIR ÎN VEACURILE XVI—XVII

IOLANDA ȚIGHILIU

„Religio est modus cognoscendi et colendi Deum" („Religia este modul de a cunoaște și de a cinsti pe Dumnezeu") spunea Fericitul Augustin[1]

Viața omului medieval nu poate fi concepută în afara lui Dumnezeu. Pentru a-i înțelege structura psiho-afectivă, care a stat la baza tuturor actelor sale volitive, credem că este necesar să ne oprim asupra câtorva aspecte teologice, care au fost punctele cele mai înalte de rezistență ale dogmei ortodoxe. Transpunerea în cotidian a modelului de trăire ortodoxă, care are în centru idealul hristic se face printr-o adaptare la scară omenească, cu tot ce implică ea, a tiparului divin.

Pentru creștin, a exista înseamnă a fi în Dumnezeu, în înțelegerea lui Dumnezeu. A nu fi înseamnă că Dumnezeu și-a luat fața de la tine. Orice fapt este o manifestare a intențiilor Celui Preaînalt. Orice lucru are un rost providențial[2]. Nimic nu este întâmplător. Totul este în și din voia lui Dumnezeu, fie că este vorba de viața intimă a individului, fie de cea politică a statului.

Dacă biserica catolică și-a ordonat viața pe coordonatele faptei și acțiunii exterioare ce s-a tradus într-un dinamism angajat pe deplin în planul realului istoric[3], biserica ortodoxă, mai interiorizată și mult mai profundă ca trăire duhovnicească, și-a axat învățătura pe magnifica transfigurare a întregii ființe umane prin har[4]. Harul este prezența cea mai vie a lui Dumnezeu în noi[5]. El reprezintă conlucrarea dintre voința omenească și cea divină.

În spiritualitatea răsăriteană, starea de har nu are un sens absolut și static. Ea este o realitate dinamică și nuanțată care variază în funcție de voința și

[1] Apud pr. prof. dr. Isidor Todoran, arhim., prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică*, București, 1991, p. 35.

[2] M. Vulcănescu, *Logos și eros*, București, 1991, p. 94.

[3] Șerban Ionescu, *Morala ortodoxă față cu celelalte morale confesionale*, în ST, 1940, vol. I, p. 3–62.

[4] Dan Zamfirescu, *Ortodoxie și romano-catolicism în specificul existentei lor istorice*, București, 1992, p. 275.

[5] V. Lossky, *Teologia mistică a bisericii de răsărit*, București, 1992, p. 229. Vezi și D. Stăniloaie, *Din aspectul sacramental al bisericii*, în ST, 1966, p. 9 10, p. 531.

„Studii și materiale de istorie medie", vol. XVI, p. 117–140, 1998

stăruinţa omului. Din această stare se poate cădea, dar se şi poate creşte, în măsura în care omul, în întreaga lui fiinţă, aspiră la o înălţare prin credinţă, la o înduhovnicire, altfel spus la îndumnezeire. Aceasta este, în fapt, chintesenţa ortodoxiei.

Apartenenţa la ortodoxie se mărturiseşte cu botezul prin scufundare[6]. Acest rit[7] este explicat de Sfântul Ioan Hrisostomos care arată că afundarea şi apoi scoaterea din apă simbolizează coborârea în iad (moartea) şi apoi ieşirea din acel ţinut (reînvierea) urmându-l pe Hristos. Harul de la botez, prezenta lucrare a Sfântului Duh în noi este personal şi inalienabil. Taina botezului devine astfel iluminare, taina naşterii fiinţei întru lumina dumnezeiască[8].

Căci Dumnezeu este Lumină nu după Esenţă, ci după Energia sa – afirmă Sfântul Grigore Palamas (1296–1359), episcop de Salonic[9]. Comunicarea dintre Dumnezeu şi om este posibilă prin energiile divine, necreate, care ne sunt accesibile. În aceste energii, Dumnezeu se revelează pe de-a-ntregul.

Cel care contemplă lumina divină, contemplă taina întru Dumnezeu. Sfântul Grigore Palamas, care sintetizează întreaga mistică ortodoxă, arată că pentru apostoli, care, pe muntele Taborului, au fost martorii Schimbării la Faţă, lumina nu a răsărit şi nu a înserat; ea a rămas necuprinsă şi neştiută de simţuri, deşi ea a fost contemplată de ochii apostolilor...

Aceasta înseamnă că printr-o transformare a simţurilor lor, ucenicii Domnului au trecut de la trup la Duh. Lumina taborică nu e numai obiectul viziunii, ea îi este şi condiţie. Cel ce ia parte la energia divină devine el însuşi, într-un anume fel, lumină; el se uneşte cu aceasta şi, împreună cu ea, vede ceea ce rămâne ascuns celor care nu au acest har; ei trec astfel dincolo de simţurile trupeşti şi de tot ce poate fi cunoscut prin inteligenţă[10].

Natura comunicării dintre Dumnezeu şi om văzută astfel de doctrina palamistă a fost consacrată de sinoadele constantinopolitane din 1341, 1347 şi, în special, prin Tomul sinodal din 1351.

Contemplaţia Luminii taborice şi isihasmul (de la *ishia* – linişte, reculegere întru pace. Metodă ascetico-mistică a interiorizării şi a rugăciunii inimii, specifică ortodoxiei) sunt premisele îndumnezeirii, nu prin fire, ci prin har.

[6] *Călători străini despre Ţările Române* V, p. 595 (solul suedez Conrad Iacob Hiltebrand, 1656 1658).

[7] Despre rit şi ritual, vezi E. Branişte, *Rit, ritual, ritualism*, în ST, 1966, pr. 5–6, p. 255.

[8] P. Evdochimov, *Arta icoanei. O teologie a frumuseţii*, Bucureşti, 1992, p. 248 şi 268.

[9] Pentru detalii, vezi D. Stăniloaie, *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigore Palama*, Bucureşti, ed. a II-a, 1993, 301 p. Vezi şi Dan Horea Mazilu, *Literatura română în epoca Renaşterii*, Bucureşti, 1984, p. 33–37. Tot pentru isihasm, mai vezi şi Mitrop. Antonie Plămădeală, *Tradiţie şi libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Bucureşti, 1995 (cap. V, „Câteva consideraţii asupra isihasmului", p. 251–264).

[10] P. Evdochimov, *op. cit.*, 200; vezi şi V. Lossky, *op. cit.*, 252.

Doctrina palamistă a energiilor necreate a imprimat spiritualității ortodoxe o notă specifică de optimism. Ea îi dă posibilitatea omului de a fi „părtaș firii dumnezeiești”. În încercarea sa de a se apropia de modelul sfânt, omul se înaltă prin rugă, iar Dumnezeu coboară venindu-i în întâmpinare, pentru a merge apoi împreună. Dacă goticul catolic simbolizează – după cum remarca un distins ierarh – efortul omului către un Dumnezeu mereu inaccesibil, bolta bizantină a bisericii ortodoxe, cu Pantocratorul coborât, e semnul unui Dumnezeu ce vine la întâlnire cu omul[11]. Din această impresie de accesibilitate a sacrului vine și convingerea, care există în mentalitatea noastră populară, că Dumnezeu însuși se mai plimbă, din când în când, pe pământ însoțit, de obicei, de Sfântul Petru.

Legătura omului cu Divinitatea se realizează numai prin rugăciune. Rugăciunea este puterea care mișcă toate strădaniile omenești, ale întregii vieți duhovnicești. Este „convorbirea cu Dumnezeu care are loc în taină”[12]. Iar această convorbire, care ar trebui să fie o continuă urcare, se realizează și ea în trepte. După Sfântul Isac Sirul prima este „rugăciunea de cerere”, încărcată de preocupări și de temeri, dar și de speranță. Următoarea treaptă este „rugăciunea duhovnicească”, o căutare și înălțare continuă spre Cel Preaînalt. Cererile în plan imediat încetează pentru că omul se încredințează cu totul voinței lui Dumnezeu. Pe cea mai înaltă treaptă, unde zbuciumul sufletesc încetează se află rugăciunea minții sau rugăciunea lui Iisus „care devine permanentă ca și respirația sau bătăile inimii. După o perioadă prealabilă de pregătire prin asceză pentru «despătimire», se va repeta neîncetat „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine păcătosul” sau, și mai simplu, se pomenește încontinuu numai numele lui Iisus Hristos. Metoda rugăciunii lăuntrice (a inimii) sau a minții este cunoscută sub numele de isihasm și ține de tradiția mistică și ascetică a bisericii de răsărit. În învățătura isihastică se afirmă – după cum aminteam mai înainte – că toate nevoințele cu rugăciunea lui Iisus ar trebui să-l ducă pe practicant la vederea luminii taborice[13]. Desigur că cei care, după îndelungate strădanii, ajung pe culmile acestei trăiri mistico-religioase și se împărtășesc din bucuria prezenței energiilor divine, dobândind harul sfințeniei, sunt foarte puțini.

În Țările Române, isihasmul a pătruns încă din veacul al XIV-lea, iar legăturile cu Athosul au făcut din el, ulterior, o realitate neîntreruptă a vieții religioase călugărești în spațiul carpato-dunărean. După cum remarca Răzvan Theodorescu: „Existența unui monahism românesc în perioada anterioară celei de a doua jumătăți a sec. XIV, cu unele ecouri ale vieții călugărești din Peninsula Balcanică, din centre de seamă, precum cel din Chalcidica (Athos), sau de mai aproape, precum cele de la Paroria și Kalifarevo [...] poate fi bănuită cu temei;

[11] Mitrop. Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 12–13.

[12] P. Evdochimov, *op. cit.*, p. 235 sqq.

[13] D. Stăniloaie, *Din istoria isihasmului în ortodoxia română*, în *Filocalia sfintelor nevointe ale desăvârșirii*, vol. VIII, București, 1979, p. 569.

unele modeste schituri de lemn sau chiar de piatră, a căror amintire nu s-a păstrat, putând aduna laolaltă, pe malul Dunării sau sub munte, în întinsele regiuni păduroase sau cele colinare, pe călugării care, departe de orașe [...], își vor fi organizat existența după canoanele cinului monahal ortodox [...] înaintea apariției primelor mănăstiri cunoscute documentar în Moldova și Muntenia"[14].

Deschiderea deosebită pe care cei care au trăit pe aceste meleaguri au avut-o pentru viața duhovnicească și, în special, pentru forma ei cea mai înaltă, monahismul, nu s-a datorat, nicidecum, bigotismului și cu atât mai puțin fanatismului religios, total străin structurii psihice românești, ci unei sincere și profunde trăiri creștine.

Cu toate acestea un călător străin, trecător prin Moldova în veacul al XVI-lea, remarca faptul că locuitorii „au păstrat de la început până acum cu *foarte mare evlavie credința* (sub. ns. I.Ț.) sfântului Pavel[15], făcând o vizibilă confuzie între ortodocși și pavlicieni.

Totuși, rafinatele dogme ortodoxe au fost „prelucrate" de mediile călugărești și transmise, din generație în generație, de tradiția vieții de obște și de stareții ce au stat în fruntea acestora. Ele au devenit astfel accesibile tuturor celor care, venind din medii foarte diferite, se îndreptau spre sfintele lăcașuri cu sufletele smerite și cu nădejdea de a-și găsi mântuirea.

Celor care băteau la poarta mănăstirii pentru a cere primirea în cinul monahal (de la mono – monahos singur) fie că fuseseră domni (ca un Vlad Călugărul) sau mari boieri (precum banul Barbu Craiovescu, devenit călugărul Pahomie la ctitoria sa de la Bistrița, sau Neagoe Săcuianu ajuns Theodosie monahul la mănăstirea Aninoasa, chiar de el zidită) sau, cum erau cei mai mulți, oameni simpli, unii neștiutori de carte, ce trudiseră până atunci pe ogoare sau își câștigaseră existența din meserii sau negoț, tuturor nu li se cerea altceva decât credință, smerenie și ascultare.

Desigur că schimnicii retrași în munți sau în codrii adânci, cât mai departe de agitația vieții lumești, nu știau și nu înțelegeau înaltele învățături palamite și nu aveau acces la subtilitățile teologice ale ortodoxiei hristocentrice. Ei își duceau viața conform tradiției creștine ce se țesea de la o mănăstire la alta, de la un schit la altul.

Era suficient însă ca un Nicodim de la Tismana, întemeietorul vieții monahale nord-dunărene, sau întâi stătători ai scaunelor mitropolitane românești să aibă destule cunoștințe teologice pentru a întreține corespondență pe aceste teme cu patriarhia ecumenică. Era suficient ca în mănăstirile și schiturile risipite în tot spațiul extracarpatic, călugări anonimi, ignoranți în privința dogmei, dar cu inima și cugetul curate să practice, în schimb, cu fervoare posturile, aspra asceză

[14] R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X XIV)*, București, 1974, p. 219–220.

[15] *Călători...*, I, 192 (G. Reicherstorffer – 1541).

și rugăciunea fierbinte. Puritatea sufletului și puterea credinței veneau să compenseze lipsa învățăturii teologice; iar acestea au fost suficiente pentru ca în tot evul de mijloc viața monahală din Țara Românească și Moldova să se desfășoare la un autentic și înalt nivel de trăire duhovnicească ortodoxă.

Postul, rugăciunea, smerenia și dragostea erau virtuți ce se cereau oricărui bun creștin. Aceste virtuți trebuia cu atât mai mult să fie respectate de cei care alegeau „calea îngerească' sau monahismul[16]. Dimitrie Cantemir, altminteri, destul de critic la adresa contemporanilor lui, recunoaște, în plin secol al XVII-lea, că toți călugării păzesc cu atâta strictețe regulile Sfântului Vasile încât ar prefera să moară „de o sută de ori decât să pună în gură vreo bucățică de carne, chiar dacă le-ar porunci doctorul"[17]. De fapt, fără a fi încorsetată de norme rigide scrise, viața călugărească ortodoxă păstrează elemente din vechile Reguli ale Sfinților Pahomie, Vasile cel Mare și Teodor Studitul și modele de viețuire ce s-au transmis prin viu grai din om în om, din generație în generație[18].

Conform acestui model de trăire, monahul este tipul creștinului care se consacră integral. Cel care ascultă de o autentică vocație călugărească va găsi, întotdeauna, fericirea în a dărui decât în a primi, va alege tăcerea în locul vorbirii, pătimirea în locul văicărelii, sărăcia în locul bogăției, liniștea și izolarea în locul relațiilor și a succesului, ascultarea și smerenia în locul înălțării de sine[1] .

O viață austeră duceau, mai ales, călugării care se retrăgeau în sihăstrii. Chiar dacă acestea se întâlnesc și în Țara Românească, mai ales în zona Buzăului, preponderența lor pare să fi fost cu mult mai mare în Moldova. La 1644, un călător străin[20] nota că în „această țară sunt mulți pustnici care urmează o regulă foarte aspră de trai locuind în ascunzătorile cele mai pierdute ale munților și în peșterile râpelor, și abia arătându-se privirii omenești. Ei se abțin de la mâncarea cărnii, se tot hrănesc cu legume și purtând ciliciul, ei se mortifică prin nemâncare și stăruiesc numai în contemplarea lucrurilor cerești. Ei nu știu nimic despre neînțelegerile dintre greci și latini, ci imitând viața lui Hristos și a Sfântului Ioan Botezătorul, feriți de orice legătură cu oamenii se îndeletnicesc cu rugăciuni și, în timpul zilei, muncesc cu mâinile". Observațiile sunt, după cum se vede, corecte, Paul Beke remarcând îmbinarea dintre caracterul contemplativ și activ, dintre *ora et labora,* care a fost definitoriu pentru monahismul românesc.

O altă notă distinctă întâlnită, mai ales, în Moldova, este existența micilor mănăstiri care se pot vinde și cumpăra de mireni. Practica aceasta a fost consemnată încă din veacul al XV-lea, dar ea era valabilă și în secolul al XVII-lea. Așa, de exemplu, la 8 iulie 1651, jupânița Măriuța a răposatului Simion

[16] Despre monahismul românesc, vezi N. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române,* vol. I, p. 302 și 564 și vol. II, p. 216–229.

[17] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* București, 1973, p. 359.

[18] Antonie Plămădeală, *op. cit.,* p. 59.

[19] N. Steinhardt, *Dăruind vei dobândi,* București, 1994, p. 291–292.

[20] *Călători...,* V, 278. (Paul Beke).

Gheuca, fost mare medelnicer, dăruieşte lui Toader Palade, fiul lui Palade vistier, satul ei Băcanii făcut cu soţul ei, împreună cu vecinii, curţile boiereşti şi biserica din sat pentru a avea grijă de ea cât va trăi[21].

În Ţara Românească daniile sau vânzările de ctitorii religioase sunt mai rare decât în Moldova. Totuşi, un Dumitru din Drajna vinde lui Hrizea marele vornic biserica din Drajna făcută pe locul vornicului, cu tot ce este în biserică, cu icoanele „şi cu averile" pentru 3 000 de bani[22].

Desigur, ctitorul, cel care-şi întrupase în piatră dragostea şi smerenia sa faţă de Dumnezeu, în speranţa iertării păcatelor şi a împăcării cu Divinitatea, trebuia să aibă grijă şi de propria-i zidire. Aşa, bunăoară, la 2 mai 1700, Teodosie, mitropolitul Ţării Româneşti, ajuns la vreme de bătrâneţe se gândea la soarta ctitoriei sale, schitul Cetăţuia de la Râmnicu Vâlcea, considerând că „fără de om purtător de grijă – ca să-l doară inima", schitul nu va putea dăinui căci, „schimbându-se oamenii, împreună cu vremurile şi obiceiurile", lăcaşul ar putea decade[23].

De altfel, ideea de a găsi un om inimos este mai veche în familia mitropolitului. Cu ani în urmă, în 1667 noiembrie 26, vărul său primar, Vasile, arhimandritul mănăstirii Tismana, având mari necazuri, este obligat, pentru a face rost de bani, să vândă, prin intermediul surorilor sale, o vie ce-o avea la Cetăţeni. S-au gândit că cel mai bine ar fi să o vândă rudei lor, mitropolitului Teodosie, „că-l va durea inima şi-l va pomeni pururea la sfânta şi dumnezeiasca liturghie, durându-l inima ca de al său frate"[24].

Într-o societate eminamente masculină, mănăstirile de călugăriţe sunt puţin numeroase, iar adesea femeile care îmbracă schima monahală sunt spre apusul vieţii. Faptul pare să-l fi surprins pe P. B. Bakšić, care, trecând prin Ţara Românească, în 1640, şi prin Moldova în 1641, remarcă, de fiecare dată că majoritatea monahiilor nu sunt decât „nişte bătrâne care nu mai sunt de nici un folos în lume"[25].

Dar şi mulţi bărbaţi se călugăreau la o vârstă înaintată, uneori chiar în preajma morţii. Pe lângă cei, puţini numeroşi, care deţinuseră, în mirenie, importante dregătorii, marea majoritate o formau oamenii de stare mijlocie, precum Dobre, vătaful de grădinari domneşti devenit călugărul Dionisie[26] sau Mihu neguţătorul din Bucureşti care se va numi Misail călugărul[27], dar mai cu seamă, cei de origine modestă, despre care însă documentele nu vorbesc.

[21] N. Iorga, *Studii şi documente privind istoria românilor,* VI, p. 21–22.

[22] DRH, B, vol. XXIII, Bucureşti, 1969, p. 374.

[23] Arh. St. Bucureşti, ms. 136, f. 285v.–286.

[24] A. Sacerdoţeanu, *Arhimandritul Vasile Tismăneanul şi mitropolitul Teodosie,* în MO, XV (1963), nr. 7–8, p. 548 şi doc. la p. 557–558).

[25] *Călători...,* V, 216 şi 244. Pentru călugăriţe, vezi şi *ibidem,* 24 (Paul Bonnici – 1632) şi *ibidem,* VII, 98 (Vito Piluzzi – 1670).

[26] G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634–1800),* I, p. 54.

[27] N. Iorga, *Studii şi documente,* V, 310.

Intrarea în cinul călugăresc era percepută ca un semn că Dumnezeu însuși te-a ales printre cei vrednici de a-i sluji Lui. O spune chiar marele ban Pârvu Craiovescu, care, lăsând la 14 aprilie 1529 mănăstirii Tismana satul Turceni, menționează: „Eu dar, robul stăpânului domnului Dumnezeu și mântuitorul nostru Iisus Hristos, Pârvul ban al Craiovei, care am fost împreună într-această lume cu voi toți, până în vremea aceasta, iar acum *m-a despărțit Dumnezeu și m-a iubit* (subl. ns. I.Ț.) din mijlocul vostru și mă desparte de această lume a vieții deșarte și de voi”[28].

În tradiția spiritualității ortodoxe, din vremuri îndepărtate, intrarea în cinul monahal se face prin rânduiala tunderii[29]. Autorul acestei reguli călugărești nu este cunoscut. Elemente din ritual existau încă din timpul Sfântului Pahomie. Nichita Stethatul arată că în secolul al X-lea, în viața Sfântului Simeon Noul Teolog există în obștea sa o „ceremonie a tunderii” și că se schimba numele.

Ritualul, de o solemnitate deosebită, se desfășoară, de obicei, seara sau noaptea și este același pentru toți, bărbați și femei. El este însotit de depunerea celor trei voturi monahale: castitatea, sărăcia, ascultarea și de schimbarea numelui. Întregul ceremonial semnifică moartea omului mirean și renașterea lui într-o lume a cărei unică rațiune de a fi este slujirea lui Dumnezeu și ajutorarea aproapelui.

Cei care ar fi îndemnat pe vreun călugăr să-și părăsească mănăstirea și rasa monahală înfruntând astfel, însăși voința divină, erau pedepsiți atât în *Cartea românească de învățătură*[30], cât și de *Îndreptarea legii*[31] cu tăierea capului („Cela ce va scoate din mănăstire pre vreunul di ceia ce cearcă să să facă călugăr, aceluia capul să i se tae. Cela ce va îndemna pre altul să leapede rasele, capul să i se tae”).

Dacă totuși vreun călugăr, din propriul său gând renunța la rasa monahală, era mai întâi afurisit, iar apoi, dacă persista în această hotărâre, era socotit eretic și putea fi pedepsit ca atare fiind predat „la giudețul cel mirenesc să-l certe”[32].

Toată averea celui care renunța la călugărie rămânea mănăstirii. De altfel, testarea se făcea la intrarea în mănăstire. Primirea în mănăstire se putea face de la vârsta de zece ani, dar dispunerea de propriile bunuri materiale se făcea după șaisprezece–șaptesprezece ani. În caz de desherență, toată averea rămânea mănăstirii. Dacă monahul avea copii, averea se împărțea între el și aceștia în cote egale, partea lui revenind mănăstirii[33].

[28] DRH, B, vol. III, București, 1975, p. 115–116.

[29] Pentru tot ritualul tunderii monahale, vezi Antonie Plămădeală, *op. cit.*, 39–48.

[30] *Carte românească de învățătură*, ed. crt., București, 1961, p. 179, glava 67, zacea 7 8.

[31] *Îndreptarea legii*, p. 148, glava 124 (formularea este identică cu cea din *Cartea românească de învățătură*).

[32] *Carte românească...*, p. 180, glava 68, zacea 1.

[33] *Îndreptarea legii*, p. 153–154, glava 132.

În mănăstirile din Ţările Române, traiul a fost organizat chinovitic (Sfântul Vasile fiind teoreticianul, prin excelenţă, al vieţii în comun), cât şi idioritmic.

Deşi, potrivit prerogativelor canonice, mitropolitul avea dreptul să aşeze egumeni în lăcaşurile de cult[34] marile mănăstiri, mai ales din Ţara Românească, au beneficiat de samovlastie, adică de dreptul soborului de a-şi alege egumenul fără amestec din partea altor autorităţi.

Chiar dacă au mai fost situaţii când domnii şi-au îngăduit să numească egumeni, Mihai Viteazul în 1596[35] şi Miron Barnovschi în 1626[36] reîntăresc soborul mănăstirii ca organ electiv. Văzând că în vremurile din urmă, toate bunele obiceiuri din trecut au fost stricate şi că prin mai multe mănăstiri sunt oameni fără frică de Dumnezeu care s-au apucat mai mult să agonisească pentru ei decât să poarte de grijă sfintelor lăcaşe, domnitorul Moldovei, Miron Barnovschi, cheamă la Iaşi, la 20 septembrie pe mitropolitul ţării, Anastasie, episcop de Roman, pe Evloghie, episcopul de Rădăuţi, şi pe Mitrofan, episcopul de Huşi, împreună cu tot sfatul domnesc pentru a reglementa împreună viaţa cinului monahal[37].

Se hotărăşte ca toate mănăstirile din ţară să fie de obşte (chinovitice) conform Sfintei Scripturi şi a învăţăturii sfintelor sinoade ecumenice. Aşadar, nici un călugăr să nu îndrăznească să spună „cesta al mieu, cesta al tău“, căci în acest caz nu se mai poate vorbi de viaţă călugărească, ci de „săborul tălhărescu”. Obştea să ţină toate lucrurile în comun.

Masa se ia în comun la trapeză, mâncarea şi băutura să fie aceeaşi pentru toţi, iar egumenii şi stareţii „să nu facă [...] mâncări altele şi deosebi de cei mai săraci, ce într-un chip să mănânce şi să bea toţi, ca fraţii”[38].

Egumenul trebuie să fie ales anual de soborul mănăstirii, să fie preot şi să se poarte „fără făţărie”. Dacă stareţul, care va fi ales, nu poartă de grijă mănăstirii, ci face „după samovoliia sa, în mâncări şi-n beţii şi în strunsură, unul ca acela să fie scos din stăreţie ca o oaie râioasă”[39].

[34] Aşa cum rezultă încă din actul Patriarhiei ecumenice din 1372 prin care Hariton, mitropolitul Ungrovlahiei, avea dreptul „să aşeze părinţi duhovniceşti şi igumeni în cinstitele locaşuri de acolo”; vezi Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirilor româneşti în comparaţie cu cele bizantine (până la 1600)*, în ST, nr. 1–2, 1984, p. 74.

[35] DRH, B, vol. XI, p. 205. Sinodul de la Târgovişte la care au participat mitropolitul Eftimie şi episcopul Theofil Râmniceanu şi Luca episcopul Buzăului, toţi egumenii, preoţii, călugării şi toţi marii dregatori ai sfatului domnesc. Hotărârile luate atunci, în 1596, sunt reînnoite şi reactualizate şi de hrisovul din 1664, aprilie 18, dat de Grigore Ghica voievod, cu acordul mitropolitului Ştefan, a episcopilor Ignatie de Râmnic şi Serafim de Buzău şi a altor egumeni şi mari dregători (Arh. St. Bucureşti, Doc. ist., XCIV/1).

[36] DRH, A, XIX, p. 146.

[37] Documentul s-a păstrat în două exemplare, unul destinat mănăstirii Dragomirna (Arh. St. Bucureşti, Doc. ist., LXXXVI/14, celălalt mănăstirii Suceviţa. Pentru detalii, vezi Al. Mareş, *Crestomaţia limbii române vechi*, vol. I *(1521–1639)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994, p. 187–190.

[38] *Ibidem*, p. 188.

[39] *Ibidem*.

Miron Barnovschi va relua unele precizări din acest important regulament și în actul prin care reglementează viața monahală din ctitoria sa, mănăstirea Hangu: „Pe care va alege săborul a fi egumen să fie preot, iar nefiind preot să nu să facă egumen”[40]. [...] La mâncare, la băutură, ce va mănca și ce va bea egumenul, aceea să fie la toți călugării într-un chip”.

Egumenul și soborul puteau îngădui oamenilor „din toate limbile” să intre în mănăstire, cu excepția ungurenilor care „nici de cum să nu-i primească a să călugări acolo”.

Pentru ca aceste norme de viețuire să nu se uite, domnul mai hotăra ca „uricul obștii și acestu testament de așădzare mănăstirii să să citească de trei ori într-un an” și stabilea și când să se facă această rememorare.

În același spirit este și actul dat de patriarhul Chiril al Constantinopolului, la cererea călugărilor de la mănăstirea Bistrița din Țara Românească, de a-și alege singuri egumenul din mijlocul lor „nu din altă parte, pentru că adesea s-a întâmplat ca venind alții din afară să pricinuiască pagubă însemnată mănăstirii”[41]. De aceea, cel care va fi ales egumen trebuia să fie cel mai vrednic având îndatorirea de a nu permite apariția neînțelegerilor și de a cultiva, în sânul obștii, frica de Dumnezeu și evlavia. Actul interzicea, totodată, mitropolitului, sub amenințarea blestemului nedezlegat, de a modifica hotărârea patriarhală.

Căci patriarhul, care hirotonisește pe mitropolit este însuși obrazul viu și însuflețit al lui Hristos[42], după cum domnul, care este uns de mitropolit, este fiul spiritual al acestuia[43].

Deși slujitorii bisericii ar fi trebuit să fie exemplu de conduită morală, unii dintre ei se lăsau ispitiți mai mult de firea lor omenească decât de cea duhovnicească, umblând cu înșelătorii și minciuni. Așa era egumenul Gligorie de la mănăstirea Jitian care pierde în 1626 septembrie 5 procesul cu Florica, fiica lui Radu comis Calotescu „pentru că a pârât fără dreptate și cu zapise mincinoase” pe care domnul Alexandru Coconul le va rupe în divan[44]. Alții nu ezitau să ia mită și să aprecieze, mai mult decât se cuvenea, unei fețe bisericești, calitatea vinurilor, cum era acel călugăr Teodor de la mănăstirea Voroneț despre care ceilalți călugări mărturiseau, în 1634, august 2, că „iaste un om bețiv și să pritivește măzdii <mită>”[45].

[40] DRH, A, XIX, p. 220–222 (doc. din 1627, martie 20, Iași).

[41] *Ibidem*, B, XXIII, p. 4 (doc. din 1630 ianuarie, indiction 13).

[42] *Îndreptarea legii*, p. 75, glava 5.

[43] DRH, A, I, 30–31; DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 7.

[44] DRH, B, XXI, p. 264.

[45] DRH, A, XXII, 265. În 1612, Luca mitropolit de Târgoviște, Efrem episcop de Râmnic, Chiril episcop de Buzău hotărăsc ca egumenii mănăstirii Cozia să fie aleși dintre călugări, cu voia preoților și a călugărilor din mănăstire, după învățătura patriarhului Eremia scoasă din grecește „pe limba românească ca să poată și alții citi și socoti”, punând blestem asupra celor ce *dobândesc egumenia prin mită* (subl. ns. I.Ț.) de la boieri, spărgând și sărăcind mănăstirile, pentru că este lege mai dinainte și „stă neclintită de pravilă” ca să fie ales egumenul dintre călugării de la mănăstire, nu dintre boieri și mireni; să-l aleagă pe ce-l pe care-l știu că este om bun, chipeș și destoinic, pentru a înmulți bunurile mănăstirii și a face pace între frați.

În tot evul de mijloc prestigiul social al preoţilor şi călugărilor era deosebit de vreme ce, în plin veac al XVII-lea, în divanul domnesc, unde toţi cei care se adresau domnului trebuia să-i vorbească stând în genunchi cu capul descoperit, preoţii şi călugării nu-şi scoteau comănacul şi nici nu îngenuncheau când vorbeau cu principele[46].

Cu toate acestea, din motive pur materiale, nu arareori mănăstiri şi biserici au fost jefuite de odoare sau distruse, iar călugării ucişi şi prigoniţi. Aşa s-a întâmplat în secolul al XVI-lea sub Despot Heraclid (1561–1563) sau sub Ioan vodă (1572–1574), dar şi în secolul al XVII-lea, când Radu Leon, în a doua domnie nu ezită, la sfatul grecilor – specifică cronica – să ia argintăria de la mănăstiri şi să o topească pentru a face tipsii, scări şi „şale ferecate". Şi ca şi cum acestea n-ar fi fost destul „au luat şi două inele de aur cu pietre scumpe din degetele lui sfeti Nicodim, care lăcuieşte cu sfintele moaşte ale lui în sfânta mănăstire den Tismana"[47]. Să nu uităm însă că *Îndreptarea legii* din 1652 stipula că cel ce va fura din biserică orice lucru ce va fi sfinţit să se pedepsească cu spânzurătoarea[48].

La abuzurile săvârşite asupra mănăstirii de unii domnitori, cum am arătat mai sus, se adăugau jafurile la drumul mare făcute de tot felul de tâlhari. Aşa bunăoară, în zilele lui Radu Mihnea, nişte tâlhari au prins şi ucis, chiar în incinta mănăstirii, pe egumenul Războici de la mănăstirea Menedec[49]; alţii au furat[50] de la un călugăr al mănăstirii Tismana pe care l-au prins şi torturat, peceţile de la hrisoavele ce se aflau asupra lui. Prădat de hoţi a fost şi popa Dragomir din satul Pâscov[51], judeţul Buzău.

De aceea, pentru a preveni astfel de situaţii, domnii au scutit, de-a lungul timpului, de dări unele sate ale mănăstirilor pentru a asigura în schimb paza lăcaşurilor religioase; „de hoţi, să nu intre în mănăstire să ucidă călugării sau să facă altă pagubă"[52].

Lăcaşuri de cult şi cultură, marile mănăstiri mai puteau fi şi puncte de supraveghere şi rezistenţă în sistemul de apărare al Moldovei şi al

[46] *Calători..*, V, 206 (P. B. Bakšić, *Descrierea Ţării Româneşti,* 1640).

[47] *Istoria Ţării Româneşti 1290–1690. Letopiseţul Cancatuzinesc,* ed. crt. C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 158.

[48] *Îndreptarea legii,* p. 318, glava 346, zacea 8.

[49] Arh. St. Bucureşti, Episcopia Buzău, XXXVII/16 (doc. din 1643 august 8); vezi şi Peceţi 61, hrisovul din 1643, august 10.

[50] DRH, B, XI, 31. Pentru furt şi tâlhărie, *Îndreptarea legii* prevedea pedeapsa cu spânzurătoarea (*ibidem,* glava 346, zacea 11).

[51] Documentul din 1662, februarie 25, aflat în Colecţia Institutului „N. Iorga".

[52] DRH, B, XXII, 57 (doc. din 1628, martie 8) şi *ibidem,* XXV, 195 (doc. din <1636–1637> ianuarie 8). Ambele documente sunt date pentru mănăstirea Menedec, jud. Buzău.

Țării Românești, conceput în spiritul doctrinei militare a unei defensive active în condițiile lipsei cetăților și a prezenței raialelor turcești de-a lungul Dunării[53].

Înșirându-se în regiunea de graniță și în jurul reședințelor domnești, ctitoriile lui Matei Basarab, de exemplu, acopereau principalele zone strategice: sud-carpatică (mănăstirile Tismana, Arnota, Govora, Câmpulung, Brebu); dunărene (mănăstirile Strehaia, Sadova, Brâncoveni, Drăgănești, Negoești, Slobozia, Măxineni); spre Moldova și spre drumul care venea de acolo (mănăstirile Măxineni și Pinu); București (mănăstirile Căldărușani, Plumbuita, Plătărești); Târgoviște (mănăstirile Câmpulung și Brebu așezate pe căile de acces spre vechea capitală domnească). Aceste mănăstiri erau, în marea lor majoritate, puternic întărite[54], fapt consemnat și de o serie de mărturii contemporane.

De asemenea, în apropierea lor se aflau puternice garnizoane de călărași și de dorobanți. Astfel, pe linia sudică se înșirau unitățile de slujitori la Strehaia, Craiova, Caracal, Rușii de Vede, Hodivoaia, Lichirești, Orașul de Floci; Bucureștii și Târgoviște erau apărate, la rândul lor, de garnizoane proprii, ca și la Buzău, unde vegheau la granița de nord-est a țării.

Lanțul de mănăstiri domnești întărite, din care unele aveau, nu întâmplător, hramuri de sfinți militari[55] era completat de câteva ctitorii boierești[56], ridicate, neîndoielnic, din îndemnul domnului. Avem în vedere mănăstirile întărite de la Topolnița, Polovragi și Brebu, din regiunea submontană, mănăstirile Gura Motrului, Plăviceni și Flămânda din preajma Dunării, majoritatea construite în anii imediat următori mănăstirilor mateine în preajma cărora se aflau.

Unele mănăstiri, ca Snagovul, de exemplu, sau Tismana mai erau folosite și ca locuri de recluziune. Așa bunăoară, Cârstea Drăgoescu, mare postelnic, dăruiește în 1688 octombrie 26 mănăstirii Tismana vii cu case și livezi în dealul Pitești deoarece căzând în urgie și „trimițându-mă măria sa aici la Tismana ca să fiu la închisoare"[57] a văzut că mănăstirea are nevoie de hrană.

De altfel, efortul financiar uriaș făcut în secolele XV–XVII de domnie și de boierime, iar în perioada următoare și de alte categorii sociale, în zidirea de mănăstiri și biserici și înzestrarea lor cu întinse domenii întărite cu imunități,

[53] R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVIII-lea*, București, 1947, p. 408–412. Vezi și N. Stoicescu, *Le rôle des monastères et des eglises fortifies dans la defense des pays roumaines*, în RRH, t. XVIII, 1979, nr. 1, p. 181–185.

[54] *Călători...*, V, p. 208; *ibidem*, VI, p. 102, 199, 221, 277; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 219 221.

[55] Arhanghelii Mihail și Gavril la mănăstirile: Arnota, Brebu, Negoesti, Slobozia, Sf. Dimitrie la Căldărusani; Sf. Mercurie la Plătărești. N. Iorga, *Istoria romanilor*, VI, București, 1938, p. 87; N. Stoicescu în *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I, *Țara Românească*, Craiova, 1970, dă hramul tuturor mănăstirilor; R. Theodorescu, *Epoca lui Matei Basarab, răscruce a vechii culturi românești*, în RdI, t. 35, 1982, nr. 12, p. 1 331, 1 333.

[56] Pentru ctitoriile boierești din vremea lui Matei Basarab, vezi V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1988, p. 221.

[57] Documentul din 1688, octombrie 26, aflat în colecția de documente a Institutului „N. Iorga".

ţărani aserviţi, robi, privilegii de tot felul nu îşi are explicaţia decât în convingerea profundă şi sinceră a oamenilor că ofrandele pe care le-au adus, fiecare după putinţă, lui Dumnezeu, le vor fi de sprijin în viaţa pământeană şi de *captatio benevolentiae* la Judecata de Apoi care avea să le decidă locul în viaţa de dincolo.

Modificarea raporturilor politico-militare în bazinul mediteraneean, în urma războiului otomano-veneţian (mai 1570–martie 1573), în favoarea Sublimei Porţi, Serenissima Republică pierzând Ciprul şi acceptând să plătească o despăgubire de 300 000 de ducaţi, nu va rămâne fără ecou nici în spaţiul nord-dunărean.

Mulţi autohtoni vor lua drumul exilului spre pământuri mai ospitaliere. Unda acestei noi expansiuni a diasporei greceşti va ajunge în Ţările Române la sfârşitul veacului al XVI-lea şi în primele două-trei decenii ale secolului următor.

Pătrunderea, tot mai puternică în veacul al XVII-lea, a elementelor levantine, pe care documentele vremii le numesc cu termenul generic de „greci", pătrundere sprijinită de domnii grecofili, a dus la acapararea, în principal, a dregătoriilor care aduceau mari şi imediate venituri. De asemenea, viaţa monahală românească s-a aflat şi ea sub presiunea crescândă a aceloraşi elemente alogene, care prin mită şi prin aroganţa pe care le-o dădea conştiinţa că domnul însuşi îi sprijinea, au acaparat multe mănăstiri în ţară. Aşa rezultă din actul domnesc dat în 1626 (februarie–iunie) de Miron Barnovschi mănăstirii Hlincea, prin care îi dăruia un loc domnesc din hotarul târgului Iaşi pentru a se stabili acolo călugării scoşi de la mănăstirea Aron Vodă, de Radu Mihnea, care permisese aşezarea în mănăstirea aceea a călugărilor „streini veniţi din Ţara Grecească" în timp ce monahii români au fost siliţi să umble „din mănăstire în mănăstire carii pre unde au putut"[58].

Despre alungarea călugărilor români din mănăstiri de către străini vorbesc şi alte mărturii ale vremii.

Călcarea obiceiurilor ţării de către domni şi mitropoliţi care erau „oameni strini încă nu cu lege sfântă, ci cu neamul, cu limba i cu năravurile cele rele, adică greci"[59] a determinat reacţia promptă, în 1631, a lui Leon Tomşa, apoi a lui Matei Basarab şi a urmaşului său, Constantin Şerban, care decid dezînchinarea mănăstirilor care fuseseră trecute sub autoritate străină prin „orbitoarea mită" şi înşelăciune, fără asentimentul ctitorilor. Aşa era cazul mănăstirilor: Tismana, Argeş, Brădet, Dealu, Glavacioc, Snagov, Mislea, Valea, Tânganu, Potoc, Râncăciov, Menedec. Vândute şi „cârciumărite de acei streini" fuseseră şi Cozia, Bistriţa, Govora, Cotmeana, Iezerul, Gura Motrului ş.a. Rămân închinate doar mănăstirile pe care ctitorii înşişi le-au închinat fiecare unde a dorit.

[58] DRH, A, XIX, 14.

[59] Documentul din 1657 mai 14 de la Constantin Şerban (Arh. St. Bucureşti, Doc. ist., XI/239).

Conflictul va reizbucni, de data aceasta deschis, în 1710. Întâiul stătător al scaunului mitropolitan al Țării Românești era atunci Antim Ivireanul, georgian de origine, dar contopit pe depin cu interesele neamului care l-a primit în mijlocul său.

Administratorii mănăstirilor închinate Sf. Mormânt tocmai primiseră poruncă de la Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, ca să se considere legați direct de Sf. Mormânt, peste Patriarhia ecumenică, și fără a mai avea obligația de a pomeni la sfintele slujbe pe mitropolitul locului.

Antim îi scrie la 16 decembrie 1710 lui Hrisant, ce se urcase în scaunul patriarhal doar cu un an mai înainte și cu care Ivireanul era prieten, că are „grele nemulțumiri ce durează de multă vreme"[60].

Antim aduce argumente și afirmă hotărât că pretențiile lui Hrisant sunt o încălcare de canoane.

Înțelegând să apere cu demnitate și fermitate drepturile mitropoliei pe care o reprezenta, Antim adresează, în același timp, o scrisoare și patriarhului ecumenic, Atanasie, în care vorbește despre îndrăzneala lui Hrisant și-l întreabă, cu ironie, pe patriarhul de la Constantinopol dacă nu cumva a renunțat la prerogativele sale. Apoi continuă: „Este firește lucru vrednic de râs fiind împotriva legii și a canoanelor să zică cineva că domnește obiceiul ca patriarhul Ierusalimului să fie pomenit... și mai de râs să zici că se găsesc în Ungrovlahia mănăstiri supuse patriarhului de Ierusalim"[61].

Este cu atât mai vrednic de respect zbuciumul lui Antim în apărarea drepturilor bisericii sale cu cât, în Moldova vecină, mitropolitul Ghedeon îngăduise, cu supunere, controlul călugărilor greci asupra averilor mănăstirești.

În pofida acestor măsuri, influența călugărilor greci care „înșeală chiar pe dracu"[62] nu a fost deloc benefică. Despre aceeași criză a vieții monahale datorată controlului străinilor care „ce au vrut ei supt putiare lor, aciia au făcut" se vorbește și în scrisoarea din 30 iulie 1700 a lui Antioh Cantemir către Sava, mitropolitul Sucevei[63].

Unii călugări – spun mărturiile vremii – au ieșit din mănăstiri și stau pe la țară, pe la neamuri sau pe la curțile boierești, iar mănăstirile rămân fără de monahi; alții umblă după treburile lor și neglijează treburile obștii astfel încât s-au „stricat cu totul podvigul călugăresc și obiciaile ciale bune a svinților părinți". Soluția era una și radicală. Călugării, aflați în astfel de situații, să fie luați „de grumazi" și cu tot ce au să fie trimiși la mănăstirea de metanie. Cu toate că același veac al XVII-lea a adus și o criză a vieții monahale, după cum am văzut, fundațiile religioase au constituit, de-a lungul întregului ev mediu românesc,

[60] Fanny Djindjhașvili, *Antim Ivireanul. Cărturar umanist*, Iași, 1982, p. 37.

[61] *Ibidem*, p. 39.

[62] Caracterizarea aparține stareţului Leontie (1701), *Călători...*, VIII, p. 188.

[63] N. Iorga, *Studii și documente*, V, 97–98.

ca pretutindeni, de altfel, principalele puncte de iradiere culturală, ca centre de instruire, unde se formau oameni de carte iniţiaţi în tainele slovelor. Consemnarea tradiţiei şi a prezentului istoric, inovaţia culturală reprezintă tot atâtea coordonate pe care se desfăşura viaţa spirituală a mănăstirilor.

După cum arăta N. Iorga, „smeriţii călugări ori umilii preoţi de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învăţătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu gustul şi cu nevoile lui au sprijinit statul, fără să se lase a fi înghiţiţi de dânsul, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-şi desface ochii de la cer şi au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei româneşti – dând istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostaşi, mucenici şi sfinţi”[64].

Să mai adăugăm aici faptul că mulţi înalţi ierarhi au îndeplinit, adeseori, misiuni diplomatice[65], uneori slujindu-şi cu loialitate domnitorul, alteori nefiind vrednici de încrederea ce li se acordase, ca acel Eftimie II, mitropolitul Ţării Româneşti (1594–1602), care a avut un rol negativ în semnarea tratatului din 20 mai 1595 de la Alba Iulia.

Nu acelasi lucru se poate spune despre Varlaam al Moldovei (1632–1653). După ce ca arhimandrit al Mănăstirii Secu a fost trimis, în 1628, de Miron Barnovschi la Moscova pentru a comanda două icoane, mai târziu, în calitate de mitropolit, va mijloci împăcarea dintre Vasile Lupu şi Matei Basarab în 1644[66]. Tratativele au fost încununate de succes urmând o perioadă de pace în timpul căreia Vasile Lupu zideşte la Târgovişte biserica Stelea, iar Matei Basarab înalţă o biserică la Soveja, în Moldova.

Ignatie Sârbu, mitropolitul Ţării Româneşti (1653-1655; 1659) este trimis de Constantin Şerban în solie, în mai 1655, în Transilvania pentru a solicita sprijinul principelui Gheorghe Ráckózy al II-lea, iar mai târziu va mai face un drum în Ardeal pentru a reprezenta interesele lui Mihnea al III-lea. După uciderea acestuia, se retrage la mănăstirea Cozia, unde moare în 1662.

În Moldova contemporană, mitropolitul Ghedeon (1653–1659) este trimis la Moscova de domnul Gheorghe Ştefan, în 1656, pentru a încheia o alianţă antiotomană cu ţarul Rusiei, Alexei Mihailovici.

Tratativele au fost mediate de patriarhul Paisie al Ierusalimului. La 17 mai 1656 se încheie primul tratat de alianţă între Moldova şi Rusia prin care ţarul lua Moldova sub „ocrotirea” sa. Tratatul nu a avut nici o urmare în planul relaţiilor politice.

[64] Idem, *Istoria bisericii româneşti,* I, ed. II, Bucureşti, 1929, p. 4–5.

[65] Georgescu Ilie, *Ierarhi români soli diplomatici în veacurile XVI–XVII,* în ST, 1957, nr. 3–4, p. 262–271.

[66] M. Păcurariu, *Biserica Ortodoxă Română slujitoare a păcii în istoria poporului nostru,* în BOR, XCVIII, nr. 9–10, sept.–oct., 1980, p. 1 020–1 046. Pentru rolul de diplomaţi al înalţilor ierarhi, mai vezi şi Berechet Şt. Gr., *Biserica şi domnia în trecutul românesc,* în BOR, LXIII, nr. 9, sept. 1945, p. 424–442.

În 1684 se îndreaptă, tot spre Moscova, o solie condusă de mitropolitul Dosoftei al Moldovei (1671–1686). Domnitorul Ștefan Petriceicu îl trimisese pentru a încheia o alianță antiotomană cu Rusia. Din cauza ciumei, Dosoftei nu a mai ajuns la Moscova, ci s-a oprit la Lavra Pecersca, unde a așteptat răspunsul țarului. Solia nu s-a finalizat, iar în 1686 Dosoftei va lua drumul pribegiei.

Deși în viața bisericească din Țara Românească și Moldova, rolul precumpănitor l-a avut cinul monahal, să încercăm să conturăm câteva aspecte legate de starea clerului de mir. Știrile referitoare la această categorie socială sunt și mai parcimonioase decât cele privitoare la călugărime. Existența lor este documentată în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Sunt amintiți în hotărârea sinodului patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca și în actul mitropolitului grec Ieremia (c. 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoților și credincioșilor din Moldova[67].

Cu toate informațiile sporadice pe care le avem pentru veacurile XIV–XVII, trebuie avut în vedere faptul că în cadrul clerului monahal și de mir persoanele se aflau pe diferite trepte de pregătire. Printre ei, erau buni cunoscători ai tipicului slujbelor și aleși cărturari (cum au fost unii mitropoliți ai veacului al XVII-lea), unora dintre ei, domnii încredințându-le și importante misiuni diplomatice, după cum am arătat.

Pentru alții, puțina știință de carte pe care si-o însușeau pe la mănăstiri, iar apoi pe lângă episcopii și mitropolie se reducea, de obicei, la scris, citit și învățarea pe de rost a momentelor mai importante din slujbele sfintelor taine (exemplu taina botezului, taina cununiei) sau din slujba de înmormântare. Cunoștințele lor religioase se reduceau mai ales la ritual, căci despre înaltele înțelesuri dogmatice nici nu putea fi vorba.

Slujirea în limba slavonă, limba de cult a bisericii noastre ortodoxe în evul de mijloc, o limbă pe care preoții români de-abia o înțelegeau, a făcut să sporească dificultățile instruirii. De asemenea, în ambele categorii clericale se găseau și numeroși neștiutori de carte.

De aici, efortul pe care înalții ierarhi de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor îl vor depune constant pentru ridicarea nivelului cultural a preoților, odată cu pătrunderea în biserică a limbii române.

Astfel, mitropolitul Teodosie al Țării Românești, în prefața la *Liturghia românească* din 1680, arată că preoții nu cunosc bine nici slujba, acest fapt provenind și din neînvățătură și din neînțelegerea limbii „care noaî jalnic și plânsuros lucru este“[68].

[67] M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, p. 619.

[68] D. Furtună, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Vălenii de Munte, 1915, p. 12.

Mitropolitul Antim Ivireanul, care şi-a slujit ţara de adopţie cu talent şi dăruire, a depus stăruitoare eforturi pentru a mai risipi din ignoranţa ce pusese stăpânire pe clerul mirean. În cartea pe care a tipărit-o spre folosul preoţilor, intitulată *Învăţătură bisericească* (1710), vlădica Antim se destăinuie cu amărăciune: „Că între celelalte scârbe ce am de mă rănesc la inimă, iaste aciasta cea mai grea, dă mă întristez şi mă mâhnesc mai mult, că văz între preoţii mei atâta prostie, atâta neînvăţătură şi atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteţi face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme.

Şi pentru acea multă prostie a voastră şi neştiinţă la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înştiinţa cu această mică cărticea"[69].

În 1702, se publică la Buzău *Învăţătura preoţilor pe scurt* în care se arată slujitorilor sfintelor altare cum trebuie săvârşite sfintele taine.

Ostenindu-se să tipărească tot mai multe cărţi pentru învăţătura preoţilor, Antim, ca unul ce cunoştea foarte bine delăsarea celor pe care trebuia să-i păstorească îi avertizează, de la început, pe cei care nu ar fi fost dispuşi să-i urmeze îndemnurile: „Să nu afle niminea pricină să zică că au pierdut-o <cartea> sau au ars în casa lui, sau i-au furat-o cineva, că nu se va putea îndrepta şi să va da în rândul ţăranilor"[70].

În plus, Antim cere în *Capete de poruncă la toată ceata bisericească* (Târgovişte, 1714) ca toţi cei ce doreau, de atunci înainte, să devină preoţi să meargă timp de „un an la episcop sau la vlădică pentru a învăţa cele necesare preoţiei; iar cel ce va fi silitor, să înveţe jumătate de an"[71].

Sub aspectul regimului fiscal unii preoţi erau scutiţi de multe dări faţă de domnie. În secolele XV–XVI, preoţii plăteau dările împreună cu locuitorii satelor unde păstoreau, fiind iertaţi de dări numai atunci cînd se acordau scutiri satului în care locuiau[72].

Secolul al XVII-lea, cu fiscalitatea lui excesivă, va aduce mari dificultăţi şi preoţilor. Până spre sfârşitul veacului, statutul multor preoţi era asimilat cu starea rumânilor. Pentru a le uşura situaţia, Alexandru Iliaş i-a iertat pe toţi preoţii de ţară şi de la oraşe de bir şi de alte dări puse asupra ţării, în afară de dijma din stupi, de gorştină, de vinărici şi birul vlădicesc; în schimb, ei „să fie numai de paza sfintelor besearici, şi în zi şi în noapte, cu bună pace", după cum rezultă din documentul dat în Bucureşti la 2 septembrie 1627 <1628>[73].

[69] *Ibidem*, p. 13. Vezi şi T. Nedelcea, *Cărţi româneşti vechi. Predoslovii*, Craiova, 1994, p. 107.

[70] D. Furtună, *op. cit.*, p. 15.

[71] V. Chiţu, *Norme disciplinare în cărţile de învăţătură pentru preoţi din veacurile al XVII-lea–XVIII-lea*, în MO, XVIII, nr. 7–8, iul.–aug., 1966, p. 621.

[72] N. Stoicescu, *Regimul fiscal al preoţilor din Ţara Românească şi Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, nr. 3–4, 1971, p. 335.

[73] N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, 467–468.

O știre din 15 iunie 1629 tot din vremea lui Alexandru Iliaș, arată că preoții de la orașe plăteau doi galbeni anual, iar diaconii un galben și jumătate; cât privește „popii de la țeară", aceștia plăteau numai jumătate din dările celor de la orașe.

La 22 mai 1635, Matei Basarab întărea din Brâncoveni preotului Ștefan și fratelui său Șerban, fiii popii Ștefan din Tătulești, să fie în pace, și slobozi de vecinie de către jupanița Călina și fiul ei Barbu paharnic care „s-au pus în spinarea lor" [...] Pentru că acești oameni mai sus spuși [...], ei au fost niște oameni slobozi, de umblau din sat în sat ca niște preoți. Și au fost în pace și slobozi"[74].

O gramată a patriarhului Dositei al Ierusalimului acordată la 1670 bisericii din Ludești – Dămbovița a logofătului Stoica Ludescu amintește ca dări plătite de preoți, fără a le preciza cuantumul: birul popesc, haraciul și ploconul mitropolitului.

Creșterea dărilor îi făcea pe preoți să-și vadă amenințat statutul de privilegiați. Într-un document din 15 aprilie 1673 adresat de preoți domnului Grigore Ghica se spune că aceștia sunt împovărați de dări și din această cauză „au început a fugi și a să răsăpi care pre unde au putut, rămâind sfintele beserici pustii și închise, lipsite de toată sfânta și dumnezeiasca slujbă, murind creștinii nespovediți și neîndireptați, necuminecați și neslujiți după cum se cuvine și se cade pravoslavii noastre"[75].

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, Șerban Cantacuzino constata la 23 iunie 1682 că preoții erau „în rând cu țara" în ce privește dările și le acordă unele scutiri; ei formând o categorie fiscală distinctă.

În *Condica vistieriei* a lui Constantin Brâncoveanu trecuți sub termenul generic de „popii toți" sunt împărțiți în trei eparhii: popii mitropolitului, popii episcopului de Râmnic și popii episcopului de Buzău și erau supuși la numeroase dări[76].

La 27 aprilie 1714, Ștefan Cantacuzino iartă preoților dările către domnie rămânând doar cele către mitropolit și episcopi. Câteva zile mai târziu, la 4 mai 1714, același domn îi scutește și de darea văcăritului, la care preoții și mănăstirile fuseseră impuse cu un an mai înainte.

Amenințarea aceasta reală, de a-și pierde libertatea și statutul de privilegiați, trebuie să fi creat o reacție de rezistență, pe care o bănuim mai puternică în Moldova, de unde ne-au rămas informații mai bogate din care rezultă că domnia a trebuit să acorde, în mod repetat, scutiri de dări pentru preoți. Căci

[74] DRH, B, XXV, p. 103.

[75] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 337.

[76] *Ibidem*, 339. Tot pentru statutul fiscal al preoților, vezi și C. Bălan, *Biserica, clerici și ctitori în evoluția socio-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate–sec. XIX primele decenii). Unele considerații*, în RI, t. V, nr. 1–2, ian.–feb., 1994, p. 77–79.

„preoţii noştri moldoveni, nu de multă vreme, sunt supuşi la toate dările grele şi de ocară şi preoţi fiind dau darea mirenească şi pentru a fi în pace, nu este de ajuns numai că-şi plătesc ei capul, ci şi pentru alţi mireni li se pradă agoniseala lor. Şi din pricina vieţii lor nevoiaşe şi sărace, unii îşi leapădă preoţia lor şi fug în ţări străine ca făcători de rele şi sfintele biserici rămân fără preoţi şi oamenii mor fără împărtăşanie şi fără spovedanie"[77]. Din documentele pe care le avem, se poate constata că în cadrul clerului de mir, cel puţin pentru Moldova, existau mai multe categorii care se diferenţiau între ele prin privilegii (în special scutiri de dări). Primii ar fi preoţii şi diaconii de la toate bisericile din Iaşi care beneficiază de mai multe scutiri succesive de la Petru Şchiopul (1585 februarie 13)[78]; Miron Barnovschi (1626, august 28)[79]; Moise Movile (1633, septembrie 9)[80] şi Vasile Lupu (1634, iulie 8)[81]. Apoi erau preoţii dela bisericile domneşti din toată ţara[82], după cum rezultă din hrisovul lui Alexandru Iliaş, din 1632 iulie 8 dat din Iaşi prin care scuteşte pe preoţii din Moldova de toate dările, în afară de darea steagului domniei, de care nu sunt scutiţi decât preoţii de la bisericile domneşti[83]. Urmau, după aceea, toţi ceilalţi preoţi de mir din târguri şi sate. Aceste privilegii erau acordate slujitorilor altarelor pentru că ei nu trăiesc „din altă agoniseală", meserie sau comerţ, „ci se hrănesc numai de la sfânta biserică"[84].

În schimbul acestor danii, preoţii de mir erau datori să se roage lui Dumnezeu, în biserici, dimineaţa, la amiază şi seara pentru oaste şi pentru pacea întregii ţări[85]. Dacă însă preoţii nu ar fi respectat pravila bisericească şi nu ar fi ţinut deschise tot timpul bisericile, după sfânta rânduială, să fie anatemizaţi[86].

Clerul de mir nu a avut, după cum am arătat, nivelul de cultură al cinului monahal, din rândul căruia se alegeau înalţii ierarhi ai bisericii române. Savantele probleme de dogmă în care, în veacul al XVII-lea, mitropoliţi ca Varlaam şi Dosoftei excelau, după cum o dovedesc strădaniile lor cărturăreşti, erau departe de cunoştinţele teologice ale unui preot de ţară.

[77] DRH, A, XXI, 181–191 (doc. din 1632, iulie 8, Iaşi).

[78] DIR, A, veac XVI, III, 268–269.

[79] DRH, A, XIX, 132–133.

[80] *Ibidem*, XXI, 490–491.

[81] *Ibidem*, XXII, 200 202.

[82] *Ibidem*, XXI, 189 191.

[83] *Ibidem*, XXII, 139 140 (Vasile Lupu dăruieşte, în 1634 mai 14, bisericii domneşti Sf. Nicolae din Iaşi un obroc în bani de 300 de zloţi, alimente şi haine şi „de asemenea, unui popă câte patru oameni pentru muncă şi diaconilor câte doi oameni, de asemenea").

[84] *Ibidem*, XIX, 132 133.

[85] *Ibidem*, (doc. din 1626, aug. 28). O formulare identică şi la doc. din 1634, iulie 8 (*ibidem*, XXII, 200–202).

[86] După *Îndreptarea legii* (p. 89, glava 33): „Anathema iaste despărţirea de Dumnezeu şi împreunare şi moştenire Satanei" [...] „nici un om credincios creştin să nu-şi zică anathema, numai ce să zică ereticilor şi călugărilor carii leapădă chipul".

Deşi se foloseau cărţi de cult şi se slujea în limba slavonă, puţini erau cei care înţelegeau ce se citea[87]. Chiar dacă, la nivel popular, cunoştinţelor religioase erau sintetizate doar de rugăciunea Tatăl Nostru şi sfânta cruce, pe care şi-o făceau cu mare evlavie, stăruinţa lor în credinţa ortodoxă a rămas nestrămutată. Şi acest fapt a fost esenţial.

Pravilele din secolul al XVII-lea, stipulează câteva norme privitoare la viaţa şi conduita morală a preoţilor. Aşa de exemplu, se stabilea că vârsta la care cineva putea fi hirotonisit ca preot era de treizeci de ani; diacon la douăzeci şi cinci, ipodiacon la douăzeci şi cântăreţ la optsprezece[88].

În ierarhia ecleziastică, cinstea cea mai înaltă revine arhiereului care este „în locul lui Hristos şi capul trupului besearecii"[89]. De aceea, preoţii si diaconii îi sunt datori cu smerita ascultare pentru „că aceştia de la arhiereu iar darul".

Arhiereii să nu ia bani pentru hirotonire căci „cei ce vând darul duhului sfânt pre galbeni" o fac pentru iubire de arginţi şi astfel îl vând pentru a doua oară pe Hristos[90]. De asemenea, nici preoţii să nu ia bani pentru cuminecătură, căci nepreţuitul trup şi sânge ale lui Iisus Hristos nu sunt de vânzare, ci daruri dumnezeieşti. Culpa se pedepsea cu pierderea preoţiei.

În cadrul comunităţii unde trăia preotul, a cărui slujbă „iaste numai să slujească împăratului şi marelui arhiereu, domnului nostru Iisus Hristos"[91] trebuia să fie model de conduită morală. Încălcarea ei atrăgea, după caz, caterisirea sau afurisirea.

Cu scoaterea din preoţie se pedepseau fetele bisericeşti care proferau injurii la adresa arhiereului (pentru insulte aduse altui preot sau diacon, cel vinovat era afurisit)[92]; care erau proprietari de cârciumi („şi cliricul să n-aibă prăvălie de vânzare de vin, care să chiamă prost cârciumă")[93], dar aveau în schimb dreptul legal de a da cu chirie astfel de localuri; care furau, jurau strâmb, duceau o viaţă desfrânată[94] erau alcoolici şi jucau table, zaruri (coinace) şi arşice (harjeţile)[95] sau se îndeletniceau cu vrăjitoria[96].

[87] „Episcopii şi preoţii lor sunt atât de ignoranţi încât puţini din ei – dacă nu niciunul – pot să înţeleagă ceea ce citesc, deoarece citesc în limba sârbească (= slavonă) pe care nu o cunosc şi astfel nu înteleg nimic nici ei, nici aceia care îi aud în biserică. Spun aceasta despre aceia care nu ştiu altceva decât buchele slavone, dar nu cunosc limba, căci în preajma domnului se găsesc si unii care ştiu câte ceva, fiind greci, dar cât priveşte pe cei din ţară, aceştia sunt, aşa cum am arătat mai sus, dar cu toate acestea sunt foarte îndărătnici şi stăruitori în schismă" – nota P. B. Bakšić în 1641 (*Călători*, V, 225); vezi şi *ibidem*, 205 şi 343.

[88] *Îndreptarea legii*, p. 108, glava 58.

[89] *Ibidem*, p. 100, glava 47.

[90] *Ibidem*, p. 78, glava 9.

[91] *Ibidem*, p. 125, glava 91.

[92] *Ibidem*, p. 100, glava 47.

[93] *Ibidem*, p. 125, glava 91.

[94] *Ibidem*, p. 78, glava 10 („Episcopul sau preotul sau diaconul carele va curvi, sau va fura, sau va jura strâmb, să nu mai facă liturghie").

[95] *Ibidem*, p. 130, glava 104. Pedeapsa era diferenţiată: pentru episcopi, preoţi şi diaconi – caterisirea, iar pentru ipodiaconi, cântăreţi şi citeţi – afurisirea.

[96] *Ibidem*, p. 100, glava 65.

Cu afurisenia se pedepsea clericul care frecventa cârciumile (făcea excepţie cel care se afla în călătorie şi nu avea unde să găzduiască). De asemenea, legiuitorul mai prevăzuse, pentru vini mai mici, suspendarea, pe termen determinat, de la slujirea altarului. Astfel, preotul care mergea la vânătoare „să fie lipsit trei luni de popia lui"[97], iar cel care oficia liturghia în stare de ebrietate era suspendat pe o perioadă ce varia, după caz, de la douăzeci la patruzeci de zile[98].

Tipologia umană este atât de diversă încât sigur că au existat şi persoane care erau departe de puritatea morală ce se cerea unui preot. Informaţiile de care dispunem, deşi laconice, ne fac să bănuim, că în acel sublim şi paradoxal veac al XVII-lea, cinul preoţesc traversa şi el o perioadă de criză. O spune însuşi domnul Moldovei, Alexandru Iliaş, în 1632, iulie 8: „Şi cinul preoşesc – glăsuieşte hrisovul domnesc – se calcă în picioare de către mireni şi *oameni fără darul preoţiei* (subl. ns. I.Ţ.); căci nu se cunosc preoţii a fi mai bine sau cu ceva mai presus decât mirenii, ci mai vârtos cu mult mai rea şi mai de ocară le este preoţilor preoţia decât mirenilor mirenia. Şi ceea ce înaintea lui Dumnezeu este de cinste, aceea în ţara noastră e de ocară şi se află fapte mai fără credinţă şi mai nelegiuite la creştinii noştri decât la oamenii necredincioşi şi păgâni şi nu poate să fie acest lucru fără pedeapsă de la Dumnezeu"[99].

Paul de Alep, care peste douăzeci de ani vizita şi el Moldova, făcea o distincţie, pe care noi o considerăm exagerată şi subiectivă, între preoţii din Ţara Românească şi cei din Moldova. Dacă primii erau elogiaţi „pentru evlavia şi cumpătarea lor", ceilalţi îl îngrozeau de-a dreptul: „Noi am văzut la ei un lucru de care să ne ferească Dumnezeu; preoţii lor erau şefi de bandă" [...] <Ei> sunt cei dintâi care îşi încep ziua la crâşmă"[100].

În pofida acestor reproşuri, care indică nişte carenţe ale unor exponenţi ai unei categorii sociale, care, în ochii oamenilor, ar fi trebuit să întruchipeze perfecţiunea, lor le-a revenit misiunea de a fi alături de enoriaşi în toate momentele majore ale trecerii prin viaţă, de la naştere şi până la moarte.

În ciuda lipsurilor pe care le-am marcat aici, atât cât ne-a permis materialul documentar, aceşti preoţi au reuşit să dea şi să menţină coeziunea sufletească a colectivităţilor pe care le-au păstorit. În aceste comunităţi, în care pilonul de rezistenţă, de la ţăran la domn, l-a constituit spiritul creştin, frust şi echilibrat fără bigotism exagerat şi fanatism religios. De aici, necesitatea acestor oameni de a se înconjura de sacramente, de la icoana ce ordona spaţiul interior până la moaştele de sfinţi care le protejau oraşul; Sfântul Ioan cel Nou la Suceava[101], Sfânta

[97] *Ibidem*.

[98] *Ibidem*, p. 109, glava 62 („care preot va borâ dă beţie în zioa ce-au slujit liturghia, acela lipsit să fie de popie zile patruzeci; iară de va borâ a doua zi de beţie să nu fi făcut liturghie, acela să fie lipsit dă liturghie zile douăzeci").

[99] DRH, A, XXI, 189–191.

[100] *Călători*, VI, 56 şi 58.

[101] DRH, A, II, 22.

Filofteia[102], la Curtea de Argeș, Sfânta Paraschiva la Iași. Cei care își puteau permite, aduceau moaște și în propriile ctitorii, precum Craioveștii, care au adus din Serbia, la mănăstirea Bistrița, pe Sfântul Grigore Decapolitul sau Alexandru Lăpușneanu, care, în 1560[103], primește de la mănăstirea Vatoped de la Sfântul Munte fragmente de moaște de la Sfântul Grigore Bogoslavul, Ioan Zlataust și Sfânta Ana, pe care le-a depus la mănăstirea sa de la Slatina.

Primul, din șirul celor șapte păcate de moarte stipulate și în pravilă este „lepădarea de lege“[104]. Știri despre trecerea de la ortodoxie la alte confesiuni sau religii, ce se interferează în acest spațiu de aculturație care este pământul românesc, sunt puține, fenomenul în sine nefiind semnificativ. Motivațiile sunt de ordin personal. Dacă într-o Moldovă, aflată la începuturile ei statale, în care biserica încă nu-și căpătase deplina structură, trecerea la catolicism a doamnei Margareta[105], mama lui Petru I Mușat este doar un fapt înregistrat, convertirea la aceeași credință a unui domn în plin secol al XVII-lea se făcea în taină. Radu Mihnea – ne spune confesorul său, franciscanul Paolo Bonnici de Malta: „a murit catolic, spovedit și împărtășit de mine, în secret de toți slujitorii curții sale”[106]. Faptul nu ar trebui să fie atât de surprinzător dacă avem în vedere tradiția catolică a Mihneștilor ce-și aveau începuturile cu acea Ecaterina Salvarasi, doamna lui Alexandru II Mircea.

Cele două treceri la islamism din veacul al XVI-lea a lui Iliaș, fiul lui Petru Rareș, și al lui Mihnea Turcitul, umpleau încă de indignare, peste un secol, pe Grigore Ureche și Miron Costin. Iliaș care pe „dinafară se vede pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuțit” înconjurându-se de un anturaj de tineri turci, „cu care zioa petrecea și să dezmierda, iar noaptea cu turcoaice curvind, din obiceiurile creștinești s-au depărtat”[107]. Mai apoi, „umplându-l Satana de învățătura lui“, a renunțat la domnie, s-a dus la Poartă, unde s-a turcit primind numele de Mehmed; ulterior va ajunge beg de Silistra.

Prin reacție, Ștefan Rareș pentru a „stinge numele cel rău” al fratelui său a trecut la adevărate persecuții religioase, obligând pe cei de altă credință sau să treacă la ortodoxie, sau să părăsescă țara.

[102] D. R. Mazilu, *Sfânta Filofteia de la Argeș. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, în AARMSL, seria III, t. VI, București, 1932–1934 (Ședința din 13 mai 1932) p. 217–316.

[103] DIR, A, veac XVI, II, 154–156.

[104] *Îndreptarea legii*, p. 155, glava 137. Celelalte sunt în ordine: nebunia, trufia, omorul premeditat, „zăcearea bărbat cu bărbat și stricarea de copii cea fără de leage“.

[105] *Călători*, I, 39 (Ioan, arhiepiscop de Sultanieh, ante 1404).

[106] *Ibidem*, V, 26.

[107] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 167. Miron Costin, reluându-l pe Ureche, notează și el că Iliaș s-a turcit de bunăvoie „la care întunecare a minții au venit din desfrânate fapte a curviei” (*Opere*, I, 48).

În ce-l priveşte pe Mihnea Turcitul, chemat la Istanbul, se vede ameninţat cu surghiunul, pe care-l mai cunoscuse la Rodhos şi la Tripoli; pentru a evita repetarea unei experienţe nefericite alege calea renegării religiei. Va duce o existenţă anostă la Nicopole şi la Silistra, părăsit de întreaga familie[108].

Din paharul amar al umilinţei, va bea şi Elisabeta, cea care fusese preamândra şi ambiţioasa doamnă a lui Ieremia Movilă. Rămasă văduvă, este dusă în captivitate la Ţarigrad unde-şi va încheia existenţa măritată cu sila în haremul unui agă.

Erau însă şi situaţii când românii au fost trecuţi cu sila la islamism. Este vorba de cei pe care gazii din Silistra îi răpeau în raidurile pe care le făceau, trecând Dunărea, în Ţara Românească şi Moldova[109]. Dar, tot din veacul al XVII-lea ne-a parvenit şi un document din care aflăm că un om de încredere al lui Eustraţie Leurdeanul, vistiernicul, de teamă că va fi omorât fuge la Poartă, unde trece la islamism primind numele de Ali. Acolo se căsătoreşte cu Ayşe, pe care o pune să-şi vândă casa, bijuteriile şi toate bunurile care au însumat şaptesprezece pungi şi jumătate. Apoi, cu toţi aceşti bani, fuge singur în Moldova, unde abjură islamismul, revenind la creştinism[110].

Interesant este şi actul din decembrie 1631 prin care Apostol, fiul lui Iane, banul cel bătrân, care se turcise sub numele Curt Salam ceauş, închină egumenului Tanasie de la Sfânta mănăstire Troiţa din Bucureşti, ţigănia din Ţara Românească ce fusese a tatălui său. Venind în ţară cu Leon vodă, proaspătul turcit încearcă să intre în stăpânirea ţiganilor. Prezentându-se la judecată, divanul hotărăşte ca *el să nu mai aibă „treabă cu ţigănia şi nici să ţie moşii, în ţară pentru că a ieşit din lege afară"* (subl. ns. I.Ţ.). Deoarece Iane banul nu a mai avut alţi urmaşi, se decide ca ţigănia să fie dăruită pentru pomană mănăstirii[111].

Tot din secolul al XVII-lea, ne-au parvenit alte câteva documente care surprind un aspect deosebit: convertirea la ortodoxie a unor supuşi de alt rit sau de altă „lege".

În martie 1631, Lazăr judeţul şi cei doisprezece pârgari din Târgovişte întăresc o vie pe Valea lui Voievod lui Gheorghe neguţătorul „care a fost armean şi s-a botezat în legea creştină"[112]. Un comandant de mercenari, Gheorghe căpitanul de unguri, este dăruit de Matei vodă cu satul Stăneşti, judeţul Teleorman „pentru slujbă dreaptă şi credincioasă pe care a slujit-o domniei mele

[108] N. Iorga, *Renegaţi în trecutul ţerilor noastre şi al neamului românesc,* extras din AARMSI, seria II, tom XXXVI, 1914, p. 2.

[109] *Călători,* VI, 68 (Evlia Celebi spune că gazii din Silistra răpeau „valahi şi moldoveni", pe care „îi cinstesc cu trecerea la islamism").

[110] T. Gemil, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta otomană în documente turceşti (1601–1712),* Bucureşti, 1984, p. 302 (doc. din 1659, iunie 29 <1069 Şevval 8>).

[111] *Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului,* vol. III (1621–1632), p. 621, doc. 1 239.

[112] *Ibidem,* p. 593, doc. 1 177.

și țării, unde a fost treaba și porunca domniei mele și am făcut domnia mea și pomană de l-am botezat și a venit din întuneric la lumină, la legea creștină[113], iar pe Tănase al doilea portar „om străin din altă țară și de legea evreiască [...], l-am botezat, l-am scos de la întuneric la lumină în legea creștină [...] și l-am și cununat domnia mea", Matei Basarab dăruindu-l la 2 iunie 1646 și cu siliștea Uești din județul Teleorman[114]. Despre acest portar vorbește și Paul de Alep care l-a cunoscut și care notează că ajunsese „un creștin dintre cei mai habotnici"[115].

Aceeași fervoare a neofitismului este remarcată, de același călător, și la un ienicer din Konya care venise în Moldova, se însurase și trecuse la creștinism. Naș i-a fost hatmanul Gheorghe Coci, fratele domnului Vasile Lupu. „Credința și râvna sa la rugăciuni nu se întâlneau la nici unul dintre noi"[116], remarca prelatul sirian.

Un alt exemplu de convertire întâlnim și mai târziu, într-un document dat în Iași, la 25 martie 1704, și prin care Panaite țiganul și soția lui, Safta, se vând hatmanului Lupu ca să-i fie robi pentru că ei nu au avut stăpâni, iar Panaite a fost turc și s-a botezat, iar nevasta lui a fost „ruscă din Țara Leșească"[117].

Situat între Orient și Occident, spațiul românesc a fost o zonă de aculturație și bună conviețuire între diferite etnii. Ceea ce trebuie însă subliniat, în mod cu totul deosebit, deoarece socot că este o trăsătură psihică fundamentală, este toleranța religioasă, cu totul excepțională, a societății românești în intervalul studiat.

Mărturiile călătorilor străini, veniți din spații și în epoci diferite sau cele ale unor domni pământeni sunt într-o rară și perfectă consonanță. La 1541, Georg Reicherstorffer nota că în Moldova trăiesc felurite neamuri și seminții, cum ar fi: ruteni, polonezi, sârbi, armeni, bulgari, tătari, sași „fără ca din cauza deosebirilor de dogme să se certe între ei". Fiecare națiune se slujește de legile și obiceiurile ei, după cum îi este voia. Tot așa și călugării creștini se bucură de toată libertatea[118]. O libertate pe care, exact peste o sută de ani, în 1641 o constata și P. B. Bakšić care o consideră însă excesivă, deoarece misionarii catolici ajungând aici și nemaiîntâlnind nici un fel de constrângere părăsesc rigorile ritului catolic trecând la cel ortodox, deoacere „aproape toți trăiesc cu o anumită libertate de conștiință"[119].

[113] BCS, LXXXI/8 (colecția de documnete a Institutului „N. Iorga").
[114] Arh. St. București, Mitrop. Țării Românești, CXXIX/4.
[115] *Călători*, VI, 218; vezi și *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (ed. V. Eskenazy), București, 1986, p. 107, doc. 146.
[116] *Călători*, VI, 71.
[117] N. Iorga, *Studii și documente*, VII, 297.
[118] *Călători*, I, 196 și 193.
[119] *Ibidem*, V, 250 și 269. Vezi și 240.

Această libertate, a unei societăţi care nu a fost inhibată de inchiziţie şi de reglementări religioase severe, conducându-se doar după normele tradiţiei, era o ispită şi o atracţie pentru călugării veniţi din sfera catolicismului, obişnuiţi cu reguli şi regimuri foarte restrictive. Ispita era atât de mare încât unii din ei reuşesc să-şi exaspereze confraţii. Aşa bunăoară, părintele Giovenale Falco (comisar franciscan pentru misionarii din Ţara Românească) nu mai purta nici rasă, nici funie la brâu şi nici tonsură. Când s-a dus la domn să ceară ceva milostenii s-a dus îmbrăcat „în port românesc", în locurile publice umbla într-o trăsură în care erau aşezate covoare pompoase. Mai mult, la Târgovişte „părintele se purta în aşa fel că făcea din mănăstire tavernă şi cârciumă cu cântece şi ţambale, ca acelea ce obişnuiesc să se facă fără ruşine în ospătăriile de acolo". Când călugărul minorit Silverio Pilotti îi face amarnice reproşuri arătând că se poartă ca un franciscan ticălos, apostat şi eretic atunci: „Acesta îmbătat de vin şi de mânie, *aşa cum era îmbrăcat în port românesc* (subl. ns. – I.Ţ.) şi-a pus patrafirul şi m-a excomunicat printr-un canon cuprins în regula noastră, potrivit căruia, dacă cineva aduce ocări superiorului său, va fi supus excomunicării aceluiaşi părinte"[120].

La 1700, solul polon Rafael Leszynski, discutând cu domnul Moldovei despre franciscani şi iezuiţi, remarcă faptul că acesta a manifestat o mare bunăvoinţă, dar a cerut reciprocitate: „ca şi în Polonia să fie respectat ritualul grecesc al credinţei sale"[121].

Toate aceste mărturii ale unor străini sunt confirmate şi de Dimitrie Cantemir. În Ţara lui, în afară de moldoveni mai locuiau albanezi, sârbi, bulgari, polonezi, cazaci, ruşi, unguri, nemţi, armeni, evrei şi „ţigani puioşi".

Toţi se bucură de liberul exerciţiu al credinţei lor, inclusiv evreii „care pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn nu din piatră[122].

Aşadar, credem că se poate conchide că în societatea românească a veacurilor XV–XVII, sentimentul religios, puternic în fiecare om, nu va atinge, niciodată, cote paroxistice, ca în Occident sau în lumea slavă. Mai mult, pe tot palierul social se înregistrează, în general, o extraordinară toleranţă faţă de cei de alte confesiuni (lucru remarcat – cum am văzut – cu mirare de străini). Faptul capătă valenţe cu totul deosebite dacă avem în vedere că în aceeaşi perioadă a secolelor XVI–XVII Europa occidentală şi centrală erau sfâşiate de războaie drapate în haine confesionale.

[120] *Ibidem,* 101–102 (scrisoarea din 2 dec. 1637 a lui Silvestro Pilotti din Penna către Congregaţia de Propaganda Fide).

[121] *Ibidem,* VIII, 177.

[122] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* Bucureşti, 1973, p. 297.

PRETENȚII DE ANEXARE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DE CĂTRE AUSTRIECI ÎN 1698

PAUL CERNOVODEANU și COSTIN FENEȘAN

Înfrângerea catastrofală suferită de trupele otomane la Zenta (11 septembrie 1697) din partea imperialilor, conduși de către generalissimul principe Eugeniu de Savoia, ca și încheierea păcii de la Ryswick între francezi și aliații anglo-olandezi (20 septembrie) și austrieci (30 octombrie), izolând complet Poarta în fața ofensivei dezlănțuite de adversarii ei imperiali, poloni, venețieni și ruși coalizați în „Liga Sfântă", au privat-o de ultimul ei sprijin în Apus, venit din partea Franței „Regelui Soare". Uzura a peste 14 ani de război, secătuirea finanțelor și imposibilitatea de a recruta noi trupe au determinat în mod serios pe otomani să accepte mediația de pace a puterilor maritime, Anglia și Olanda – oferită încă din 1691[1] – spre a pune capăt ostilităților în sud-estul și răsăritul Europei. În acest sens, marele dragoman al Porții, Alexandru Mavrocordat „Exaporitul", a inițiat discuții preliminare la Adrianopol la 27, 29 și 31 decembrie 1697 cu ambasadorul britanic în Imperiul otoman, lordul William Paget, fiind împuternicit a-i transmite din partea marelui vizir, Amudja Husein pașa, dorința turcilor de a încheia pacea cu austriecii și aliații lor, cu condiția de a fi mai corect precizat principiul *uti possidetis*, pus anterior la baza negocierilor, și a se clarifica problema stăpânirii Transilvaniei și a cetăților de graniță[2]. În urma convocării divanului într-o ședință extraordinară la 10 ianuarie 1698 s-a luat hotărârea ca marele vizir să ceară oficial regelui William al III-lea al Angliei medierea sa[3], așteptând ca prin intermediul lui să primească răspunsul imperialilor și aliaților acestora la propunerile de pace înaintate. După ce a primit favorabil cererea Porții,

[1] Vezi mai ales Colin J. Heywood, *English diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacra Liga, 1684 1699, with special reference to the period 1688 1699* (Ph. D. Dissertion) London, 1970, p. 113 119 (ms. dactilografiat la Library Senate House of the London University); Ludovic Demény și Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI XVIII,* București, 1974, p. 184–190.

[2] A. C. Stourdza, *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato 1660–1830,* Paris, 1913, anexa IV, doc. II, p. 390 392; un rezumat în limba franceză și în E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor,* vol. V_2, București, 1886, p. 295, doc. CCCCLV și vol. IX_1, București, 1897, p. 352, doc. DIII.

[3] Idem, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen,* vol. III, București, 1884, p. 415 si n.h.[2]; *Documente...*, vol. IX_1, p. 355, doc. DVI.

„Studii și materiale de istorie medie", vol. XVI, p. 141–157, 1998

suveranul britanic s-a adresat la 12 martie 1698 împăratului Leopold I făcându-și cunoscută calitatea de mediator și îndemnându-l să consimtă cât mai grabnic la începerea tratativelor[4]; în același sens s-au adresat Curții din Viena la 31 martie și Statele Generale ale Olandei, oferindu-și, la rândul lor, bunele oficii[5]. După ce senatul venețian și-a dat asentimentul pentru negocieri la 4 aprilie, negociatorul șef din partea imperialilor, contele Franz Ulrich von Kinsky, cancelar al Boemiei, a înștiințat, la 12 aprilie, pe mediatorii oficiali din partea Angliei și a Olandei, ambasadorii Paget și Jacob Colyer, de acceptul Curții din Viena și al serenissimei republici de a purta tratative de pace cu Poarta[6]; în schimb, regele Poloniei, August al II-lea și țarul Rusiei, Petru I Alekseievici, au manifestat, inițial, reticențe deoarece, potrivit principiului *uti possidetis* – acceptat la baza negocierilor –, teritoriile cucerite de armatele lor nu se puteau compara în volum și importanță cu cele ale austriecilor, nădăjduind încă să-și sporească avantajele pe cale militară[7].

Transmițând marelui vizir acceptul imperialilor de a iniția tratative de pace, urmând ca cel al polonilor și rușilor să fie obținut ulterior, mediatorii Paget și Colyer au hotărât să pună în discuție locul și data începerii negocierilor. Pentru aceasta s-a convenit ca marele vizir să se deplaseze la Belgrad, mai aproape de teatrul ostilităților, cei doi mediatori fiind invitați să i se alăture în această călătorie[8].

Este interesant de precizat că în această etapă a discuțiilor preliminare până la începutul verii anului 1698, împăratul Leopold I s-a arătat dispus să accepte pacea cu turcii bazată pe principiul *uti possidetis,* fără însă să-și dea consimțământul în mod expres pentru respectarea lui. De aceea, descoperirea unui interesant document inedit din 1698 în arhivele imperiale, datând cu cea mai mare probabilitate din prima jumătate a anului, aruncă lumini noi asupra veleităților de expansiune ale Habsburgilor în sud-estul Europei, ale căror pretenții nu se limitau doar la pământurile cucerite în Ungaria și Transilvania, dar nădăjduiau și la subordonarea principatului muntean.

Raporturile imperialilor cu Țara Românească în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu au cunoscut mai multe etape: în 1688 de apropiere și

[4] Johann Christian Lünig, *Orationes procerum Europae, eorundemque ministrorum ac legatorum... nec non Belli ac Pacis negotiis... usque ad Annum 1713,* vol. III, Lipsiae, 1713, p. 592; Michajlo Popović, *Der Friede von Karlowitz (1699),* Leipzig, 1893, p. 39; L. Demény și P. Cernovodeanu, *op. cit.,* p. 200.

[5] *Ibidem.*

[6] Hurmuzaki, *Fragmente...,* III, p. 419.

[7] Idem, *Documente...,* V_1, București, 1885, p. 490, doc. CCCXXVII; V_2, p. 297–298, doc. CCCCLVIII; W. Konopczynski, *Polska a Turcja 1683–1792,* Warszawa, 1936, p. 17–39; M. M. Bogoslovski, *Piotr I. Materialî k biografij,* vol. II, Moscova, 1941, p. 469–474.

[8] British Library, *Mss. Add. 8880,* f. 93–93v.; Hurmuzaki, *Documente...,* XVI, București, 1912, p. 365, doc. DCCCXX.

conlucrare, dar în 1689–1690 de dezacorduri, culminând până la înfruntări militare, tendinţele de cucerire ale austriecilor ce au invadat Ţara Românească, prin corpul de oaste al generalului Donat Heissler, opunându-li-se ferm domnul, care, asistat de turci şi tătari şi de curuţii rebeli ai lui Imre Thököly, a izbutit să alunge peste hotare trupele de ocupaţie ale Habsburgilor, iar prin victoria de la Zărneşti (11/12 august 1690) să le zădărnicească temporar tendinţele de acaparare cu forţa a principatului muntean[9]. Ulterior, relaţiile s-au ameliorat, Brâncoveanu, îndrumat de vrednicii săi mentori Cantacuzini, fraţii Constantin stolnicul şi Mihai spătarul, îmbrăţişând cu fervoare ideea încheierii păcii între imperiali şi otomani, oferită încă din 1691, drept care a primit cu ospitalitate la curtea sa pe negociatorii imperiali, contele Luigi Ferdinando Marsigli şi Ignaz Quarient von Raal, poposind aici în drumul lor între Viena şi Constantinopol, şi a stabilit, totodată, raporturi amicale cu comandantul general al trupelor din Transilvania, generalul Federigo Veterani, pe care l-a aprovizionat cu merinde, iniţiind şi o corespondenţă secretă cu emisarii Vienei[10]. Împăratul a răspuns acestor deschideri acordând lui Brâncoveanu la 30 ianuarie 1695 titlul de principe al Sf. Imperiu romano-german şi posibilităţi de a achiziţiona proprietăţi în Transilvania[11]. Atitudinea prietenească a domnului a fost, însă, eronat interpretată de către Curtea din Viena ca un semn de apropiere politică vădită faţă de Habsburgi şi de tacită acceptare a închinării ţării către împărat. Speculându-se aspiraţiile generale ale domnului pentru izbânda creştinilor – în rândul cărora Brâncoveanu includea, mai ales, puterea coreligionară a Rusiei ortodoxe ca factor ponderator de echilibru şi de asigurare a drepturilor ţării –, dregătorii imperiali au conceput în primele luni ale anului 1698 un proiect în 7 puncte, potrivit căruia

[9] Amănunte la Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărneşti 1690*, Bucureşti, 1989, p. 27–235 cu bibliografia aferentă.

[10] Ambasadorul Veneţiei la Viena, Carlo Ruzzini, caracteriza astfel în anii '90 ai secolului al XVII-lea abilitatea politică a lui Brâncoveanu: „Il Prencipe peró presente di Valacchia passa con fama di saggio, et attento à bilanciarsi con desteritá fra i riguardi di Cesare e della Porta, usando anco l'arte di portar auuisi, che possan esser utili, ò grati, hor all'uno, hor all'altro Partito; indagando con osservatione i successi della Christianità, e raccoglendo con la stessa quelli della Turchia“, cf. Joseph Fiedler, *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im Siebzehnten Jahrhundert*, vol. II, Wien, 1867, p. 406. Pentru raporturile lui Brâncoveanu cu imperialii, vezi Otto Brunner, *Österreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683–1699*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", XLIV (1930), p. 319–323, şi Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă şi diplomaţia promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, Bucureşti, 1997, p. 18–20.

[11] V. Drăghiceanu, *Constantin Brâncoveanu conte al regatului ungar şi principe al sacrului Imperiu roman. Stema şi portret*, în Cv.L., vol. XLIX (1915), n. 9, p. 932–934; N. Iorga, *Les diplômes impériaux de Constantin Brâncoveanu, prince de Valachie*, în RHSEE, XIV (1937), nr. 7–9, p. 181–186.

puteau subordona principatul muntean conglomeratului statal al Habsburgilor[12]. Presupunem că proiectul rămas anonim a fost inspirat de negociatorul principal imperial, contele Kinsky, care avea cunoștințe despre politica lui Brâncoveanu din corespondența acestuia cu contele Marsigli și generalul Veterani, dar i-a interpretat eronat aspirațiile. Principiile de vasalizare ale principatului muntean ca stat clientelar urmau să se asemene celor existente ale acestuia față de Imperiul otoman, cu oarecare ajustări moderate. Astfel s-ar fi putut încheia cu domnul și boierii favorabili Casei de Austria tratate secrete în care trebuiau să se stabilească garnizoane habsburgice doar în cetățile de margine de la Porțile de Fier, pe Dunăre, la Turnu,. Giurgiu, Brăila și Focșani, nu și în interiorul țării, unde încartiruirea și plata unor dări militare ar fi fost complet evitate. De asemenea, se prevedea menținerea cultului ortodox majoritar, fără de care locuitorii țării n-ar fi acceptat stăpânirea austriacă. Urmau apoi să se fixeze, împreună cu domnul și boierii de frunte, cuantumul dărilor anuale, la termene fixe în produse și bani, mai moderate decât cele plătite turcilor, pentru întreținerea garnizoanelor cetăților de margine. Având în vedere aceste avantaje, se spera că penetrația austriacă se va putea efectua și în Moldova, desăvârșită prin ocuparea cetăților de la Hotin, Bender și Akkerman, alungarea tătarilor din Bugeac și încorporarea în armatele habsburgice ale unităților militare moldovenești aflate în acel moment în solda polonilor[13] și a rușilor. În sfârșit, ținând seama ca muntenii și moldovenii să nu fie încorporați Ungariei și Poloniei, față de care aveau mari rezerve, ci să depindă direct de Viena, cu achitarea unor impozite modeste și netulburarea surselor lor de subzistență, autorul proiectului hărăzea un statut clientelar domnului țării, care trebuia să dețină mai mult un rol de locotenent al împăratului, fiind eligibil și nu ereditar, alegerea sa urmând să se facă de către suveranul de la Viena dintre trei persoane propuse de boieri; pentru numirea în slujbele civile și bisericești trebuia să se utilizaze același procedeu de eligibilitate din rândul a trei persoane desemnate de localnici. Proiectul austriac s-a dovedit nerealist nu numai prin faptul că austriecii nu se aflau în mod concret în stăpânirea Țării Românești, dar și prin perceperea greșită a intențiilor lui Brâncoveanu, care nu se gândea în nici un caz la închinarea țării către austrieci, ci la menținerea autonomiei ei în cadrul sistemului politic existent, iar în cel mai bun caz sub protecția Rusiei coreligionare[14]. O dovadă în acest sens și pentru a neutraliza atât veleitățile

[12] Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel. Siebenbürgen*, rote Nr. 96, f. 391 394. Vezi textul proiectului în original și traducere în anexa I.

[13] Aluzie la ostașii regimentului de „joimiri" moldoveni, puși sub comanda „rohmistrului" Constantin Turculeț, staroste de Cernăuți, luptând în slujba regelui Poloniei împotriva otomanilor, pentru care, vezi Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (secolele XVI XIX)*, Vălenii de Munte, 1935, p., 12, doc. III; P. I. Panait, *Moldova în politica lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în „Anuarul Muzeului județean Vaslui", vol. II, Vaslui, 1980, p. 301 307; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 21 22.

[14] Vezi mai ales L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în RSL, Istorie, V (1962), p. 37–38; eadem, *Russko-valașskije otnoșenija v konțe XVII naciale XVIIIv.*, Moscova, 1969, p. 81 84; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 22–23.

expansioniste ale Habsburgilor, dar și pe acelea ale polonilor, care reclamau fără nici un drept nu numai stăpânirea Moldovei, dar și pe aceea a Țării Românești[15], domnul a trimis ca emisar de taină la Viena pe medicul curții din București, Iacob Pylarinò, a cărui prezență era semnalată acolo la 26 iulie 1698[16], spre a urmări discuțiile între consilierii imperiali și țarul Petru I al Rusiei, aflat în vizită la împăratul Leopold I, la întoarcerea sa din periplul efectuat în Europa occidentală[17]. Austriecii, credem, a nu fi persistat – cel puțin pe față – în planurile lor irealizabile de a pretinde turcilor stăpânirea Țării Românești în cadrul viitoarelor tratative de pace, contrare principiului *uti possidetis,* aflat la baza negocierilor și acceptat oficial și de către împărat la 23 iunie 1698[18], când a întărit pe contele Kinsky în calitatea sa de negociator principal, dar cu sediul la Viena. Cedarea Habsburgilor, după cât se pare, nu a fost însă totală, de vreme ce la curtea imperială s-a mai vehiculat în această vreme un proiect, reprezentând o formulă de compromis față de cel anterior, prin propunerea împărțirii stăpânirii Țării Românești cu Poarta otomană. Acest proiect a ajuns la cunoștința kapukehaielii domnului Țării Românești la Constantinopol, Ianache Porphyrita – probabil prin intermediul lui Iacob Pylarinò, aflat la sfârșitul lunii iulie 1698 la Viena –, fiind înaintat de reprezentantul domnului la Poartă printr-o notă, nedatată și nesemnată, expediată discret mediatorului principal al păcii din partea puterilor maritime, lordul Paget, cu care se afla în tabăra de la Belgrad cu începere din 14 august, alături de marele vizir și de negociatorii turci Mehmed Rami, reis-efendi și Alexandru Mavrocordat „Exaporitul“, mare dragoman[19].

[15] Vezi instrucțiunile remise de regele August al II-lea negociatorului polon Stanislas Malachowski, palatinul Poznaniei, la 5 septembrie 1698, în vederea inițierii tratativelor de pace, cf. Hurmuzaki, *Fragmente...,* III, p. 435–437.

[16] Idem, *Documente...,* V_2, p. 298, doc. CCCCLIX; cf. și N. Vătămanu, *Iacob Pylarino, medic al Curții domnești din București (1684–1687; 1694 1708)* în vol. *Din istoria medicinii românești și universale,* București, 1962, p. 125.

[17] Pentru vizita țarului la Viena și acceptarea tratativelor de pace, vezi mai ales Wlodzimierz Lenkiewicz, *Udzıal Rossyi w pokoju Karlowickim* (Rolul Rusiei în pacea de la Karlowitz), în „Przewodnik Naukowy i Literacki“, vol. XXIX (1901), p. 902–910; M. M. Bogoslowski, *Piotr I...,* II, p. 469–474.

[18] Jean du Mont, *Corps universel et diplomatique du droit des gens,* tome VII, II^{e} partie, Amsterdam-La Haye, 1726, p. 451; M. Popović, *Der Friede von Karlowitz,* p. 41–42.

[19] British Library, *Mss. Add. 8880,* f. 98, atestând trimiterea din Belgrad a secretarului lordului Paget, Georg Philip Schreyer von Wegmar, la Viena pentru punerea la punct a ultimelor amănunte înaintea începerii tratativelor de pace. Pentru prezența dregătorilor otomani la Belgrad la 14 august, vezi Hurmuzaki, *Documente...,* XVI, p. 365, doc. DCCCXXII. Despre cariera lui Porphyrita, după ce a servit mai mulți ani ca rezident al Imperiului habsburgic, apoi al Angliei la Poartă și în urmă kapukehaie a domnului Brâncoveanu și care a sfârșit prin a sluji între 1701 1710 ca dragoman al flotei pe lângă marele kapudan, vezi mai ales Basil Vl. Sfyroeras, *Οι' δραγομάνοι τοῦ Στόλου* (Dragomanii flotei), Atena, 1965, p. 86–93; P. Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1637–1713)* în RA, an LII (1975), vol. XXXVII, nr. 1, p. 83–84; idem, *În vâltoarea primejdiilor...,* p. 18 și 42, n. 100.

In cadrul noului proiect habsburgic, domnul Ţării Româneşti urma să presteze jurământ de fidelitate atât sultanului, cât şi împăratului de la Viena şi să le împartă în părţi egale tributul datorat de ţară. Principatul avea să fie pus sub protecţia celor doi suverani fără ca aceştia să abuzeze de stăpânirea lor, iar domnul urma „să trăiască fără teamă şi liniştit cu legile sale şi ale ţării primite şi cu libertatea de credinţă". La numirea unui nou domn – ales de ţară în mod legiuit –, el avea să primească dubla confirmare a sultanului şi împăratului[20]. În concepţia acestui proiect de compromis, austriecii s-au inspirat, probabil, din unul similar prezentat, însă, de turci la 27 ianuarie 1698, la începutul negocierilor, prin care aceştia reclamau evacuarea Transilvaniei de către trupele imperiale şi recunoaşterea autonomiei principatului pusă sub protecţia comună a Porţii şi a Casei de Austria[21]. Dar după cum emisarii habsburgici nici n-au dorit să audă de vreo evacuare a Transilvaniei, aflată în ferma lor stăpânire după alungarea lui Thököly în 1690, era verosimil ca nici turcii să nu accepte a împărţi cu imperialii suzeranitatea asupra Ţării Româneşti, rămasă, de altfel, în afara ocupaţiei austriece.

Aflând în vara anului 1698 despre intenţiile de luare în stăpânire a Ţării Româneşti de către austrieci sau poloni, Brâncoveanu, cu clarviziunea-i politică cunoscută şi beneficiind de sfatul avizaţilor săi sfetnici Cantacuzini, a realizat că ţara nu avea nimic de câştigat dacă urma să înlocuiască dominaţia Porţii cu cea a unei alte puteri străine. Îşi punea, de altfel, speranţa că tendinţele anexioniste ale celor doi aliaţi aveau să se neutralizeze reciproc, iar menţinerea autonomiei sau chiar neatârnarea aveau să stea în atenţia Rusiei, putere coreligionară, ce-şi exprimase, cel puţin formal, dorinţa susţinerii eliberării creştinilor ortodocşi de sub stăpânirea otomanilor[22]. De aceea, aşteptând vremuri mai bune, Brâncoveanu

[20] University of London, School of Oriental & African Studies (S.O.A.S.), *Paget Papers*, Bundle no. 51, *Undated letters*, doc. 10 (notă nedatată autografă a lui Porphyrita din arhiva Paget). Vezi anexa II.

[21] Astfel „Germaniae Militiae ex Fortalitiis quae sunt in Transylvania exeant, Fortalitia reddantur Transylvanis" şi totodată „Transylvanica Regio iterum in pristino statu ponatur et ut tranquillo statu fruatur, sit sicuti prius sub patrocinio utriusque Imperatoris", cf. Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 415 şi n.h.[2]; idem, *Documente...*, IX_1, p. 355, doc. DVI.

[22] Astfel Gheorghe Castriotul din Castoria, cunoscutul luptător pentru eliberarea popoarelor asuprite din Balcani, folosit şi de Brâncoveanu în misiuni diplomatice pe lângă ţar în 1697 şi 1698, exprimând temerile pentru ca populaţiile de la sud de Dunăre să nu cadă în stăpânirea austriecilor, se adresa printr-o scrisoare hatmanului căzăcesc Ivan Stepanovici Mazepa, inclusă apoi în misiva expediată de acesta boierului curtean Leonid Feodorovici Narişkin la 17 ianuarie 1698 şi primită de ţarul Petru I, aflat în călătorie la Amsterdam, la 27 februarie 1698, în următorii termeni: „Ne plângem cu toţii cu lacrimi în ochi pentru ca slăvitul monarh să ne scape de papistaşi şi iezuiţi, care sunt porniţi împotriva ortodocşilor mai mult decât împotriva turcilor şi evreilor... Războiul lumesc se va termina cândva, dar acel al iezuiţilor niciodată", cf. B. H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949, p. 34. Vezi şi activitatea desfăşurată de patriarhul Ierusalimului, Dositei al II-lea Notura, ce păstra legătura cu domnii Ţărilor Române şi unele căpetenii ale răsculaţilor sârbi, croaţi şi bulgari, în lupta pentru eliberarea de sub dominaţia otomană cu ajutorul Rusiei la N. Kapterev, *Snoşenija Ierusalimskogo patriarha Dosifea s Russkim pravitelîstom (1669–1707 gg.)* (Legăturile patriarhului Dositei al Ierusalimului cu conducătorii Rusiei 1669–1707), Moscova, 1891, p. 191–238.

s-a hotărât pentru menținerea situației de *statu-quo ante bellum* a principatului muntean, străduindu-se să ceară neincluderea problemei Țării Românești în viitoarele negocieri de pace inițiate între imperiali și otomani, socotind-o inoportună și dăunătoare atât țării, cât și lui însuși. Pentru aceasta, domnul s-a adresat din Pitești, la 7/17 octombrie 1698, negociatorului principal din partea imperialilor, contelui Kinsky, că așa după cum i-a transmis prin cel de-al doilea emisar al său trimis la Viena, secretarul domnesc Ladislau Teodor Dindar, „să nu se facă nici o pomenire despre mine și despre această țară a mea (ne ulla de me et hac patria fiat mentio)... deoarece printr-o astfel de pomenire, atunci când treaba n-ar izbuti, s-ar isca cea mai mare vâlvă și cea mai mare primejdie și n-ar fi de vreun folos Majestății Sale prea luminate, nici mie și țării mele" (si negotium non succedit, maxima suspicio, excitabitur et grande periculum, nullaque utilitas tum Suae Majestati Sacratissimae, tum mihi et patriae emerget)[23]. Cancelarul Kinsky, dând dovadă de înțelegere și luciditate politică, a pledat în fața împăratului Leopold, la 27 octombrie, să fie eliminată din negocieri problema principatului muntean, în pofida faptului că suveranul avea „un drept dublu (duplex jus) asupra Țării Românești", fundamentat pe de o parte „pe dependența și apartenența, încă de mult și din vechime <a Țării Românești> de regatul Ungariei (illud in dependentia et appertinentia à Regno Hungariae jam olim et ab antiquo), iar pe de alta „prin jurământul de credință depus de curând, în numele tuturor stărilor, de către principele defunct" (in homagio nuper à Principe defuncto, nomine Statuum universorum praestito) adică fost domn, Șerban Cantacuzino[24]. De aceea, socotea Kinsky „oricât de limpezi sunt ambele <drepturi>, ... ele nu pot fi pretinse, deoarece atât turcii li se opun cât și locuitorii [Țării Românești] dau înapoi de frica acelora" (utrumque quamtumvis satis clarum, mihi hactenus videtur inexigibile, nam et Turcae se opponent, et Incolae horum metû se retractant). De aceea, considerând că pacea nu se cuvenea a fi întârziată din această pricină, negociatorul imperial recomanda „să se cedeze în mod tacit, fie pe față, pentru a fi evitate, mai târziu, pierderi și mai mari" (ita cedendum erit vel tacite vel expresse, quod posterius ut magis praeiudiciosum evitandum). Prin această tactică, el socotea că nepunând în discuție drepturile împăratului, ele rămâneau „cu totul neatinse și păstrate pentru vremuri mai bune" (indecisa manet jure utriusque partis salvò, et aptiori tempori reservatô). „Între timp, de Transilvania ocupată și cedată prin tratatul [de pace], ne vom putea bucura la fel de bine cum se folosesc turcii de Țara Românească" (Interim occupata et per tractatus cessa

[23] Hurmuzaki, *Documente...*, V_1, p. 511–512, doc. CCCXLI; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 81 82, doc. 34.

[24] Vezi N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 325 326, doc. 7; Jovan Radonić, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678–1688)* în AARMSI, seria a II-a, tom XXXVI *(1913–1914)*, p. 968–971; O. Brunner, *Österreich und die Wallachei...*, p. 294–296, etc.

Transylvania, idem commodum, quo Turcae usi Wallachiâ fruuntar), profitând de vecinătatea celor două principate spre a se apropia de țelul propus. De aceea, în așteptarea hotărârii împăratului spre a fi transmisă negociatorilor aflați în tabăra de la Karlowitz (Karlovać), Kinsky pleda pentru „ca punctul referitor la Țara Românească să nu mai fie abordat, ci trecut sub tăcere“ (punctum Wallachiae potius non tangi, quam motum silentiô praeteriri)[25]. O zi mai târziu, la 28 octombrie 1698, cu asentimentul suveranului, Kinsky a transmis delegaților imperiali, conților Wolfgang von Ottingen-Wallerstein, președinte al „Reichs-Hofrat"-ului și Leopold Schlick, „Kriegskommissar"[26], instrucțiunile necesare spre a nu mai atinge în decursul tratativelor problema statutului Țării Românești. El arăta că din cele ce i-a scris Brâncoveanu, prin secretarul său Dindar, anumite lucruri „dorite" mai înainte s-au schimbat și, de aceea, după ce a înfățișat împăratului cele relatate de domnul muntean, suveranul a hotărât să le trimită prin curier expres noi instrucțiuni potrivit cărora din propunerile înaintate turcilor „Domniile voastre să excludeți cu totul prevederea sau articolul care se referă la principele Țării Românești și să nu faceți absolut nici o mențiune în favoarea amintitului principe, ci să binevoiți a trece sub tăcere toate acestea și să lăsați deoparte și în suspensie întreaga acțiune vizând Țara Românească". (... den passum seu articulum instructionis, welche den Fürsten der Wallachey betreffen thuet, daraus gäntzlichen zulaszen und von benandten Fürstens interese gantz und gar keine meldung zuthuen, sondern allesz dieszes mit stillschweigen vorbeygehende, das gantze die Wallachey betreffendte werck unberührt und in indeciso zulaszen belieben möchten). Dacă propunerile negociatorilor au fost remise turcilor mai înainte, potrivit vechilor instrucțiuni, „Excelențele Voastre vor trebui, dacă vor sesiza vreo opoziție a turcilor, să nu mai insiste asupra propunerii făcute în privința principelui Țării Românești și nici să se implice în alte tratative în acest sens, dacă turcii insistă asupra respingerii aceleia, ci veți ocoli totul în mod tacit" (so hetten Ew. Exc. Exc. auf verspürte opposition der Türcken der wegen des Fürsten in der Wallachey beschehenen proposition nicht zu inhaeriren, noch sich destwegen, wan anderst die Türcken bey bloszer derer Verweffung erhalten solten in fernere tractation einzulaszen, sondern allesz mit stillschweigen vorbeyzugehen)[27]. Dar negociatorii imperiali n-apucaseră să se implice în tratative privind Țara Românească sau pe domnul ei deoarece Brâncoveanu a avut prevederea să se adreseze direct din Târgoviște la 17/27 octombrie 1698 mediatorului principal al păcii, lordului Paget, făcându-i cunoscut că „în această îndoială și nesiguranță, am simțit îndemnul să rog pe Excelența Voastră, ca cel mai înțelept prieten al meu și cel mai nimerit mijlocitor

[25] Hurmuzaki, *Documente...*, V_1, p. 512 513, doc. CCCXLII.

[26] Aflați în tabăra de la Karlowitz, cf. J. Fiedler, *Die Relationen der Botschafter Venedigs...*, II, p. 377 378; M Popović, *op. cit.*, p. 48–49.

[27] Hurmuzaki, *Documente...*, V_1, p. 513 514, doc. CCCXLIII.

în acele tratative, să binevoiască a-și aduce aminte și a fi cu băgare de seamă ca nu cumva această provincie zbuciumată ori numele meu, să fie amestecate în felurite greutăți și bănuieli și ca nu cumva în locul vreunui bine ce ar trebui să iasă de acolo să urmeze vreo nedorită neplăcere și vreun lucru rău și păgubitor" (in hac dubietate et incertitudine Excellentiam Vestram tamquam perspectissimum meum Amicum ei dignissimum illorum negotiorum Mediatorem, humanissime et confidentissime requirendum duxi, quatenus Excellentia Vestra perpensis prudentissime tractandis Negotiis, bonam habere dignetur memoriam et vigilantiam, ne haec afflictu Provincia, vel mea Persona, aliquibus ab aliqua parte involvatur difficultatibus, vel suspicionibus, et ne loco alicuius consequendi boni importuna molestia et damnosum suboriatur malum)[28]. Această scrisoare a fost trimisă la 28 octombrie st.v. din Belgrad lordului Paget prin kapukehaiaua domnului, Ianache Poryphyrita, care discutase anterior cu mediatorul englez neincluderea în tratative a problemei Țării Românești. Porphyryte scria: „Ieri am primit <scrisoarea> anexată de la principele meu, prin care vă roagă în legătură cu acea treabă pe care am discutat-o cu Dumneavoastră. Iar eu sunt sigur că atunci când Excelența Voastră va avea prilejul, nu va uita să o părtinească și să împiedice asemenea propuneri, odată ce se vede limpede că sunt mai curând păgubitoare decât folositoare, iar această scrisoare a fost scrisă Excelenței Voastre în conformitate cu aceea ce discutasem cu Dumneavoastră. În cazul în care negociatorii imperiali ar voi să propună vreun lucru oarecare pentru principele meu sau pentru țara sa, aşi putea avea prilejul de a arăta <scrisoarea> de față și de a împiedica ceea ce vor să propună, fapt prin care îl va îndatora nespus nu numai pe principele meu, dar chiar și pe slujitorul lui cel mai umil" (Hieri mi capitò l'annessa dal mio principe, con la quale la prega per quel negotio, per lo quale ho discorso con ella. E son sicuro che V<ostr>a Ecc<ellen>za quando havera l'occasione non mancava di favorirlo, col impedire le tali propositioni, già che si vede chiaram<en>te che piu tosto sono dannose que utili, e questa lettera è stata scritta à V<ostra> Ecc<ellen>za (in conformità che ho discorso con ella). Se per caso vorrando proponere qualche cosa per il mio Principe ò sua provintia, possi haver occasione di mostrar la presente et impedire quello vorranno proponere, con che non solamente obligara infinitam<en>te il mio Prencipe, ma anche il suo humilliss<i>mo servitore); scrisoarea urma să fie remisă și marelui dragoman Alexandru Mavrocordat „Exaporitul" („la presente farla capitare al sig<n>ore Maurochordato), negociator din partea otomanilor, spre luare la cunoștință[29].

Rugămintea lui Brâncoveanu a fost satisfăcută deoarece în decursul tratativelor delegaților întruniți la Karlowitz, deschise prin ședințe de protocol (joi 27 octombrie/6 noiembrie și vineri 28 octombrie/7 noiembrie), dar intrate

[28] E. D. Tappe, *Documents concerning Rumania in the Paget Papers,* în SEER, XXXIII (1954), no. 80, p. 206; P. Cernovodeanu, *op. cit.,* p. 82, doc. 35.

[29] University of London, S.O.A.S., *Paget Papers,* Bundle no 51, doc. 174.

efectiv în stadiul propriu-zis al negocierilor, duminică, 30 octombrie/9 noiembrie[30], situația Țării Românești n-a mai fost luată în discuție, iar veleitățile de expansiune ale austriecilor înfrânate pentru un timp. Acest fapt poate fi considerat un succes al diplomației românești și personal al lui Constantin Brâncoveanu, experimentatul domn al Țării Românești. Dar, austriecii și-au luat revanșa în 1718 când, anexând Oltenia pentru două decenii, în urma păcii victorioase de la Passarowitz (Pojarevaæ) din 10/21 iulie, care a pus capăt unui alt război austro-turc încununat cu succes, ei au aplicat în provincia cucerită un regim politico-administrativ similar celui preconizat în proiectul din 1698, ce a anticipat concepțiile politicii orientale de expansiune a Imperiului habsburgic în țările creștin-ortodoxe din Balcani.

ANEXA I

1698 <Viena>

Animadversiones wegen erstrekung deren Christlichen Conqvesten A° 1698 aus der Wallachey ertheillet worden.

Es seye ausser allen zweiffel, daß die Wallachische Nation zu beförderung des allgemainen wohl-weesens der gantzen Christenheit die eyfrigste gedanken höge und von Ihrer Seiths es nie ermanglet haben würde, dieses Gott-gefällige Werk Ihrer Erlösung à jugo Turcico nach allen Kräfften zu beförderen. Allein, es hätten villfältige Casus solcher angetragen- auch öfftermahlen fruchtlos tentirten Erlösung Sie dermassen furchtsamb und schüchtern gemachet, daß Sie anderst nicht als mit zittern hierauff gedenken könten, insonderheit wan Ihnen nicht vorhero die Sicherheit dessen, was man anfangen wolle, so begreifflich zeige, daß Sie daran zu zweiflen keine uhrsach mehr übrig behalten. Dan es sey ja Historienkündig welchergestalten seithero zweyen Saeculis Sie resultorie, id est bald von Hungarn, bald von Pohlen in sogenandten Schutz genommen, hernach nur ausgeplündert und endlich bey denen Türken, ita dicendo, pro ossa dahin geworffen und in Friedens-Schlüssen auf Sie gahr vergessen worden. Nicht zum läugnen seye zwar, daß nach der Schlacht zu Zenta eine forchtsambe Hoffnung gewesen, Ihre Kayserliche Mayestät würden solche Victori mit poussirung des zerstreut- und flichtigen feindes, nach leichter Occupirung der Vöstung Temeswar, gegen Wallachey proseqviren lassen. Aber es wäre eine gantz andere resolution nacher Bosnien aufgefallen und diese Wallachische Fürstenthumb wiederumben in den alten Jammer-stand, und eben mit diesen Posnischen Casu noch mehr verstärkten Sorgen geblieben. Darzumahlen auch der Fürst, die Bojaren und geystlichkeit mit gesambter Nation von der noch in gahr frischen Andeneken hafftenden Heyslarischen Irruption und allzu vehementen Commando noch vill betriebte angedächtnussen und uhrsach habe, umb einen solchen Protectorem sich zu bewerben, der Ihnen erträglicher seye als die Türken, unter welchen Sie doch auffs wenigste die vollkommene Sicherheit Ihres Religions-Exercitii jederzeit genossen und daran in dem mündesten nicht, weder Directe noch indirecte, gestöhret worden.

[30] P. Cernovodeanu, *Le journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698 1699)*, în RESEE, XIX (1981), no. 2, p. 326 și n. 4.

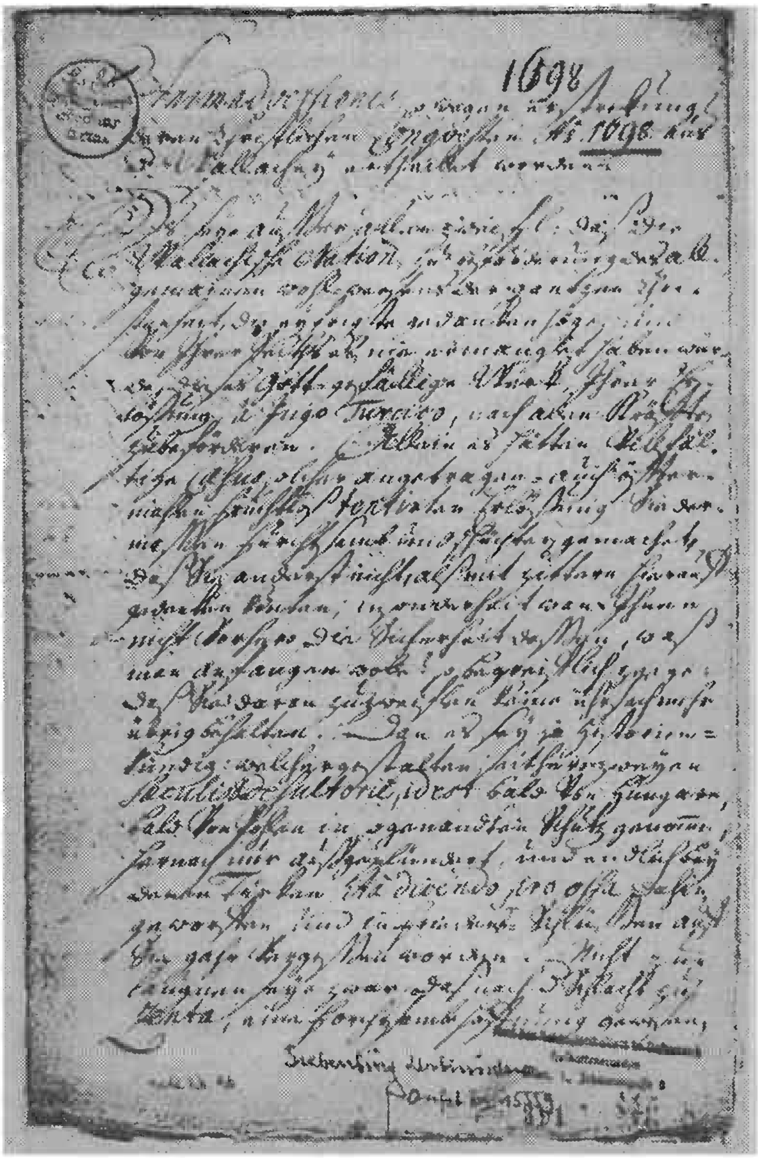


Fig. 1. Proiectul austriac de anexare a Țării Românești din 1698.
Prima filă

Darumben, dann und soferne man ein beharrliche oder Ernstliche Intention und die Cräfften hiezue versichert habe, diese Nation nicht nur jetzt in Schutz anzunemmen, sondern auch *efficaciter**, bey und mit künfftigen Frieden-Schluß darinne zu erhalten, So wäre zu solchem zwekh in hienachfolgender Ordnung zu arbeithen und handlen oder wiedrigenfahls wenig oder nichts wohlgedeyliches zu verhoffen, Nemblichen:

* In text: *effaciter*.

Erstens Vor Angreiffung des Werkes durch geheimbe Tractaten mit dem Fürsten und wohlgesünnten Bojaren die formam Regiminis Politici in Rechten und Regalien, soviel möglich bey gegenwärtigen Stand, und zwar solchergestalten zu versicheren, daß nur die finitima oder gräntz-Vöstungen, und darunter sonderlich die Porta ferrea an der Donau, Thurn gegen Nicopoli über gelegen, Giorgievon, Braila und Foxam mit zulänglich genungsamber Mannschafft Postirungs-weyß versehen und hiemit ad contribuendum das Land, ohne sondere Qvartier auch ausser denen gewöhnlichen Militarischen Superationibus erhalten werden möge. Nichtmünder,

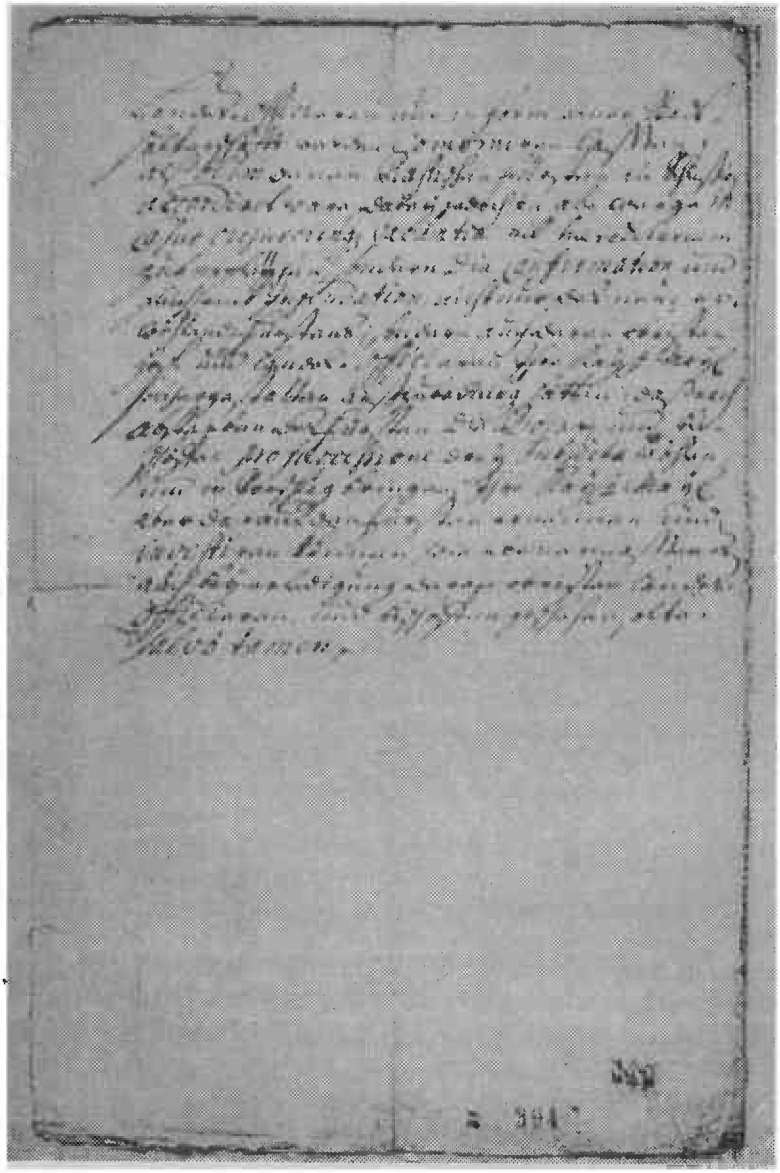
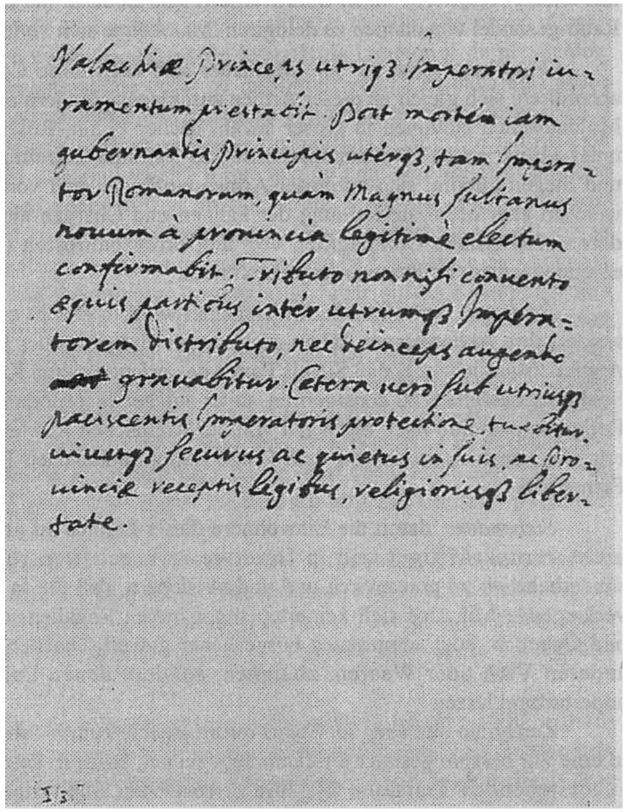


Fig. 2. Proiectul austriac de anexare a Ţării Româneşti din 1698.
Ultima filă


Valachiae Princeps utrique Imperatori iu-
ramentum praestabit. Post mortem iam
gubernantis Principis utrique, tam Impera-
tor Romanorum, quam Magnus Sultanus
novum à provincia legitime electum
confirmabit. Tributo non nisi convento
equis partibus inter utrumque Impera=
torem distributo, nec deinceps augendo
~~aut~~ grauabitur. Caetera vero sub utriusque
paciscentis Imperatoris protectione, tuebitur,
uiuetque securus ac quietus in suis, ac Pro-
uinciae receptis legibus, religionisque liber-
tate.

13

Fig. 3. Proiectul austriac de compromis din 1698. Prima filă

Andertens, und förderist der numerosen geistlichkeiten, an welchen das Volkh mit ungemainer Devotion hänge, circa Consistorialia et Dependentiam a Patriarchali Sede Constantinopolitana begreiffliche Versicherung zu stellen. Alldieweillen sonst diese von Selbsten gahr Bellicose Nation sich mit evacuir- ja Abbrennung deren Häusern in die Gebürg retiriren, Türken und Tartarn zu Hülffe zu ruffen, ja endlichen wohl gahr zu emigriren und das Land lähr zu lassen pflege. Wan aber diese beyde Passus mit denen Interessenten praeviae in gehaimb adjustiret und mit behörigen Diplomatibus versichert würden, so wäre auch,

Drittens, ebenergestalten voraus mit dem Fürsten und Bojaren zu vergleichen, was in Geld und Naturalien Sie zu unterhaltung obangeregter Postirungen jährlich und in was für Terminen zu praestiren haben würden, worinfahls Sie an dem jenigen Qvanto, so die Türken exigireten, einige Moderation oder wenigstens in modo exactionis Christliches Tractament verhoffeten. Womithin dan,

Vierttens, ausser allen Scrupl hoffte, daß die gesambte Nation, sozusagen viritim zusammen greiffen werden, nicht nur oberwöhnte Postirungen bald zu occupiren, sondern auch successive den weitheren Progress in die Moldau zu beförderen, als welche Nation allerdings noch mehr Uhrsach habe umb einen Christlichen Erlöser zu seufftzen und sich der unauffhörlichen Excurssionen deren Tartarn zu befreyen, zu welchen Abziehl ein mittelmässiges, doch zu Besetzung deren Vöstungen und Postirungen mit zuelänglicher Artiglerie versehenes Corpo also lociret werden müste, nach Occupirung der Wallachey und verstärkter Postirung an der Donau die Conqvesten nacher Cocim, Bendern und Akiermann (so keine sonderbahre Vöstungen wären) zu erstreken, untereinstens aber

mit leichter Reytterey einen Straiff umb reiche Beutt in die Buziakische Tartarey zu thuen, dieses Raub-gesündel von dannen zu delogiren. Man könne sich verlassen, daß,

Fünfftens, nicht nur alle Moldauer auff eben diese Conditiones als man denen Wallachen accordirete sich gleich zu dieser Armee zuschlagen, sondern auch die aus beyden Wallachisch- und Moldauischen Nationen in groser anzahl nacher Pohln, Rüssland, emigrirte und dorten beständig unter Militarischen Haubtmannschafften in continuo exercitio stehende Patrioten, so aller weegen und Stegen kündig, sich zu dieser Armee einfünden und vortreffliche Dienste praestiren würden; welchen aber nebst austheillung der Fahnen und Chargen eine Moderate Gage auszuwerffen und deren also etliche Compagnien von den Streittbahresten (wie man Sie schon kennet und zu ernennen wüste) auffzunemmen sein würden.

Sechstens, wäre bey denen Tractaten wohl in obacht zu nemmen, daß beyde Nationen eine sonderbahre Abhorrescenz haben, sich nacher Hungarn oder Pohlen incorporiren zu lassen, in der Apprehension lebende, daß Sie als Partes des orientalischen Kayserthumbs auch dermahlen wie ein Schlüssel desselben zu consideriren, unter solcher Incorporation aber, insonderheit auch mit Ihren Religions-exercitio nach der Hand von der Römischen Kirchen Bischoffen Anfecht- und Beirrung erlayden, auch in sacris von dem Constantinopolitanischen Patriarchat getrennet werden könten. Ferner und

Siebendens, damit die Einwohnere dieser Landen ad praestanda onera, so Sie übernemmen, nicht verunkräfftiget und in Ihren gewerbschafften ruiniret werden möchten, so wäre sonderbahrlich zu praecaviren und und versichern, daß die in erwöhnte Postirungen und Praesidia verlangende Militares sich keinerley sogenandten Regalien, durch Errichtung allerhand Mauthen und Gabellen, auch anmassung bürgerlicher gewerbschafften und trafficirungen mit Ochsen und anderen Vieh oder Waaren, zuaignen, sondern denen Landes-Einwohnern Ihre Nahrungen unperturbiret lassen.

Zumahlen nun aber der Status rerum anjetzo zum Vortheill Ihrer Kayserlichen Mayestät sich in eine vill bessere gestalt zu richten anbegünnet, so ist in keine Weeg zu zweiflen, daß bey denen anvorstehenden Tractaten die Jura et reservata Supremae Majestatis Foederum Armorum, Praesidiorum, Appellationum etc. mit denen Competentien einer zeitlichen Fürsten und desselben subalternen Landes-Officieren nur in Form einer Stadthalterschafft werden combiniren lassen, als olim denen Piastischen Fürsten in Schlesien accordiret ware, dabey jedoch in alle weege in casus cujuscunque vacantiae nil haereditarium zu verleyhen, sondern die Confirmation und gleichsamb Infeudation nicht nur des neu-erwöhlenden Fürstens, sondern auch deren obristen Hof- und Landes-Officieren Ihre Kayserliche Mayestät solchergestalten aufzubedüngen hätten, daß nach Absterben des Fürsten(s) die Bojaren und Bischöffe pro succesione drey Subjecta wöhlen und in Vorschlag bringen, Ihre Kayserliche Mayestät aber daraus den Fürsten ernennen und investiren können, wie ebenermassen es auch bey erledigung deren obristen Landes-Officieren und Bischoffen geschehen solte. Salvo tamen etc.

Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel. Siebenbürgen,* rote Nr. 96, fol. 391–394 (cotă veche: *Siebenbürgische Urkunden,* Aufstellungsnummer 15.559).

TRADUCERE:

Observaţii care au fost primite din Ţara Românească în anul 1698 în legătură cu extinderea cuceririlor creştine.

Este mai presus de orice îndoială faptul că neamul valah nutreşte cele mai arzătoare gânduri pentru promovarea bunăstării de obşte a întregii creştinătăţi şi că, din parte-i, nu s-a întâmplat

vreodată să nu sprijine din toate puterile această lucrare plăcută lui Dumnezeu, cea a mântuirii sale de sub jugul turcesc. Numeroasele episoade ale încercărilor unei astfel de mântuiri, încercări rămase de mai multe ori fără efect, au făcut ca neamul valah să fie într-atât de temător şi de prevăzător, încât nu se poate gândi la o astfel de eventualitate decât cu îngrijorare, mai ales dacă nu i se va demonstra mai înainte, anume cât se poate de lămurit, certitudinea în privinţa a ceea ce urmează a fi întreprins, adică în aşa fel încât să nu mai aibă vreun temei de îndoială. Căci, din istorie este cunoscut modul în care, de două secole, <neamul valah> a fost luat pe rând sub aşa-zisă protecţie fie de unguri, fie de polonezi, fiind apoi doar jefuit şi, în fine, aruncat turcilor drept os de ros, pentru a zice aşa, fiind chiar dat uitării cu totul la încheierea tratatelor de pace. Ce-i drept, nu se poate nega faptul că, după bătălia de la Zenta, a existat imensa speranţă că Maiestatea Sa Imperială va continua această victorie prin lovirea duşmanului împrăştiat şi fugar şi, după ocuparea fără dificultate a cetăţii Timişoara, îl va urmări în Ţara Românească. Dar, s-a luat o cu totul altă hotărâre, anume de a se purcede în direcţia Bosniei, iar acest principat valah a rămas iarăşi în vechea sa stare de jale şi cu griji sporite tocmai datorită acestei situaţii din Bosnia. Pe lângă aceasta, principele, boierii şi clerul, împreună cu tot poporul mai au încă multe amintiri triste de la atacul lui Heisler şi comportamentul său mult prea brutal, care le sunt încă prea proaspete în minte, având deci temei să-şi caute un protector, care să le fie mai uşor de suportat decât turcii, sub care s-au bucurat cel puţin de siguranţa deplină a practicării religiei lor, fără a fi tulburaţi câtuşi de puţin, nici direct, nici indirect.

De aceea, dacă există certitudinea unei intenţii statornice şi serioase, precum şi forţele necesare luării acestui popor sub protecţie, dar nu numai pentru moment, ci spre a fi cuprins în mod eficient în viitorul tratat de pace, atunci, spre atingerea acestui ţel, va fi necesar să se acţioneze şi procedeze în felul următor sau – dacă nu se va întâmpla aşa – nu trebuie să se spere decât foarte puţin sau chiar nimic. Aşadar:

În primul rând: Înainte de a se începe acţiunea, trebuie să fie stabilită, pe cât posibil în starea de acum, forma regimului politic în ceea ce priveşte drepturile şi veniturile regaliene, anume prin tratate secrete încheiate cu principele şi boierii favorabili <nouă>, anume în aşa fel, încât doar cetăţile de margine sau de la hotar, iar între acestea mai cu seamă Porţile de Fier de pe Dunăre, Turnu aflată în faţa Nicopolelui, Giurgiu, Brăila şi Focşani, să fie înzestrate cu garnizoane suficiente şi în acest fel să se păstreze ţara fără alte încartiruiri şi fără obişnuitele cheltuieli militare în ceea ce priveşte dările <ostăşeşti>. De asemenea,

În al doilea rând, datorită mai ales clerului numeros, de care poporul este ataşat cu neobişnuită credinţă, trebuie să se creeze o firească certitudine în privinţa chestiunilor consistoriale şi a dependenţei faţă de scaunul patriarhal de la Constantinopol, deoarece în caz contrar acest neam, de felul lui foarte războinic, părăsindu-şi casele sau chiar dându-le foc, s-ar putea retrage în munţi, să-i cheme în ajutor pe turci şi tătari, ba, până la urmă, să emigreze şi să lase ţara pustie, aşa cum obişnuieşte. Dacă aceste două chestiuni vor fi însă reglementate mai înainte în taină cu cei interesaţi şi garantate prin documentele cuvenite, atunci,

În al treilea rând, ar trebui, de asemenea, să se încheie un acord cu principele şi cu boierii cu privire la ceea ce ar urma să dea ţara în fiecare an, anume la ce termene, în bani şi în produse naturale, pentru subzistenţa garnizoanelor amintite mai sus. În acest caz, ei speră să obţină o moderare a cantităţilor pretinse de turci sau cel puţin un tratament creştinesc la modul de percepere.

În al patrulea rând: Prin aceasta se speră, deci, ca întreg neamul, lăsând de o parte orice reţinere, se va uni, aşa-zicând cu forţa, nu numai pentru a ocupa cât mai curând poziţiile sus-amintite, ci şi pentru a grăbi apoi extinderea spre Moldova. Poporul de acolo are oricum şi mai multe motive pentru a-şi dori un mântuitor creştin şi pentru a se elibera de incursiunile neîncetate ale tătarilor. În acest scop, pentru ocuparea cetăţilor şi a poziţiilor de acolo ar trebui desfăşurat un corp de armată de mărime mijlocie, înzestrat cu artilerie suficientă, acesta urmând ca, după

ocuparea Țării Românești și întărirea pozițiilor de pe Dunăre, să extindă cuceririle la Hotin, Bender și Akkerman (care nu sunt niște cetăți deosebite), în vreme ce cavaleria ușoară ar întreprinde o incursiune de pradă în Bugeacul tătăresc și ar alunga de acolo adunătura de tâlhari. Se poate pune deplin temei pe faptul că,

În al cincilea rând, nu numai toți moldovenii se vor alătura îndată acestei armate în aceleași condiții acordate valahilor, ci și patrioții din cele două neamuri, valah și moldovean, care au emigrat în mare număr în Polonia și Rusia și s-au aflat acolo mereu sub arme în rândul unităților militare, cunoscând toate drumurile și potecile, se vor prezenta la această armată și îi vor face servicii excelente. Acestora va trebui să li se acorde, pe lângă împărțirea steagurilor și a gradelor, o soldă moderată, iar dintre cei mai vrednici în meșteșugul armelor (care sunt de acum cunoscuți și pot fi amintiți cu numele) să fie, așadar, înrolate câteva companii.

În al șaselea rând: În cazul tratatelor va trebui să se țină seama de faptul că ambele neamuri au o groază deosebită să fie incorporate Ungariei sau Poloniei, trăind cu teama că ele, ca părți ale Imperiului de răsărit, trebuie socotite și acum o cheie a acestuia, iar în cazul unei încorporări vor avea de îndurat atacuri și rătăciri datorate episcopilor Bisericii Romane, mai ales în ceea ce privește practicarea religiei lor și ar putea fi separați în cele sfinte de patriarhia de la Constantinopol. Apoi,

În al șaptelea rând, pentru ca locuitorii acestei țări să nu fie storși de puteri prin prestarea dărilor ce le revin și să fie ruinați în îndeletnicirile lor, va fi extrem de necesar să se evite și să se țină seama de faptul că militarii trebuincioși amintitelor poziții și garnizoane să nu se bucure de vreun așa-numit venit regalian, de încasarea a tot felul de vămi și impozite, precum și de exercitarea unor meșteșuguri civile și a comerțului cu boi și alte vite sau mărfuri, ci să lase netulburate sursele de subzistență ale locuitorilor țării.

Însă, deoarece starea de lucruri începe să capete acum un sens mult mai favorabil Maiestății Sale Imperiale, nu există dubii că, în cazul tratatelor viitoare, drepturile și cele cuvenite numai Maiestății Supreme în privința alianțelor, armelor, garnizoanelor, apelurilor etc. vor trebui puse de acord cu competențele unui principe vremelnic și a dregătorilor acestuia doar sub forma unei locotenențe, așa cum a fost acordată odinioară principilor Piast în Silezia; în această situație nu se va acorda însă nicidecum ceva cu titlu ereditar în cazul în care s-ar ivi vreo vacanță, ci confirmarea, precum și vasalitatea, nu numai a principelui care urmează să fie ales, dar și a dregătorilor celor mai înalți ai curții și țării, vor trebui condiționate în așa fel de către Maiestatea Sa Imperială, încât după decesul principelui boierii și episcopii să aleagă și să propună drept succesor trei persoane, iar Maiestatea Sa Imperială să poată numi și investi principele din rândul acestora. În același fel ar urma să se procedeze și la ocuparea dregătoriilor supreme ale țării și a scaunelor episcopale.

ANEXA II

1698 <Belgrad>

Valachiae Princeps utriq<ue> Imperatori iuramentum prestabit. Post mortem iam gubernandis Principis, uterq<ue>, tam Imperator Romanorum, quam Magnus Sultanus novum a provincia legitime electum confirmabit. Tributo non nisi convento aequis partibus inter utrum<que> sub utriusq<ue> paciscentis Imperatoris protectione trebitur. Vivetque securus ac quietus in suis, ac Provinciae receptis legibus, religionisq<ue> libertate

University of London, School of Oriental & African Studies, *Paget Papers,* Bundle no 51, *Undated letters,* doc. 10.

TRADUCERE:

Domnul Țării Românești va presta jurământul de credință ambilor împărați. După moartea domnului aflat în scaun, ambii – atât împăratul romanilor, cât și marele sultan – vor confirma pe noul <domn> ales de țară <în mod> legiuit. Numai darea hotărâtă va fi împărțită în chip egal între cei doi împărați, nici nu va fi apoi sporită prin încărcarea <ei>.

Iar celelalte <treburi> vor fi ocrotite sub protecția a doi împărați, așa după cum se vor fi învoit, și <domnul Țării Românești> să trăiască fără teamă și liniștit cu legile sale și ale țării primite și cu libertatea de credință.

SISTEME DE REPREZENTARE POPULARĂ A CULTULUI MARIANIC ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XVII—XVIII

VIOLETA BARBU

Prezența cuvântului „populară" în fruntea acestei anchete obligă la câteva precizări terminologice, căci studiile deschizătoare de drumuri din anii '40 semnate de Gabriel Le Bras[1] ori de Lucien Febvre[2] plecau de la termeni ca „practică religioasă" sau „devoțiune". Aceste precizări sunt rodul unor îndelungi dezbateri în care, în ultimele trei decenii, s-au angajat istorici ai culturii, sociologi, etnologi, antropologi. Robert Mandrou, în sinteza sa de pionierat consacrată secolelor de care ne ocupăm, *La culture populaire aux XVII^e et XVIII^e siècle*[3], definește cultura populară ca foarte înrudită, dar nu identică, cu „cultura de masă", cu alte cuvinte o cultură produsă și/sau consumată de clasa ce se opune aristocrației și burgheziei. Devoțiunile, cărțile de cateheză, viețile sfinților sunt pentru Robert Mandrou un segment de cultură populară. Intervenția lui Michel Vovelle din 1977 intitulată *La religion populaire, problèmes et méthodes*[4], aduce în discuție cuplul cultură-religie populară, insistând pe definirea noțiunii de „popular". „Trișând cu tăcerea surselor", Vovelle recomandă ancheta pluridisciplinară, care să apeleze la o varietate tipologică de documente, numite „indicatori": literare, nonliterare, iconografice, arheologice, juridice etc.

Pe același criterii ale sociologiei de tip gramscian, pe care a fost construită teoria lui Mandrou se fundamentează și punctul de vedere al lui Carl Guinzbourg exprimat la Colocviul internațional cu tema *La notion de «religion populaire» en Europe Occidentale, du Moyen Âge à nos jours,* organizat de C.N.R.S. în 1977, cu o largă și distinsă participare internațională (Pierre Chaunu, Michel Vauvelle, Jean Delumeau, Philippe Ariès, Jacques Le Goff, Michel Meslin, André Vauchez, Alphonse Dupront, Raoul Manselli, Gabrielle de Rosa etc.): într-o dezbatere a cărei miză era tocmai clarificarea terminologică și definirea obiectului,

[1] *Introduction à l'Histoire de la pratique religieuse en France,* Presse Universitaire, 1942.

[2] *La dévotion en France au XVII^e siècle,* în Revue de Synthèse, III, 1932, p. 197–206; *Pour une histoire à part entière,* 1982, Editions de E.H.E.S.S., p. 834–843.

[3] Stock, 1975, p. 11–18.

[4] Publicată în *„Le Monde alpin et rhodanien",* 1977, nr. 1–4 și republicată în vol. *Idéologies & Mentalités,* Paris, 1982, p. 125–162.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 159–170, 1998

Guinzbourg propunea definirea religiei populare ca o „religie a claselor subalterne, dominate", prin urmare imposibil de circumscris fără o raportare la „religia oficială"[5]. Dintr-o perspectivă opusă, cea a istoriei sociale, Serge Bonnet a expus stadiul explorărilor metodologice ale domeniului: Bonnet valorizează aspectele de tip dihotomic prin care putem ajunge la specificitatea fenomenului religios popular: gest/ cuvânt, festiv/didactic, obicei/ lege, implicit/ explicit, concret/ abstract, cosmologic/ metafizic, trăit/formulat, colectiv(familial)/ individual, intuiţie/ argumentaţie, temporal/ sacral etc. În acelaşi timp, abordarea acestui domeniu trebuie neapărat plasată în contextul mai larg al istoriei sociale (politica, sociologia familiei), al sociologiei practicilor. În final, se riscă totuşi o definiţie care transcende vechile opoziţii categoriale (laici/ clerici, normă/ antinormă, clasă dominată/ clasă dominatoare): religia populară este caracterizată ca fiind «carnală» prin locul acordat semnului, o religie a «medierii», prin locul acordat sfinţilor şi pelerinajelor, şi o religie a multitudinii prin locul acordat tuturor categoriilor sociale, şi mai cu seamă marginalilor[6]. Un punct de vedere interesant a prezentat şi părintele fondator al antropologiei religioase, Alphonse Dupront, adeptul unei perspective mai degrabă fenomenologice decât integriste. Pentru Dupront, experienţa religioasă populară s-ar caracteriza prin trei trăsături distinctive: cotidianul, extraordinarul şi cripticul[7], teorie reluată şi dezvoltată substanţial în cartea sa publicată în 1987, *Du Sacré. Croisades et pèlerinages. Images et langages.* În căutarea unei specificităţi organice a religiei populare, Dupront adaugă alte patru caracteristici triadei iniţiale: caracterul de masă, cel panic, imanenţa divinului, precum şi absenţa distincţiei sacru-profan. Existenţa unor inventare regionale ale realităţilor religiei populare în Franţa, reunite sub titlul *La piété populaire en France*[8] afirmă cu putere principiul diferenţierii în spaţiu a fenomenului pe care-l numim „religie populară".

Cum pot fi definite cultura şi religiozitatea populară în spaţiul românesc? În afara studiilor consacrate cărţilor populare, remarcăm sărăcia preocupărilor pe acest tărâm. Desigur, cultul marianic a făcut obiectul unor preocupări marcate fie de interesul pentru latura etnografică şi filologică (monografiile lui Dimitrie Stănescu, *Cultul Maicii Domnului,* Bucureşti, 1932 şi *Minunile Maicii Domnului,* Bucureşti, 1925, astăzi complet depăşite), fie de formaţia teologică a autorului: teza lui Ene Branişte pe aceeaşi temă, rămasă în manuscris. Cea dintâi încercare de sociologie religioasă a devoţiunii mariane la români i-o datorăm episcopului Raymund Netzhammer, care tipăreşte în 1902 o broşură despre *Die Muttergottes-Verehrung in der rumänisch-orthodoxe Kirche,* un surprinzător dosar, hrănit şi din date statistice.

[5] *„La religion populaire",* C.N.R.S., 1979, p. 398–399.

[6] *Ibidem,* p. 397–398.

[7] *Ibidem,* p. 412.

[8] Sub direcţia lui Bernard Plongeron şi Paul Leroux, vol. I, II, 1984, III, 1985; v. de asemenea, tomul 90 al revistei „Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest", 1983, nr. 2, intitulat *L'Espace et le sacré.*

Dacă nu greşim, cu excepţia unei anchete cantitative de sociologie a lecturii realizate de Daniel Barbu cu mijloacele serialităţii[9] şi a unei reflecţii terminologice aparţinând lui Alexandru Duţu, în cultura română nu s-au exprimat puncte de vedere asupra acestei chestiuni[10]. Subscriem sintagmei „cultură comună", pentru care pledează Alexandru Duţu, spre a marca, pe de o parte diferenţa faţă de spaţiul vest-european, iar pe de altă parte spre a pune în evidenţă lipsa unei suprapuneri între clivajul social şi cel cultural. Cu alte cuvinte, susţine Alexandru Duţu, cultura de curte ori cea clericală în Ţările Române, ca şi în tot sud-estul Europei nu este sensibil opusă culturii unor locuitori ai satelor ştiutori de carte. Această stare de fapt poate fi descrisă, după părerea mea, mai întâi ca o consecinţă a lipsei magisteriului Bisericii, constituită ca autoritate care sancţionează ori omologhează comportamentul religios, cum se întâmplă în Transilvania în perioada calvinismului, iar apoi în vremea Unirii, a se vedea exemplul episcopului Petru Pavel Aaron. Mai apoi, persistenţa unei culturi manuscrise şi supravieţuirea până în zorii veacului al XIX-lea a oralităţii şi a colportajului a generat o dinamică de tip feed-back a bunurilor culturale dinspre şi înspre zonele marelui număr, mereu înnoitoare, suficient de integratoare. În sfârşit, nu e greu de observat că, în afara categoriei profesorilor în bună parte greci, nu putem numi alţi profesionişti ai culturii elitei, care să dovedească şi să se bucure de independenţă faţă de instituţii ca biserica şi puterea domnească.

Rezultă de aici o ambivalenţă a termenului „popular", în jurul căreia se va organiza şi ancheta noastră. Istoricul va trebui să ţină seamă de două ordine ale realităţii şi să nu privilegieze pe nici una dintre ele: pe de o parte, modelul de pietate şi de religiozitate propus de biserică şi de elita socială şi culturală (statul şi civilizaţia, după expresia lui Gabriel le Bras), pe de altă parte, gustul popular care, perpetuând şi multiplicând, infuzează discursul sau obiectul artistic cu o serie nouă de semnificaţii, transformându-le, potrivit unei serii de clivaje de tip social, cultural, regional, al vârstei şi al sexelor. Cu alte cuvinte, conceptul clasic de „practică religioasă" bucurându-se de o suficientă transversalitate este mai aproape de „conceptul de experienţă" care defineşte ultimele demersuri metodologice ale Şcolii de la Annales[11], demersuri potrivit cărora întreaga istorie

[9] *Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les Pays Roumains au XVII*[e], în R.E.S.E.E., XXVIII, 1990, nr. 1–4, p. 17–27, reluat în *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1996, p. 59–79.

[10] *Culture commune et culture populaire: l'exemple du Sud-Est européen*, raport la Congresul istoricilor de la Stuttgart, Rapports, II, p. 500–502; idem, *La circulation de l'imprimé dans le Sud-Est européen entre le XVII-*[e] *et XIX-*[e] *siècle*, în vol. *Colportage et lecture populaire*, coord. de Roger Chartier şi Hans-Jurgen Lusebrink, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1996, p. 165 170.

[11] *Les formes de l'expérience, Une autre histoire sociale*, coord. de Bernard Lepetit, Albin Michel, 1995, în special studiul lui Bernard Lepetit, *Histoire des pratiques, pratique de l'histoire*, p. 9 22.

poate fi concepută ca o istorie a practicilor. Este deci mai fecund pentru ancheta noastră să nu operăm cu alte opoziții de tip cultural cum ar fi oficial/popular, sau cult/popular, ci cu raportul normă/practică, între care se stabilește sau nu un acord al actorilor sociali. O ultimă precizare metodologică: referințele la realitățile românești din Transilvania nu vor avea decât un rost pur comparativ.

Văzute cu ochii străinilor (Weismantel, Anton Maria Del Chiaro, Johann Filstich etc.), cultul marianic și cel al sfinților se bucurau, cel puțin la cumpăna dintre cele două veacuri, de o mare înflorire în Țările Române: „așijderea se închină cu habotnicie la Sfânta Fecioară și la sfinți, așa că în calendar aproape că nu există zi care să nu fie închinată vreunui sfânt de norodul neștiutor”[12]. Imnografia consacrată Maicii Domnului[13], *Acatistul* compus de Serghie și *Paraclisul Precistei,* își are primele versiuni românești în Moldova, așa cum a arătat într-un amănunțit studiu filologic Mariana Costinescu în 1974[14]. Cea dintâi versiune tipărită a *Paraclisului,* descoperită în 1955 și conservată fără foaie de titlu, a fost atribuită de aceeași cercetătoare mitropolitului Varlaam și datată 1639–1640. Pe baza acelorași manuscrise pe care s-a întemeiat Varlaam, mitropolitul Dosoftei a publicat într-un unic volum cele două rugăciuni în 1673. Destinate atât pietății private, cât și celei instituționalizate, cele două imnuri vehiculează modelul Fecioarei intercesoare și ocrotitoare, printr-o simbolică reluată și în programul iconografic al bisericilor[15]: rug arzând fără să se mistuie, năstrapă, lână pe care s-a pogorât roua, toiag odrăslit, chivot, masă, munte netăiat, cădelniță de aur, nor etc. „Doamnă”, „stăpână” și „împărătească”, acești termeni spicuiți din vocabularul marial al *Paraclisului* ne arată că Fecioara este adorată prin maiestatea puterii divine a Fiului ei, așa cum în secolele XII–XIII fusese preamărită în Occidentul medieval ca regină[16].

Un fervent adorator al Sfintei Fecioare a fost Antim Ivireanul, care imprimă la Râmnic în 1706 un *Acatist* într-o traducere ce probabil îi aparține, carte urmată de un *Sinopsis* la Iași în 1714, conținând toate slujbele dedicate Maicii Domnului. În materie de tipărituri, Mario Ruffini a numărat în secolul al XVII-lea șapte ediții muntenești ale Acatistului[17], cărora le putem adăuga un mare număr de

[12] Johann Filstich, *Încercare de istorie românească,* trad. de Adolf Armbruster, București, 1979, p. 247.

[13] D. I. Belu, *Maica Domnului în lumina imnelor liturgice,* Caransebeș, 1941; M. Gordillo, *La Madonna nella liturgia orientale,* în vol. *Mater Christi,* Roma, 1958, p. 167–198; Ene Braniște, *Liturgică generală,* București, 1985, cap. *„Sărbătorile Maicii Domnului”* cu bibliografie, p. 230–245.

[14] *Versiuni din secolul al XVII-lea ale Acatistului și Paraclisului Precistei,* în *Studii de limbă literară și filologie,* București, vol. III, 1974, p. 217–239.

[15] Ene Braniște, *Programul iconografic al bisericilor ortodoxe,* București, 1975, p. 20.

[16] Jean Leclercq, *La figura della donna nel medioevo,* Jaka Book, 1994, p. 79–87.

[17] Mario Ruffini, *Aspetti della cultura ortodossa romena medievale,* Editrice Nagard, 1980, p. 215–216.

copii manuscrise, precum şi traducerea altor fragmente imnografice (irmoase, icoase, condace) din patrimoniul bizantin alcătuit de opera Sf. Roman Melodul, Ioan Damaschin, Cosma de Maiuma, Iosif Imnograful. Mutaţii importante în modul de raportare al creştinilor la Sfânta Fecioară se produc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când se cristalizează la noi probabil ritualul procesiunii prohodului, în Vinerea Mare. Umanizată, vulnerabilă în maternitatea ei rănită, Maica Domnului devine simbolul umilinţei şi al iubirii nesfârşite, al unei infinite capacităţi de suferinţă şi răbdare. Accentuarea acestei noi ipostaze, asupra căreia Occidentul zăbovise îndelung, epuizându-i fragilitatea şi expresivitatea afectivă, trebuie consemnată ca o ruptură în practica religioasă a Ţărilor Române. Acordând credit definiţiei pe care Jean Wirth, în sinteza sa consacrată imaginii medievale, o dă devoţiunii – „comportament nu numai ritual, ci şi afectiv, care se articulează pe un imaginar religios”[18] –, suntem aproape nevoiţi să acceptăm că de-abia în momentul fixării şi răspândirii procesiunii prohodului acompaniate de plângerea Fecioarei se naşte cu adevărat ceea ce chemăm devoţiune. *Canonul de umilinţă către prea sfântă Stăpâna noastră care se cântă la Pavecerniţă,* ca text liturgic, compunere a lui Andrei Criteanul, se traduce în româneşte la începutul secolului al XVIII-lea (ms. rom. 939, f. 63–71v cu lacune); o altă traducere este realizată de Vartolomei Măzăreanul în 1768 (ms. rom. BAR 3698), copiile înmulţindu-se spre 1780: ms. rom. 1683, 3162, 3324, 4252 etc. şi purtând ca titlu «Plângerea sau tânguirea Maicii Domnului». Edificator pentru noul spirit, subtitlul cântării, într-una din copiile păstrate la BAR, dă la iveală infuzia de sentimentalism subiectiv şi de duioşie a textului: «Cuvintele céle dulci şi plângerea cea cu glas dulce ca de maică a Maicii Precistii», într-un profund şi armonios acord cu obiceiul românesc al bocetului, despre care mărturiseşte Cantemir în *Descriptio Moldaviae*[19], şi nu numai el. Adunate şi puse pe opt glasuri, canoanele de umilinţă închinate Fecioarei vor alcătui culegerea cunoscută sub numele de *Theotokarion,* tradusă din greceşte în jurul anului 1750, şi destinată, după însemnarea din cel mai vechi manuscris, devoţiunii private: „iar eu, cu ajutorul Precistii, [...] până la ieşirea sufletului să nu rămâie nici într-o seară necitită, mă rog”[20]. Să fie oare o simplă coincidenţă traducerea în limba română pentru prima dată în 1731, cu litere latine şi într-o versificaţie corectă a cântării similare din liturghia celor şapte dureri ce se cântă în biserica apuseană, cunoscută ca o creaţie a lui Jacopone da Todi sub numele de *Stabar Mater*? Textul integral al acestei cântări, tălmăcit şi scris de Iosif Lippay, parohul comunităţii de români catolici din Zlatna, se află într-un codice al Bibliotecii Széchény de la Budapesta[21]. Această traducere românească este cu mult anterioară

[18] *L'image médièvale. Naissance et développements (VIᵉ–XVᵉ),* Paris, 1989, p. 277.

[19] Ed. Gh. Guţu, Bucureşti, 1973, p. 331.

[20] Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti,* Bucureşti, 1968, p. 316.

[21] V. Violeta Barbu, *Cea mai veche versiune a imnului «Stabat Mater»,* în LR, 1997, nr. 5–6.

celei a lui Giuseppe Bonaventura Berardi, semnalată în 1943 de Carlo Tagliavini[22]. Iată primele două strofe, reproduse în paralel cu traducerea lui Anton Pann din 1830, publicată de el în colecţia sa de *Cântece de stea* sub numele de *Jalea Maicii Domnului*[23].

Ms. Széchény Oct. Val. 8 *Planctus Beatae Verginae Maria*	Anton Pann *Jalea Maicii Domnului*
Sezu Majka amarite Linge krucse entristate Kend Isus kinuire Pre krucse restignire.	Stă maica amar plângând Lângă cruce lăcrimând Pre Fiul în chin văzând.
A keruja sventul tyeptul Unpreune ku sufletul Atuncs sabja o treku Se durory mare feku.	Inima ei să rumpea Sabie o pătrundea De durere să rănea.

Semnele aceluiaşi timp au redus dincolo şi dincoace de munţi distanţa dintre om şi protectoarea sa divină, ecourile târzii ale barocului au ridicat surdina de pe emfaza gesturilor, apariţia sentimentului familiei, în sensul valorificat de Philippe Ariès a desăvârşit schimbările. Deasupra siluetei îndurerate a Mariei, *mater omnia,* se întinde umbra morţii, pe care oamenii de la sfârşitul Vechiului Regim nu mai ştiu să o îmblânzească.

Dar devoţiunea marianică s-a putut exprima şi în forme originale, nu numai în traduceri. Căci neîntrecute au rămas până astăzi panegiricile de un suav lirism[24] închinate Maicii Domnului de mitropolitul Antim Ivireanul. Repertoriul simbolic este cel cunoscut din *Acatist*: rug aprins, toiag înflorit, uşă încuiată, scară, lână, dumbravă umbroasă, dar ritmul ce aminteşte de *Litania lauretană*[25] *(De laudibus beatae Mariae)*, împleteşte şi alte imagini ce-şi datorează prospeţimea talentului oratoric al mitropolitului: grădină pecetluită, soare, lună, revărsat al zorilor, crin, chiparos. Revărsarea barocă de analogii criptice culminează cu simbolica savantă a literelor şi a numerelor, aplicată numelui de Miriam. Omilia închinată Naşterii Domnului exaltă de data aceasta, în chipul cel mai concret, omenesc, maternitatea Mariei. Accentele populare, de colind, se împletesc cu paradoxurile retorice cele

[22] *Le traduzioni rumene dello «Stabat Mater» e di altri inni religiosi di Jacopone da Todi,* în «Studii italiene», X, 1943, p. 49 57.

[23] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească,* ed. a doua, Bucureşti, 1974, vol. II, p. 254.

[24] Eugen Negrici, *Antim, logos şi personalitate,* Bucureşti, 1971, p. 49–52.

[25] Apărută în 1531 în ambianţa sanctuarului marianic de la Loretto, este numită de către cel mai important cercetător al acestei rugăciuni «imnul Acatist al Apusului», G. G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos der Abendland,* Freibourg, vol. I II, 1958–1960.

rafinate, iar detaliile naturaliste surprinse de Antim prevestesc cântecele de stea: „drept aceea și preaînțeleapta fecioară, cu frică și cu dragoste, împreună cu multe lacrămi, care le scotea dragostea cea multă ce avea cătră cela ce se născuse dintru dânsa, uda trupul preasfântului cocon; și luându-l cu scutece l-au înfășat și cu brațele l-au cuprins și țițe fecioreşti dându-i în gură, cu lapte curat l-au adăpat"[26]. Această imagine emblematică a maternității, reluată în aceeași predică amintește de o temă specifică alegoriilor teologice ale iconografiei baroce, Maica Domnului împrăștiindu-și laptele[27]. „Ca să învețe și poporul lui Dumnezeu să pună ca temelie statornică la toată lucrarea călduroasa solire a Născătoarei cu inimă de mamă", fiul domnului Constantin Brâncoveanu, Ștefan compune un *Cuvânt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu* (București, 1703). Spre valorizarea deplină a maternității ca forță șupremă a feminității, Ștefan își închină panegiricul mamei sale, care purta numele Fecioarei.

Nici o scriere nu exprimă mai bine popularitatea de care se bucura Maica Domnului ca traducerea cărții lui Agapie Landos, *Mântuirea păcătoșilor, Amartolon Sotiria* (Veneția, 1641) și cea a lui Ioanichie Galeatovschi, *Cer nou*[28], *Nebo Nov*oe (Lwow, 1651), ambele tălmăcite în românește din limbile neo-greacă și respectiv slavonă cu titlul *Minunile Maicii Domnului*. În 1989[29] și 1990[30], Liviu Onu, care a realizat un studiu monografic al versiunilor manuscrise ale cărții lui Landos, a reușit să cuprindă nici mai mult, nici mai puțin de 100 de copii manuscrise, față de numai 20 câte cunoștea Nicolae Cartojan[31], clasificându-le în cinci grupuri distincte. Numai acest argument ar fi suficient ca să putem afirma că ne aflăm în fața celui mai important best-seller al Vechiului Regim, iar ecourile lui în cele peste 300 de pagini ale legendelor Maicii Domnului culese de Simion Florea Marian[32] din tradiția folclorică sunt pe deplin grăitoare în privința ponderii factorului miraculos în evlavia populară față de Fecioară. Pe ce resorturi mentale se sprijină această pasiune molipsitoare? E suficient s-o punem pe seama principiului analogiei (ceea ce s-a întâmplat odată se mai poate întâmpla și astăzi), împărtășind punctul de vedere psihologizant al lui Heinrich Gunther[33]? Această aderență al cărei entuziasm se menține proaspăt vreme de

[26] Antim Ivireanul, *Opere*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 1972, p. 199.

[27] A. Pigler, *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, vol. I, Budapest, 1956, p. 506–507.

[28] Ștefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioannichie Galeatovschi și literatura românească veche*, București, 1938.

[29] *Considerații pe marginea paternității unei versiuni românești a «Mântuirii păcătoșilor» a lui Agapie Landos*, în A.A.R. Mem. Secț. de Filologie și Literatură, Seria IV, tom XI, 1989, p. 29 38.

[30] *Manuscrise «regăsite»*, în SCL, XLI, 1990, nr. 4, p. 356–359.

[31] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 157–158.

[32] *Legendele Maicii Domnului*, București, 1904.

[33] *Psicologia della legenda: aspetti e problemi*, în vol. *Agiografia altomediævale*, Bologna, 1976, p. 78.

un secol jumătate este provocată, ca și viziunile ori visele, de dorința de comunicare cu lumea de dincolo, cum credea André Vauchez[34], sau e vorba de un fenomen cu precizie circumscris istoric, având-și climaxul în secolul al XVII-lea, secol al ofensivei Contrareformei – teza lui Jean Delumeau, exprimată în celebra sa carte *Rassurer et protéger*[35]? Un lucru este cert: ca și în Franța veacului al XVII-lea, valul devoțional al miracolelor unește în Țările Române elitele clericale, elitele sociale și poporul credincios, fără clivaje sociale. Posibile răspunsuri la enigma popularității acestei culegeri ne vin din mai multe direcții: 1. structura secvențială a cărții însumând aproape 450 de mici narațiuni favorizează, fapt verificat și-n cazul cărților populare, selecția și recompunerea lor potrivit gustului publicului sau fiecărui copist în parte. 2. exotismul acestor miracole, multe dintre ele provenind din spațiul Europei Occidentale (*Genoveva de Brabant, Pentru împărăteasa Franței, ale cărei mâini tăiate le-a vindecat Stăpâna cea a tot puternică* etc., povestea călugărului care și-a vândut sufletul diavolului etc.). 3. amplificarea prin detalii pitorești, umanizante sau dimpotrivă fabuloase a scheletului narativ al episoadelor din Evanghelii legate de persoana Fecioarei: nașterea ei, fuga în Egipt, Adormirea etc. 4. „avântul imaginației", orizontul de așteptare al publicului larg, deschis în secolul al XVIII-lea către miraculos, vizionar și hagiografie, așa cum au arătat anchetele statistice realizate de Daniel Barbu pe ansamblul celor 6 000 de manuscrise conservate la BAR[36]; din ansamblul acestui gen de scrieri, lectura de desfătare și edificare religioasă predilectă pentru starea a treia, enumerăm aici doar apocriful *Visul Maicii Domnului*, amuleta *Cele 72 de nume ale Precistei* și *Prosopografia Maicii Domnului*[37]. 5. încadrarea în ansamblul miracolelor a unor minuni săvârșite pe pământ românesc cum este cea cu nr. 217, consemnată de Galeatovschi. Minunea face parte din ciclul miracolelor săvârșite de icoane și este atribuită celebrei icoane paleologe bifaciale de la Neamț. În vremea lui Gheorghe Ștefan, în 1655, în timp ce era purtată în procesiune, icoana a plutit în aer, s-a așezat pe amvon și s-a închinat. Povestirea mitropolitului Gheorghe din 1723, studiată de curând de către Ștefan Gorovei[38], menționează numele lui Nicolae spătarul Milescu, care în calitate de tânăr grămătic domnesc, ar fi primit însărcinarea să scrie povestea icoanei făcătoare de minuni a Maicii Domnului, documentându-se din vechile hrisoave și cronici. În acest fel, se acreditează, iar cercetătorul ieșean nu contestă acest lucru, știrea că ne aflăm în fața primei opere a spătarului Nicolae, care, potrivit demonstrațiilor filologice ale lui Liviu Onu este și autorul tălmăcirii cărții lui Agapie Landos.

[34] *Spiritualitatea Evului Mediu Occidental*, trad. rom. de Doina Marian și Daniel Barbu, București, 1994, p. 136–137.

[35] Fayard, 1989, p. 210.

[36] D. Barbu, *Loisir et pouvoir*, p. 24–26.

[37] Pentru aceste trei scrieri v. N. Cartojan, *op. cit.*, p. 119–120, 126–129, 136–138.

[38] *Un episod din «recuperarea» Bizanțului: prima «operă» a spătarului Nicolae Milescu*, în A.I.I.A.I., XXII/2, 1985, p. 445–458.

Icoana de la Neamţ, de curând studiată din punct de vedere artistic de către Constanţa Costea[39], după ce a fost pentru prima dată fotografiată fără ferecătură, este doar una din icoanele miraculoase ale Maicii Domnului. Din relatările amintite, înţelegem că icoana nu avea virtuţi taumaturgice, comportamentul ei miraculos fiind mai degrabă un avertisment teologic asupra „sfinţeniei" obiectului în sine, care trebuie cinstit fără rezerve. Al doilea element important pe care îl putem desprinde pentru ancheta noastră este consemnarea purtării ei în pelerinaj la sărbători.

Zăbovind acum asupra acestei forme de reprezentare a cultului marianic, se cuvine să evidenţiem faptul că imaginile stăpânesc şi populează în spaţiul românesc teritoriul miraculosului, în detrimentul relicvelor şi independent de ele. Nimic ciudat în această constatare, dacă ne raportăm la Bizanţ, unde André Grabar[40] şi Louis Bréhier[41] au observat deja acest raport, punându-l pe seama integrării în liturghie a cultului icoanelor. În acord cu mărturiile călătorilor străini frapaţi de evlavia deosebită a românilor faţă de icoane, constatăm că în spaţiul românesc cultul lor privat este preponderent până într-atât încât se substituie adesea participării la liturghie sau frecventării bisericii. Până şi ciobanii în vârf de munte poartă cu ei o icoană, scrie Johann Filstich[42], semn vizibil al sacrului, rol care în Occident era conferit altarelor portabile. Metaniile bătute în faţa icoanelor sunt, pentru lumea satelor, aşa cum constată cu uimire protestantul Weismantel[43], unica formă de practică devoţională, dublată de refuzul de a merge la biserică. Nu numai din colţul dinspre răsărit al casei îşi exercită imaginea sacră puterea protectoare, ci ea însoţeşte pe om în toate riturile de trecere: botez, nuntă (ca dar oferit mirilor, mărturia lui Paul de Alep), înmormântare (odihneşte pe pieptul răposatului, mărturie a lui Anton Maria Del Chiaro[44]). Deosebirea majoră faţă de Bizanţ, care ataşează devoţiunea românească de cea rusească vine nu de la nivelul practicilor religioase, ci chiar de la nivelul celei instituţionalizate: în cele două Biserici, rusă şi românească, există o slujbă specială[45] de sfinţire a icoanelor, care le conferă, în afara asemănării cu prototipul pe care îl reprezintă, virtuţile taumaturgice.

Într-o listă de la sfârşitul secolului trecut, episcopul Melchisedec amintea 19 icoane miraculoase în Moldova şi Muntenia[46], dintre care cea mai mare parte

[39] *Un exemplar de artă paleologă în România,* în A.I.I.A.I., XXVI/1, 1989, p. 381–388.

[40] *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique,* Paris 1957, p. 351.

[41] *La civilisation byzantine,* Albin Michel, 1970, p. 232; mărturii înainte de cucerirea Constantinopolului de către latini, Silvio Giuseppe Mercati, *Santuari e reliquie constantinopolitane secondo il codice ottoboniano latino 169, prima della conquista latina,* Roma, 1936.

[42] J. Filstich, *op. cit.*, p. 247.

[43] *Călători străini despre Ţările Române,* coord. de Maria Holban şi Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1983, vol. VIII, 352–353.

[44] *Ibidem,* p. 383.

[45] Ene Branişte, *Teologia icoanelor,* în ST, IV, 1952, nr. 3–4, p. 198 199.

[46] Melchisedec (episcop de Roman), *Tratat despre cinstirea şi închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă şi despre icoanele făcătoare de minuni din România ortodoxă,* Bucureşti, 1890, p. 26 et sq.

sunt icoane ale Fecioarei. Ştirile istorice despre cele munteneşti sunt extrem de sărace. În călătoria sa pe la mănăstirile şi bisericile importante ale ţării, Paul de Alep[47] a consemnat, alături de legenda icoanei înjunghiate, de care mai pomenesc şi cronicile, şi pe cea a Icoanei Maicii Domnului făcătoare de minuni, dintre care două i-au atras cu osebire atenţia: icoana găsită într-o baltă a indicat locul pe care avea să se ridice mănăstirea, iar aruncată în foc de oştenii unguri năvăliţi în ţară, a scăpat nevătămată. De o minune similară cu prima, adică indicarea unui loc pentru un viitor lăcaş, este legată şi icoana miraculoasă a Maicii Domnului de la mănăstirea Dintr-un lemn, „mare şi făcătoare de minuni", scrie Paul de Alep[48]. O mărturie extrem de preţioasă despre virtuţile tămăduitoare ale acestei icoane şi despre popularitatea de care se bucura ne-o oferă un document inedit din condica manuscrisă a mănăstirii, păstrată la Arhivele Statului[49]. Cu puţin înaintea Crăciunului anului 1695, la 20 decembrie, Pârvu Creţulescu, fiul marelui logofăt Radu Creţulescu şi al Maricăi Cantacuzino[50] face o donaţie mănăstirii, pentru ca „să să ştie că venind noi aicea, pentru boala şi slăbiciunea noastră, la cinstita şi sfânta icoană a Maicăi Precestei a Născătoarei de Dumnezeu şi pururea Fecioarei Mariei, ceea ce din duhul Sfânt au născut pe Fiul şi cuvântul lui Dumnezeu Isus Hristos, Cel ce întru o fiinţă şi dumnezeire şi voie nedespărţită cu Tatăl şi cu Duhul este strălucita Troiţă, un Dumnezeu adevărat. Şi luând sănătate şi izbăvirea noastră de la mila sfinţi<i>i sale...". Şi tot la această mănăstire „s-au arătat o minune mare care iaste vrednică de scris"[51]: de sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, la care venise „pentru evlavie" şi doamna lui Ştefan Cantacuzino, aceasta a fost cuprinsă subit de un acces de demenţă, pus de contemporani pe seama faptului că în acea zi la Constantinopol erau executaţi Brîncovenii, la a căror moarte contribuise din plin şi Ştefan Cantacuzino.

Alte icoane ale Maicii Domnului cu puteri miraculoase apar în diverse mahalale bucureştene: deţinem mărturii despre cea de la biserica Icoanei, în a cărei pisanie din 1784 se fixează destinaţia chiliilor pentru „călugăriţele sărace şi fămei văduve, scăpătate şi străini, bolnavi ce vor năzui la ajutorul sfintei icoane"[52]. Urmează icoanele de la biserica Olari şi mănăstirea Sărindar „minunea Bucureştilor", înconjurată, ca şi biserica Icoanei, de chilii în care se adăposteau

[47] *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, p. 168–169.

[48] *Ibidem*, 188–189; icoana poate fi atribuită secolului al XVI-lea şi provine, după părerea lui Radu Creţeanu, dintr-un atelier athonit, v. şi Radu Creţeanu, *Mănăstirea Dintr-un lemn*, Bucureşti, 1966, p. 25–27.

[49] Ms. 445, f. 313.

[50] Pârvu Creţulescu este tatăl lui Iordache Creţulescu, celebru pentru evlavia sa, «cel dintâi înalt funcţionar de stat» v. Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip*, p. 19–20, unde se comentează portretul acestui personaj unic, făcut de Mohai Cantacuzino în *Genealogia Cancacuzinilor*.

[51] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. de C. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 210.

[52] *Inscripţiile oraşului Bucureşti*, coord. Alex. Elian, vol. I, Bucureşti, 1965, p. 266; icoana datează din 1682.

pelerinii și bolnavii veniți la binefacerile Maicii Domnului[53]. Devoțiunea față de icoanele miraculoase ale Fecioarei prezintă câteva particularități, ce s-ar putea rezuma astfel: 1. icoanele sunt majoritatea de tipul Hodighitria (îndrumătoare); 2. au dimensiuni mari, înălțime de peste un metru; 3. sunt plasate fie în mănăstiri importante (cele mai vechi), fie în orașe mari (Iași, București, Galați, Focșani, Craiova, cele mai noi), ceea ce dă un sens de urbanizare acestui tip de cult[54]; 4. instanța care consacră sfințenia icoanelor este poporul, colectivitatea (obștea mănăstirii, mahalaua sau pelerinii), fără amestecul vreunei componente de autoritate formală sau instituțională (Biserica sau Statul), cum s-a întâmplat în Transilvania, la anchetele imperiale desfășurate pentru adeverirea minunilor *Madonei Lacrimosa* de la Nicula și a icoanei care a lăcrimat la Blaj la moartea episcopului Petru Pavel Aaron[55].

Fără să întârziem asupra apariției unor teme iconografice răspândite în barocul Occidental (Maica Rozariului la paraclisul Hurezilor, Acoperământul Maicii Domnului[56], tot Hurezi, încoronarea Mariei, icoană de la Sihăstria), ne vom mărgini în final la evocarea statisticilor grăitoare privind hramurile marianice: cifrele comentate de Raymund Netzhammer în studiul său din 1902[57] indică o preferință copleșitoare mergând până la o pătrime din totalul bisericilor (1 420 dintr-un număr de 3 665 de parohii); dintre acestea, se detașează Adormirea Maicii Domnului (934), urmată de Nașterea (183), raportul fiind de 4 la 1 etc. Cu precizarea că aceste repere datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea, am îndrăznit să compar această configurație cu ancheta omologă desfășurată pentru diverse localități din departamentul francez Saone et Loire[58]: 36,5% din biserici sunt plasate sub protecția Mariei, deci 1/3, iar raportul dintre cele două hramuri Înălțarea la cer și Nativitatea este de 8 la 1.

Dosarul pe care am încercat să-l înjghebăm nu ne permite să deducem un tablou de ansamblu al practicilor religioase dedicate Mariei în Țările Române în ultimele două secole ale Vechiului Regim. Prea multe lacune și tăceri. Adesea, o

[53] N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 266.

[54] În sens invers, modelul ctitoricesc al Hurezilor se difuzează prin cădere, în lumea satelor, fiind îmbrățișat cu entuziasm de starea a treia de-a lungul veacului al XVIII-lea, Daniel Barbu, *Stilul brâncovenesc și arta populară din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în A.I.I.A.I., XXV/2, 1988, p. 369–375.

[55] Samuil Micu, *Istoria românilor*, ed. de Ioan Chindriș, II, București, 1995, p. 341, ancheta se păstrează într-un manuscris la Arhivele Statului Budapesta, v. *Icoana plângătoare de la Blaj, 1764*, ed. de Ioan Chindriș și Miskolczy Ambrus, Cluj, 1997.

[56] Despre Maria ca *Mater omnium* și despre răspândirea temei acoperământului în Occident între secolele XIV–XVI, v. J. Delumeau, *Rassurer et protéger*, p. 161–192.

[57] R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 14–15.

[58] Jean Rigault, *Les vocables des églises et chapelles du département de Saone et Loire*, în vol. *L'encadrement religieux des fidèles au Moyen Age et jusqu'au Councile de Trente*, tome I, Paris, 1985, p. 451–472.

formă de reprezentare este un adevărat cal troian sub care se ascund mentalităţi paradoxale, practici bizantine fosilizate mână în mână cu sensibilităţi baroce. Unitatea de care vorbea Alexandru Duţu, la care am subscris, se întrezăreşte în dinamica bunurilor culturale care decad din sfera elitei sau urcă din sfera populară spre straturile sociale superioare. O sensibilitate neliniştită, ancorată în imaginar, însetată de miraculos şi de afecţiune, avidă de încredere şi protecţie caracterizează deopotrivă elitele şi marele număr, după momentul de ruptură şi polarizare întâmplat sub domnia lui Constantin Brâncoveanu.

ANEXĂ

1695 (7204) decembrie 20.

Adecă eu, Pârvu Creţulescu, zapisul mieu la mâna maicăi Filothiei stariţei de la sfânta mănăstire Dentrunlemn şi tuturor maicelor câte se află lăcuitoare la această sfântă şi dumnezăiască mănăstire, să fie de bună credinţă, cum să să ştie că, venind noi aicea, pentru boala şi slăbiciunea noastră, la cinstita şi sfânta icoană a Maicăi Preciste a Născătoarei de Dumnezeu şi pururea Fecioarei Maria, ceea ce din Duhul Sfânt au născut pe Fiul şi cuvântul lui Dumnezeu şi voe nedespărţită cu Tatăl şi Duhul este strălucita Troiţă, un Dumnezeu adevărat.

Şi luând sănătate şi izbăvirea noastră de la mila sfinţi<i>i sale, am dăruit 40 de vedre de vin den viia noastră de la Alimăneşti, au din vinerici ce luoăm noi de acolo, să să ştie de acum înainte acest vin, măcar de s-ar afla numai atâta, să fie maicele volnice să-l ia la sfânta mănăstire den toamnă în toamnă.

Iar cine nu va ţinea în seamă această a mea scrisoare, ori den sângele mieu, fie ori judecători, ori arhiereu, sau iereu sau domn sau boieri, să fie anathema şi să-i fie Domnul şi Dumnezeul nostru Isus Hristos la înfricoşatul judeţ al viilor şi al morţilor pârâşi, amin.

Şi eu, pentru credinţa, am pus pecetea şi iscălitura mai jos, ca să să crează. Şi mărturia toţ, care mai jos să vor iscăli acum. Dechembrie 20, leat 7204 <1695>.

Eu, Pârvul Creţulescu.

ANIC, Ms. 445, f. 313. Copie rom.

HRISOAVE ALE MĂNĂSTIRII PLUMBUITA ÎN ARHIVELE DE LA XEROPOTAM — ATHOS

C. BĂLAN

Raporturile de veche tradiție ale Țărilor Române cu lăcașurile din Muntele Athos sunt bine cunoscute[1] și cu deosebire sprijinul acordat de acestea răsăritului ortodox[2]. Apariția de curând a primului volum al *Catalogului de documente românești din arhivele Xeropotamului*[3], sub îngrijirea lui Florin Marinescu, în cadrul Centrului de Cercetări Neoelene de la Athena, face posibilă completarea informațiilor despre ctitoria domnească „de la Podul Colentinei", din București[4].

În nota de față, vom folosi din rândul celor 42 de texte rezumative, care privesc mănăstirea Plumbuita, originalele – redate după fotocopii – din timpul voievozilor: Constantin Brâncoveanu (1689 iunie 26), Ștefan Cantacuzino (1714 octombrie 26) și Ioan Mavrocordat (1717 august 7).

Dacă ajutoarele oferite de principii români la Xeropotam datează din veacul al XV-lea[5], legăturile chinoviei athonite cu obștea monahală a Plumbuitei au fost pecetluite de hrisovul din 1585 octombrie 21, prin care Mihnea Turcitul a rânduit-o ca metoh la Sfântul Munte[6], fapt confirmat la 1614 noiembrie 18, și de fiul său Radu Mihnea[7]. De aceea, la mănăstirea tutelară aveau să fie păstrate atât

[1] Să se vadă, mai ales, Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma, 1986.

[2] Pentru unele aspecte, cf. și V. Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate,* I, *Albania–Grecia,* București, 1991.

[3] Cf. Florin Marinescu, Ρουμανικά ἔγγραφα τοῦ 'Αγίου "Ορους. 'Αρχεῖο ἱερᾶς μονῆς Ξηροποτάμου, τόμος πρῶτος, Athena, 1997.

[4] Pentru actele lăcașului, să se vadă și Ion Sachelarescu, *Din istoria Bucureștilor. Plumbuita,* București, 1940; mai ales Actele Secției Bunuri publice – București, Indice cronologic nr. 17, București, 1950, vol. ed. de Ion G. Comănescu (pentru mănăstirea Plumbuita, p. 30–58, documente din 1550 iunie 10–1883 martie 4, totalizând 643 de acte). În vol. îngrijit de Fl. Marinescu sunt evidențiate 42 de documente, sub formă rezumativă, dintre care 15 nu figurează în evidențele noastre.

[5] Să se vadă observațiile lui P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 171, privind cu deosebire daniile din vremea lui Vlad Călugărul și ale urmașului său, Radu cel Mare.

[6] Așa cum a afirmat și St. Nicolaescu, *Mănăstirea Xiropotam din Sfântu-Munte Athos și metohul său m-rea Plumbuita din București,* în „București", 1 (1935), p. 101–104; cf. și P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 172–173.

[7] Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 31–32; DRH, B, XXI (1626–1627), București, 1965, p. 169–175, pentru doc. din 1626 iunie 8.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 171–179, 1998

actele de închinare, cât și altele, din sutele de documente interne, de miluire și de proprietate[8], cu deosebire din categoria acelora ce-i atestau privilegiile sau îi reglementau stăpânirea asupra moșiilor și poslușnicilor ei[9], cum se desprinde și din hrisoavele la care ne vom referi în cele ce urmează.

În cartea domnească din 1689 iunie 26, Constantin Brâncoveanu, observând că lăcașul bucureștean de la Podul Colentinei, reclădit de Matei Basarab – moșul voievodului – rămăsese la „mare lipsă" – sărac „și fără nici un venit", îi va conferi dreptul de a lua anual 500 de vedre din vinăriciul Dealului Săcuienilor și 50 de galbeni din vama târgului, danii confirmate[10] sau sporite ulterior[11].

Actul în cauză se numără printre acelea ce nu au fost redactate de logofeții Cancelariei principelui, ci de „Radul șufar, fiul lui Gheorghe șufar"[12]. Așa s-ar putea explica prezența în cuprinsul formularului a unor expresii mai puțin obișnuite față de practicile divanului, căci scriitorul textului-înscris în numele domnului – precizează că „ded(ui) și întăriiu danie și m(i)lă"[13]. El nu cunoaște nici numele egumenului „Serafim", aflat în fruntea obștei monahale de la Plumbuita în 1687 iunie 5–1690 iunie 5[14], lăsând spațiu liber în text. În ce-l privește pe Nica mare sluger, tatăl lui Bunea al doilea logofăt – ispravnicul documentului –, acesta a deținut amintita demnitate în anul 1679[15].

Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu a oferit urmașilor săi în scaunul țării un îndemn la ajutorarea vechii ctitorii domnești așa cum o vădește reconfirmarea milei la 1714 iulie 7, de către Ștefan Cantacuzino[16], în 1717 august 7, prin strădania principelui Ioan Mavrocordat[17], la 1731 iulie 8, cu sprijinul voievodului Mihail Racoviță[18] și de alți domni, de-a lungul a mai bine de 100 de ani.

Cel de-al doilea act elaborat în cancelaria lui Ștefan Cantacuzino, „în anul dintâi al domniei", cum preciza la 1714 octombrie 26, logofețelul Drăghici, întărește Plumbuitei moșia de la Plăseni pe Mostiște, lângă Tudorești-Ilfov, în

[8] Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, trimiterile de la p. 710, indicativele: „Βουκουρέστι" (București) și „Πλουμπουῖτα" (Plumbuita).

[9] *Ibidem*, să se vadă și *Indice cronologic nr. 17, loc. cit.*

[10] Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 211, nr. 244 – doc. din 1714 iulie 7, p. 232, nr. 286 – doc. din 1731 iulie 8, p. 258–259, nr. 336 – doc. din 1754 iunie 8 ș.a.

[11] *Ibidem*, p. 350, nr. 486 – doc. din 1794 mai 6, p. 370, nr. 511 – doc. din 1798 iunie 1 ș.a.

[12] Să se vadă și *ms. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), la Arhivele Naționale ale României, f. 177 v 178 și doc. nr. 1, infra p. 174 și p. 175, nota 2.

[13] Să se vadă doc. nr. 1, p. 174.

[14] Cf. doc. la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 170, nr. 160 și p. 174, nr. 167.

[15] Să se vadă *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV–XVII*, în SMIM, IV (1960), p. 583.

[16] Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 211, nr. 244.

[17] Să se vadă în textul nostru doc. nr. 3.

[18] Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 232–233, nr. 286.

urma unor judecăți cu Vlădilă vistiernicelul și părtașii săi de acolo, care au rămas de lege neputând primi cartea de blestem din partea mitropolitului, ca temei al mărturiilor aduse[19]. Consemnarea, alături de datele calendaristice obișnuite la fixarea cronologiei documentelor și a timpului trecut de la înscăunarea voievodului, apare ca o practică a diecilor divanului – încă din îndelungata domnie a lui Constantin Brâncoveanu – acum lipsită însă de o motivație. Aceeași formulare va fi întâlnită și în următorul înscris de la Ioan Mavrocordat.

Ultimul hrisov, pe care îl redăm utilizând tot valoroasele fotocopii color din *Catalogul* editat de Florin Marinescu, atestă, de asemenea, daniile pentru mănăstirea Plumbuita, așa cum sunt confirmate de Ioan Mavrocordat, la 1717 august 7, și anume 500 de vedre de vin din vinăriciul Dealului Săcuianilor și 50 de ughi de la vama pârcălabilor târgului București, milă oferită „la Sânta Maria Mare". Reînnoind această ofrandă, principele fanariot continua preocupările de susținere a bisericii de răsărit, patronate de Constantin Brâncoveanu și Cantacuzini, operă în care se angrenase, cum singur o mărturisește, și „mai marele nostru frate, Nicolae vodă"[20], ce fusese dus la data mai sus-amintită, în prizonierat în Transilvania, în urma incursiunii unor detașamente austriece la sud de Carpați, din toamna anului 1716.

Voievodul care se afla în fruntea țării este înfățișat în formularul documentului ca fiind angajat în susținerea daniei înaintașilor lui arătând că „n-am luatu a nu înnoi hrisovul și a întări mila aceasta..., ci dentru toată inima... am miluitu... cum s-au luatu și până acum...". Textul este apoi marcat de apelul principelui la urmașul său ca și el „să înnoiască" ajutorul trebuitor lăcașului de la Plumbuita, ca să-i fie domnia „cu lină pace și cu înzecită sănătate", să poată moșteni împărăția celor blagosloviți[21].

Scriitorul actului, „Lefteru sinu Isaru logofăt", semnase și cărțile acordate mănăstirii bucureștene de la Podul Colentinei, tot de Ioan Mavrocordat, la 15 martie și 11 iunie 1717[22].

Cele trei hrisoave sunt scrise pe hârtie și prezintă ornamente și motive florale cu litere sau unele mici fragmente ale formularului grafiate cu auriu sau roșu. Documentele din 1689 și 1717 au în partea superioară figurată într-un medalion stema Țării Românești – o acvilă cu crucea în cioc. La cel de-al doilea înscris citat, crucea este timbrată de o coroană și este flancată de reprezentări ale Soarelui și Lunei, iar în zona de deasupra medalionului apar inițialele „I[oan] v[oievod]"[23].

[19] Să se vadă în textul nostru doc. nr. 2.

[20] Să se vadă în textul nostru doc. nr. 3.

[21] *Ibidem*.

[22] Să se vadă George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, 1961, p. 272 și p. 275.

[23] Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, foto. color 1a [p. 597], fig. 9.

In continuare redăm textele respective:

1. 1689 (7197) iunie 26, București. **Въ Х(рист)а Б(ог)а, бл(а)говѣрнїи и бл(а)гочестивїи и Х(рист)ѹлюбивїи и самодерж(а)вніи г(оспо)д(а)рь, Їѡ Костандїн воевод всеи земли Ѹгровлах(їиское), внѹк великаго и прѣдобраго, стараго, покоинаго, бл(а)ж(е)наго, Басараба воеводь**[1]. Cu acest hrisov al domniei méle ded(ui) și întăriiu danie și m(i)lă la sv(â)nta și d(u)mn(e)ziasca mănăstire, care să chiamă Plumbuita, după apa Colinătinii, sud Elh(ov), unde să prăznuiaște cinstitul hram Nașterea pr(ea) s(fân)tului și preaslăvitului, marelui proorocu nainte alergător și botezătoriu de D(o)mnul, Sv(â)ntul Ioannu și părintelui egumenul...[2] și tuturor călugărilor cât(i) voru lăcui la acest sv(â)ntu lăcaș, ca să fie sv(â)ntei mănăstiri această m(i)lă de la domniia mea, să ia egumenul împreună cu călugării vinărici den Dealul Săcuianilor, în toț(i) ani(i), înă pre anu câte védre 500, de la vinăricérii carii ar fi, pre deplin, în toată domniia d(o)mniei méle.

Și iară să ia părintele egumenul...[2] de la vama târgului de aici den București în toți ani(i), însă pre anu câte galbeni 50, de la pârcălabii carii ar fi, pentru că această sv(â)ntă mănăstire iaste zidită și făcută den-ceput den temeliia ei de răposatul moșul domniei méle, Matheii Basarab voevod și ne apucând să o întărească cu danii și cu mile, ca pre la alte mănăstiri, au rămas la multă lipsă. Iară, miluindu-ne D(o)mnul D(u)mnezeu pre noi cu d(o)mniia ț(â)râi aceștiia Rumânești, la scaunul răposaților moșilor și strămoșilor domnii noastre și văzându-o domniia mea această sfântă mănăstire Plumbuita rămasă și săracă și fără de nici un venitŭ de nici o parte, domniia mea le-am datŭ și am miluitŭ pre această sf(â)ntă mănăstire cu acestŭ vinărici și cu acești bani den vamă, precum să numéște [m][3]ai sus, ca să fie sv(â)ntei mănăstiri de créștere și de întărire și călugărilor de hrană și de înbrăcăminte, iară domnii méle și răposaților părinți ai domniei méle și a răposaților moșilor și strămoșilor domniei méle vécinică pomenire. Așijderea și în urma domniei méle pre care-l îl va m(i)lui D(u)mn(e)zeu să fie domnu ț(ă)râi au den sângele domniei méle au den neamul domniei méle au dentr-altu neam, încă-l rog cu liub(i)tel acelui putérnic și mare Dimn(e)zeu(!) ce iaste în Troiță slăvit încă să aibă a înoi și a întări această m(i)lă a domnii méle, ca și ale domniilor lor, m(i)le cu dirése ca acéstea, să fie cinstite și-(n) neamŭ ținute și-n véci petrecute. **И ни ѿт когождо не поколѣбим(о) по реченїю г(оспо)д(ства) ми.**

[1] Textul este înscris în două cartușe figurate în partea superioară a hrisovului încadrând medalionul cu stema țării, având următorul înțeles „În Hristos Dumnezeu, binecredinciosul și binecinstitorul și de Hristos iubitorul și singur stăpânitorul domn, Io Costandin voievod a toată Țara Ungrovlahiei, nepotul marelui și preabunului, bătrânului, răposatului, fericitului, Basarab voievod”.

[2] Loc alb.

[3] Literă greu lizibilă; în *ms. rom. 255*, f. 178, lectura este „mai sus”, urmând formularului „precum să numéște”.

Сеже и сведѣтеліє поставиχ г(ос)п(о)дст(в)а ми велици болѣрї г(оспо)дс(тва) ми: Винтиль великїи бан, Гинчѣ Вълѣнꙋл вел вор(ник), Алеѯандрꙋ Алеѯѣнꙋ вел лог(офет), Иωрдакїє Кантакꙋзино вел спат(ар), Кьрстѣ Попескꙋл великїи вистїар, Дїикꙋл Шербьнескꙋл вел кл(ꙋчар), Дꙋмитрашко Караман[лъꙋл] вел пост(елник), Барбꙋл Ꙋрдьрѣнꙋл великїи пьχарнїк, Матѳеи Филипескꙋл век столник, Щербан Пр(вꙋловичи) велик(и) ком(ис). И исправ(ник), Бꙋнѣ вт(орїи) лог(офет), с(и)нь Ника в(е)л с(лꙋ)ж(ер).

И исписаχ аз, Радꙋл шꙋфар, синь Герге ш(ꙋ)ф(ар)[1]. Писанно в град Бꙋкꙋрещеχскїи, в м(ѣ)с(е)ца юнїє, дни кѕ, теченїє лѣтωм ωт създанїа мира, ,зрчз.

Їω Кωстандин вωевωда <m.p.>

Їо Костандин воевод, Божїю м(и)л(о)стїю, госп(о)д(и)нь.

Бꙋнѣ вт(орїи) лωг(ω)ф(ь)т прωчтенно[2].

Original, hârtie (49 x 34 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos.

Copie în *mss. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 177 v. 178; **Foto.** la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, [p. 595], nr. 7; **Rezumat,** *Idem*, p. 173, nr. 165, sub data *1688 (7196) iulie 8, București.*

2. 1714 (7223) octombrie 26, București. † М(ило)стїю Б(о)їею, Їω Щефан Кантакꙋзино воевод, внꙋк великаго и прѣдобраго, покоинаго, Їωн Шърбан Кантакꙋзино воевод. Дават г(оспо)дс(т)в(о) ми сїє повеленїє г(оспод)с(тва) ми[3] sfintii și d(u)mnezieștii mănăstiri ce să chiamă Plumbuita pe apa Colintinii, unde să cinstește și să prăznuiaște hramul Sfântului Ioan Botezătoriul și părintelui Damaschin egumenul și tuturor călugărilor, câți vor fi lăcuitori la sfânta mănăstire, ca să aibă a ține și a stăpâni în hotarul Plăsănii de Sus, după apa Mostiștii ot sud Ilh(ov), stânjini de moșie 334 și la mijlocul moșii, pe lângă mănăstire, stân(jini) 284 și la capu moșii, despre Frumoasa, stân(jini) 175.

[1] Numele scriitorului cărții domnești greu lizibile în fotocopia actului îl redăm după *Ms. rom. 255, loc. cit.*

[2] Și de nimeni neschimbat după porunca domniei mele. Iată și martori am pus domnia mea marii boieri ai domniei mele: Vintilă mare ban, Ghincea Văleanul mare vornic, Alexandru Alexeanu mare logofăt, Iordachie Cantacuzino mare spătar, Cârstea Popescul mare vistıer, Diicul Șerbănescul mare clucer, Dumitrașco Caramanlăul mare postelnic, Barbul Urdăreanul mare paharnic, Matthei Filipescul mare stolnic, Șerban Pârvulovici mare comis. Și ispravnic, Bunea al doilea logofăt, fiul lui Nica mare sluger. Și am scris eu, Radul șufar, fiul lui Gherghe șufar. S-a scris în orașul Bucureștii, în luna iunie, zile 26, cursul anilor de la facerea lumii, 7197. Io Costandin voievod <m.p.> Io Costandin voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Bunea al doilea logofăt a citit.

[3] † Din mila lui Dumnezeu, Io Ștefan Cantacuzino voievod, nepotul marelui și preabunului, răposatului, Ion Șărban Cantacuzino voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele.

Care această moșie iaste și sfintii mănăstiri de danie de la Cârste și de la Nedelco din Plăseni, precum arată și cartea răposatului Gligorie vodă. Și a stăpânit-o sfânta mănăstire tot cu bună pace și i-au luatu totu venitul dupe dânsa. Iar când au fostu în zilele lui Costandin vodă Brâncoveanul, fostu-s-au sculatu cu pâră și cu gâlceavă Vlădilă vistiernicel и брат его, Нѣгѹл с(и)нь Іаков[1] din Plăseni și cu feciorii lui, Marco spătărelul și Dumitru și Gonțea, dărăbanții și cu nepoții lor, Necula i Fota, de să făce stăpâni ei ca să stăpânească această moșie ce scrie mai sus. Întru care, Costandin vodă le-au fostu datu 12 boiari hotarnici, ca să adeveréze au și ei parte de moșie în Plăseanca au nu au. Și acei boiari în meșteșuguri au fostu dat această moșie megiașilor ce scriu mai sus și cărțile mănăstirii le-au fostu făcutu réle. Iar cându au fostu acum în zilele domnii mele văzându părintele egumenul de la Plumbuita și cu călugărașii de acolo cum că nu le-au fostu făcut acei 12 boiari dreptate, ci le-au înpresuratu moșiia mănăstirii fără dreptate n-au îngăduitu pe Vlădilă visternicelul și cu părtașii lui ca să stăpânească acea moșie, ci au venit cu toții de față, înaintea domnii méle, în Divan. Deci, domniia mea văzându cum că au multe pricini le-am datu alți 12 boiari înpreună și cu credinciosul boiariu domnii méle, Șărban Năsturel biv vel sluger, ca să adeveréze și să dovedească acei 12 boiari ce au fostu umblatu mai-nainte să vază, făcut-au dreptate au n-au făcutu și cu ce au făcut scrisorile mănăstirii réle. Și dupe porunca domnii méle i-au strânsu sluga domnii méle Hrizea 2 portar, pe toți dinpreună cu boiariul domnii méle, ce scrie mai sus, acolo la moșiia Plăsénii și au fostu Vlădilă visternicelul cu părtașii lui și cu părintele Damaschin egumenul de față cu toții, înainte acelor 12 boiari. Și au scos părintele egumenul toate scrisorile ce au avutu de acea moșie, de le-au citit toate pe rându și acei 12 boiari dinpreună cu credinciosul boiariul domniei méle strângându și pe alți moșnéni du pen prejurul Plăsénilor ca să descopere adevărul. Ei[2] așa au mărturisit cu toți bătrânii înpréjurenii de acolo cum că n-au pomenit nici pe părinții acelor megiiași nici pă ei cum să fie avutu moșie în Plăséni au să fie luat niscai dijmă, ci tot mănăstirea Plumbuita au stăpânit și au luat venitul după ia. Deci, acei boiari dupe adevérință au datu [c][3]arte lor mănăstirii Plumbuitii ca să ție moșiia cu bună pace de căt[r]e[3] Vlădilă visternicelul cu părtașii lui și le-au luat și scrisorile ce au avutu de la măinile lor și le-au datu la mâna părintelui Damaschin egumenul. Iar Vlădilă visternicelul cu părtașii lui nici pe acea judecată nu s-au lăsatu, ce iar au venit la Divan de față cu părintele Damaschin egumenul, înaintea domnii méle, zicându Vlădilă cu părtașii lui că nici acești boiari nu le-au făcut dreptate. Deci, domniia mea citindu cartea celor 12 boiari și văzându cum că i-au așăzat și tot bănuia cum că nu le-ar fi făcut dreptate și zice cum că au ei oameni moșnéni de știu cum că au stăpânit părinții lor și au luat și dijma du pe moșiia Plăsénii. Deci, domniia méa din Divan am poruncitu-le cu o

[1] Și fratele lui, Neagul fiul lui Iacov.
[2] Litera „e" se repetă.
[4] Actul deteriorat la locul de pliere; litera ilizibilă.

carte să aducă 4 megiiași, care au zis Vlădilă visternicelul, și i-au datu pe seama boiariului domnii méle, Savei 2 port(ar), aducându-i să-i ia să-i ducă înaintea sfinții sale părintelui vlădicăi, ca de vor priimi ei carte de blestem, cum că din zilele lui Gligorie vodă încoace știu ei cum că au stăpânit părinții acestor oameni și au luat dijmă după moșiia Plăsénii, și de vor primi blestemul să ție Vlădilă cu părtașii lui parte de moșie în Plăséni, iar de nu vor primi blestemul să rămâe moșiia pe seama mănăstirii să o stăpânească. Și ducându-i boiariul domnie méle, Sava 2 portar, înaintea sfinții sale părintelui vlădicăi ei n-au putut să priimească blestemul, ci au spus tot adevărul, cum că de la Gligorie vodă încoace tot mănăstirea Plumbuita au stăpânitu acea moșie. Deci nepriimind ei blestemul au datu și părintele vlădica cartea sfinții sale lui Damaschin egumenul de la P(l)umbuita, ca să ție și să stăpânească această moșie cu bună pace.

Drept acéia și domniia mea încă am dat cartea a domnii méle părintelui Damaschin egumenul și călugărilor, câți vor fi lăcuitori la acea sfântă mănăstire Plumbuita, ca de acum înainte să aibă a ținea și a stăpâni acești stânj(ini) de moșie, ce scriu mai sus, cu bună pace de către Vlădilă cu părtașii lui, pentru că au rămas Vlădilă cu părtașii lui de dreptate și de judecată dinnaintea domnii méle den Divan.

Și am întărit hrisovul acesta cu tot sfatul și credincioșii boiarii cei mari ai Divanului domnii méle: pan Costandin Știrbeiu v(e)l ban i pan Bunea Greceanul vel vornic i pan Radul Dudescul vel log(ofăt) i pan Radul Cantacuzino vel spăt(ar) i pan Șărban Bojoreanul vel vist(ier) i pan Șărban Priseceanul vel cluce(r) i pan Pătrașco Brezoianul vel poste(lnic) i pan State Leurdeanul vel pah(arnic) [i][1] pan Neagoe Topliceanul vel stol(nic) i pan Mihai Cantacuzino vel com(i)s i pan Chirca Rudeanul vel sluge(r) i pan Șărban Grecean vel pit(ar). Și ispravnic, Costandin Conțescul [vtori logofet][1].

Și s-au scris hrisovul acesta în anul dintâi al domnii méle, aici în orașul domnii méle în București, de Drăghici logofețelul, **м(ѣ)с(є)ца ѡкт(омврїє) к҃ѕ д(ь)ни, л(ѣ)т ҂з҃скг.**

Ïѡ Щєфан воєвода, [м][1]илостїю Божїиню, господарь.

Ïѡ Щє[фан][1] Канта[кѹзино воєвод][1] <m.p.>

Кѡстандин Кѡнцєскѹл вт(ори) лѡгѡфєт прѡчтєнѡмѹ[2] m<anu> pro<pria>.

Original, hârtie (43 x 30 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos. **Copie** în *ms. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 80v 81v; **Foto**. la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, [p. 596], nr. 8; **Rezumat**, *Idem*, p. 211–212, nr. 245.

[1] Ilizibil; spațiu acoperit de timbrul peceții.

[2] Luna octombrie 26 zile, anul 7223. Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Io Ștefan Cantacuzino voievod <m.p>. Costandin Conțescul al doilea logofăt am citit. m.p.

3. 1717 (7225) august 7. București. † М(и)лостїю Б(о)жїю, Їѡ Їѡан воевод и г(о)с(по)д(и)нь всои земли Ѹггровлахїискои. Давать г(оспо)дс(т)в(о) ми сїю повѣлѣнїю г(оспо)дс(т)в(а) ми[1] sfintii și d(u)mnezeeștii mănăstiri care să chiamă Plumbuita după apa Colintinii, sud Elhov, unde să prăznuiaște cinstitul hram Nașterea a pr(ea)s(fân)t(u)lui și preaslăvitului, marelui Proroc, înainte alergătoriu și Botezătoriu de D(o)mnul, S(fâ)ntu Ioannu și părintelui egumenul chir Damaschin și tuturor călugărașilor, câți vor fi lăcuitori la acestu sfântu lăcaș, ca să fie sfintii mănăstiri milă de la domniia mea, ca să aibă a lua părintele egumenul, caare va fi după vremi, acestu vinărici den Dealul Săcuianilor, însă pre an câte vedre cinci sute de la vinăricearii, caarii ar fi după vremi, în toți anii vieții domniei méle. Și iară să aibă a lua părintele egumenul den vaama tărgului de aici den București, pe anu câte ug(hi) cinzeci de la vameșu care ar fi după vremi, la vreme la Sântă Măria Mare, când să iau și la alte sfinte mănăstiri milele de la domnie, caare sântu daate și închinate. Pentru că această sfântă și dumnezeiască mănăstire iaste zidită și făcută de-n cepu(t) den temeliia ei de răposatul Matei Basarab voevod și ne apucându să o isprăvească cu daanii și cu milă ca pre alalte mănăstiri au rămas la multă lipsă. Iar miluindu Domnu D(u)mnezeu pre răposaatul Costandin vodă B(râncoveanu) cu domniia acestii Țări Rumânești și văzându pre această sfântă mănăstire ce scrie mai sus rămasă și săracă și fără nici un venitu de nici o parte, domniia lui au fostu daatu și au fostu miluitu pre această sfântă mănăstire cu acestu vinărici și cu acești baani den vaamă, precum mai sus să numește.

Dreptu acééași domniia mea văzându hrisovul mării saale lui Costandin vodă Brâncoveanul Basarab de daaniia acestii mili și hrisovul răposatului Matei vodă, ctitorul acestii sfinte mănăstiri și hrisovul lui Ștefan vodă Cantacuzino și hrisovul mai marelui nostru frate, Nicolae vodă, n-am luatu a nu înnoi hrisovul și a întări mila aceasta a sfintii mănăstiri, ci dentru toată inima bine voindu domniia mea am miluitu la sf(â)nta mănăstire și cu hrisovul domnii méle ca să să ia această milă, ce scrie mai sus, în toți anii, tot pe deplin cum s-au luatu și până acum, ca să fie sfintii mănăstiri de întărire și păr[i][2]nților călugăraaș de hrană și de înbrăcăminte, iar domniei méle și răposaților cinstiților părințiloru domniei méle vecinică pomenire.

Așăjderea și în urma domniei noastre pre caarele va învrednici Domnul Dumnezău a fi domnu și stăpânitoriu acestii Țări Rumânești, încă rugăm cu numele ve(ș)nicului D(u)mnezău caare iaste în Trroiță slăvitu ca să înnoiască și să întărească mila și cu hrisovul domniei sale, ca și Domnul Dumnezeu încă să-l păzească întru domniia lui cu lină paace și cu înzecită sănătaate și după sfârșitul vieții domniei sale, când va fi la înfricoșaatul județ al Domnului nostru I(isu)s H(risto)s să să învredniceească acelui fericitu glas când va zice: „Veniți bl(a)g(o)sloviții părintelui mieu de moșteniți înpărățiia care iaste gătită voao de la începutul lumii”.

[1] Din mila lui Dumnezeu, Io Ioan voievod și domn a toată Țara Românească. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele.

[2] Loc rupt.

Și am întăritu hrisovul acesta cu toți cinstiții și credincioșii boiarii cei maari ai Divanului domniei mele: jupan Paană Negoescul v(e)l ban Cralevschii i p(a)n Costandin Grece(anu) v(e)l vornicu i p(a)n Iordachie Crețulescul v(e)l logof(ăt) i p(a)n Șărban Grece(a)nul v(e)l spătaariu i pan Gligorașco v(e)l vistiiariu i p(a)n Șărban Hierăscul v(e)l cluce(r) și p(a)n Dumitraachie Vlastos v(e)l post(elnic) i p(a)n Nicolaae Rusetu v(e)l păharnicu i p(a)n Șărban Grece(a)nul v(e)l stolnicu i p(a)n Costandin Băleanul v(e)l com(i)s i p(a)n Hasan v(e)l sluger i p(a)n Barbul Mereșaanul v(e)l pitar. Și ispravnicu, Costandin Văcărescul vt(orii) logo(făt).

Și s-au scris acest hrisov al domnii méle în anul dentâi al domniei méle aici în oraș în București, de Lefteru* sinu Isaru logofăt, av(gust) 7 dni, l(ea)t ҂з҃ске.

Їѡ Їѡан воевод, м(и)л(о)стїю Б(о)їю, г(о)с(по)д(и)нь.

Иѡ Їѡан вѡевода <m.p.>

Їордакїе Крецѹлескѹл в(е)л лѡгѡ(фь)т, прѡчитенѡмѹ m<anu> p<ropria>.

Кѡстандин Въкърескѹл вт(ори) лѡгѡ(фъ)т прѡчитенѡмѹ[1] m<anu> p<ropria>.

Original, hârtie (45 x 30 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos. **Copie** în *ms. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 179; **Foto.** la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 597, nr. 9; **Rezumat**, *ibidem*, p. 217, nr. 255.

* În mod deliberat, logofătul a dublat unele vocale, de regulă litera „a", dar și consoana „r", în grafierea diferitelor cuvinte din prezentul text.

[1] Io Ioan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Io Ioan voievod <m.p.> Iordachie Crețulescul mare logofăt am citit m.p. Costandin Văcărescul al doilea logofăt am citit m.p.

CONTRIBUȚII PRIVIND DANIILE ROMÂNILOR LA MUNTELE ATHOS

MARIANA LAZĂR

„Nici un alt popor pravoslavnic nu a făcut atâta bine pentru Athos cât au făcut românii".

(Porfir Uspenskij)

Religiozitatea exprimă, poate cel mai bine, societatea medievală în substraturile ei; comuniunea omului cu Dumnezeu niciodată nu a atins o dimensiune atât de profundă și dramatică, generatoare de controverse, de procese de conștiință și credință. Într-o asemenea societate, în linii generale tripartită, prestigiul preotului („cel care se roagă pentru ceilalți") rămâne de necontestat. Implicarea sa în toate aspectele vieții cotidiene este mai reală decât oricând; chiar și puținele sărbători laice, într-o vreme în care predominau cele religioase, debutau cu o rugăciune a slujitorului bisericii, solicitând protecția divină pentru domn și supușii săi.

Din această perspectivă, apare total justificată atitudinea pozitivă, în general, a societății (de la suveran la cel mai umil supus al său) față de Biserică, exprimată, în primul rând, prin daniile făcute acesteia, prin protecția acordată în timp. Gestul donator dobândea un plus de semnificație atunci când viza comunitățile religioase reprezentative, centrele de spiritualitate creștină.

Românii s-au înscris printre principalii donatori și susținători ai ortodoxiei[1]; gesturile lor, venite dintr-o profundă credință, s-au dovedit în multe cazuri salvatoare pentru așezămintele religioase[2], în condițiile în care și situația protectorilor anteriori devenise critică sub stăpânirea otomană. Puternic atașați valorilor credinței, dar, în același timp, dorind să urmeze exemplul împăraților

[1] Despre daniile românești la Athos, vezi: N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țerile noastre*, în AARMSI, tom XXXV, 1914, p. 447 517; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941; Marcu Beza, *Urme românești în Răsaritul Ortodox*, București, 1935; P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1986.

[2] Ilustrativ este cazul doamnei Ruxandra a lui Alexandru Lăpușneanu, care răscumpără metohurile mănăstirilor athonite de la creditorii turci, vezi T. Bogodae, *op. cit.*, p. 165 166.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 181–189, 1998

bizantini, al ţarilor sârbi şi bulgari[3], domnitorii români fac donaţii substanţiale Locurilor Sfinte. Danii cu o asemenea destinaţie înregistrăm nu numai la nivelul principalului factor politic; credincioşi din straturi sociale diverse îşi exprimă astfel speranţa lor în pomenirea veşnică, în mântuire.

Componentele acestor donaţii marchează o diversitate, pe care documentele prezentate tind să o contureze. Primul act de danie provine de la un reprezentant al boierimii: clucerul Stoian din Cepturi. Originea lui nu ne este prea bine cunoscută, documentele înregistrându-l în 1668[4] cu funcţia de „căpitan za spătărei". Din 1671 apare ca deţinând dregătoria de clucer, atunci când Antonie vodă îi întăreşte proprietăţile din Cepturi[5]. Achiziţiile succesive de proprietăţi demonstrează o bună situaţie materială.

Urmând exemplul altor credincioşi, clucerul Stoian merge, împreună cu soţia sa, Ilinca, în pelerinaj la Ierusalim, spre a se închina la mormântul Mântuitorului; călătoria a avut loc înainte de 1680, dacă avem în vedere că în pisania ctitoriei sale de la Văleni, ridicată după această dată, el apare cu apelativul „hagi", distinctiv pentru pelerinii creştini[6]. Întărit în credinţa sa, se hotărăşte să facă un nou pelerinaj, de această dată la Muntele Athos. Impresionat de situaţia deosebită a mănăstirilor athonite, le închină moşie şi vii la Cepturi, cu dorinţa de a fi înscrişi în pomelnicele acestora spre a fi comemoraţi în timpul slujbelor liturgice. Actul de danie, redactat în Bucureşti, probabil la scurt timp după întoarcere, desemna ca administrator pe egumenul Partenie de la Cotroceni, mănăstire ce fusese închinată Athosului de ctitorul ei, Şerban Cantacuzino[7].

Considerând necesară o amplificare a gestului lor donator, în mai 1684 clucerul Stoian şi Ilinca, „la vréme de bătrânéţe", fără descendenţi, închină mănăstirii Cotroceni şi celor 20 de mănăstiri de la Athos ctitoria lor de la Văleni (biserica, odoarele ei, case, moşie şi vie în Cepturi, mori, ţigani, animale etc.)[8]

[3] P. Ş. Năsturel, *op. cit.*, p. 305–310.

[4] ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, XXXVII/35.

[5] *Ibidem*, XXXVII/44.

[6] Nicolae Iorga, *Studii şi documente*, XV, p. 232.

[7] ANIC, *Suluri*, I/7, originalul românesc.

[8] Un rezumat al actului de închinare a Vălenilor se află în G.M. Ionescu, *Istoria Cotrocenilor, Lupeşcilor şi Grozăvescilor*, Bucureşti, 1902, p. 91–92, de unde l-a preluat E. Vlaiculescu, *Biserica mănăstirii din oraşul Vălenii de Munte*, în GB, XXX (1971), nr. 9–10, p. 847 861.

Am considerat necesară publicarea integrală a actului original, socotindu-l interesant, în special, pentru reliefarea dorinţelor ctitorilor, exprimând preocuparea lor pentru pomenire şi mântuire. Actul de închinare specifică, foarte clar, că dania este făcută mănăstirii Cotroceni şi celor 20 de mănăstiri de la Muntele Athos. Nu ştim de unde au luat: T. Bodogae, *op. cit.*, p. 84, nota 4, p. 142, şi E. Vlaiculescu, *op. cit.*, p. 850, nota 19, informaţia că ar fi fost închinată mănăstirii Ivir. Din pisania bisericii (1746) publicată de N. Iorga, *Studii şi documente*, XV, p. 232 – nu reiese aceasta, ci numai că egumenul Zaharia, cel care a refăcut-o, provenea de la mănăstirea Ivir. Conform prevederilor ctitorului, egumenul mănăstirii era desemnat de comunitatea athonită dintre călugării mănăstirilor de acolo, printre care şi Ivirul. De altfel, în toate catagrafiile din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea ale mănăstirii Cotroceni, mănăstirea Văleni apare ca metoh al acesteia, vezi: ANIC, *Manuscrise*, nr. 377, idem, *Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice*, dosarele 3413/1840, 4050/1854, 4206/1855, 4560/1856.

(vezi documentul nr. 2). Mănăstirea Văleni beneficia, totodată, de milele domnești făcute de Șerban Cantacuzino: 100 bolovani sare de la ocna Teișani, vinăriciul domnesc pentru viile de la Cepturi, dijma pentru 100 de stupi[9]; de asemenea erau scutiți de dări doi preoți ai mănăstirii[10]. Aceste proprietăți funciare și mile domnești se constituiau într-o importantă sursă de venituri pentru mănăstirile athonite.

Luând drept model mănăstirea Cotroceni[11], donatorul hotărăște pentru Văleni ca egumenul să fie desemnat de comunitatea athonită, unde urmau a fi trimise și surplusurile, după acoperirea cheltuielilor metohului. Actul de închinare dovedea preocuparea donatorilor pentru sufletele lor; în schimbul bunurilor trecătoare din această lume, ei aspirau la o viață terestră fără greutăți, apoi la o eternitate binefăcătoare în viața de apoi.

Următorul act de danie către așezămintele athonite îl acorda domnitorul Mihai Racoviță. Considerând că „pravoslavia și blagocestia măririi domnilor" provin, în primul rând, din atenția pe care o acordă lăcașurilor de cult, scutește de darea văcăritului 1 000 de vite din satul Pietrile, proprietatea mănăstirii Cotroceni[12]. Specificând absența acestei prevederi din actele de scutire ale predecesorilor săi[13] și al său[14] acordate acestei mănăstiri („de vréme ce pe acéle vremi n-au fost"), hotărăște ca egumenul Cotrocean să trimită banii (44 de bani de vită) ce s-ar fi cuvenit la cele 20 de mănăstiri athonite „să-i fie de ajutoriu la multele cheltuieli de acolo". Dania aceasta, pe linia celor făcute de-a lungul timpului de domnii români, la care-i asocia pe urmași, viza „pomenirea vecuitoare" a donatorului ce aștepta ajutorul divin pentru sine și familia sa în acele vremuri instabile.

Daniile cele mai importante pe care românii le-au făcut Locurilor Sfinte au fost închinările de așezăminte religioase din țară, ca metohuri. Acestea, prin contribuții periodice, se constituiau în principalii susținători ai comunităților respective. Prin actul de închinare, totuși ele nu ieșeau total din sfera de preocupare a factorilor de conducere ai țării, care interveneau atunci când situația o impunea.

Grigore Ghica voievod, constatând starea de decădere[15] a mănăstirii Cotroceni („mănăstire mare și domnească"), urmare a războaielor și a cutremurului

[9] ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LVI/1.

[10] Idem, *Manuscrise*, nr. 206, f. 13v (rezumat).

[11] Idem, *Suluri*, I/7: „... pentru a mănăstirii folosință și întărire egumenul acela care se va trimite, să fie cu sfatul tuturor svintelor mănăstiri...".

[12] Idem, *Mănăstirea Cotroceni*, II/13, actul de danie al lui Șerban Cantacuzino către Mănăstirea Cotroceni.

[13] Idem, *Suluri*, I/10, de la Constantin Brâncoveanu; I/14, de la Nicolae Mavrocordat.

[14] *Ibidem*, I/15.

[15] Semnificativă este catagrafia întocmită la porunca domnitorului Constantin Mavrocordat și care vizează perioada 1730–1740; din cei zece ani analizați, numai în patru veniturile au depășit cheltuielile, edificator pentru situația mănăstirii Cotroceni. Vezi Mariana Lazăr, *Mănăstirea Cotroceni. Catastife și Catagrafii (sec. XVII–XIX)*, Muzeul Național Cotroceni, 1997, p. 42–66.

din 1738, o oprește să mai trimită celor 20 de mănăstiri de la Athos contribuția stabilită. Banii urmau a fi folosiți pentru repararea mănăstirii, în primul rând pentru refacerea chiliilor dărâmate de cutremur. De altfel, prin actele de închinare ctitorii – cum fusese și cazul lui Șerban Cantacuzino[16] – prevăzuseră ca din veniturile obținute, în special să se repare metohul și numai surplusul să fie trimis mănăstirii protectoare.

Acestea sunt numai câteva aspecte din multitudinea raporturilor ce s-au stabilit de-a lungul timpului între români și comunitățile ortodoxe de la Locurile Sfinte. De un real folos ar fi deschiderea arhivelor acestor așezăminte studiului cercetătorilor, pentru pomenirea, cel puțin în fața istoriei, a actelor de credință și pietate ale donatorilor români, care le-au susținut într-un mod atât de evident și în situații critice.

1. 1683 (7191) aprilie 20, București

† Adecă eu, Stoian clucer hagiul de la Cepturi ot sud Saac, dempreună <cu> jupâneasa mea, anume Ilinca hagiița, care am fost amândoi dempreună la Ierusalim, scriem și mărturisim cu acesta al nostru adeverit zapis, ca să fie de bună credință la mâna sfinților părinți de la Sfeta Gora, carii să află lăcuitori acolo la acéle 20 de mănăstiri mari.

Că, aducându-ne Dumnezeu de la Ierusalim cu jupâneasa mea, anume Ilinca, care scrie mai sus, cu îndemânarea milostivului Dumnezeu mă îndemnaiu eu sângur și mă duș (?) și la Sfeta Gora și văzuiu mănăstiri minunate, den împărați întemeiate. Ci altă milă nu avusei să miluiescu, ci miluii cu viile méle de la podgorie, den dealul Cepturilor, însă pogoane 30 poli și cu ocina, însă stânjeni 30, de peste tot hotarul, den câmpu, den pădure, den apă, precum scriu și zapisele céle de cumpărătoare la mâna mea. Și am dat acéste vii cu toate dichisele, cu case, cu pivnițe, cu cămara, cu slonu și toate înșindrilite și cu dichise, cu buți mari zăcătoare, cu teascu, cu covita, cu tocitori. Care vii sânt pre lângă viile mănăstirii Căldărușanii și pe lângă viile Paraschivei logofătul și pe lângă Dumitrașco logofătul.

Și acéste vii, pogoane 16 luoatu-le-am de la Mavranghel logofătul de vistierie și de la Iorga Papa, care le-au fost și lor de cumpărătoare de la Preda slujbica, feciorul Buzincăi comisul. Iar 14 pol pogoane lé-am pus eu, dempreună cu jupâneasa mea, den țéline saduri, care să fac cu cea de cumpărătoare ce scriu mai sus pogoane 30 pol. Și lé-am dat noi amândoi de a noastră bunăvoie și făr de nici o silă, ca să ne fie vecinică pomeană, noao și părinților noștrii, iar sfintelor mănăstiri ce scriu mai sus să le fie de ajutor și de-ntărire și să le ție moșii stătătoare în véci. Și le-am dat pre seama părintelui Partenie, egumenul de la sfânta și dumnezeiasca mănăstire ce să chiamă Cotrăcénii, unde iaste hramul Uspenie Bogorodițe, care

[16] Idem, *Suluri*, I/7: „Venitul care se va strânge den toate bucatele și moșiile mănăstirii... întâiul să socot ască să să oprească cât vor fi de toată trebuința mănăstirii, iară ce va prisosi să se trimită la Sfeta Gora, pentru ajutorul acelora".

iaste făcută și zidită de măriia sa Io Șerban Cantacuzino Basarab voievod, ca să le poarte grija, să le lucréze și ce ar fi venitul lor, să-l strângă și să-l trimiță la acéște sfinte mănăstiri ce scriu mai sus. Însă să aibă a scoate cheltuiala ce s-ar cheltui la lucrul lor, iar alt ce ar fi venitul, să trimiță acolo la acéste sfinte mănăstiri ce scriu mai sus. Însă și în urma părintelui Partenie, carii s-ar afla a fi egumeni la sfânta mănăstire Cotrăcénii, tot să aibă a purtarea grija acestor vii ce scriu mai sus.

Iar și sfintele mănăstiri, céle 20 de la Sfeta Gora, să aibă a ne scrie pe mine și pă jupâneasa mea anume, însă nume 2 la pomé<l>nicul unde să scriu <c>titorii, însă la Parosiia cea mare și la foaia care să scriu părinții de să chiamă „afilom ton batirom", însă iar acéste 2 nume.

Că acéste moșii le-am făcut dempreună cu jupâneasa mea și le-am dat lucrate foarte bine și îngrădite bine. Că noi cât am lăcuit cu jupâneasa mea, coconi nu am făcut. Ci le-am dat pentru pomeană, cum semnează mai sus. Și am dat toate zapisele și scrisorile de cumpărătoare acestor moșii la mâna părinților și cartea Radului voievod, feciorul lui Leon voievod.

Iar carii den neamul nostru s-ar amesteca la acéste vii, vrând ca să le calce și să strice această pomeană a noastră, veri din frați, veri den surori, ori den nepoți, ori den nepoate, veri den cumnați, veri den cumnate, unii ca acéia să fie blestemați de Domnul și Mântuitorul nostru Iisus Hristos și de 318 sfinți părinți vă Nicheia, parte să aibă cu Iuda și cu afurisitul Ariia la un loc, herul, pietrile, lémnele să să topească, iar trupurile acelora să stea întregi în véci.

Și mărturie boiarii carii vor iscăli mai jos. Și noi, pentru mai adeverita credință, mai jos ne-am pus pecețile și iscăliturile ca să să crează.

Și am scris eu, Stanciul logofătul, cu învățătura lor, în București. Pisahom measeța apriliia 20 dni, vă leat 7191 <1683>.

Stoian cluceriul, hagiu ot Cepturi
Ilinca clucereasa hagiița ot Cepturi
Pârvul Cantacuzino mărturie
Costandin Cantacuzino vel paharnic mărturie
Matei biv vel agă Filipescul mărturie
Șerban vtori postelnic martor
Gligorașco Cantacuzino vel cupar mărturie
Costandin biv vel căpitan Filipescu mărturie[1].

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni,* LV/73.
Original românesc, hârtie, peceți inelare ale donatorilor.

[1] Semnături autografe.

2. 1684 (7192) mai 2, București

Adecă eu, hagi Stoian, împreună cu jupâneasa mea Elina hagiica, den sat den Cepturile ot sud Saac, dat-am acest zapis al nostru de danie și de închinăciune svintii și dumnezeeștii mănăstiri de la Cotrocéni, carea iaste zidită și

desăvârșit întemeiată de luminatul și buncreștin domnu nostru Io Șerban Cantacuzino Basarab voievod și la céle 20 de svinte mănăstiri de la Sfeta Gora, unde easte închinată și această svântă mănăstire Cotrocénii. Pentru ca să se știe că în viiața noastră, cât am lăcuit atâția a<n>i, den tineréțe până la vréme de bătrânéțe, noi coconi den trupul nostru n-am făcut. Iară încă și den câștigul nostru ce ne-au dat Dumnezeu, noi tot am căutat și am miluit neamul nostru cu ce ne-au fost putința.

Deci, cându am fost acum mai pre urmă, ajungându-ne vréme de bătrânéțe și împresurându-ne boale gréle și viindu-ne lucrul la mare slăbiciune, spereatu-ne-am și de moarte. Și văzându noi această lume amăgitoare și înșelătoare, socotit-am dentru inimile noastre și dentru gândul nostru cel bun, de ne-am tocmit si ne-am așăzat lucrul nostru, de ne-am dat den ce-am avut pân am fost noi vii și am închinat la această svântă și dumnezeiască mănăstire de la Cotrocéni și la célélalte svinte mănăstiri ce scriu mai sus tot anume, precum arată mai jos.

Ca să fie acestor sfinte mănăstiri și năstavnicului, părintelui nostru egumenului Partenie și altor părinți călugări, carii se vor afla de la acéste svinte case: întâi bisérica de piatră den târgu den Văléni ot sud Saac, carea o am făcut noi de-nceput, den temelie, unde iaste cinstitul hram Bogorodițe, pentru ca să fie metoh acestor dumnezeiești mănăstiri. Și am dat și niște svinte moaște – péștele mâinii întreg al slăvitului svânt Iiacov Persul și 2 cruci de argint și 1 cădélniță de argint, 3 părechi de odăjdii de bisérică și casele noastre de la Cepturile, cu toată moșiia de acolo, câtă o am cumpărat, precum scriu zapisele. Și 10 pogoane de vie în dealul Cepturilor, care sânt pre lângă célélalte vii care le-am dat mai nainte vréme numai svintii mănăstiri de la Cotroceni. Și 2 roate de moară în izvorul ce vine pre la zănoagă, ce să cheamă Buchilașu. Și 10 boi, 10 vaci și 100 de mătci de stupi și 150 de oi și 30 de suflete de țigani, cu mare cu mic. Și 100 de bolovani de sare gata, mila ce easte pre an făcută la bisérica noastră ce scrie mai sus, de măriia sa vodă.

Și dăm și niște bani, însă taleri 800, care bani i-am luat eu Papei Buicescul vel comis de la niște priiateni ai miei, de și i-au dat în trebile lui. Și eu acelora le-am plătit, iar el mi i-a rămas mie să mi-i dea cu zapisul lui și cu dobânda pre an 10–12. Și acești bani cu zapisul Papei comisul Buicescul, să aibă voie părintele egumenul Partenie de aici, de la svânta mănăstire Cotrocénii și cu părinții carii vor fi de la célé svinte mănăstiri de la Sfânta Gora, să-i caute și să-i scoată de la dânsul, să fie iar ai svintelor mănăstiri.

Și așa, acéstea toate câte scriu mai sus le-am dat și le-am închinat acestor svinte și dumnezeiești mănăstiri, ca să le fie de adaos și de întărirea mănăstirilor și de hrană și îmbrăcăminte părinților călugări, iară noao netrecută și vecinică pomenire.

Și să fie dator părintele egumenul Partenie de la mănăstire de la Cotrocéni, împreună și cu ceilalți svinți părinți de la célélalte mănăstiri, să caute de svânta biserica carea o am închinat metoh, să puie acolo călugări buni și înțelepți și ocârmuitori vrédnici să o poată chivernisi. Întâi, să nu lipsească slujba niciodată, ci precum se cade și pre deplin să se facă, ca să se pomenească numele noastre la

svântul jartavnic, la svânta liturghie și să-i poarte grija acei svinte bisérici, den cât n-am putut noi istovi să o istovească părinții călugări den venitul moșiilor ce lė-am dat și să o păzească cu diresul și cu înnoitul den ce se va <în>vechi și se va strica.

Și iar să fie dator părintele egumenul Partenie de aici, de la svânta mănăstire Cotrocéni și împreună cu ceialalți svinți părinți de la célélalte svinte mănăstiri ce sânt numite mai sus, să caute de moșiile și de bucatele ce le-am dat, să le adaoge și să le prăsească, ca să să mulțească, pentru ca si venitul lor să sporească. Și acela venit să să împartă la acéste svinte mănăstiri, la toate, ca sporind mila pre la toate, să le fie și svinților părinți milă de sufletele noastre, să ni le pomenească și aici la sfânta mănăstire de la Cotrocéni și la svintele mănăstiri de la Svânta Gora, la toate.

Așijderea, și cât vom fi vii aici, au sănătoși, au bolnavi, tot să avem căutare de părinți, să nu fim lipsiți de nici unele den ce-am pohti și ne-ar tribui. Iară după ce ne vom petréce, să aibă a ne îngropa pre amândoi la un loc înlăuntru, în svânta mănăstire și să ne pomenească svinții la un loc înlăuntru, în svânta mănăstire și să ne pomenească svinții părinți tot cu colivi, venirea și sâmbăta, precum să cade și să cuvine ctitorilor.

Și așa, închinând noi acéstea toate lui Dumnezeu și acestor svinte case ai svinției sale, iată dară si dau zapisul acesta de danie și de închinăciune îl încredințăm și-l întărim cu iscăliturile și cu pecețile noastre. Și mărturii, boiarii carii vor iscăli mai jos.

Și am scris eu, Radul sin Radul șufar vă grad București, vă measeța mai 2 dni, vă leat 7192 <1684>.

<H>agi Stoian ot Cepturi
<H>agiița Ilina
Barbul Milescul vel ban
Radul Năsturel banul mărturie
Badea vel dvornic mărturie
Ghinea vel clucer mărturie
Radul logofăt mărturie[1].

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LVI/3.
Original românesc, hârtie, peceți inelare în tuș negru.

[1] Semnături autografe.

3. 1731 (7239) iulie

Milostiiu Bojiiu, Io Mihaiu Racoviță voievod i gospodin Zemle Vlahiscoe, davat gospodstvo mi sie povélenie gospodstva mi. Pravoslavia și blagocestıia măririi domnilor și oblăduitorilor și dentru alte bunătăți să cunoaște, iar mai mult să pricépe la toți dentru facerea de bine ce arată către sfintele și dumnezeieștile

mănăstiri de la care și lauda să măréște și pomenire vecuitoare rămâne. Intru care pravoslavie și noi fiindu întăriți cu cucerie și cu osârdie, am binevrut cu mila spre această sfântă și dumnezeiască mănăstire Cotrocénii, unde se prăznuiaște hramul Uspenii Preacinstitii, care mănăstire easte închinată la toate sfintele mănăstiri de la Sfânta Gora. Drept acéea și domnia mea milostivindu-mă către această mai sus pomenită mănăstire, am socotit domnia mea ca să aibă a scutirea totdauna satul Pietri<le> cându ar ieși dajdea văcăritului, vite 1 000, nici o supărare de către boiarii ce ar umbla cu slujba aceasta să n-aibă.

Pentru că acest sat fiind încă mai denainte vréme iertat de toate dăjdiile cu hrisoave domnești și cu hrisovul domni<i>i méle, pentru ajutoriul și folosirea sfintelor mănăstiri, numai această dajde a văcăritului necoprinzând<u-să> în hrisoavele răposaților domni, de vréme ce pe acéle vremi n-au fost, nici în hrisovul domni<i>i méle care l-am înnoit. Deci, domnia mea pentru multă evlavie ce am de-a pururea către sfintele mănăstiri, am socotit den bun gândul domniei méle de am făcut și această milă, ca să vă scutească acéste vite ce scriu mai sus totdauna, la toate văcăriturile, de către vistieria domnească. Numai năstavnecul ce va fi după vremi la mănăstirea aceasta, să aibă a luarea banii ce ar face pentru acéste 1 000 de vite, de vită câte bani 44 la toate văcăriturile. Și acei bani să-i trimită în toți anii la sfintele mănăstiri de la Sfânta Gora, ca să-i fie de ajutoriu la multele cheltuieli ce ar fi având acolo, ca să aibu domnia mea pururea pomenire.

Drept acéea, poruncescu domnia mea și dumneavoastră boiari care veți fi orânduiți cu această slujbă, să căutați nici un val și nici o bântuială să nu faceți satului pentru acéste vite ce scriu mai sus. Numai ce ar tréce peste această sumă, să le plătească toate dupre cum plătéște țara, iar alt mai multă supărare să n-aibă.

Pohtindu și pe frații noștrii întru Hristos credincioși domni, care vor fi în urma noastră, să adeveréze și să întărească mila aceasta, pentru ca și sfânta, slăvita stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioară Maria să le păzească domnia cu pace, cu liniște și cu fericire și să le dăruiască iertare păcatelor. Însă pentru buna adeverință și neclătita stare am întărit hrisovul acesta și cu sfatul tuturor cinstiților și credincioșilor boiarilor celor mari ai divanului domniei méle: pan Iordachie Crețulescul vel vornic, pan Costandin Dudescul vel spătar i pan Manolachie Lambrino vel logofet i pan Grigorie Greceanul vel vistiiar i pan Barbul Merișanul vel clucer i pan Manolachie vel postelnic i pan Costandin Năsturel vel paharnic i pan Matei Fărcășanul vel stolnec i pan Costandin Brâncoveanul vel comis i pan Mihai Bărbătescul vel sărdar i pan [...][1] vel sluger i pan Grigorie Filipescu vel pitar. Și ispravnic Costandin Crețulescu vel logofăt.

Și s-au scris hrisovul acesta în anul dentâi al domniei méle, la leat 7239 <1731>, în luna lui iulie.

Io Mihai Racoviță, milostiiu Bojiiu gospodar.

Io Mihai Racoviţă <m.p.>
Manolache vel logofăt procitenoom.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni,* III/22.
Original românesc, hârtie, pecete căzută, miniaturi deosebite.

[1] Loc alb în text.

4. 1749 (7257) august 18

Milostiiu Bojiiu Io Grigorie Ghica voievod i gospodin, davat gospodstvo mi sie povelenie gospodstva mi. De vréme ce ne-am înştiinţat domniia mea de la egumen mănăstirii Cotrocéni, chir Grigorie cum că din pricina trecutei răzmeriţe şi din alte întâmplări ale vremii s-au scăpătat mănăstirea şi fiindcă de la cutremurul cel mare s-au sfărâmat un rând de chilii despre amiazăzi, după cum şi însumi domniia mea le-am văzut. Şi poruncindu-i domniia mea egumenului ca să să apuce să le prefacă, ca să nu rămâie o mănăstire mare şi domnească ca aceasta a să părădui céle făcute şi zidite mai denainte cu multă cheltuială a ctitorului, răposatul Şerban vodă, ne-au răspunsu igumenul cum că fiind orânduită mănăstirea de ctitor ca să dea pă fieştecare an câte o sumă de bani la Sfânta Gora, unde iaste mănăstirea închinată, nu să ajunge din venitul mănăstirii a da şi acea orânduială de acolo şi a preface şi céle stricate.

Pentru aceasta dar, aşa am socotit domniia mea şi am hotărât ca în doi ani să fie oprit a nu da acea orânduială la Sfânta Gora şi cu venitul casei de aceşti doi ani să prefacă toate chiliile şi să dreagă împrejur verice ar mai fi stricat, după cum şi răposatul Şerban vodă, ctitorul au orânduit prin hrisoavele domni<i>i sale, ca întâi toate ale mănăstirii aducându-le egumenii în stare şi puindu-le la bună orânduială atuncea dă va prisosi din venitul casii, să trimiţă şi orânduiala banilor la Sfânta Gora.

I ispravnic saam reci gospodstva mi. Avgust 18, 7257 <1749>.
Io Grigorie Ghica voievod, Bojiiu milostiiu gospodar.
Procital vel logofăt.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni,* XXVIII/29.
Original românesc, hârtie, pecete inelară.

GENEZA ȘI EVOLUȚIA VOIEVODATULUI BĂNĂȚEAN DIN SECOLUL AL X-LEA

ALEXANDRU MADGEARU

Într-unul dintre ultimele sale studii, regretatul medievist Radu Popa deplângea exagerările întâlnite la tot pasul în unele lucrări despre formarea primelor voievodate românești din Transilvania, Crișana și Banat[1]. Chiar dacă, poate, unele dintre opiniile lui Radu Popa sunt, la rândul lor, exagerate (în sens contrar), este evident că în prezent, istoriografia românească poate și trebuie să investigheze mai atent și cu mai multă severitate izvoarele literare și arheologice privitoare la secolele IX–XI. Spre deosebire de unele producții ale istoriografiei anilor '80, cartea recentă a domnului Ioan-Aurel Pop se remarcă prin puncte de vedere echilibrate și serios argumentate[2]. Din păcate, fiind o lucrare de sinteză, ea nu a putut intra într-o serie de amănunte care ar trebui supuse discuției (de pildă, cercetarea minuțioasă a credibilității operei Notarului Anonim). Cercetarea acestei epoci merită să fie adâncită.

Despre voievodatul lui Glad și Ahtum s-a scris destul de mult în ultimii ani. Studiile valoroase ale lui A. Bejan[3], E. Glück[4], R. Constantinescu[5] au tratat diverse aspecte ale istoriei și arheologiei Banatului în secolele IX–XI. Nu lipsesc nici scrierile unor diletanți, precum V. Fizeșan[6], în care izvoarele literare

[1] R. Popa, *Observații și îndreptări la Istoria României din jurul Anului O Mie*, SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 154–188.

[2] I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

[3] A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII (Continuitate daco-romană, etnogeneză românească și începuturile feudalismului în sud-vestul Daciei Traiane)* Timișoara, 1995 și alte lucrări anterioare.

[4] E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum* (I, II), „Ziridava", 6, 1976, 89–116; 10, 1979, p. 243–278; Idem, *Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX–X*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 82 100; Idem, *Cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum, ibidem*, p. 101–150.

[5] R. Constantinescu, *Gerard din Cenad – un scriitor al anului 1000*, în vol. Gerard din Cenad, *Armonia lumii*, București, 1984, p. 10–67.

[6] V. Fizeșan, *Inscripțiile runice de pe vasele tezaurului de la Sânnicolaul Mare*, în MB, 30, 1980, 7–9, p. 535–549; Idem, *Considerații asupra numelui voievodului Glad*, „Studii de istorie a Banatului", 12, 1986, p. 31–41.

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 191–207, 1998

și unele descoperiri arheologice mai spectaculoase (tezaurul de la Sânnicolaul Mare și inscripțiile de pe unele vase ale sale) sunt interpretate într-o manieră fantezistă. În ceea ce ne privește, am publicat deja trei articole[7] care, credem, contribuie la o mai bună înțelegere a unor aspecte ale istoriei Banatului în secolele IX–XI.

În paginile următoare, vom încerca să prezentăm o privire generală asupra constituirii voievodatului bănățean[8], pe baza izvoarelor literare și a unor descoperiri arheologice.

Apariția unor forme de organizare militară și politică ale populației autohtone românești din Banat a fost condiționată de raporturile de forțe existente în preajma Banatului. Evoluția acestor raporturi de forțe în cursul secolului al IX-lea a fost o consecință a prăbușirii dominației avare la cumpăna secolelor VIII/IX. Khaganatul avar a fost înfrânt în urma mai multor campanii ale francilor, desfășurate între 791 și 797. Banatul se aflase sub dominație avară. Pe valea Mureșului inferior și pe malul stâng al Tisei s-au descoperit numeroase cimitire avare, dintre care unele se datează chiar și în ultima treime a secolului al VI-lea[9]. Concentrarea de situri avare din apropierea confluenței Mureș–Tisa indică un centru de putere. Acolo s-a descoperit și tezaurul de la Sânnicolaul Mare, care, după unele opinii, a aparținut unei căpetenii avare, care l-ar fi ascuns din cauza războaielor cu francii și cu bulgarii[10]. După dispariția khaganatului avar, Pannonia a devenit o marcă a statului franc. Profitând de campaniile france, Bulgaria a atacat și ea partea răsăriteană a khaganatului avar, în 804–805,

[7] A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, „Banatica", 12, 1993, 2, p. 5–12; Idem, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, RI, s.n., 5, 1994, 1–2, p. 147 154; idem, *„Gesta Hungarorum" despre prima pătrundere a ungurilor în Banat*, RI, s.n., 7, 1996, 1 2, p. 5–22.

[8] Deși Notarul Anonim îl denumește *dux* pe Glad, ni se pare mai potrivită folosirea denumirii de „voievodat", care a intrat în obișnuință. Termenul de „formațiune social-politică" sau „prestatală" este prea vag, iar cel de „ducat" trimite la o formă de organizare tipic apuseană, care nu are nici o legătură cu realitățile de aici. Este adevărat că tot Notarul Anonim a consemnat (în cap. 13) existența termenului *duca* în limba vorbită de locuitorii din zona Hung-Zemplin. În acest caz se impune însă cercetarea atentă a originii denumirii, fiindcă forma ei nu pare latină, ci bizantină (medio-greacă). Implicațiile acestei etimologii ar putea fi cu mult mai complexe decât s-ar putea bănui la prima vedere.

[9] Pentru descoperirile de epocă avară din Banat vezi îndeosebi: D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schriftum und Fundorte*, Budapest, 1956, p. 103–104, 110, 126, 143 144, 148, 154, 159, 164, 176, 182, 210; E. Dörner, *Mormânt din epoca avară la Sânpetru German*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 423–434; A. Bejan, *op. cit.*, p. 80 83, 98 99; Idem, *Necropola de înhumație de sec. VIII IX e.n. de la Timișoara –Podul Modoș*, AMN, 20, 1983, p. 488–489.

[10] M. Rusu, *Tezaurul de la Sânnicolaul Mare. Noi puncte de vedere*, AIIAC, 27, 1985 1986, p. 31 66; K. Horedt, *Zur Zeitstellung des Schatzfundes von Sânnicolaul Mare (Nagyszentmiklós)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt", Mainz, 13, 1983, 4, p. 503–505.

stabilindu-și noua frontieră de nord-vest pe Tisa inferioară. Zona dintre Tisa și Dunăre a rămas un teritoriu al nimănui până în 827, când khaganul bulgar Omurtag (814–831) a atacat marca francă și a cucerit ținutul Srem, pe care Bulgaria l-a păstrat și după încheierea păcii, în 832[11].

Așadar, în secolul al IX-lea, Banatul era situat între două mari centre de putere: statul franc și Bulgaria. Ar mai fi de adăugat poate și un al treilea, anume Moravia, dar în acest caz se ridică unele probleme asupra cărora nu ne putem opri decât în treacăt. Istoricii români nu și-au exprimat până acum un punct de vedere asupra teoriei lui Imre Boba (care a provocat în ultimii 25 de ani o vie controversă printre medieviști). Acest istoric american de origine maghiară a susținut în mai multe lucrări[12] că Moravia Mare a lui Sventopolk (Sviatopluk) era situată în apropierea râului Morava de la sud de Dunăre, nu în Moravia actuală din Slovacia. Bazat pe analiza comparativă a surselor occidentale, bizantine și slavone, el ajunge la concluzia că această Moravie avea centrul la Sremska Mitrovica (Sirmium), care ar fi purtat în secolul al IX-lea și numele *Marava*. Acolo și-a avut reședința episcopală Sf. Methodiu, apostolul Moraviei. Principatul Moraviei ar fi cuprins inițial teritoriul dintre Dunăre și Sava (fosta Pannonia Inferior); de acolo, s-ar fi extins ulterior și spre nord, ajungând să înglobeze în final și teritorii din actuala Slovacie. O parte a Moraviei, denumită „necreștinată" de Constantin Porphirogenetul, este amplasată de I. Boba în pusta dintre Dunăre și Tisa.

Îndrăzneața teorie a lui I. Boba – deși întemeiată pe argumente greu de respins – a fost contestată vehement de istoricii cehi și slovaci. În același timp, ea este acceptată și dezvoltată de alți specialiști în istoria secolelor IX–X, printre care se numără și Charles R. Bowlus[13].

[11] V. Gjuselev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs.*, „Byzantinobulgarica", 2, 1966, p. 16–35; H. Bulin, *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, în vol. *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie 1968, p. 168–170; P. Ratkos, *Historische Quellen und die sog. awarisch-magyarische Kontinuität*, „Studijné Zvesti archeologického ustavu SAV", Nitra, 16, 1968, 183–191, p. 184–187; A. C. Sòs, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 12–13, 18; M. Rusu, *The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th 11th Centuries*, în *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 201 202; V. K. Ronin, *The Franks on the Balkans in the Early Ninth Century*, EB, 21, 1985, 1, p. 39–57; I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895)*, în *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 102–103.

[12] I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A. Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971; Idem, *The „Bijelo-Brdo Culture" and Ethnic Changes in the Danubian Basin in the Ninth Century*, în *Rapports du IIIe Congrès international d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1979, vol. 1, p. 105–107.

[13] C. R. Bowlus, *Imre Boba's Reconsiderations of Moravia's History and Armful of Carinthia's Ostpolitik (887 892)*, „Speculum", 62, 1987, 3, p. 552 574. Nu ne-a fost accesibilă cartea sa *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788 907*, Philadelphia, 1995. Vezi și T. Senga, *La situation geographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquerants*, „Jahrbuch für Geschichte Osteuropas", 30, 1982, 4, p. 533 540.

Presupunând că I. Boba ar avea dreptate, atunci ar trebui să luăm în considerare și Moravia ca un factor în cadrul raporturilor de forțe din zona Banatului în secolul al IX-lea. Totuși, pentru a nu complica și mai mult discuția, vom face acum abstracție de factorul Moravia[14]. Analiza teoriei lui I. Boba și a implicațiilor sale pentru istoria spațiului locuit de români ar necesita un studiu aparte.

Din cele expuse, reiese că Bulgaria a atins o poziție de mare putere regională în cursul secolului al IX-lea. Unii istorici au admis extinderea dominației bulgare și în Banat[15]. Cercetările arheologice nu au adus până în prezent nici o dovadă edificatoare în acest sens. Tezaurul de la Sânnicolaul Mare a fost considerat unul dintre cele mai importante argumente în sprijinul dominației bulgare în Banat[16]; am văzut însă că originea sa bulgară nu este deloc sigură. Tot izvoarele scrise sunt cele care ar putea elucida problema.

Expansiunea Bulgariei spre nord-vest a prilejuit înregistrarea unor informații despre regiunea de care ne ocupăm, în izvoarele france. Din „Analele France" aflăm că abia în 818 Bulgaria a anexat teritoriul dintre Timoc și Morava, populat de așa-numiții *timociani*[17]. Așadar, Banatul a putut fi ocupat de Bulgaria doar după 818. În anul 824, aceleași anale consemnează o știre care privește în mod direct teritoriul Banatului. La împăratul franc Ludovic I cel Pios s-au înfățișat solii neamului denumit *praedenecenti,* care locuiau „în Dacia de lângă Dunăre, vecină cu bulgarii" (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*). Ei au cerut ajutor împotriva Bulgariei care-i atacase. Acești *praedenecenti* au mai fost menționați și în anul 822, printre populațiile care au

[14] De obicei, Moravia Mare este amplasată în Slovacia și Cehia. Chiar și în acest caz, este admisă o extindere a dominației moraviene în ultima treime a secolului al IX-lea până în vecinătatea Banatului, în bazinul superior al Tisei și în Crișana. Vezi P. Ratkos, *Die Großmährischen Slawen und die Altmagyaren,* „Studijné Zvesti...", 16, 1968, p. 198; L. I. Havlik, *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome,* „Palaeobulgarica", 13, 1989, 1, p. 6, 18.

[15] A. Grecu (= P. P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX–X-lea,* SCIM, 1, 1950, 1, p. 223–236; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești,* București, 1969, p. 191 193; M. Comșa, *Die Bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jh. im Lichte der archäologische Forschungen,* „Dacia, NS", 4, 1960, p. 405–406; Gh. I. Brătianu, *Le théme de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois,* „Acta Historica. Societas Academica Dacoromana", München, 10, 1972, p. 108–110; Idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești,* București, 1980, p. 213–215; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV),* București, 1974, p. 62–63; S. Brezeanu, *„La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales,* EB, 20, 1984, 4, p. 127 130; H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century,* EB, 22, 1986, 2, p. 61–77.

[16] De exemplu, M. Comșa, *op. cit.,* p. 405–406. Teoria originii bulgare a tezaurului a fost dezvoltată îndeosebi de N. Mavrodinov, *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós,* Budapest, 1943.

[17] *Annales Regni Francorum,* a. 818 (în *Fontes ad Historiam Regni Francorum Aevi Karolini illustrandam,* Berlin, 1960, vol. I, p. 116; vezi și p. 118).

trimis reprezentanţi la adunarea generală a imperiului de la Frankfurt[18]. Dacia este localizată lângă Dunăre nu pentru că ar fi vorba de un teritoriu situat strict pe malul fluviului, ci pentru că autorul a simţit nevoia să o distingă de cealaltă Dacie, cea nordică (Dania, Danemarca). În cealaltă operă a lui Einhard, *Vita Karoli Magni,* se mai consemna că împăratul Carol cel Mare a cucerit şi Dacia care era situată pe celălalt mal al Dunării, din faţa Pannoniei (... *utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubiae ripa Datiam*)[19]. Este clar că Dacia din „Analele France" nu poate fi identificată cu fosta Dacia Ripensis de la sudul Dunării, aşa cum au presupus unii cercetători[20]. Pentru autorii occidentali din epocă (Geograful din Ravenna, Alfred cel Mare), Dacia era doar cea nord-dunăreană. Apoi, în fosta Dacie Ripensis, dominaţia Bulgariei se instaurase deja. Deci, izvorul se referă la o regiune de la nordul Dunării. Kurt Horedt aprecia că abodriţii sau praedenecenţii locuiau în vestul Banatului sau între Tisa şi Dunăre[21]. Avem astfel o mărturie destul de limpede despre ofensiva bulgară spre nord, desfăşurată probabil şi în Banat şi în zona dintre Tisa şi Dunăre. Al. Bărcăcilă observa – cu multă dreptate, credem – că prin *Dacia,* izvorul înţelegea şi spaţiul dintre Dunăre şi Tisa[22].

Pasajul din „Analele France" (anul 824) ridică însă şi alte probleme, care nu sunt pe deplin clarificate. Pasajul sună astfel: *Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt.* De obicei, textul a fost interpretat în sensul echivalenţei celor două denumiri, *abrodiţi* şi *praedenecenţi.* De aici, s-a ivit o controversă, fiindcă despre *abodriţi* se ştie că locuiau în zona Elba–Oder. S-a postulat existenţa unui alt trib slav omonim, amplasat în regiunea Moraviei sud-dunărene şi eventual imigrat din nord. S-a emis însă şi altă ipoteză. O reinterpretare a textului efectuată de I. Boba a ajuns la concluzia că *abodriţii* nu pot fi identificaţi cu *praedenecenţii,* fiindcă, în text, *qui* nu leagă cele două nume, ci îi desemnează pe *praedenecenţi* („cei care vulgar sunt denumiţi *praedenecenţi"*). Numele lor ar fi de fapt latin, însemnând *„prădalnicii",* şi ar fi o poreclă dată unui grup de slavi cunoscuţi şi sub numele de *marvani* sau *merehani*[23].

[18] *Annales Regni Francorum,* a. 822, 824, *loc. cit.,* p. 130, 138.

[19] Einhardi, *Vita Karoli,* c. 15, în *Fontes ad historiam...,* p. 184; A. Bărcăcilă, *„Dacia de la Dunăre"a analelor france din secolul al IX-lea. Evenimente şi probleme,* Craiova, 1947, p. 22–23; Idem, *Dacia şi Dania în istoriografia şi cartografia medievală,* SMIM, 3, 1959, p. 355.

[20] A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti,* în idem. *Relaţii româno-orientale,* Bucureşti, 1978. p. 51–52, nota 4; A. Bejan, *Sud-vestul României în contextul politic european al sec. VII X/XI,* „Studii de istorie a Banatului", 13, 1987, p. 39.

[21] K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV XIII,* Bucureşti, 1958, p. 156. Vezi şi H. Bulin, *op. cit.,* p. 169 170; V. Gjuselev, *op. cit.,* p. 29.

[22] A. Bărcăcilă, *„Dacia de la Dunăre...",* p. 23.

[23] I. Boba, *„Abodriti qui vulgo Praedenecenti Vocantur" or „Marvini Praedenecenti",* "Palacobulgarica", 8, 1984, 2, p. 29–37.

Oricare ar fi adevărul, reținem faptul că teritoriul locuit de acești *praedenecenți* cuprindea și Banatul (sau o parte a sa) și că Bulgaria și-a extins dominația asupra lor în jurul anului 824.

Bulgaria avea în secolele VIII–X mai multe teritorii de margine, similare mărcilor france, care aveau rolul de zone-tampon. Se apreciază că și teritoriul dintre Tisa și Dunăre a fost o asemenea zonă-tampon[24]. Problema este că tot între cele două cursuri de apă este amplasată și Moravia zisă „nebotezată"[25]. Este posibil ca aceasta din urmă să se fi aflat mai la nord, dincolo de gura Mureșului, adică acolo unde Notarul Anonim amplasa stăpânirea lui Menumorut – al cărui nume este legat de Moravia. Aceasta este însă cu totul altă chestiune, care nu poate fi discutată aici. Este posibil ca hegemonia Bulgariei să nu se fi întins mai la nord de gura Mureșului.

Amintirea dominației bulgare în teritoriul dintre Dunăre și Tisa s-a păstrat în *Gesta Hungarorum* a Notarului Anonim. Izvorul (cap. 11, 30, 38–43) amplasa acolo stăpânirea lui Salan, un conducător de origine bulgară. Numele său transmite, de fapt, amintirea confuză a controlului exercitat asupra sării transportate pe Tisa (ca și toponimul *Slankamen*)[26]. G. Moravcsik a admis autenticitatea relatărilor despre Salan și Glad, considerând că alianța bulgarilor cu grecii care este descrisă în text a fost posibilă în ultimii ani ai domniei împăratului Leon VI (deci, înainte de 912), când era pace între Imperiul Bizantin și Bulgaria. Diplomația bizantină ar fi găsit cu cale să rupă alianța anterioară cu ungurii[27]. Notarul Anonim distingea teritoriul lui Salan (ca și cel al lui Glad, de altfel), de Bulgaria. Atacarea zonei de margine a Bulgariei dintre Dunăre și Tisa a fost înregistrată de un izvor contemporan, *Cronica* lui Regino din Prum: ungurii pătrunși în bazinul Dunării de Mijloc în ultimii ani ai secolului al IX-lea au devastat *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*[28]. Termenul de *fines* se aplică exact noțiunii de „margine" și putem presupune că agresiunea a afectat zona cea mai apropiată de locul unde s-au instalat ungurii, adică sudul interfluviului Dunăre–Tisa. Întrucât Regino scria în 908 și data evenimentul în 889, reiese că primele atacuri au avut loc încă dinainte de 896 (ungurii au afectuat raiduri în Europa centrală și înainte de imigrarea din 896). Este posibil ca acest raid să fie identic cu cel înregistrat de *Analele de la Fulda* în anul 894, unde,

[24] Vezi S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 127–130; D. Ovčarov, *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, în vol. *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8 Jh.*, München, 1987, p. 179; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapesta, 1991, p. 100–101.

[25] T. Senga, *op. cit.*, p. 536.

[26] Vezi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, p. 428; Gh. Brătianu, *Tradiția...*, p. 213.

[27] G. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, RESEE, 7, 1969, 1, p. 173 174.

[28] Regionis Prumiensis *Chronica*, A. 889, în *Fontes ad historiam...*, vol. III, p. 284.

într-un mod similar, se vorbeşte despre atacul ungurilor (denumiţi aici avari) în Pannonia[29].

Vedem deci că Banatul era mărginit la sud şi la vest de ţinuturi stăpânite de Bulgaria. De aceea, este posibil ca şi Banatul (sau, mai precis, zona de câmpie a sa) să fi făcut parte din teritoriul tampon care proteja Bulgaria de direcţia vest. Deci, Banatul putea fi un fel de provincie de margine (marcă) a Bulgariei[30].

Cât timp Bulgaria a fost puternică (în cursul secolului care a urmat după campaniile lui Krum şi Omurtag), este greu de crezut că teritoriile de margine se puteau desprinde de sub autoritatea centrală. După moartea marelui ţar Simeon (927), Bulgaria a intrat într-o perioadă de declin politic şi militar. După părerea noastră, ieşirea Banatului de sub hegemonia bulgară s-a petrecut în 927 sau imediat după aceea. La moartea lui Simeon, vecinii Bulgariei erau pe punctul de a o invada. Theodor Daphnophates (continuatorul lui Theophanes) nota că „Atunci când popoarele din jurul Bulgariei – croaţii, turcii [= ungurii] şi alte popoare – au aflat despre moartea lui Simeon, ele au hotărât să întreprindă o expediţie împotriva bulgarilor"[31].

Aşadar nu putem vedea naşterea voievodatului lui Glad decât ca pe o desprindere a unui conducător local de sub tutela din ce în ce mai slabă a Bulgariei. În bazinul Dunării de mijloc, teritoriile autonome ale slavilor de sud sau de vest (în Croaţia, în Slovacia) s-au născut prin separarea lor din conglomeratul khaganatului avar. Unele dintre aceste principate sau *jupe* au evoluat spre forme statale (de exemplu, Moravia). De bună seamă că într-un mod similar s-au petrecut lucrurile şi în Banat, cu deosebire că, aici, a fost înlăturată hegemonia bulgară, nu avară. Cu un secol mai înainte, prizonierii macedoneni deportaţi în Bulgaria de la nordul Dunării (pe cât se pare, în zona din apropierea gurii Argeşului)[32] au izbutit să se elibereze de sub dominaţia Bulgariei, care nu dispunea de forţe suficiente la faţa locului (a fost nevoită să apeleze la ajutorul ungurilor din Atelkuz). Poate că evenimentele au decurs într-un mod similar şi în Banat, în jurul anului 927. Informaţia din *Gesta Hungarorum* referitoare la sprijinul acordat lui Glad de către *cumani* (pecenegii, probabil)[33] nu este de neglijat.

[29] *Annales Fuldenses*, A. 894 (ibidem, p. 160). Pentru aceste raiduri, vezi G. Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*, Firenze, 1945; V. Spinei, *Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX–X*, AM, 13, 1990, p. 117.

[30] Vezi R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 87; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 127–130; H. Dimitrov, *op. cit.*, p. 63–64.

[31] Theophanes Continuatus, ed. I, Bekker, Bonn, 1838, p. 412. Vezi I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, Roma, 1971, p. 201. Pentru contextul evenimentelor, vezi S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of Tenth Century Byzantium*, Cambridge, 1969, p. 95–97 şi G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 53 55.

[32] D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IX^e–X^e siècles n.e.*, AIIAI, Iaşi, 24, 1987, 2, p. 9–15.

[33] G. Bakó, *The Relations of the Principality of the Banat with the Hungarians and the Petchenegs in the Tenth Century*, în vol. *Relations...* (vezi nota 11), p. 245–248; V. Spinei, *op. cit.*, p. 127; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 117.

Tot Notarul Anonim a consemnat în altă parte (şi folosind alte surse) unele atacuri ale pecenegilor desfăşurate cam în aceeaşi vreme în Transilvania, în voievodatul stăpânit de Gelou. În pasajul respectiv (cap. 25), este folosită denumirea de *picenati*, diferită de cea obişnuită în sursele maghiare din secolele XII–XIII (*bisseni*). Pe baza acestei forme, unii critici ai operei Notarului Anonim au afirmat că avem de-a face cu un anacronism creat prin introducerea unor relatări despre cruciada I, care vorbesc despre pincenates sau *piccinaci*[34]. Totuşi, Notarul Anonim a putut prelua forma *picenati* din cronica lui Regino (pe care a utilizat-o), unde se consemna că ungurii au fost alungaţi din Scythia de către *pecinaci*[35]. Deci, nu se poate dovedi că Notarul Anonim s-a inspirat din relatări ale unor evenimente recente, de la finele secolului al XI-lea.

S-a mai afirmat că pecenegii nu puteau fi prezenţi în Banat şi în Transilvania în prima jumătate a secolului al X-lea, deoarece pe atunci ei se aflau în Atelkuz, adică la est de Siret sau de Prut[36]. Este adevărat că ei au luat în stăpânire Câmpia Munteniei abia în ultimii ani ai secolului al X-lea, dar nimic nu ne împiedică să presupunem că pecenegii au efectuat raiduri pe distanţă lungă încă de la începutul secolului al X-lea. Ştim, în orice caz, că, deşi aveau bazele de atac în Atelkuz, pecenegii acţionau şi la Dunărea de Jos. Astfel, în 917, ei urmau să ajute armata bizantină în războiul purtat contra Bulgariei. Alianţa nu s-a finalizat din motive asupra cărora nu insistăm; ne interesează faptul că războinicii pecenegi ajunseseră la Dunărea de Jos[37]. Tot aşa, ungurii au efectuat incursiuni până în Europa Centrală (pornind din Atelkuz), încă din 863, cu peste trei decenii înainte de descălecarea lor în Panonnia.

Prin urmare, nu ni se pare imposibil ajutorul acordat lui Glad de către pecenegi[38], în anul 927 sau puţin după aceea, într-un eventual conflict cu Bulgaria – o Bulgarie care deranja şi expansiunea pecenegilor către Dunăre.

[34] G. Györffy, *Formation d'Etats au IX*^e^ *siècle suivant les „Gesta Hungarorum" du Notaire Anonyme*, în *Nouvelles études historiques à l'ocasion du XII*^e^ *Congrès International des Sciences Historiques*, Budapesta, I, 1965, p. 46. Vezi şi C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, III, Budapest, 1940, p. 212; D. Deletant, *Ethno-History or Mytho-History? The Case of the Chronicler Anonymus*, în Idem, *Studies in Romanian History*, Bucharest, 1991, p. 345. Aceeaşi opinie era împărtăşită şi de N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passè des Roumains* (I), ARBSH, 9, 1921, 3–4, p. 213, care contesta credibilitatea operei Notarului Anonim. Pentru anacronism se pronunţa şi V. Pârvan, *Românii în Cronica Notarului Anonim al Regelui Bela. Cercetare comparativă cu celelalte cronici ungureşti şi Cronica lui Nestor*, în Idem, *Studii de istorie medievală şi modernă*, ed. de L. Năstasă, Bucureşti, 1990, p. 50.

[35] Reginonis Prumiensis *Chronica*, *loc cit.*, p. 284.

[36] R. R. Heitel, *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, „Dacia, NS", 38–39, 1994–1995, p. 420, nota 99.

[37] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucureşti, 1970, p. 14–15.

[38] Vezi şi A. Bejan, *Banatul...*, p. 108, 126.

Alţi cercetători au presupus că acei *cumani* care l-au sprijinit pe Glad ar fi o altă populaţie de origine turcică, de exemplu kavarii[39]. Nici această ipoteză nu poate fi exclusă.

Coroborând relatarea Notarului Anonim cu ceea ce ştim din sursele bizantine despre situaţia Bulgariei după moartea ţarului Simeon, se poate conchide că Banatul s-a desprins de sub hegemonia Bulgariei, profitând de împrejurările favorabile create imediat după 927, probabil cu ajutorul pecenegilor. Nu cunoaştem însă nimic despre situaţia politico-militară a Banatului înaintea lui Glad. Aserţiunile despre *jupanii* Buila şi Butaul (atestaţi de o inscripţie de pe tezaurul de la Sânnicolaul Mare) – adeseori consideraţi conducători ai unor formaţiuni prestatale bănăţene din secolul al IX-lea[40] – nu sunt credibile, fiindcă, aşa cum precizam, tezaurul datează cel mai probabil din epoca avară. Aceşti *zoapani* erau conducători avari. Este însă probabil că teritoriul condus de Glad s-a constituit pe baza unor structuri teritoriale evoluate prin unirea obştilor săteşti, şi care au fost obligate la plata unui tribut către stăpânirea bulgară.

Din *Gesta Hungarorum* aflăm – în măsura în care putem avea încredere în diferitele detalii ale relatării din capitolul 44 – că teritoriul stăpânit de Glad se întindea de la Mureş până la cetatea *Horom* (care nu poate fi decât actuala localitate Banatska Palanka). În prezentarea sumară din capitolul 9 se dă altă limită de sud: *castrum Urscia* (Orşova). Mai este menţionată o altă cetate la Cuvin (*Kevee*). Din păcate, nici una dintre aceste fortificaţii nu este cunoscută pe cale arheologică. La Cuvin, sporadicele cercetări făcute până în prezent nu au adus nici un indiciu în favoarea existenţei unei fortificaţii de secol X. La Orşova, lucrările de construcţie a hidrocentralei Porţile de Fier au distrus situl.

În teritoriul stăpânit de Glad au fost descoperite totuşi unele fortificaţii cu val de pământ databile în secolul al X-lea. Cu o singură excepţie, ele se concentrează pe valea Mureşului, în zona Dealurilor Lipovei, acolo unde putea fi controlat accesul în şi dinspre Transilvania. Fortificaţiile de la Arad-Vladimirescu, Cladova şi Bulci, la care ne-am referit mai pe larg în studiul anterior[41], au fost ridicate cel mai probabil în cursul secolului al X-lea, eventual chiar în timpul lui Glad. La acestea se mai adaugă o fortificaţie mai puţin cunoscută, depistată la Pescari (în Clisura Dunării). Sub cetatea de piatră din

[39] G. Györffy, *Abfassungszeit Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars*, „Acta Antiqua ASH", 20, 1972, p. 214; K. Mesterházy, *Die landnehmenden ungarischen Stämme*, „Acta Archaeologica ASH", 30, 1978, 3–4, p. 322; V. Ciocîltan, *Observaţii referitoare la românii din cronica Notarului Anonim al regelui Bela*, RdI, 40, 1987, 5, p. 450.

[40] O discuţie asupra termenului de *jupan* ar necesita un studiu aparte. Pentru moment, socotim necesar să arătăm că problema se pune într-un fel pentru Banat şi în alt fel pentru Dobrogea (adică pentru cunoscuta inscripţie a lui Jupan Dimitrie de la Mircea Vodă).

[41] A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"...*, p. 19 20.

secolul al XIII-lea a fost descoperit un val de pământ, în șanțul căruia au apărut căldări de lut din secolele XI–XII – care datează încetarea folosirii valului într-o perioadă anterioară. A mai fost descoperit și un nivel de locuire cu ceramică din secolele VIII–X. Situația stratigrafică permite datarea ipotetică a fortificației cu val de pământ de la Pescari în secolele IX–X[42] – ceea ce ar însemna că și aceasta a putut funcționa în timpul lui Glad. Nici una dintre aceste fortificații nu poate fi considerată reședință voievodală. Cele mai bine cunoscute (Vladimirescu, Cladova) sunt simple fortificații de refugiu, nu așezări fortificate. Singurele descoperiri din interiorul lor constau în bordeie, care, firește, nu sunt suficiente pentru a indica o reședință a unui conducător.

Deși arheologia nu ne poate lămuri încă asupra locului unde se afla centrul voievodatului lui Glad, ne putem gândi că acesta era amplasat la Orșova, bazându-ne pe informația din *Gesta Hungarorum*. A. Bejan presupunea că acest centru era acea cetate din apropierea râului Timiș, menționată de Notarul Anonim, dar nenominalizată[43]. Această idee a fost preluată și de Ioan-Aurel Pop[44]. De fapt, izvorul nu a consemnat nici o cetate a lui Glad în apropierea râului Timiș. Se pare că este vorba de o confuzie. În relatarea raidului se afirmă la un moment dat că ungurii și-au instalat tabăra lângă râul Timiș, la locul denumit *Vadum Arenarum* (Foeni): *venerunt versus fluvium Temes et castra metati sunt iuxta Vadum Arenarum*. Evident, *castra metati* înseamnă „au instalat tabăra". Nu este vorba de nici un castru!

Teritoriul stăpânit de Glad nu putea cuprinde întregul Banat, fiindcă o parte fusese deja cucerită de unguri. Am trecut în revistă cu alt prilej cele mai vechi descoperiri arheologice maghiare din Banat[45]. Ele ne permit să afirmăm că ungurii au ocupat nord-vestul Banatului încă din prima treime a secolului al X-lea. Descoperirea cea mai semnificativă este mormântul de războinic de la Arad-Ceala, databil la începutul secolului al X-lea[46]. Această zonă a făcut parte din teritoriul unui centru de putere maghiar de la mijlocul secolului al X-lea (vezi mai jos). De asemenea, în câmpia din vestul Banatului (până la Tisa și până în sud, spre Horom), ungurii s-au instalat în număr mare în prima parte a secolului al X-lea, dacă judecăm după densitatea descoperirilor arheologice[47]. Constantin Porphirogenetul semnala mulțimea așezărilor (κατασκήνωσις) unguresti, într-o zonă care poate fi identificată cu Banatul și sudul Crișanei, căci ea este delimitată

[42] Șt. Matei, *Cetatea de la Pescari*, „Banatica", 2. 1973, p. 144–147.

[43] A. Bejan, *Banatul...*, p. 126.

[44] I. A. Pop, *op. cit.*, p. 120.

[45] A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"...*, p. 13 17.

[46] Pentru acesta, vezi în mod special considerațiile lui C. Bálint, *op. cit.*, p. 207–210 și R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 401. Mormântul a fost publicat sumar de E. Dömer, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, MCA, 9, 1970, 447–449.

[47] Vezi C. Bálint, *op. cit.*, passim.

de râurile Timiş, Mureş, Criş şi Tisa[48]. Mediul geografic le era favorabil ungurilor, căci este vorba de o prelungire a pustei.

Fortificaţiile de la Arad-Vladimirescu şi Cladova sunt situate într-o zonă distinctă de cea unde se concentrează descoperirile maghiare vechi, dar în imediata sa apropiere (între cetatea de la Arad-Vladimirescu şi mormântul foarte timpuriu de războinic de la Arad-Ceala sunt numai câţiva kilometri). Să însemne oare aceasta că înaintarea ungurilor pe Mureş în amonte a fost oprită de aceste fortificaţii? Este greu de dat un răspuns, deoarece ridicarea lor nu poate fi datată cu prea mare precizie (nu ştim dacă ele sunt mai vechi decât primele morminte maghiare din zonă).

Blacii, bulgarii şi *„cumanii"* care, potrivit Notarului Anonim, luptau în oastea lui Glad, nu reprezintă o consemnare a compoziţiei etnice a populaţiei Banatului, aşa cum s-a afirmat, forţând izvorul[49]. Textul nu spune decât că Glad a beneficiat de ajutorul acestora – ceea ce este cu totul altceva. Se poate totuşi considera că populaţia voievodatului lui Glad era majoritar românească, întrucât nu există nici un motiv de a contesta continuitatea romanică şi românească în Banat, de-a lungul secolelor IV–X.

Glad, ca persoană, a putut fi român, dar şi bulgar. După cum bine observa Ioan-Aurel Pop, chiar venit din Vidin, el putea fi de origine românească, ştiută fiind densitatea populaţiei româneşti în bazinul Timocului[50]. Numele său, unic ca atestare, poate fi derivat din *Vlad(imir).* În orice caz, numele nu a fost inventat de Notarul Anonim, fiindcă îl aflăm conservat de mai multe toponime în Banat (şi nu numai acolo)[51].

Acestea sunt practic datele pe care le cunoaştem despre voievodatul lui Glad: un teritoriu desprins de sub autoritatea puternicului vecin de la sud, şi care evolua probabil către forme statale incipiente în momentul în care a fost confruntat cu agresiunea ungurilor conduşi de Zuard, Cadusa şi Boyta. Acest atac a avut loc în 934 – am arătat-o într-un alt studiu[52]. Accentuăm că raidul nu a vizat atacarea Banatului, ci a Bulgariei şi a Imperiului Bizantin. Luptele cu Glad au fost un simplu episod al acestei campanii. De aceea, evenimentele nu se pot data decât în 934, când izvoarele bizantine atestă incursiunea ungurilor în Imperiu (confirmându-l pe Notarul Anonim). Relatarea despre Glad din capitolul 44 este, de fapt, prima parte a unei povestiri mai ample despre isprăvile căpitanilor Zuard, Cadusa şi Boyta, care, după ce l-au înfrânt pe Glad, au plecat mai departe într-o incursiune în „Grecia". La rândul ei, această povestire constituie o digresiune în

[48] Constantin Porphirogenetul, *De Administrando Imperio,* cap. 40, 39–43 (FHDR, II, p. 667).

[49] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei* vol. I, Cluj, 1971, p. 51.

[50] I. A. Pop, *op. cit.,* p. 118.

[51] Vezi A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"...,* p. 10 şi p. 21 pentru originea numelui.

[52] A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"...,* p. 12 13.

cadrul narațiunii principale, căci firul acesteia este întrerupt în prima jumătate a capitolului 44, în momentul poposirii lui Arpad în insula Csepel, fiind apoi reluat în capitolul 46, după terminarea relatării despre campania celor trei căpitani. Notarul Anonim a acordat campaniei celor trei o importanță secundară, deoarece titlul capitolului este *De insula Danubii.* Este o mare deosebire față de modul în care Notarul Anonim a tratat altă digresiune – cea despre Gelou (întinsă de-a lungul a patru capitole). De aici reiese, credem, faptul că Notarul Anonim era conștient că raidul celor trei căpetenii nu a avut consecințe prea mari.

Fortificația de la Vladimirescu nu a suferit nici o distrugere care să poată fi pusă pe seama atacului din 934[53]. Aceasta arată că părțile Aradului nu au fost afectate de acel raid. Pe de altă parte, nu există dovezi clare ale unei pătrunderi timpurii a ungurilor în Transilvania, pe valea Mureșului. După cum a arătat chiar R. R. Heitel (adept al unei asemenea pătrunderi), cimitirul maghiar de la Deva este mai târziu, databil după mijlocul secolului al X-lea[54]. De aceea, ni se pare probabilă păstrarea zonei Arad–Cladova sub stăpânirea voievodatului bănățean, și după atacul din 934. Traseul raidului războinicilor maghiari a fost unul marginal în raport cu teritoriul Banatului: prin extremitatea de vest. Calea aleasă era cea mai potrivită pentru a trece Dunărea. Chiar de aici se vede care era adevăratul ei scop. Pe de altă parte, atacarea și ocuparea Orșovei este neverosimilă, fiindcă nu avea sens o deviere de la direcția principală de atac (Horom–Branicevo), mai ales că drumul prin Clisura Dunării era extrem de dificil pentru niște călăreți neobișnuiți cu muntele[55]. Absența oricărei referiri la soarta lui Glad, după înfrângerea sa, este și ea semnificativă. Se spune doar că el a cerut pace și a dăruit ungurilor cetatea Cuvin. De aceea, se poate presupune că Glad a continuat să domnească asupra ținutului său, plătind eventual un tribut. Atacul împotriva sa a fost un eveniment de mică importanță în cadrul faptelor de arme ale ungurilor din secolul al X-lea. De aceea, putem presupune că voievodatul lui Glad și-a continuat existența, în teritoriul care nu fusese ocupat efectiv de unguri[56].

În perioada următoare, voievodatul bănățean a fost însă, probabil, din ce în ce mai stânjenit de întărirea puterii noilor vecini, care după 955 au renunțat să mai atace Occidentul. Nord-vestul Banatului făcea parte la mijlocul secolului al X-lea din teritoriul stăpânit de un important centru de putere unguresc. În afara datelor de natură arheologică, dispunem în acest caz și de unele informații din izvoarele literare. Fiind importante pentru ceea ce ne preocupă aici, vom relua în cele ce urmează unele din considerațiile pe care le-am publicat deja[57], în legătură

[53] Vezi A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"*..., p. 19–20.

[54] R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 429–430.

[55] A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"*..., p. 7.

[56] Vezi și G. Bakó, *op. cit.*, p. 245; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 117.

[57] A. Madgearu, *Misiunea...*, p. 147–154 – cu trimiterile respective.

cu amplasarea teritoriului care, la mijlocul secolului al X-lea, se afla în stăpânirea unui șef de trib maghiar creștinat, pe nume Gylas. Acesta (intitulat "αρχων τῶν Τούρκον) s-a botezat la Constantinopol, probabil în 953, și a primit demnitatea de *patriciu* al Imperiului. El s-a întors însoțit de călugărul Hierotheos, care a fost uns episcop al *Tourkiei.* Eparhia Tourkiei a continuat să existe și în secolul al XI-lea, când sunt atestați doi mitropoliți ai ei, pe nume Ioan și Antonie. Sediul mitropoliei se afla la Bács[58].

Identificarea regiunii unde stăpânea Gylas și unde a păstorit Hierotheos a preocupat numeroși istorici. Opinia cea mai răspândită în istoriografia românească o localizează în Transilvania. Interpretarea se întemeiază pe presupusa identitate dintre personajul menționat de izvoarele bizantine și acel duce transilvan Geula, care a fost tatăl prințesei Saroltu (mama viitorului rege Ștefan I). Totuși, titlul de „episcop al Tourkiei" purtat de Hierotheos se potrivește destul de greu cu o eventuală localizare în Transilvania. Constantin Porphirogenetul înțelegea prin *Tourkia* ținutul de la vest și sud-vest de Munții Apuseni, străbătut de Dunăre, Tisa, Timiș, Mureș, Criș. Imperiul Bizantin era total dezinteresat de Transilvania, la mijlocul secolului al X-lea. În atât de minuțioasa *De Administrando Imperio,* nu se spune nimic despre acest teritoriu aflat între pecenegi și unguri. Așa stând lucrurile, de ce ar fi căutat Constantin Porphirogenetul alianța unui conducător din Transilvania? Apoi, se știe că nepotul tatălui Saroltei era păgân. El a fost atacat și înfrânt de Ștefan I, iar cronicile afirmă că acest Geula Minor a refuzat creștinarea. Desigur că acest fapt n-ar veni în contradicție cu o eventuală creștinare a unchiului său, dar o face puțin probabilă. Amplasarea teritoriului păstorit de Hierotheos în Transilvania nu este confirmată nici de descoperirile arheologice. Biserica de tip rotondă descoperită la Alba Iulia, care a fost inițial pusă în legătură cu misiunea lui Hierotheos, se poate data și în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Oricum, o simplă rotondă de mici dimensiuni nu este o biserică episcopală! O misiune de evanghelizare precum cea a lui Hierotheos, care a fost însoțită și de încheierea unei alianțe și de oferirea unor daruri, avea o serie întreagă de consecințe culturale și chiar economice. Chiar nevoile misionare impuneau trimiterea din Bizanț a unor meșteri constructori, orfevrieri, sticlari etc., iar alianțele încheiate se concretizau și în plata unor sume destul de mari de bani. Or, dacă facem abstracție de rotonda cu datare incertă de la Alba Iulia, nu există în Transilvania secolului al X-lea nimic care s-ar putea pune în legătură cu o asemenea influență culturală bizantină, nici măcar monede.

[58] Vezi pentru supraviețuirea eparhiei: N. Oikonomides, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI^e siècle: le métropolite de Turquie,* RESEE, 9, 1971, 3, p. 527–530. Un alt sigiliu a fost publicat recent de J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art,* I, Washington, 1991, p. 103. Vezi și P. Stephenson, *Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the „feudal subjection" of Hungary, 1162–1167,* BS, 57, 1996, 1, p. 35.

Descoperirile arheologice pot totuși soluționa, cu o anumită probabilitate, problema localizării teritoriului unde a păstorit Hierotheos. Obiectele relevante sunt crucile și monedele bizantine. Pătrunderea monedelor bizantine în aria stăpânită de unguri s-a datorat, în mare măsură, subsidiilor acordate acestora de către Imperiu. Se constată o creștere bruscă a pătrunderii monedei bizantine între 948–959 și o concentrare a descoperirilor în zona din preajma confluenței Mureș–Tisa, atât în nord-vestul Banatului, cât și imediat la vest și la nord de Banat (în comitatele Csongrád, Békés, Bács-Kiskun). Acest fapt a fost explicat ca o consecință a subsidiilor acordate lui Gylas. Din același teritoriu provin și câteva cruci pectorale, databile în secolul al X-lea și în prima parte a celui următor. Zona cuprinsă aproximativ între gurile Mureșului și Crișului a suferit o puternică influență bizantină la mijlocul secolului al X-lea. De aceea, împărtășim și noi opinia localizării aici a teritoriului stăpânit de acel Gylas care s-a botezat la Constantinopol, în 953. În acest teritoriu, descoperirile de epocă maghiară veche (prima jumătate a secolului al X-lea) sunt foarte numeroase. Acolo se află și localitatea *Gyula*. Toponimul păstrează, cu siguranță, amintirea unui conducător din epoca arpadiană, care poate fi cel creștinat la Constantinopol, ori altul. Colțul de nord-vest al Banatului (până pe la Arad) a făcut parte din acest teritoriu.

Rezumând, suntem de părere că pe la mijlocul secolului al X-lea, Banatul era împărțit în două zone: vestul și nord-vestul erau deja ocupate de unguri și făceau parte din teritoriile unor triburi care deja erau în curs de sedentarizare și de integrare în lumea creștină europeană; partea centrală, de nord-est și de sud a Banatului, având ca nucleu munții, a rămas organizată ca un voievodat populat de români și poate de slavi. Atacul maghiar din 934 nu pare să fi avut efecte prea grave. Poate fi admisă continuarea existenței voievodatului bănățean creat de Glad. Descendența lui Ahtum din Glad, afirmată de Notarul Anonim, este de înțeles în acest sens.

Criza de autoritate prin care trecea Bulgaria în timpul țarului Petru (927–969) a favorizat probabil menținerea independenței Banatului față de centrul de putere de la sudul Dunării. În schimb, este de presupus că reorientarea atacurilor maghiare spre sud-est după înfrângerea de la Lechfeld din 955 a condus și la reluarea agresiunilor îndreptate în mod direct asupra Banatului, căci drumul spre Bulgaria și Bizanț trecea prin vestul Banatului, pe la Banatska Palanka (Horom). Raiduri ale ungurilor în Imperiul Bizantin sunt semnalate în anii 934, 943, 948–955, 959, 967, 970[59].

O modificare de proporții în situația geopolitică a Banatului a putut interveni după ce Bulgaria a renăscut pentru scurt timp, sub țarul Samuel. Puterea lui Samuel ajunge la apogeu în 986, când îl înfrânge pe Vasile II[60]. Astfel, în

[59] Vezi G. Moravcsik, *Byzantium...*, p. 55; N. Oikonomides, *Vardariotes - W.I.nd.r. - V.n.nd.r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, SOF, 32, 1973, p. 3.

[60] G. Ostrogorsky, *Histoire del'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 325 327.

ultimii ani ai secolului al X-lea, Dunărea reintră sub dominaţie bulgară exclusivă. Ungurii, izolaţi de Imperiul Bizantin care trecea, după domnia lui Ioan Tzimiskes, printr-o perioadă de criză, au căutat şi ei alianţa Bulgariei. În jurul anului 987 ducele maghiar Geza a încheiat o alianţă matrimonială cu Samuel, oferindu-i fiului acestuia Gabriel Radomir (viitor ţar) pe una dintre fiicele sale[61]. Raportul de forţe s-a schimbat însă din nou în 1001, când împăratul bizantin Vasile II a declanşat marea ofensivă contra Bulgariei. Dobrogea şi nord-estul Bulgariei actuale au fost recucerite în 1001, iar armata bizantină a continuat înaintarea pe Dunăre, în amonte, ocupând şi Vidinul, în 1002 sau 1004. O consecinţă a acestei ofensive bizantine a fost şi reorientarea ungurilor către Imperiul Bizantin şi ruperea alianţei dinastice cu Bulgaria. Căsătoria prinţesei maghiare cu Gabriel Radomir a fost repudiată, la o dată pe care nu o cunoaştem, dar pe care o putem plasa în jurul anului 1000. Armata bizantină a fost ajutată de oastea maghiară în acţiunile desfăşurate la Vidin şi apoi la cucerirea Ohridei, în 1018[62].

Probabil în condiţiile favorabile create de revirimentul Bulgariei, voievodatul bănăţean a înglobat o parte din centrul de putere maghiar de la nord de Mureş. Despre Ahtum, *Legenda Sancti Gerardi* spunea că el stăpânea până la râul Criş[63] (probabil, Crişul Alb). Din acelaşi izvor se poate deduce că, iniţial, Ahtum se aflase în dependenţă de unguri, dar că se răzvrătise. Avem motive să credem că ieşirea de sub hegemonia ungurilor s-a făcut în directă legătură cu revirimentul Bulgariei din ultimul sfert al secolului al X-lea.

La finele secolului al X-lea, voievodatul bănăţean pare să fi atins o dezvoltare mai apropiată de formele statale. În cazul lui Ahtum, beneficiem de informaţiile mai detaliate din *Legenda Sancti Gerardi* – chiar dacă şi acest izvor este susceptibil de deformări şi de confuzii (am discutat acest lucru în articolul publicat în 1993). În orice caz, sursa ne prezintă un conducător care dispunea de o oaste bine organizată, capabilă să înfrunte un inamic puternic; înfrângerea a fost posibilă doar prin trădarea căpeteniei Sunad (Chanadin). Ahtum avea o reşedinţă stabilă, la Morisena (ulterior Cenad). Denumită *urbs* în izvor, această aşezare fortificată a luat fiinţă probabil în cursul secolului al X-lea (o datare mai exactă nu este deocamdată posibilă). Pe baza planului cetăţii Cenad ridicat de Marsigli la finele secolului al XVII-lea, Mircea Rusu bănuia că în evul mediu timpuriu a fost refolosit castrul roman care a existat acolo[64]. Acest fapt nu este exclus (analogia

[61] G. Moravcsik, *Byzantium...*, p. 62; G. Györffy, *Des Aufstand von Koppány*, în vol. *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, Budapest, 1971, p. 204, nota 101.

[62] G. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, în *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Beograd, 1964, vol. II, p. 149 154.

[63] I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timişoara 1980, p. 28, 45.

[64] M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba Iulia*, AIIAC, 22, 1979, p. 57.

cea mai bună este Alba Iulia), dar evidența arheologică lipsește deocamdată. La Morisena, Ahtum a ctitorit o mănăstire cu călugări de rit bizantin, ale cărei urme au fost depistate[65]. Apariția unei reședințe cu caracter protourban, centru politic și religios totodată, indică evoluția voievodatului către o organizare de tip statal. De aceea, și informațiile referitoare la o organizare militară solidă și la o anumită stratificare socială de tip feudal în voievodatul lui Ahtum sunt credibile[66].

În articolul publicat în 1993 am admis ipoteza originii pecenege a lui Ahtum. Examinând cu mai multă atenție datele arheologice legate de o eventuală instalare a pecenegilor în Banat în secolul al X-lea, considerăm însă că această ipoteză nu mai poate fi susținută, fiindcă mormintele din tumulii de la Pusta Bucova nu sunt pecenege[67]. Dispare astfel unicul argument al unei pătrunderi timpurii a pecenegilor în Banat. Prin urmare, ni se pare mai probabilă originea kavară (khazară) a lui Ahtum, pe care o putem pune în legătură cu prezența „kozarilor" în Crișana (în voievodatul lui Menumorout), precum și cu a unor grupuri de khazari în Vojvodina[68]. O altă posibilitate care poate fi luată în considerare este descendența lui Ahtum dintr-un grup de bulgari veniți din Bulgaria Mare de pe Volga, în cursul secolului al X-lea, care au lăsat unele urme arheologice în vestul Banatului[69].

Ne menținem opinia asupra datării conflictului dintre Ahtum și Ștefan I în 1003–1004. Suntem de părere că izvorul a săvârșit o confuzie, desemnând prin „greci" pe bulgari[70]. Conflictul a fost determinat, pe de o parte, de dorința lui Ștefan I de a acapara controlul asupra traficului de sare pe Mureș, iar pe de altă parte, de orientarea lui Ahtum către țarul bulgar Samuel. De fapt, se poate spune

[65] Pentru cercetările arheologice de la Cenad, vezi: P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974–1975)*, „Ziridava", 14, 1982, p. 89–108; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 28–33; A. Bejan, *Descoperiri arheologice din sud-vestul României (sec. IX–X/XI)*, „Analele Universității Timișoara. Seria filosofie și științe socio-umane", 3, 1991, p. 50–51; P. Iambor, Șt. Matei, *Cenad*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 19, nr. 25; Idem, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 31, nr. 34.

[66] Vezi considerațiile despre organizarea și viața economică ale voievodatului lui Ahtum la E. Glück, *Cu privire...*, p. 105–127; A. Bejan, *Banatul...*,p. 122–124; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 123–127.

[67] Vezi A. Madgearu, *„Gesta Hungarorum"...*, p. 14.

[68] Pentru aceștia din urmă, vezi interesantele descoperiri din necropola de la Čelarevo: R. Bunardžič, *Report on the protective archaeological excavation of the medieval necropolis at the „Ciglana" locality near Čelarevo*, „Gradža za prouèavanje spomenika kulture Vojvodine", Novi Sad, 8–9, 1978–1979, p. 33 67 (khazari de religie mozaică), vezi și H. Schönebaum, *Zur Kabarenfrage*, în vol. *Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, Berlin, 1957, p. 142 146.

[69] I. Fodor, *Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Arpád Period*, „Acta Orientalia ASH", 33, 1979, 3, p. 315–325.

[70] Vezi argumentele în A. Madgearu, *Contribuții privind...*, p. 6–9.

că acest conflict a fost un episod al războiului purtat de Imperiul Bizantin împreună cu ungurii împotriva Bulgariei, pentru dominaţia în zona Vidin-Branicevo.

Astfel, în primii ani ai secolului al XI-lea, conjunctura creată prin revenirea în forţă a Imperiului Bizantin la Dunăre a avut ca efect indirect destrămarea voievodatului creat în Banat cu circa trei sferturi de veac mai înainte. Nu cunoaştem nimic despre eventualele forme de organizare locale care au supravieţuit ulterior. În orice caz, autoritatea efectivă a regatului Ungariei s-a impus mult mai târziu în Banat. Din punct de vedere cultural şi economic, Banatul de sud a rămas în cursul secolelor XI–XII mai legat de sudul bizantin decât de Ungaria.

CETATEA GHERLEI. CRONOLOGIE* (I)

† GHEORGHE SEBESTYÉN

1291, ianuarie 6 Andrei al III-lea, rgele Ungariei, întărește oaspeților din Dej mai multe privilegii, printre care dreptul de a fi judecați de judele lor, dreptul de a tăia sare din Ocna Dejului, precum și „să nu fie datori a plăti din lucrurile lor nici o vamă nici la Gherla (prima atestare documentară a localității, sub numele Gerlahida – n.n.), nici la Unguraș (Balványos), nici la Dej"[1].

1406 Ungurașul, de care ține și Gherla, trece în proprietatea lui Iacob Szántói Laczk[2].

1410 Fostul voievod al Transilvaniei [Iacob Szántóy Laczk] locuiește la Gherla. După stingerea familiei (1456), Ungurașul trece în proprietatea familiei Bánffi[3].

înainte de 1434 Se ridică cetatea Ungurașului[4].

1456 Ladislau al V-lea, regele Ungariei, dăruiește Ungurașul viceconsularului Ștefan Várdai și familiei Bánffi de Losoncz[5].

1457, în jurul lui aprilie 20 Urmașii banului Zantho contestă dreptul regelui Ladislau al V-lea de a dona domeniul Ungurașului familiei de Losoncz[6].

1457, august 9 Delegatul regelui Ladislau al V-lea instalează pe Ștefan Váradi și familia Bánffi de Losoncz în proprietatea Ungurașului[7].
Se certifică introducerea în proprietate, efectuată pe 4 august în proporțiile de jumătate-jumătate, a episcopului din Kalocsa, Ștefan de Várady, a unor rude ale acestuia, respectiv a unor membri ai familiilor Losonczi și Szántói, a cetății Ungurașului și a localităților aparținătoare acesteia: Unguraș, Mintia

* Revizuit și completat de Tüdös S. Kinga. În transcrierea numelor de persoane și de localități s-a respectat grafia din documentele epocii.

[1] DIR, C, vol. XIII/2, p. 355.

[2] József Kádar, *Szamosujvár szabad Királyi város, a vár és uradalom története* (Orașul liber regal Gherla, istoria cetății și a domeniului), Dés, 1903, p. 5.

[3] *Ibidem.*

[4] Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș,* București, 1978, p. 34.

[5] *IIbidem.*

[6] Jakó Zsigmond, *A Kolozsmonostori Konvent jegyzökönyvei* (Procesele verbale ale conventului de la Cluj-Mănăștur), vol. 1 (1289 1484), Budapesta, 1990, p. 516.

[7] *Ibidem,* p. 519.

„Studii și materiela de istorie medie", XVI, p. 209–224, 1998

	Gherlei, Nireș, Gherla, Mănăstireni, Fizeșu Gherlei, Ceaba, Bod (localitate dispărută, în apropiere de Nireș), Țop (Pădureni, Batin, Curtea, Oșorhel, Nicula, Vița), Sânmartin, Chiraleș și Sâniacob, după ce s-a dovedit, printr-un document din 19 iulie, că drepturile descendente ale familiei Szántói au fost satisfăcute prin predarea către aceasta a unei case de locuit și a unui sfert din proprietățile răposatului ban Nicolae Szántói[8].
1458, iulie 25	La porunca regelui Matia Corvin, Ioan Gereb de Wingarth este instalat în proprietatea domeniului Ungurașului[9].
1458, august 20	Urmașii lui Desew de Losoncz și ai banului Ștefan Korog contestă dreptul regelui Matia Corvin, de a dona domeniul Ungurașului lui Ioan Gereb de Wyngarth[10]. Constatarea este repetată și în ziua următoare[11].
1463	Ungurașul, de care ține și Gherla, revine în proprietatea familiei Bánffi de Losoncz, după ce scurt timp a fost a lui Ioan Gereb de Wyngardth, ca donație a regelui Matia Corvin[12].
1467	Regele Matia Corvin, pedepsind pe Ștefan Bánffi de Losoncz și descendenții săi pentru participarea la rebeliune, confiscă aproape toată averea acestora[13]. Ungurașul trece în proprietatea episcopiei de la Oradea[14].
1469	Clopotul din turnulețul de deasupra capelei poartă inscripția: „1496. O REX GLORIA E VENI CUM PACE”[15].
1525	Ungurașul este proprietatea lui Francisc Perényi, episcop de Oradea[16].
1527, ianuarie 26	Alexie Bethlen își oferă sprijinul lui Ferdinand de Habsburg în schimbul Ungurașului[17].
1529, martie 25	Petru Rareș, domn al Moldovei, oferă bani pentru a obține Ungurașul[18].
1529, martie 31	Nicolae Gerendi, episcop al Transilvaniei și tezaurar al regelui, predă cetatea Gherla, cucerită prin asediu „de manibus infidelium”, în numele lui Ferdinand de Habsburg lui Marco Pentflynger, comite al sașilor, și Mattia Ambrusther, jude al Sibiului, drept zălog pentru suma de 12 440 florini[19].
1529, mai 17	Prin acordul de la Lipova, încheiat între Ioan Zápolya și mitropolitul Calixt al Sucevei, i se promit lui Petru Rareș, în afara Ciceului și Cetății de Baltă, Ungurașul, Rodna și Bistrița, pentru sprijinul ce urma să-l dea lui Zápolya împotriva lui Ferdinand de Habsburg[20].

[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem*, p. 527.
[10] *Ibidem.*
[11] *Ibidem*, p. 527 528.
[12] J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.
[13] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 9.
[14] *Ibidem;* J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.
[15] Kristof Szongott, *Szamosujvár szabad Királyi város monográfiája* (Monografia orașului regal liber Gherla), vol. I, Szamosújvar, 1901, p. 29.
[16] J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.
[17] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 36.
[18] *Ibidem.*
[19] Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II (1485 1556), p. 502.
[20] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 40.

1529, mai 31	Marco Penfflynger, jude regal al Sibiului, obţine de la Ferdinand de Habsburg, titlul Ungurașului, în schimbul a 6 220 florini[21].
1529, iulie 15	Petru Rareş cere lui Ioan Zápolya să-şi îndeplinească făgăduiala în ceea ce priveşte Bistriţa şi Ungurașul, dar nu va primi decât Cetatea de Baltă[22].
1529, septembrie 10	Oştile lui Petru Rareş trec munţii; domnul Moldovei trimite bistriţenilor porunca să predea Ungurașul, ceea ce nu va obţine[23].
1530, ianuarie 25	Cetatea Ungurașului este cârmuită de pârcălabul Rohat, în numele lui Petru Rareş, domn al Moldovei[24].
1530, octombrie 24	Prin pacea de la Rodna, Bistriţa acceptă autoritatea lui Petru Rareş asupra oraşului, satele Rodnei urmând să fie cârmuite de reprezentantul domnitorului, iar Ungurașul şi Ciceul trebuind să fie aprovizionate în chip gratuit cu muniţii, provizii şi materiale, la cererea pârcălabului[25].
1531, ianuarie 9	Solul lui Petru Rareş comunică la Viena că domnitorul, în schimbul recunoaşterii stăpânirii Moldovei la Bistriţa, Ciceu, Unguraş şi Cetatea de Baltă, este dispus să se recunoască aliatul şi credinciosul lui Ferdinand de Habsburg[26].
1536, mai 25	Baraba Nagy şi Ladislau Dwl înduplecă pârcălabul din Unguraş să le dea lor cetatea, cu gândul să o vândă mai apoi lui Ştefan Mailat sau lui Ioan Zápolya[27].
1537, martie 11	Baraba Nagy şi Ladislau Dwl predau, contra sumei de 6 000 de florini, lui Ştefan Mailat, cetatea şi domeniul Ungurașului, ocupată de ei de la români, fapt declarat în 11 martie 1537[28].
1537, martie 13	Ladislau Mikola, vicevoievod al Transilvaniei, dispune ca Ştefan Mailat să fie instalat de conventul de la Cluj-Mănăştur în proprietatea Ungurașului[29].
1537, martie 26	Ştefan Mailat, voievod al Transilvaniei, cumpără cu 6 000 florini cetatea Ungurașului de la nemeşii Dwl şi Nagy[30].
1537, aprilie 13	Ştefan Mailat, voievod al Transilvaniei, pune cetatea Ungurașului sub cârmuirea lui Ioan Kemény[31].
1537, mai 14 (în jurul datei)	Conventul de la Cluj-Mănăştur certifică instalarea lui Ştefan Mailat şi a urmaşilor acestuia în proprietatea Ungurașului[32].

[21] *Ibidem*, p. 36.
[22] *Ibidem*, p. 44.
[23] *Ibidem*, p. 49.
[24] *Ibidem*, p. 56.
[25] *Ibidem*, p. 59.
[26] *Ibidem*, p. 75.
[27] *Ibidem*, p. 81.
[28] Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II, p. 594.
[29] *Történelmi Tár* (Culegere de documente), Budapesta, 1892, p. 82.
[30] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 84.
[31] *Ibidem*.
[32] *Történelmi Tár*, p. 85.

1537, august 8 Regele Ioan Zápolya dispune ca Ştefan Mailat să fie instalat de căpitanul de la Alba Iulia în proprietatea Unguraşului[33].

1537, octombrie 2 Căpitanul de la Alba Iulia comunică regelui Ioan Zápolya că, vrând să-l instaleze pe Ştefan Mailat în proprietatea Unguraşului, a întâmpinat opoziţia lui Wolfgang Bethlen, a lui Mihai Thelegdy şi a soţului Elisabethei Bethlen[34].

1538, iulie 23 Episcopul Gheorghe Martinuzzi certifică preluarea de către oamenii săi a cetăţii Unguraşului, care în numele lui Ştefan Mailat, le-a fost predată de castelanii Ioan Kemény şi Blasius Olah[35].

1538, noiembrie 11 Nicolae Kosar certifică suma de 8 000 florini lui Gheorghe Martinuzzi, pentru care a cumpărat cetatea Vurpăr şi domeniul Vinţu de Jos, ca să le schimbe cu cetatea Unguraşului, care sunt în posesia lui Ştefan Mailat, voievod al Transilvaniei şi comite al secuilor, şi pe care o cedează (fiindcă aceasta întotdeauna a fost a episcopiei de Oradea, în parte din stimă pentru patronul episcopiei, regele Ladislau cel Sfânt[36].

1539 Dată marcată pe un ancadrament de uşă din bastionul nord-vestic[37].

1540, ianuarie 12 Domenico (da Bologna n.n.), *„Architector et edificiorum regalium fundator"*, chemat la construirea cetăţii Unguraşului Nou (Gherla? – n.n.), se adresează lui Velten Kugler, jude al Bistriţei, arătând că a fost însărcinat de regele Ioan (Zápolya – n.n.) cu ridicarea cetăţii de la Noul Bálványos (Unguraşul Nou – n.n.) şi doreşte să viziteze Bistriţa[38].

1540, ianuarie 26 Lucrările pentru construirea cetăţii Gherlei erau începute sub îndrumarea arhitectului italian Domenico da Bologna de către Bánk Pál, căpitanul gărzii personale a tezaurului (Gheorghe Martinuzzi – n.n.), care, plecând de la Unguraş, se mută în noua cetatea de pe Someş[39].

1540, iunie 13 În registrele Bistriţei se notează cheltuieli pentru transporturi diferite spre cetatea Gherlei[40].

1540, iunie 14 „Egregio Paulp Bank provisori et Castellano novae arcis nostrae Balwanos" el mai este în 1548 „praefectus arcis Balvanyos"[41].

1540, august 29 Dieta de la Sighişoara decide trimiterea unei solii la regina Izabela, care – printre altele – să discute „de novo castro Balvanyos vocato demoliendo"[42].

[33] *Ibidem.*

[34] *Ibidem*, p. 86.

[35] *Magyra történelem*, vol. XIII, Pest, 1871, p. 9.

[36] Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II, p. 612.

[37] *Inventar al cetăţii Gherla*, Arhivele Statului Maghiar, Budapesta. Erdélyi fiskális levéltár, XII 1 2 szek. Fasc. 1A., f. 15 89.

[38] Wenrich W., *Künstlernamen aus Siebenbürgisch-Sächsicher Vergangenheit*, în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", Hermannstadt, 1889, p. 46.

[39] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 105.

[40] *Ibidem*, p. 183.

[41] Jolán Balogh, *Késörenaissance köfaragó mühelyek* (Ateliere de pietrar în perioada Renaşterii târzii), în *„Ars Hungarica"*, Budapesta, 1980/2, p. 332.

[42] *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, red. Szilágyi Sándor, vol. I, Budapesta, 1875, p. 41.

1540, septembrie 2 Episcopul Antonie Verancsics scrie episcopului Ioan Statilius, referindu-se la hotărârea Dietei de la Sighişoara (1540 august 20): „donet facultatem demoliende arcis Balvanos novi, quod universae Transsylvaniae detrimento esset et causa dissensionum”[43].

1540 Inscripţie:
„FRATER GEORGIUS INFANS CROVACIE
EPISCOPUS VARADINSIS ET TESAURARI
US ET CONSILIARIUS REGIE MAIEST
ATIS A.D. XXXX”[44].

1540 Inscripţie cu textul:
„PAULUS BANK VNGA/RUS DE COMITATU/
BACIENSIS PROCVRAN/TE HOC OPUS CEPTU
ET PERFECTVM 1540” se amplasează pe faţada exterioară a bastionului porţii, în dreapta, la înălţimea inelului portului ridicător[45].

1541, noiembrie 4 Ultima menţionare a Unguraşului ca fortăreaţă[46].

1541 Francisc Horvath este primul căpitan al Gherlei[47].

1542, mai 3 Paul Bank, prefect de „Wybalvanyos”, solicită Sfatului Bistriţei să trimită, conform promisiunii, căruţe pentru transportul pietrelor necesare construcţiei cetăţii[48].

1542, iulie 3 Petrus Horwath, Ştefan Zabary şi Ştefan Chereny, prefecţi ai „Wywar” mulţumesc pentru cărămizile trimise („lateres”, ceea ce pot fi şi ţigle) pentru construcţia cetăţii şi solicită un transport de şindrilă pentru acoperirea „turnului mai mare”[49].

1542, iulie 25 Petrus Horwath, Ştefan Zalay şi Ştefan Chereny, prefecţi de „Wybalvanyos” solicită sfatului Bistriţei trimiterea a încă 4 000 şindrile pentru construcţia cetăţii[50].

1542, august 17 Paul Bank este prefect al cetăţii „Wybalvanyos”[51].

1542, octombrie 12 Francisc Horvath şi Paul Bank deleagă din „Ujvar” drept sol către Sfatul Bistriţei pe Simon Porkolab[52].

1542 Francisc Horvath şi Paul Bank sunt căpitanii cetăţii Gherla[53].

[43] *Monumenta Hungariae Historica*, vol. IX, Pest, 1860, p. 146.
[44] J. Balogh, *op. cit.*, p. 244.
[45] Idem, *Az erdélyi renaissance* (Renaşterea în Transilvania), vol. I (1460–1541), Kolozsvár, 1943, p. 284.
[46] R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 105.
[47] Kristof Szongott, *op. cit.*, p. 10.
[48] *Urkunden – Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen.* Begründet von Berger Albert. Mit Ioan Dordea, Ioan Drăgan und Konrad G. Gündisch, vol. II, Wien, 1995, p. 1551.
[49] *Ibidem*, p. 1562.
[50] *Ibidem*, p. 1570.
[51] *Ibidem*, p. 1576.
[52] *Ibidem*, p. 1512.
[53] K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 10.

1542 Inscripţia deasupra portalului spre curtea principală: „DOMINUS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS QUEM TI MEBO", iar alături, deasupra uşei: „QVESIVT PESVL VIRTVTE GEORGIVS AMPLA.
HEC ARMA ET TITVLOS NATVS DE STIRPE CROATA
HIC VNICORNO VT CORWM PREBERE ALIMENTA
CERNIS SIC FIDE ET CVRIS VIGILANTIBUS APTVS
ASSIDVE REGI STVDVIT SERVIRE IOANNI ET
POSVIT IMPENSIS LONGEVE HEC PREMIA FAME.
M.D. XLII"[54].

1543, august 11 Paul Bank, prefect al cetăţii „Wybalvanyos", se adresează Sfatului Bistriţei pentru strângerea decimei şi transportul pietrei[55].

1544 Paul Bank este căpitanul cetăţii Gherla[56].

1545 În aşa-numitul corp Rákóczi din cetatea Gherlei, pe o fereastră de lângă zidul apusean, în curtea interioară, este inscripţia: „Sculpsi Stephanus Nagyfalv 1545"[57].

1548, august 26 Martin Bornemissza este provizor al Gherlei[58].

1548 Paul Bank, *„prefectus arcis Balwanyos"*[59].

1550, aprilie 21 Paul Bank este prefect al Gherlei[60].

1550, aprilie 30 Martin Bornemissza, provizor al Gherlei, solicită judelui Bistriţei trimiterea de îndată a opt pietrari pentru terminarea casei „domnului milostiv"[61].

1550, iunie 3 Martin Bornemissza (Bornemyza), provizor al Gherlei, comunică judelui Bistriţei, că va da drumul la doi pietrari, de îndată ce va primi alţii[62].

1550, iunie 23 Mathias Nagy, vicecastelan de Gherla, comunică judelui Bistriţei că, la solicitarea acestuia, va da drumul la doi zidari şi solicită pe alţi doi în locul acestora, iar în afara acestora, şi pe „magister Adrianus" pentru construirea cetăţii[63].

1550, iulie 4 Martin Bornemissza, provizor al Gherlei, solicită judelui Bistriţei zidari pentru construirea cetăţii, întrucât puţinii zidari bistriţeni, care lucrează acolo, au fugit pe ascuns[64].

[54] J. Bologh, *Késõrenaissance,* p. 245.
[55] *Urkunden-Regesten,* vol. II, p. 1665.
[56] K. Szongott, *op. cit.,* vol. 1, p. 10.
[57] Jenö Lechner, *Renaissance épitési emlékek Szamosújvárott* (Monumente arhitecturale din Renastere la Gherla), în „Épitöipar Épitőművészt", Budapest, 1916, nr. 51–53, p. 19.
[58] *Urkunden - Regesten,* vol. II, p. 1889.
[59] J. Balogh, *Késõrenaissance,* p. 240.
[60] *Unkunden - Regesten,* vol. II, p. 1969.
[61] J. Balogh, *Késõrenaissance,* p. 240.
[62] *Urkunden - Regesten,* vol. II, p. 1975.
[63] *Ibidem,* p. 1977.
[64] *Ibidem,* p. 1985.

1550	Provizorul Gherlei, Martin Bornemissza, cere Bistriței 8 „magistros murarioș" „ad constructionem et edificationem domus domini nostri"[65].
1551, februarie 8	Ioan Dobay solicită judelui Bistriței trimiterea de grâu și țigle[66].
1551, martie 9	Ioan Dobay este provizor al Gherlei[67].
1551, aprilie 26	Ioan Dobay, provizor al Gherlei, solicită judelui Bistriței trimiterea de șipci și cărămizi („tegulas trium fornacium", deci cahle sau cărămizi)[68].
1551, iulie 1	Ioan Dobay solicită judelui Bistriței permisiunea de a tăia arbori și sprijin în transportul lemnului respectiv[69].
1551, iulie 19	Ioan Dobay, prefect al cămării din Dolj și provizor al cetății Gherla, se adresează sfatului Bistriței în problema transportului lemnelor[70].
1551, august 19	Ioan Dobay solicită șipci și șindrilă de la judele Bistriței[71].
1551, decembrie 17	Episcopul Gheorghe Martinuzzi este asasinat în castelui lui de la Vințu de Jos. Tezaurul lui, păstrat în cetatea Gherla, cuprindea 250 000 florini, 889 mărci aur, 2 454 mărci argint, 4 000 Lysimach (aur) giuvaieruri, vestă de aur și de argint ș.a.[72].
1551	Prefectul Ioan Dobay cere bistrițenilor țigle și lemn pentru lucrările de la Gherla[73].
1552, aprilie 1	Ferdinand de Habsburg îl numește pe Andrei Báthori voievod al Transilvaniei[74].
1552, aprilie 1	Ferdinand de Habsburg donează Gherla cu toate veniturile ei voievodului Andrei Báthori ca reședință, cu condiția să se îngrijească de apărarea cetății și să conlucreze cu generalul Castaldo. Salariul lui era de 15 000 de forinți, din care trebuie să plătească ofițerii; garda compusă din 200 de călărași și 100 de pedestrași era plătită de Ferdinand[75].
1552, aprilie 9	Ferdinand de Habsburg îl înștiințează pe generalul Castaldo că l-a numit pe Andrei Báthori drept voievod al Transilvaniei, revenindu-i acestuia salariul pentru ținerea a 700 de husari și 100 de pedestrași, primind, în afară de aceasta, Gherla și acele două cetăți (?), pe care din vechime le stăpânesc voievozii Transilvaniei[76].

[65] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 240.
[66] *Ibidem; Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 2034.
[67] *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 2043.
[68] *Ibidem*, p. 2058.
[69] *Ibidem*, p. 2080.
[70] *Ibidem*, p. 2086.
[71] *Ibidem*, p. 2093.
[72] Bilhbus Wolffgangus, *Historia de vita Transilvanicis*, Cibinii, 1782, p. 512 513; László Kövari, *Erdély építészeti emlékei* (Monumentele istorice din Transilvania), Koloszvártt, 1866, p. 165.
[73] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 240.
[74] *Monumenta Comitalia*, vol. I, p. 359.
[75] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 240; József Kádár, Károly Togányi, László Réthy, *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, vol. VI, Dés, p. 205–206.
[76] *Történelmi Tár*, p. 143.

1552 Georg Werner notează: „Orașul (Cojocna) însuși arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor și pustiirilor ce spun locatarii că au fost făcute de monah (Gheorghe Martinuzzi, n.n.) în vremea construirii cetății Gherla și apoi de personalul acestei cetăți, căci încă sub regele Ioan (Zapolya, n.n.) au fost așezate acolo dări de 63 de porți, iar acum s-au așezat dări de 22 (porți). Iar Cămara de la Dej a ținut-o înainte de moartea monahului Ioan Dobay, care a fost și în fruntea cetății Gherla. Acesta, predând cetatea în mâinile domnului general (Castaldo, n.n.), a părăsit și Cămara. În locul lui, acel domn general l-a pus pe George Hanvay...". „A ajuns în stăpânirea maiestății regești, prin moartea monahului, cetatea Gherla pe care acesta s-a îngrijit să o ridice din temelii, după ce a fost distrusă cealaltă cetate a Ungurașului (Bálványos), care fusese a episcopului de Oradea, ale cărei bunuri le-a trecut cetății Gherla. Nu se cuvine nimănui mai mult ca regelui stăpânirea acestei cetăți, ca una ce poate fi de mare importanță pentru sprijinirea cauzei regelui în Transilvania și care nici nu poate fi ușor întreținută de episcop. Monahul a dat pentru întărirea ei o mare parte din veniturile Cămării de sare (?) din Dej, oraș care e la o depărtare de o milă de (acea) cetate și i-a mai dat și alte bunuri[77].

1552 La solicitarea Dejului, Ferdinand de Habsburg dispune întoarcerea acasă a celor zece șatre de țigani, care lucrează la Cămara sării din Dej și fuseseră aduse de episcopul Martinuzzi la Gherla, pentru a munci la cetate[78].

1552 1553 Sebastian Tinódi scrie despre cetatea Gherla („Wy Balvanyos", adică Ungurașul Nou) că a fost începută de Ștefan Mailat, dar „fundată" de Gheorghe Martinuzzi printr-un italian, dorind ca de aici să stăpânească întreaga Transilvanie[79].

1553, aprilie–mai Paul Bornemisza declară, ca martor în procesul pentru uciderea lui Gheorghe Martinuzzi: „Și am văzut cetatea Gherla, cu alt nume „cetatea nouă", clădită de el din temelie pe o posesiune a episcopiei de Oradea în Transilvania după dărâmarea cetății dinainte, Unguraș, dar fără să fi fost terminată sau dusă până la capăt"[80].

1553, mai 26 Ferdinand de Habsburg numește, drept voievozi ai Transilvaniei pe Ștefan Dobó și Francisc Kendi, reședința lui Kendi fiind la Gurghiu, a lui Dobó la Deva, iar a familiei acestuia din urmă la Gherla[81].

1553, mai 28 Ferdinand de Habsburg poruncește voievodului Andrei Báthori să nu oblige bistrițeni la munci la Gherla[82].

1553, decembrie 26 Conventul de la Mănăștur comunică lui Ferdinand de Habsburg că din însărcinarea voievodului Transilvaniei, Francisc Kendi, au inventariat Gherla cu cele 23 de sate de fapt: un târg și 22 sate aparținătoare, pentru Ștefan Dobó, voievod al Transilvaniei[83].

[77] *Călători străini despre țările române*, vol. II, întocmit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970, p. 24, 31, 59–60.

[78] J. Kádár, *Szamosújvár*, p. 99.

[79] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 240; J. Kádár, K. Tágányi, L. Réthy, *op. cit.*, vol. VI, p. 294.

[80] *Călători străini*, vol. II, p. 10.

[81] *Monumenta Comitalia*, vol. 1, p. 448.

[82] *Inventar al cetății Gherla*, f. 43.

[83] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 241; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. 1, București, 1967, p. 188.

1553	Andrei Báthori părăsește Gherla[84].
1556, martie 8	Dieta de la Sebeș îl alege pe Ioan Sigismund și hotărăște asedierea cetăților care i se opun, printre care și Gherla. Ștefan Dobó, care – părăsit de mercenarii prost plătiți – s-a închis în cetatea Gherlei, este somat să se predea[85].
1556, februarie 22	Oștile lui Petru Petrovici, Alexandru Lăpușneanu și Pătrașcu cel Bun au intrat în Transilvania pentru a sprijini revenirea pe tron a reginei Izabela. Cetățile Deva, Gherla, Beclean, Hust fiind toate de partea lui Ferdinand de Habsburg, Melchior Balassa adresează o chemare voievodului Dobó și episcopului Bornemissza să predea fără vărsare de sânge, promițându-le libera retragere[86].
1556, martie 12	Dieta de la Sebeș hotărăște rechemarea lui Ioan Sigismund și a Izabelei, precum și asedierea cetăților care nu se vor supune acestora. Ei vor sosi în 22 septembrie la Cluj[87].
1556, martie 26	Dieta de la Cluj hotărăște, pentru a asedia în condiții mai bune cetățile Gherla și Beclean, că „sub arcibus Wÿwar et Bethlen, castella edificentur" de către iobagii comitatelor Cluj, Dăbâca și Solnocul Interior oștile asediatoare de sub zidurile Gherlei se așează în trei tabere distinctive: moldoveni (conduși de vornicul Moțoc), nobilii ardeleni și secui[88].
1556, noiembrie 11	Ștefan Dobó predă cetatea Gherlei, aceptând atât lăsarea pe loc a armamentului cetății, cât și retragerea pe un anumit itinerar, spre a nu putea interveni în asediul cetăților Oradea și Hust, condiții pe care nu le va respecta[89].
1556, decembrie 11	Dieta de la Cluj hotărăște, întrucât cetățile date de Ioan Sigismund drept contrazestre reginei Izabela au ajuns în mâinile altora, ca să fie despăgubită – până la redobândirea lor – prin cetățile Gurghiu și Gherla[90].
1557	Gabriel Ebeni este prefect al cetății Gherla[91].
1558, aprilie 28	Căpitanul cetății Gherlei solicită pe judele Bistriței să-i trimită cărămizi[92].
1558	Gabriel Ebeni, căpitan al Gherlei, scrie bistrițenilor că la Gherla se construiesc bastioane (turnuri) și se învelesc cu țiglă[93].
1559, noiembrie 15	Regina Izabela moare[94].
1559	Gabriel Ebeni este căpitan al Gherlei[95].

84 J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 241.
85 *Monumenta Comitalia*, vol. 1, p. 481, 482.
86 *Ibidem*, p. 479.
87 *Ibidem*, p. 481, 488.
88 *Ibidem*, p. 484–485.
89 *Ibidem*, vol. II, p. 5.
90 *Ibidem*, p. 9.
91 K. Szongott, *op. cit.*, vol. 1, p. 11.
92 *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 2423.
93 J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 241.
94 *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 52.
95 K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

1562, februarie Gheorghe Nowaky este provizor al cetății Gherla; el este în aceeași funcție și în 1564 septembrie 15[96].

1564, mai 1– 1565, aprilie 5 (?) Șederea lui Giovan Andrea Gromo în Transilvania. El va nota despre cetatea Gherla: „ «Castelul Nou» o localitate mică, cu patru bastioane puternice după tipicul de astăzi și cu o fortificație înaintând dincolo de șanțul care apără bine ambele laturi ale castelului. Zidurile sunt joase și puternice, cu terasament mare de pământ; șanțul este adânc, dar și plin cu apă care izvorăște din pământ, parte este adusă din râurile care curg la vest și îi dau apă, destulă [...] La vreo 600 de pași de aici este un munte, pe care Balassa l-a folosit înainte vreme, când această cetate aparținea încă împăratului (în 1556, n.n.), pentru a o bate cu artileria, lucru fără de folos din cauza depărtării prea mari. Iar pe de altă parte muntele e așa de scund, încât nu e cu putință, în nici un chip, să se poată bate de acolo cu artileria. Un inginer florentin de fortificații a întărit acest loc, la cererea cardinalului, fratele Gheorghe, după plecarea reginei Izabella din țară. Locul acesta este îndestulat cu tot ce-i trebuie ca să reziste timp de trei ani. Și aici își păstrează o parte din comorile sale cele mai de preț, având multă încredere în tăria acestui castel. Acum este păzit de un preot catolic, cu numele Gheorghe, pus în slujbă de fratele George și socotit ca un om de mare ispravă și credință. Acest loc are spre sud o fortificație înaintată cu șanțuri de apă și flancuri, în care să se poată refugia locuitorii din împrejurimi în timp de război și să se apere și împotriva unui atac inamic serios, și acum această fortificație are întindere mai mare chiar decât castelul, prin faptul că în ea s-ar putea? strânge un număr însemnat fie de ostași siliți să cedeze tezaurul în fața inamicului, fie de țărani nevoiași, apărarea celorlalte două laturi ale castelului fiind foarte mult înlesnită”[97].

1566, decembrie 13 Dieta de la Sibiu hotărăște ca principele să suporte în întregime cheltuielile pentru construirea Gherlei și un sfert din cele ale Sebeșului[98].

1568, februarie 14 Petrus Literatus de Zentmihályfalva este prefect și provizor al Gherlei; el este prefect al Gherlei și în 1568 aprilie 2[99].

1568, mai 18 Ioan Sigismund solicită Sfatului Bistriței să prelungească pentru construirea cetății Gherla 300 de grinzi după indicațiile lui Petru Zentmyhálfalwy și să le transporte pe Someș până la Dej[100].

1569, februarie 3 Petru Zentmyhálffalwy, prefect al Gherlei, solicită judelui Bistriței să înceapă, conform însărcinării primite din partea lui Ioan Sigismund, transportul pietrei pentru construcția Gherlei, de la cetatea demolată (Unguraș, n.n.), ducând-o deocamdată la Szent Iván[101].

1569, februarie 10 Petru Zentmihálffalwy confirmă transportarea pietrei pentru construcția Gherlei de către Gheorghe Zigiarto din districtul Bistriței[102].

[96] *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 2706, 2947.
[97] *Călători străini*, vol. II, p. 347.
[98] *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 327.
[99] *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 3251, 3262.
[100] *Ibidem*, p. 3269.
[101] *Ibidem*, p. 3356.
[102] *Ibidem*, p. 3364.

1569, februarie 16 Ioan Sigismund solicită Sfatului Bistriţei trimiterea unui zidar cu două calfe la Gherla, pentru refacerea unor fortificaţii deteriorate[103].

1569, mai 8 Petru Zentmihálffalwy, prefect al Gherlei, solicită Sfatul Bistriţei pentru transportul a 200 care cu piatră pentru întăriturile Gherlei[104].

1569, mai 19 P(etrus) Z(entmyhálffalwy) confirmă transportul pietrei bistriţene la Gherla[105].

1570, martie 5 Petru Zentmyhályffalwy cere judelui Bistriţei să înceapă transportul pietrei pentru construcţia cetăţii Gherla[106].

1570, aprilie 27 Petru Zentmyhalfallwy cere judelui Bistriţei să poruncească căruţaşilor începerea transportării pietrei[107].

1570, mai 15 Andrei Myske, castelanul Gherlei, este de acord cu Sfatul Bistriţei să trimită căruţaşii pentru transportul pietrei la Gherla abia lunea următoare, în 22 mai[108].

1570, mai 20 Ioan Literatus este de acord cu propunerea Sfatului Bistriţei ca, din cauza vremii neprielnice, carele pentru transportul pietrei să fie trimise mai târziu[109].

1570, mai iunie Petru Zentmihálfalwy şi Ioan Literatus certifică prin cinci chitanţe transportarea de către bistriţeni a unui total de 2 496 care de piatră pentru construcţia Gherlei[110].

1570, iunie 20 Petru Zentmihálfalwy solicită judelui Bistriţei completare la 100 a carelor trimise, pentru ca transportul pietrei să meargă mai repede[111].

1570, octombrie 8 Petru Zentmyhálfalwy solicită Sfatului Bistriţei transportul a încă 50 care cu piatră[112].

1571, februarie 28 Petrus Szent Mihalyfalvy îl somează pe judele din Bistriţa pentru a transporta 7 000 de pietre la „Uivar" împreună cu chitanţele care să fie adus de un om de încredere, pentru a constata eventualele lipsuri[113].

1571, martie 14 Ioan Sigismund moare[114].

1571, aprilie 23 Petrus de Zentmihalifalwa provizor, solicită veşti cu privire la lemnul pentru construcţii pe care l-a comandat[115].

[103] *Ibidem*, p. 3366.
[104] *Ibidem*, p. 3484.
[105] *Ibidem*, p. 3387.
[106] *Ibidem*, p. 3489.
[107] *Ibidem*, p. 3521.
[108] *Ibidem*, p. 3530.
[109] *Ibidem*, p. 3332.
[110] *Ibidem*, p. 3523.
[111] *Ibidem*, p. 3542.
[112] *Ibidem*, p. 3586.
[113] *Ibidem*, vol. III, p. 3638.
[114] *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 284.
[115] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3659.

1571, aprilie 28	Petrus de Zentmihalifalwa îl solicită pe Casparus Zewch jude al orașului Bistriței să trimită șindrile cu mărimile corespunzătoare pe care le comunică trimisul lui. Să asigure transportul și să comunice prețul[116].
1572, martie 30	Voievodul Ștefan Báthori se adresează Sfatului Bistriței: vrând să construiască „casă" în cetatea Gherlei, dispune să se îndeplinească dorințele provizorului[117].
1572, martie 30	Ștefan Báthori ordonă judelui și consilierului Bistriței să-i acorde tot ajutorul necesar pentru construcțiile începute la Arce Wywar[118].
1572, mai 1	Voievodul Ștefan Báthori se adresează Sfatului Bistriței, mulțumind că au trimis atât de repede cărămidari la Gherla[119].
1572, mai 6	Ștefan Báthori, voievod al Transilvaniei, se adresează Sfatului Bistriței arătând că a aflat din scrisoarea provizorului Gherlei, Ioan Thorma, că acesta a plătit o anumită sumă cărămidarilor bistrițeni, pe care orașul totuși vrea să-i trimită la Oradea. Întrucât însă pentru trei meșteri care lucrează la Gherla sunt foarte necesari „în dieta Arce novi", poruncește ca aceștia să fie trimiși cât mai curând acolo[120].
1572, iunie 1	„Joannes Thorma, provizor Arcis Nove" roagă pe judele bistrițean, Gregorius Dawm, să-i trimită mai multe țigle[121].
1572, iulie 20	Joannes Thorma provizor Arcis Wywar transmite judelui Bistriței Georgius Dawn porunca principelui de a trimite țigle[122].
1572, octombrie 3	Thorma Janos administrator Vywar roagă pe judele Bistriței, Gergely Dawm, să trimită zidari și cioplitor pentru terminarea construcției[123].
1573, mai 28	„Joannes Thorma, Provizor Arce Nova" revine cu rugămintea la judele Bistriței, Georgius Dawm, de a trimite 2 000 de țigle[124].
1573, septembrie 1	Joannes Thorma provizor cere de la bistrițeni să trimită cele 5 000 de țigle cuvenite[125].
1574, iunie 21	Ștefan Báthori, voievod al Transilvaniei, se adresează Sfatului Bistriței, arătând că l-a trimis pe Joannes Thorma provizorul Gherlei, la Bistrița „ut quaendem seu tegularum numerum ad aedificiorum tecta conficienda compareret"[126].

[116] *Ibidem*, p. 3660.

[117] J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; Endre Veress, István Báthori, *Erdély fejedelem és lengyel Király levelezése* (Corespondențele lui Ștefan Báthory, voievod al Transilvaniei, cu regele Poloniei), vol. I, Koloszvár, 1944, p. 192.

[118] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3780–3781.

[119] J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. 1, p. 197.

[120] J. Balogh, *op. cit.*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. 1, p. 202.

[121] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3806.

[122] *Ibidem*, p. 3827.

[123] *Ibidem*, p. 3847.

[124] *Ibidem*, p. 3902.

[125] *Ibidem*, p. 3921.

[126] J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. 1, p. 292.

1575, noiembrie 26	Kristof Báthori cere de la bistriţeni 300 kg de cositor pe care le va plăti pe loc[127].
1576, aprilie 12	Joannes Thorma provizor Arcis Nove cere scuze judelui de Bistriţa, deoarece nu el, ci chiar Principele a comandat frângile care nu au fost folosite la construcţia cetăţii[128].
1576, mai 19	Joannes Thorma provizor Arcis Nove îl roagă pe judele Bistriţei, Gasparus Budake, să reţină cele 40 000 ţigle pentru voievod sau dacă între timp au fost luate să facă altele[129].
1576, mai 21	Joannes Thorma provizor Arcis Nove îl înştiinţează pe locţiitorul jude al Bistriţei, Caspareus Zeoch, despre supărarea Principelui care s-a datorat netransportării celor 40 000 de ţigle comandate[130].
1576, septembrie 13	Elisabeta Bocskai soţia lui Cristoph Báthori roagă judele Bistriţei să trimită meşterul olar la Gherla pentru a construi un cuptor[131].
1576, octombrie 23	Thorma Jánnos solicită pe bistriţeni să-i trimită doi tâmplari şi doi zidari la Gherla[132].
1576	Maximilian de Habsburg dispune ca cetăţile fiscale să fie predate voievodului Ştefan Báthori, ceea ce s-a şi înfăptuit: Alba Iulia, cu arsenalul defunctului domnitor, Deva, Caransebeş, Lugoj, Gyula, Gherla, Oradea cu întregul lor armament, Brâncoveneşti, Gurghiu, Odorhei şi Várhegy au fost predate în primele zile ale lunii iulie, excepţie constituind doar Hust[133].
1577, aprilie 17	Gabriel Ebeni provizor Arcis Vywar roagă pe judele Bistriţei pentru trimiterea a 20 000 de ţigle necesare la renovarea bastionului incendiat în iarna precedentă[134].
1577, aprilie 18	Socotelile oraşului Cluj menţionează plecarea pietrarului Ioan Seres la Gherla[135].
1577, aprilie 21	Gabriel Ebeny provizor Arcis Vywar roagă judele Bistriţei, Casparus Budaki, să împrumute sau să cumpere ţiglele necesare de la Ambrosius Zabo[136].
1577, mai 25	Socotelile Clujului menţionează plecarea zidarului Antonie (Antal) la Gherla[137].
1577, septembrie 29	Socotelile Clujului menţionează plecarea zidarului Matia Zeyffer la Gherla[138].

127 *Urkunden-Regesten,* vol. III, p. 4359.
128 *Ibidem,* p. 4129.
129 *Ibidem,* p. 4143.
130 *Ibidem,* p. 4144.
131 *Ibidem,* p. 4173.
132 *Ibidem,* p. 4188.
133 *Monumenta Comitalia,* vol. II, p. 406.
134 *Urkunden-Regesten,* vol. III, p. 4270.
135 J. Balogh, *Későrenaissance,* p. 242.
136 *Urkunden-Regesten,* vol. III, p. 4274.
137 J. Balogh, *Későrenaissance,* p. 242.
138 *Ibidem.*

1577, noiembrie 14	Gabriel Ebeny roagă judele Bistriţei ca să nu mai zăbovească cu trimiterea carelor cu pietre (bolovani) care să fie asigurate atât de călăreţi, cât şi de pedestraşi pentru a nu suferi pierderi[139].
1577	Voievodul Cristofor Báthori construieşte la Gherla, fapt dovedit de un blazon al acestuia, amintit în inventarul din 1687 al cetăţii, ca datând din 1577[140].
1587, martie 9	Cristofor Báthori da Somlio cere Sfatului Bistriţei să trimită ţiglele necesare pentru terminarea unui bastion al cetăţii Gherla[141].
1587, martie 18	Ebeni Gábor cere judelui şi consilierului Bistriţei ţigle şi scânduri, precum şi alte materiale necesare, cerute de principe, pentru repararea bastionului[142].
1587, martie 21	Ebeni Gábor solicită judelui Bistriţei, Orbán Zabó, să trimită pe meşterul Torday András şi materiale pentru a înălţa şi a repara cele trei bastioane[143—144].
1578, mai 20	Provisor Gabriel Ebeny roagă pe judele Bistriţei, Orabanus Zabo, să trimită ţiglele şi scândurile pentru acoperiş, aşa cum a trimis şi bârnele; de asemenea, să trimită meşterul care va putea conduce pe meseriaşi[145].
1578, mai 29	Mathias Deak, viceprovisor Arcis Wywar roagă pe judele Bistriţei, Casparus Zabo, să-i trimită dulgheri, precum şi materialele necesare pentru repararea bastioanelor. Mai cere încă o duzină de tablă[146].
1578, noiembrie 7	În socotelile oraşului Cluj apare drumul unui fundator (italian?) la Gherla[147].
1579, martie 5	Cristof Báthori da Somlio solicită judelui şi consilierului Bistriţei ca să trimită ţigle de acoperiş şi pentru zid, precum şi grinzile necesare bastionului din Gherla[148].
1579, martie 13	Gabriel Ebeny solicită judelui Bistriţei, Zabo Orbán, să trimită 150 de ţigle pentru podea, precum şi ţigle pentru repararea bastionului şi grinzile comandate[149].
1579, mai 5	Gabriel Ebeny provisor Arcis Wywar cere pe bistriţeni să trimită cai pentru transportul tunurilor, el comandă în numele principelui ţigle de acoperiş şi pentru ziduri[150].
1579, octombrie 15	Gabriel Ébeny este provizor al Gherlei[151].

[139] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4357.
[140] J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 234.
[141] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4412.
[142] *Ibidem*, p. 4413.
[143] *Ibidem*, p. 4414.
[144] *Ibidem*.
[145] *Ibidem*, p. 4440.
[146] *Ibidem*, p. 4446.
[147] J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.
[148] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4577.
[149] *Ibidem*, p. 4580.
[150] *Ibidem*, p. 4612.
[151] E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. II, p. 135.

1580, mai 18	Gabriel Ebeny prefectus Arcis Wywar cere lui Gaspar Budaky, judele Bistriţei, la ordinul principelui, fabricarea (producerea) ţiglelor necesare reparării bastionului pentru a evita pagube mai mari[152].
1580, decembrie 31	Magistratul de Sibiu comunică judelui şi consilierului Bistriţei dările pe anul curent: 9 006 fl pentru Universitate naţiunii, 10 000 fl impozit şi 99 fl pentru transportul ţiglelor la Gherla[153].
1581, ianuarie 8	Gabriel Ebeny comunică judelui şi consilierului Bistriţei că va plăti ţiglele în momentul în care va obţine aprobarea principelui[154].
1583, martie 24	„Gabriel Ebeny capitanus Wyvariensis"[155].
1583, iunie 25	Gabriel Ebeny este provizor al Gherlei[156].
1585, mai 1	Ioan Giczy (Géczy), căpitan al cetăţii Oradea, este numit guvernator al Transilvaniei, de către Ştefan Báthori, dându-i totodată dreptul de a numi căpitanii, provizorii şi alţi funcţionari ai cetăţilor fiscale, cu excepţia Oradei şi Caransebeşului, în cazul cărora el va trebui să obţină acordul prealabil al principelui. El va deţine această funcţie de guvernator până în decembrie 1588[157].
1585, iunie 3	Jaques Bongars notează: „Wywar, ceea ce înseamnă cetatea nouă, cetate aşezată într-o vale înconjurată de Someş"[158].
1590, aprilie 25	Socotelile Clujului menţionează plecarea unor zidari la Gherla, la porunca principelui Sigismund Báthori[159].
1590	Cetatea Gherla are 91 puşcaşi[160].
1591, iulie 29	Socotelile Clujului menţionează plecarea a şase lucrători la Gherla[161].
1591, septembrie 26	Socotelile Clujului menţionează plecarea unor zidari la Gherla, solicitaţi de Gheorghe Wass, căpitan al cetăţii în 1590–1591[162].
1591, decembrie 6	Socotelile Clujului menţionează plecarea a patru zidari la Gherla[163].
1592, februarie 19	Socotelile Clujului menţionează plecarea lui Ioan Kuthy cu alţi trei zidari la Gherla[164].
1592, noiembrie 17	Socotelile Clujului menţionează plecarea zidarului Gaspard la Gherla[165].

[152] *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4808.
[153] *Ibidem*, p. 4890.
[154] *Ibidem*, p. 4908.
[155] E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, p. 244.
[156] *Ibidem*, p. 234.
[157] *Monumenta Comitalia*, vol. III, p. 63.
[158] *Călători străini*, vol. III, p. 156.
[159] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 243.
[160] K. Szongott, *op. cit.*, p. 4–5.
[161] J. Balogh, *Késõrenaissance*, p. 243.
[162] *Ibidem*.
[163] *Ibidem*.
[164] *Ibidem*.
[165] *Ibidem*.

1592, decembrie 13	Alfonso Carillo scrie: „Însă domnul Gálfy... într-o noapte înainte de a veni soldații a fugit", iar castelul Ujvár „împreună cu celelalte drumuri ale sale a fost confiscat..."[166]. În socotelile Clujului apare o deplasare a fondatorului Simone Genga la Gherla[167].
1594,septembrie 1	Volfgang Kováchóczy și Baltazar sunt predați ca prizonieri lui Gheorghe Ravazdy – căpitan al Gherlei – care la 12 septembrie îi sugrumă la porunca lui Sigismund Báthori[168].
1595, august 25	Cosimo Capponi scrie: „Azi dimineața alteța sa (Sigismund Báthori – n.n.) s-a întors de la Gherla, cetate însemnată, unde a mers să-și ia reședința serenisima soție (Maria Christierna – n.n.) pe tot timpul absenței principelui..."[169].
1596–1599?	Giorgio Tomasi notează: „Cetățile mai însemnate afară de cele ocupate de turci (ca de pildă, Timișoara, Lipova, Gyula, Ineu – n.n.) sunt: Oradea, Hust, Gherla, Chivar, Făgăraș și Deva"[170].
1597, ianuarie 2	Socotelile Clujului menționează trimiterea unor meșteri la Gherla, pentru principesa Maria Christierna[171].
1598, mai 8	Giorgio Hamvai prefecto Arcis „Uivar"[172].
1598	Gheorghe Hamvai este prefect al cetății Gherla[173].
1599 după noiembrie 6	Solii lui Rudolf al II-lea de Habsburg arată că în 4 noiembrie Clujul s-a predat oștilor lui Mihai Viteazul, de unde acestea s-au îndreptat spre Gherla; solii încă nu știu, dacă cetatea s-a predat sau nu[174].
1599, noiembrie 29	Mihai Viteazul ordonă conventului de Cluj-Mănăștur să introducă pe sfetnicul și comitele comitatului Cluj, Ștefan Bodoni, în toate moșiile acestuia, ce i le-a restituit, afară de cetatea Gherla[175].

166 *Călători străini*, vol. III, p. 321.
167 J. Balogh, *Késörenaissance*, p. 243.
168 *Monumenta Comitalia*, vol. III, p. 338.
169 *Călători străini*, vol. III, p. 508.
170 *Ibidem*, p. 670.
171 J. Balogh, *Késörenaissance*, p. 243.
172 Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești (1527 1599)*, vol. V, București, 1929, p. 158.
173 K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 11.
174 Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, București, p. 476.
175 A. Veress, *Documente*, p. 292.

BANII DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ. CONSIDERAȚII ASUPRA ATRIBUȚIILOR ȘI COMPETENȚELOR ACESTORA (I)*

DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU

Vreme de aproape 125 de ani (1536–1658), documentele medievale amintesc de existența unui banat al Caransebeșului și Lugojului, prezentând totodată, prin exemple concrete, cu ce competențe erau înzestrate și care erau atribuțiile persoanelor desemnate să administreze și să apere acest banat. Pentru a înțelege mai bine locul și rolul banului în cadrul administrației și politicii principatului Transilvaniei, se cuvin a fi făcute câteva precizări referitoare la apariția, apoi la existența acestei dregătorii împreună cu organismul teritorial aferent.

În 1584, cu ocazia călătoriei prin Banat și Transilvania, Antonio Possevino considera important să precizeze că „regii Ungariei obișnuiau întotdeauna să încredințeze toată acea regiune foarte întinsă <Severinul> unui guvernator bine ales (*scelto*), de o mare vitejie și autoritate. Și după cum guvernatorii Sloveniei, Croației și Dalmației nu se numeau palatini sau voievozi, ci bani, tot astfel s-a întâmplat și cu această provincie și, de aceea, am numit-o noi banat, adică stăpânire cârmuită de un ban, ceea ce înseamnă guvernator cu drept totuși de apel la principe. Acest ban se numește de Lugoj după o localitate unde își are reședința"[1]. Aceste remarci corespund pe deplin realității istorice, pentru că din punct de vedere al evoluției administrativ-teritoriale, banatul de Caransebeș și Lugoj, pe care Possevino l-a cunoscut în mod nemijlocit, poate fi considerat drept continuatorul banatului de Severin. Acesta din urmă, după ce a apărat vreme de trei secole (1230–1526) părțile sudice ale regatului maghiar, a dispărut ca urmare a unei conjuncturi politico-militare complexe. Primul factor a fost cucerirea de către otomani a unor importante verigi ale sistemului defensiv de la Dunăre: Belgradul (1521), Orșova (1522) și Severinul (1524). Al doilea factor l-a constituit dezorganizarea regatului ungar începând cu 1526, ca urmare a cuceririi

* În acest studiu sunt analizate atribuțiile diplomatice și politico-militare, urmând ca într-un număr viitor, să le prezentăm pe cele administrative și judiciare.

[1] *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, București, 1970, p. 557; ulterior, W. Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, vol. 6, Cibinii, 1793, p. 10 preciza: „Caransebesiensis Praefectura quam Banatum vocant".

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 225–241, 1998

militare otomane și dobândirii situației de stat tributar Porții. În consecință, șirul banilor de Severin s-a întrerupt în 1526[2], fiind urmat de o lungă vacanță atestată de documente prin formula *honore Banatus vacante*[3].

Prima informație despre activitatea unui nou ban datează din 4 februarie 1536, când Mihai de Somlya era prezentat ca titular al acestei dregătorii. Peste un an (14 februarie–7 iunie 1537), documentele amintesc și de existența a doi vicebani, Ioan Floca și Ioan Olah de Ulpar (*vicebani pertinenciarum et districtus Karansebes*), ambii fiind probabil subordonați banului Mihai de Somlya[4]. Soluția existenței unui ban al Caransebeșului, care să continue activitățile foștilor bani de Severin, s-a dovedit a fi viabilă, fiind acceptată atât de localnici, cât și de autoritățile principatului ardelean. Elementele care ilustrează asimilarea instituției băniei de către societatea caransebeșeană sunt relevante și relativ numeroase. În primul rând, mulți nobili români din Caransebeș sau de pe văile Bistrei, Carașului, Pogănișului și Timișului au ocupat demnitățile de bani și vicebani ai Severinului începând cu mijlocul secolului al XV-lea[5]. În replică, unii bani de Severin au prezidat adunările cneziale și nobiliare, transformate în scaune de judecată, din Caransebeș[6]. Pe de altă parte, documentele oferă indicii despre existența la nivelul local al districtului și orașului Caransebeș a unor voievozi români al căror statut îl anticipează pe cel al banilor din secolele XVI–XVII. Relevant este cazul lui Ștefan Stoica (*Izthowyka)* care a fost succesiv *wayuoda oppidi Karansebes* (30 iunie 1498) și *judex et wayuoda de Karansebes* (23 septembrie 1505)[7]. Poziția acestui personaj, care și-a exercitat autoritatea asupra orașului Caransebeș îndeosebi prin calitatea de prim-jude, fiind voievod doar la nivelul societății locale a districtului omonim[8], pare a fi fost asemănătoare cu cea a banilor și vicebanilor consemnați după 1536. Astfel, Ioan Olah a deținut conco-

[2] Lista banilor de Severin poate fi consultată la Fr. Pesty, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története,* vol. 1, Budapest, 1877, p. 248–293; M. Romanescu, *Banii Severinului,* în AO, 23 25, 1944–1946, nr. 131 148, extras, p. 12–14.

[3] Hurmuzaki, II/3, p. 656–657 (doc. din 25 august 1530).

[4] *Ibidem,* II/4, p. 99 100, 114, 117, 127; Pesty îl arată pe Ioan Olah ca viceban încă din 1531, cf. *op. cit.*, p. 316.

[5] Mihai Ciorna (1447–1454), Petru Danciu de Sebeș (1452 1454), Mihai și Ștefan Mâtniceanu (1466–1469), Iacob Gârleșteanu (1495 1508), Petru Măcicaș (1495–1502), Barnaba de Bela (1501, 1503 1514, 1519), Nicolae Gârleșteanu (1520 1521); vezi nota 2 precum și Al. Horvath, *Considerații istorice și juridice privitoare la banatul de Severin și funcția de ban al Lugojului și Caransebeșului,* în „Studii și comunicări de etnografie-istorie", Caransebeș, 3, 1979, p. 302.

[6] Adunările din 1391, 1452, 1499, 1500 și 1503, cf. Hurmuzaki, vol. I/2, p. 340–341; vol. II/2, p. 14 15, 418–420, 454–455, 510 515; nu fără relevanță este existența străzii *Banului* în Caransebeș, înainte de 1518, cf. *ibidem,* II/3, p. 292.

[7] *Ibidem,* II 2, p. 394, 542.

[8] V. Achim, *Voievozii în districtele românești din Banat,* în SMIM, XII, 1994, p. 109; cunoaștem un caz în care funcția de viceban al Severinului era deținută de un voievod (*„Rayn wayuoda vicebanus Zewriniensis"*, 11 iun. 1478), cf. Hurmuzaki, II/2, p. 248.

mitent cu funcţia de viceban al districtului, şi pe cea de jurat în consiliul orăşenesc al Caransebeşului (13 martie 1537)[9]. Este un indiciu care atestă nu numai largile sale competenţe, ci şi autoritatea pe care banul o exercita, în mod indirect, prin intermediul subalternului său, asupra locuitorilor din oraş. Dealtfel, documentele de după 1550 ilustrează în mod convingător faptul că banul şi vicebanul au competenţe atât asupra districtelor, cât şi asupra locuitorilor din Caransebeş şi Lugoj îndeosebi în plan judiciar şi militar[10].

Banatul Caransebeşului şi Lugojului şi-a dobândit forma finală în 1552, după ce otomanii au cucerit Timişoara şi întreg şesul bănăţean. Datorită faptului că oraşele Caransebeş şi Lugoj s-au supus de bunăvoie otomanilor, acceptând plata unui tribut, ele nu au fost înglobate în noul eyalet otoman, ci au format o zonă de condominium între principatul ardelean şi beilerbeilicul Timişoarei. Această situaţie s-a menţinut până în 1658, când otomanii au cucerit şi partea muntoasă a Banatului[11]. În privinţa amplasării şi mărimii banatului, informaţii concrete ne oferă Giovanandrea Gromo la 1566–67: „acest banat se mărgineşte spre sud-est cu Orşova stăpânită de turci, spre răsărit cu Ţara Românească stăpânită de Pătraşcu, spre miazăzi cu Timişoara stăpânită deasemenea de turci, spre apus cu Ungaria şi spre nord cu Transilvania. Are o lungime de 3 zile de drum începând de la Orşova până la Poarta de Fier şi cu mult mai puţin de 2 zile de drum de la hotarele Transilvaniei până la ţinutul Timişoarei". Acelaşi călător nu uita să precizeze că „oraşul de frunte şi capitala acestui ţinut este Caransebeşul"[12]. Ca forme documentare, banatul a fost desemnat fie prin termenul de *Valachia*, folosit cu precădere de călători şi misionari, care atestă caracterul românesc al regiunii[13], fie prin expresiile *comitatus/districtus Karansebes* sau *comitatus Zeuriniensi,* utilizate în izvoarele de cancelarie[14]. Titulatura banului a cunoscut puţine variante: *banus et officialis Karansebesiensis*

[9] *Ibidem,* II/4, p. 115.

[10] Ştefan Vaida (1607) a purtat titlul de *„districtuum civitatumque Caransebes et Lugos banus"*, iar Paul Keresztesi (1611) se intitula *„civitatis et districtus Karansebesiensis banum"*, cf. Pesty, *op. cit.*, p. 308; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti,* vol. 8, Bucureşti, 1935, p. 115.

[11] Hurmuzaki, II/1, p. 295, d. CCLXX; pentru detalii, vezi C. Feneşan, *Banatul Caransebeşului şi Lugojului între Habsburgi şi Poartă în anul 1552,* în SMIM, XII, 1994, p. 161–199; Cristina Feneşan, *Problema instaurării dominaţiei otomane asupra banatului Lugojului şi Caransebeşului,* în „Banatica", 4, 1977, p. 223–238.

[12] *Călători,* vol. 2, p. 317, 329; vezi şi S. Timon, *Imago Novae Hungariae,* vol. 1, Cassovia, 1734, p. 40–41: „quoque Banos qui Caranschebeschi residebant".

[13] *Călători,* vol. 2, p. 316, 320–321, 329, 557; vol. 3, p. 78, 105, 121; vol. 6, p. 534; I. Suciu, *Denumirea Banatului înainte de ocupaţia habsburgică,* în MB, 31, 1981, nr. 10–12, p. 669–680.

[14] Hurmuzaki, II/5, p. 285–287; 695; un act din 15 februarie 1701 utiliza termenul *„Banatus Karansebesiensi"*, deşi acesta dispăruse la 1658, cf. Fr. Pesty, *Krassö vármegye története,* vol. 4, Budapest, 1883, p. 359.

(1559), *districtuum civitatumque Caransebes et Lugos banus* (1607), *banus (supremus) districtuum...* (1599, 1650) etc.[15]. În unele cazuri, alături de titlul de ban, apar specificate și alte funcții îndeplinite în cadrul administrației Transilvaniei.

Numirea în funcție a banilor a fost, în majoritatea cazurilor, rezultatul hotărârii și voinței principilor Transilvaniei, demnitatea find acordată „din milostivirea noastră, atât cât ne va fi plăcut"[16]. La alegerea banilor s-a ținut cont și de interesele bănățenilor, pentru că dregătoria de ban a fost deținută de mulți nobili locali (din familiile Békés, Bethlen de Ictar, Cherepovici, Gârleșteanu de Rudăria, Palatici de Iladia, Petrovici, Vaida de Caransebeș) sau din zona Hunedoarei (Barcsai de Bârcea Mare, Nagy de Deva). Nobilimea bănățeană înzestrată cu *efficacia privilegia,* realitate ce era specificată într-un raport din 1561, avea posibilitatea de a cere numirea unui ban, exprimându-și cu această ocazie și preferințele pentru o persoană anume[17]. Impunerea unui nou ban poate fi realizată deasemenea de forțele străine aflate pentru o scurtă perioadă la conducerea Transilvaniei. Astfel, vreme de peste un an (4 februarie 1551–22 martie 1552) bănățenii au încercat să obțină de la partida habsburgică numirea unui ban *(supplicamus [...] unam personam capitalem)* precizând și numele a patru persoane agreate. Habsburgii, înclinați inițial să respecte vechiul drept al bănățenilor de a-și alege singuri banul, au numit în final (mai 1552) ca ban pe Ioan Gleșan, adică persoana susținută de generalul Castaldo[18]. În 1603, Habsburgii au avut din nou posibilitatea de a impune, prin intermediul generalului George Basta, un reprezentant propriu (Simon Lodi) în funcția de ban[19].

Un alt personaj care poate decide numirea banului, devenind astfel un factor de legitimare a autorității acestuia, este însuși sultanul otoman. Două rapoarte din 27 martie și 1 aprilie 1554 precizau că: *„Imperator Turcarum [...] Petro Petrowyth dedit in zanzacatum oppidum Lugas et Karansebes"*[20]. În acest

[15] Vezi notele anexei (81–112).

[16] Expresia este folosită în actul de investire a lui Sigismund Fiat ca tricesimator al Caransebeșului (1627), ea subliniind o realitate valabilă și pentru funcția de ban, cf. C. Feneșan, *Documente medievale bănățene,* Timișoara, 1981, p. 154; un asemenea act prin care, la 13 septembrie 1577, Toma Thornai era numit în dregătoria de ban, se păstrează în colecția de documente a Arhivelor Naționale, filiala județului Hunedoara (v. volumul editat de Dir. Gen. Arh. St., *Îndrumător în arhivele statului. Județul Hunedoara,* București, 1972, p. 219).

[17] Pretențiile nobilimii severinene de a-și impune propriul candidat la funcția de ban, sau măcar de a fi consultată în această privință, s-au manifestat cu putere până în 1695 1698, cf. C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688 1699),* în Banatica, 14/2, 1996, p. 150–153; pentru citatul din 1561, v. Hurmuzaki, II/5, p. 493.

[18] Ibidem, II/4, p. 514, 537; C. Feneșan, *Banatul,* p. 167–168, 170, nota 45 și d. IV–VI, p. 181–183.

[19] Pesty, *Krassö,* 4, p. 232–233; W. Bethlen, *op. cit.,* vol. 5, 1789, p. 525.

[20] Hurmuzaki, II/5, p. 182, d. LXXVI și p. 185, d. LXXIX.

caz, aşa cum corect s-a remarcat încă de acum două decenii[21], este vorba nu de crearea unor noi sangeacuri otomane în zona montană a Banatului, ci de conferirea unui berat de investire în funcţie, însoţit obligatoriu de un steag *(sangeak)* ca însemn al puterii. Această practică a mai fost folosită de otomani şi la 4 septembrie 1541, când acelaşi Petrovici a fost reconfirmat de sultan drept comite al Timişoarei, dându-i-se un steag. Otomanii nu fac decât să continue un obicei şi un drept firesc al recent dispărutei regalităţi maghiare, în condiţiile în care sultanul se considera protectorul Banatului, iar Transilvania se afla momentan în stăpânirea Habsburgilor. În aceeaşi manieră trebuie înţeleasă şi perspectiva ce i se oferea, la 16 mai 1552, banului Ioan Gleşan, aceea de a deveni un „domn deloc neînsemnat" şi beneficiarul unor „uriaşe milostiviri, binefaceri şi onoruri" din partea sultanului, dacă va sprijini interesele otomanilor[22]. Aşa cum se va vedea din cele ce urmează, promisiunile s-au adeverit în cazul banului Petru Petrovici.

Autoritatea banului şi prestigiul social de care acesta se bucură sunt determinate, într-o bună măsură, de averea personală deţinută. Documentele atestă că banii au deţinut însemnate averi imobiliare atât în oraşe, cât şi în districtele învecinate. Astfel, în Caransebeş erau menţionate, la 1565 şi 1622, grădina *(hortus domini banny)*, respectiv moara banului *(bánmalma)*[23]. Patrimoniul imobiliar s-a mărit prin dobândirea de noi posesii acordate de principii transilvăneni, care au dorit să răsplătească „credinţa şi slujbele credincioase [...] făcute şi aduse nouă şi acestei ţări în locuri şi vremuri deosebite [...] cu osebire în toate războaiele noastre"[24]. Daniile princiare pot avea aspectul reconfirmării unor posesii, predii şi castele deja stăpânite sau recent recuperate de sub stăpânirea otomană[25]. Obiect al donaţiilor pot fi şi târgurile, aspect reliefat în documentele princiare din 18 august 1597 şi 23 mai 1601 prin care Sigismund Báthori îi acorda banului Andrei Barcsai târgul Caraşova alături de alte 9 posesii, respectiv târgul Lugojului împreună cu castelul şi cele 12 moşii ale sale. A doua donaţie, care a avut aspectul unei zălogiri menite să răscumpere o datorie de 25 000 de florini, s-a lovit de împotrivirea categorică a lugojenilor care erau

[21] Cristina Feneşan, *op. cit.*, p. 230; eadem, *Începutul dominaţiei otomane asupra Banatului la 1541*, în RA, 64, 1987, vol. 49, nr. 1, p. 43.

[22] C. Feneşan, *Banatul*, p. 170.

[23] Hurmuzaki, II/5, p. 578; C. Feneşan, *Documente*, p. 149.

[24] *Ibidem*, p. 94–95; pentru aceleaşi motive, în mai 1589, banul Albert Lonay primea de la principele Sigismund Báthori o curte nobiliară în târgul Reteag (comitatul Solnocul Dinlăuntru), deci o proprietate aflată nu neapărat în Banat, Arh. Naţ. Bucureşti, *Microfilme Ungaria*, r. 143, c. 775 (după *Liber Regius*).

[25] Cazul posesiilor acordate lui Paul Keresztesi de către Sigismund Báthori în 1596 (Pesty, *Krassö*, 4, p. 189–190), ulterior reconfirmate de Mihai Viteazul în 1599 (C. Feneşan, *Documente*, p. 113–114), apoi cazul posesiilor familiei Bethlen de Ictar recuperate de la otomani şi reconfirmate de Sigismund Báthori în 1597 (*ibidem*, p. 94–95 şi 105–107).

înzestrați cu importante privilegii[26]. Donațiile pot fi făcute și de reprezentanții partidei hansburgice care stăpânește vremelnic Transilvania. Edificator este actul din 9 august 1602, prin care George Basta îi dădea banului Petru Huszar o moșie (*Damakosfalwa in comitatu Zolnok interioris*) al cărei proprietar murise fără moștenitori[27]. În sfârșit, întâlnim și cazul în care chiar banul (Petru Petrovici) confirmă unui viitor ban (Ladislau Békés) stăpânirea unei posesii[28].

★

Atenția deosebită acordată banatului Caransebeșului și Lugojului, atât de către principii ardeleni, cât și de stăpânitorii vremelnici ai Transilvaniei (comisarii imperiali habsburgi sau Mihai Viteazul) s-au manifestat prin numirea în fruntea acestei zone direct învecinate cu Imperiul otoman, a unor persoane autoritare și competente, realitate care transpare dealtfel în însemnările lui Possevino. Conștienți că „această regiune se află ca și în mijlocul turcilor", idee exprimată într-un raport tot din 1584[29], banii caransebeșeni au urmărit asigurarea liniștii și securității teritoriului administrat atât prin mijloacele subtile ale diplomației, cât și printr-o tenace și viguroasă rezistență armată.

Intrând în analiza competențelor politico-diplomatice, trebuie să remarcăm faptul că la ocuparea funcției, mulți bani aveau deja o experiență diplomatică remarcabilă. Seria exemplelor poate începe chiar cu primul ban atestat, Mihai de Somlya, care în 1530 avea misiunea de a purta tratative cu otomanii[30]. Succesorul său, Petru Petrovici s-a dovedit un fervent susținător al familiei Zápolya, atitudine care i-au atras încredere și favoruri din partea sultanului Soliman Kanunî, materializate prin reconfirmarea în funcția de comite ale Timișoarei (1541), apoi în învestirea ca ban al Caransebeșului și Lugojului (1554). Calități diplomatice a dovedit și George Palatici care, în calitate de slujitor al Curții princiare (*familiari, aulae nostrae*, 20 septembrie 1585), era trimis în solie la domnul Mihnea Turcitul și la beilerbeiul Rumeliei. Cu această ocazie, el a primit instrucțiuni precise asupra discuțiilor ce le va purta în timpul audienței oficiale și întrevederii private (*privata audientia*) cu cei doi demnitari. Cerința principală era „să se silească cu toată șiretenia sa să afle despre toate pregătirile de război" ale otomanilor[31]. La

[26] *Ibidem*, p. 19, nota 41 și p. 121 126; în anii 1576–77, banul Ștefan Tompa a împrumutat principelui Cristofor Báthori suma de 1 800 de florini, primind de la acesta ca zălog, cetatea Jdioara cu pertinențele sale, precum și două posesii în comitatul Cluj, cf. Pesty, *Krassö*, 4, p. 107–108.

[27] A. Veress, *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, vol. 2, Budapest, 1913, p. 52, d. 1042.

[28] Hurmuzaki, II 5, p. 387 388 (doc. din 29 septembrie 1556).

[29] *Călători*, vol. 3, 1971, p. 96.

[30] G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, vol. 1, Posonii, 1806, p. 352, 355 (doc. din 24 mai și 18 iunie 1530).

[31] A. Veress, *Documente*, vol. 3, 1931, p. 51–58.

rândul său, Acaţiu Barcsai s-a remarcat înainte de 1644 ca un fin diplomat, negociind cu domnul Moldovei, Vasile Lupu, probleme diverse: proiectul unei înţelegeri între Vasile Lupu şi voievodul muntean, Matei Basarab (20 august 1638), perspectivele unei posibile căsătorii între Maria, fiica domnului moldav, şi Sigismund, fiul mezin al principelui George Rákóczi (12 august 1643–28 ianuarie 1644) precum şi un posibil tratat moldo-transilvănean (2 decembrie 1643). Barcsai, care se bucura de preţuirea principelui *(intimo aulae familiari nostro,* 20 septembrie 1643), trebuia „să ţină cu străşnicie la cinstea noastră, la conştiinţa şi demnitatea noastră de principe (...) ţinându-se de instrucţiunile noastre"[32].

După ocuparea demnităţii de ban, titularul funcţiei poate fi întâlnit în ipostaza de legat al principelui la Poartă *(ad Fulgidam Portam Ottomanicam ablegatus)* sau la ceremonii oficiale. Astfel, în 1611, banul Paul Keresztesi primea importanta misiune de a expune sultanului motivele campaniei lui Gabriel Báthori la sud de Carpaţi, şi de a-i solicita, pentru principele său, confirmarea calităţii de voievod al Ţării Româneşti[33]. Peste ani, în 1645, banului Acaţiu Barcsai i se încredinţa reprezentarea principelui transilvan la nunta domniţei Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu nobilul polon Radziwill. Alegerea solului nu a fost întâmplătoare pentru că, aşa cum am arătat, Barcsai a îndeplinit numeroase misiuni diplomatice în Moldova încă din 1638[34].

Banul trebuia să-şi dovedească spiritul diplomatic îndeosebi cu ocazia întâmpinării, găzduirii şi apoi a însoţirii solilor străini către curtea princiară. Mărturii elocvente sunt scrisorile princiare din 1614–1615 adresate banului Petru Bethlen, care conţineau instrucţiuni despre modul în care trebuia primită şi condusă o posibilă solie otomană[35]. În timpul contactelor diplomatice, banii

[32] Barcsai a intrat încă din vremea adolescenţei în serviciul lui George Rákóczi, devenindu-i sfetnic de taină. La 15 mai 1635 avea, deja, o vastă experienţă diplomatică („...*res quaslibet serias et negotia frequenti in utrorumque orbis Monarcharum, Christiani scilicet et Turcici, aliorumque Principum aulas internunciali munere non ultimam ad sui gratiositatem nec illaudanda cum dexteritate peregisse*"), cf. K. Szabó, *Székely Oklevéltár,* vol. 4, Kolozsvár, 1895, p. 257 258; pentru anii 1638–1643, vezi A. Veress, *Documente,* vol. 10, 1938, p. 33 34, 139 141, 144–153, 157–159, 162–164, 166–168; citatul la p. 147.

[33] *Ibidem,* vol. 8, 1935, p. 114–115, 128–132; Hurmuzaki, IV/2, p. 313–315 (1611), apoi la 4 aprilie 1613, cf. K. Szabó, *op. cit.,* p. 188, d. 783. La Istanbul au mai îndeplinit misiuni diplomatice banii Paul Nagy (29 septembrie 1635 13 februarie 1636, cf. „Történelmi Tár", 1884, p. 312–313 şi 1891, p. 183–184) şi Acaţiu Barcsai (4 octombrie 1654, cf. „Magyar Torténelmi Tár", 18, 1871, p. 83–85).

[34] *Călători,* vol. 5, 1973, p. 135, 647; din nou în solie la domnul Moldovei în ianuarie 1657, cf. Hurmuzaki, XV/2, p. 1257, d. 2343.

[35] C. Feneşan, *Ştefan Vaida, un adversar caransebeşean al principelui Gabriel Bethlen (1614),* în „Studii şi comunicări de etnografie-istorie", Caransebeş, 2, 1977, p. 412 şi d. I, p. 416–417; idem, *Şase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului şi Caransebeşului,* în „Apulum", 14, 1976, p. 176–177 şi d. I, V, p. 179, 182.

caransebeșeni aveau posibilitatea de a culege și transmite principilor Transilvaniei multe informații despre conjunctura politico-militară și diplomatică existentă la un moment dat sau despre o posibilă, chiar iminentă schimbare. Banul dobândește astfel poziția unui veritabil releu informațional. Știrile le culege nu numai personal, ci și prin intermediul spionilor sau a persoanelor de încredere cu care are strânse relații. La 20 ianuarie 1615, banul Petru Bethlen avea un spion la Belgrad cu misiunea de a afla vești despre noul vizir de Buda și, bineînțeles, de a cerceta eventualele mișcări de trupe. Cu un an mai înainte (februarie 1614) același ban era înștiințat de către Mustafa-Pașa din Timișoara despre concentrarea trupelor otomane în eyalet și despre eventualele incidente care s-ar produce astfel, spre paguba supușilor săi[36]. Observăm, deci, că informațiile erau furnizate de însăși autoritățile otomane, autorități cu care banul întreținea dealtfel o corespondență pe teme variate[37].

Știri „din belșug despre toate lucrurile" oferă și domnii munteni, cel mai relevant exemplu fiind scrisoarea acreditivă din 17 aprilie 1594 trimisă de Mihai Viteazul banului George Palatici. Solul muntean era trimis „pentru deosebite lucruri", indiciu că misiunea sa nu se rezuma doar la transmiterea de informații, ci urmărea pregătirea propriu-zisă a acțiunilor comune antiotomane, care trebuiau în prealabil coordonate[38]. Situația din Țara Românească era cunoscută banilor, îndeosebi prin legăturile de colaborare stabilite cu boierimea munteană. Printre puținele mărturii care probează această realitate, se află și scrisoarea din 29 iunie 1647 a logofătului Nicolae din Târgoviște în care acesta se prezenta ca „sluga binevoitoare în alte afaceri" a banului Acațiu Barcsai[39].

Cu toate că banii dispuneau de numeroase canale pentru obținerea informațiilor, știrile edificatoare se obțineau de multe ori cu greu, realitate ce se oglindește în scrisorile principilor dornici de a afla vești „mai pe larg și mai sigur" (1614)[40].

★

Acțiunile diplomatice s-au împletit indisolubil cu o susținută activitate politică. Cele mai energice acțiuni le-au întreprins banii Petru Petrovici și

[36] *Ibidem*, p. 176–177 și d. V, p. 182.

[37] Idem, *Viața cotidiană la hotarul osmano-transilvănean în sec. XVII; câteva documente inedite*, în Banatica, 12/2, 1993, p. 82–83, d. II.

[38] A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 75; Mihai Viteazul i se adresa lui Palatici cu formula: *„vicino amico nobis honorando"*.

[39] *Ibidem*, vol. 10, 1938, p. 204–206.

[40] C. Feneșan, *Ștefan Vaida*, p. 412 și d. I, p. 416–417; idem, *Șase scrisori*, d. I, p. 179. Banul a obținut în mod sigur informații suplimentare și de la prim-juzii marilor orașe, care aveau propria lor rețea informativă, precum și de la negustorii locali sau din Balcani care tranzitează prin punctele de tricesimă de la Lugoj și Caransebeș, cf. C. Feneșan, *Banatul*, p. 173 și d. XV, p. 191–192; S. Goldenberg, *Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul XVI*, în Banatica, 1, 1971, p. 163 177.

Acaţiu Barcsai. Primul a avut meritul indiscutabil de a fi obţinut de la sultan scutirea de tribut a oraşelor bănăţene. Rapoartele lui Verancsics din 1554, deja amintite de noi, precizau clar: *„Turca Karansebes et Lugos oppida (...) remisitque ei insuper tributum trium millium aureorum nummum, quod pro iisdem oppidis, quotannis pensurum se spoponderat"*. Un alt obiectiv vizat de Petrovici a fost îndepărtarea partidei pro-habsburgice de la conducerea Transilvaniei şi impunerea familiei Zápolya la cârma principatului. Demersurile energice ale banului şi-au arătat roadele în 1556–1557, când Petrovici a obţinut din partea Dietei recunoaşterea calităţii de locţiitor regal până în momentul înscăunării Isabellei Zápolya. Preluarea oficială a conducerii principatului de către aceasta şi fiul ei, Ioan Sigismund, nu a afectat autoritatea lui Petrovici care rămâne adevăratul conducător al Transilvaniei până la moarte (13 octombrie 1557)[41].

În privinţa lui Acaţiu Barcsai, acesta a urmărit insistent, timp de peste două decenii, apărarea libertăţii Transilvaniei. El s-a raliat politicii princiare de aplanare a oricărui conflict între Ţările Române, susceptibil de a determina o intervenţie militară otomană. Mai mult, Barcsai a susţinut ideea unei confederaţii a Ţărilor Române, care să aibă un pronunţat caracter defensiv. Demersurile diplomatice din anii 1638–1644, deja amintite de noi, dovedesc nu numai dorinţa realizării unui sistem de alianţe politice, ci şi tendinţa extinderii influenţei principelui ardelean la sud şi est de Carpaţi. Caracterul consecvent al politicii banului reiese bine din scrisoarea adresată bistriţenilor la 8 august 1657, în care acesta îşi exprima datoria de a apăra „cele două ţări româneşti" de pericolul otoman[42]. Conjunctura politico-militară din 1657–1658 l-a propulsat pe Barcsai spre demnitatea supremă de principe al Transilvaniei (septembrie 1658–decembrie 1660), însă cu preţul cedării necondiţionate către otomani a banatului pe care îl administra[43]. Cronicarul George Kraus a arătat însă bine că

[41] Hurmuzaki, vol. II/1, p. 294, 333, 344–345, 349 351; vol. II/5, p. 163–165, 182, 185, 248, 325–326, 354–358, 442; Petrovici a murit *„postquam annum aetatis 70 attigisset"*, cf. W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 1, 1782, p. 610.

[42] Hurmuzaki, XV/2, p. 1275, d. MMCCCLIX.

[43] În acest sens, vezi: scrisoarea lui Barcsai către bănăţeni din 12 septembrie 1658, în care îi îndemna să predea de bunăvoie otomanilor cele două mari oraşe (Pesty, *Krassö*, 4, p. 352 354); protestul lui Gh. Rákóczi II (1659) împotriva ocupării banatului caransebeşean de către otomani, acţiune ce contravenea tratatului (*ahd-name*) dintre Soliman Kanunï şi Ioan Zápolya (publicat de L. Kropf în „Történelmi Tár", Budapest, 1888, p. 513 565 şi 667 706, vezi mai ales p. 516, 557, 689, 694); cronica lui Mustafa Naima în care este expusă concepţia otomană despre tratate: „în tratatul imperial de pe vremea Măriei Sale Suleiman-Han (...) se află hotărârea ca «de azi înainte să nu se mai ceară cetăţi şi pământ din vilaietul Transilvaniei», iar noi nu am apelat până acum la această clauză"(M. Mehmed, *Cronici turceşti privind Ţările Române*, Bucureşti, vol. 3, 1980, p. 121). Din pasajul citat rezultă clar caracterul provizoriu, oricând revocabil, al statutului de *ahd* acordat de otomani ţărilor româneşti (vezi şi M. Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă*, Bucureşti, 1993, p. 158–159).

Barcsai nu a dorit să fie principe al Transilvaniei, cedarea banatului făcând-o doar în ultimă instanță, în fața evidentei presiuni otomane[44]. Ideea de a păstra cu orice sacrificii libertatea Transilvaniei a fost urmărită de Barcsai și în 1658–1660, noul principe fiind conștient că „dacă or să dea ei <otomanii și tătarii> în țară, ne e teamă că Ardealul mai mult nu va fi Ardeal, ci îl vor birui ei"[45].

O influență politică remarcabilă au avut și alți bani, ca de pildă Toma Thornai în anii 1580–1581. Referindu-se la Thornai, misionarul catolic Possevino arăta că principele Cristofor Báthori a evitat să intre în conflict cu banul, pentru ca acesta să nu împiedice alegerea fiului său, Sigismund, ca succesor la tronul transilvănean[46].

★

Pentru a asigura liniștea regiunii administrate, banii au recurs uneori și la rezistența armată, ocazie cu care și-au dovedit calitățile militare. Asemeni talentului diplomtic, experiența militară a fost dobândită și etalată cu mult înainte de obținerea demnității de ban. Mihai de Somlya era în 1525 *„aulicus huzarow regie maiestatis in Karansebes"*[47], iar Petru Petrovici a cumulat, în 1548–1549, funcțiile de comite al Timișoarei, ban al Caransebeșului și căpitan al părților sudice ale Ungariei[48]. Alți viitori bani și-au dovedit aptitudinile militare fie la comanda unor corpuri de oaste, fie în postura de administratori ai unor cetăți importante. În primul caz intră Ioan Gleșan, Nicolae Cherepovici (ambii în serviciul generalului Castaldo, la 1552–1553) și Andrei Barcsai (căpitanul călăreților trimiși în ajutorul lui Ștefan Răzvan, la 1595)[49]. În postura de administratori și castelani îi întâlnim pe Albert Lonai (*„praefectus arcis Huszt"*, 1587), Andrei Barcsai (*„capitaneus praesidii Caransebesiensis"* între 24 iulie 1597–4 iulie 1598) și Petru Bethlen (căpitanul Lipovei la 18 iunie 1611)[50].

[44] G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, ed. G. Duzinchevici, București, 1965, p. 271; explicația sa este preferabilă celei oferite de cronicarul Silahdar Findiklili Mehmed Aga: „drept mulțumire pentru această binefacere <Barcsai> a trimis cheile orașelor Sebeș și Lugoj" (*Cronici turcești*, vol. 2, 1974, p. 303).

[45] Hurmuzaki, XV/2, p. 1302; Barcsai a avut o soartă nefericită, fiind decapitat de otomani în iunie 1661, cf. *ibidem*, V/2, p. 85.

[46] *Călători*, vol. 2, 1970, p. 558.

[47] Hurmuzaki, II/3, p. 513 (28 ianuarie 1525).

[48] *Ibidem*, II/4, p. 411, 413, 420; „Monumenta Hungariae Historica", *Scriptores*, vol. 2, Pest, 1857, p. 349; cumulul funcțiilor din rațiuni militare este întâlnit de timpuriu: la 25 august 1404, Filip de Korogh era *„comes Themesyensis et Sebesyensis"*, cf. Hurmuzaki, I/2, p. 436.

[49] Pesty, *Szörény*, vol. 2, p. 135; A. Veress, *Déva és környéke Castaldo idejében*, Kolozsvár, 1898, p. 44, 45, 49; idem, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 237.

[50] *Ibidem*, vol. 3, 1931, p. 136, nota 1 (pt. 1587); vol. 5, 1932, p. 167, 170 și Pesty, *Krassó*, vol. 4, p. 208, 209, 213 (pt. 1597–1598); A. Bárány, *Temesvármegye emleke*, Nagy-Becskereken, 1848, d.L, p. 17 (pt. 1611).

Odată învestit în funcţie, banul dobândea comanda supremă a regiunii. Această realitate apare consemnată într-un *„regestrum regni Transsylvaniae"* de la începutul secolului al XVII-lea, unde la rubrica *„capitanei"* apare, pentru Banat, *„karánsebesi, lugosi bán"*[51]. Banul poate cumula şi alte funcţii militare importante, care dovedesc prestigiul şi competenţa acestuia. Cel mai bun exemplu îl oferă banul Paul Nagy de Deva, care a deţinut pentru mai mult de 16 ani (1627–1643) funcţia de căpitan al gărzii personale pedestre a principilor Gabriel Bethlen şi George Rákóczy I[52].

Deşi are în subordine castelani şi administratori de cetăţi cu atribuţii specifice, banul a iniţiat mereu demersuri pentru fortificarea marilor cetăţi (Caransebeş, Lugoj, Jdioara, Mehadia), pentru obţinerea unor cantităţi de armament şi muniţie îndestulătoare şi pentru întreţinerea unui număr însemnat de oşteni. În mod sigur, banul Ioan Gleşan a supravegheat, în 1552, operaţiile de fortificare a cetăţilor Lugoj şi Caransebeş, lucrări începute de inginerul italian Alessandro Cavolini da Urbino[53]. La o distanţă de trei decenii, banul Toma Thornai a contribuit substanţial la buna aprovizionare a cetăţilor, graţie calităţii de administrator al veniturilor acestora (1579–1583)[54]. În timp de război, sbuna aprovizionare a trupelor devenea una din cele mai importante atribuţii ale banului, întrucât principele transilvan nu putea aproviziona sistematic şi prompt cetăţile şi garnizoanele bănăţene. Dacă în iunie 1595, banul George Borbely dispunea din belşug, pentru cei 4 000 de oşteni ai săi, de tunuri, falconete, pulbere, ghiulele şi „mingii înfocate" trimise de principe, în 1598, căpitanul Andrei Barcsai era îngrijorat de lipsa pulberii *(penuria pulveris tormentarii)* pentru armele pedestraşilor[55]. Conştient de consecinţele dezastruoase ale dezagregării unei armate neplătite la timp[56], banul Andrei Barcsai nu a pregetat să cheltuie din averea sa 25 000 de florini pentru plata soldelor oştenilor din Lugoj

[51] *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae,* ed. S. Szilágyi, vol. 21, Budapest, 1899, p. 437–439.

[52] Vezi nota 111.

[53] A. Veress, *Documente,* vol. 1, 1929, p. 72, d. 80; C. Feneşan, *Banatul,* p. 166 şi 182–183, d. V.

[54] La 3 ianuarie 1584 o adeverinţă princiară preciza: „Sigismundus Báthory (...) recognoscimus per praesentes Egregium dominum Thomam Thorny, Banum nostrum Districtuum Karanysebes, Lwhgas super administracione omnium proventuum trium castrorum Karanysebes, Lwhgas et Sydowar <1 septembrie 1579–31 august 1583> ...annorum nempe quatwor", cf. Pesty, *Szörény,* vol. 1, p. 301.

[55] A. Veress, *Documente,* vol. 4, p. 238; vol. 5, p. 167.

[56] La 5 martie 1552 se arăta intenţia ostaşilor neplătiţi din Caransebeş de a intra în solda altor comandanţi (C. Feneşan, *Banatul,* doc. IV, p. 181–182), iar la 16 aprilie 1600 un raport german intuia situaţia periculoasă creată prin plecarea ostaşilor neplătiţi din Caransebeş, Ineu, Lipova şi Lugoj (Hurmuzaki, XII, p. 840, d. MCCVIII).

şi „pentru alte nevoi ale ţării"[57]. Cheltuieli şi demersuri pentru procurarea de tehnică militară vor fi făcut şi ultimii bani caransebeşeni, căci Evliya Celebi remarca abundenţa „materialelor de război şi de tunuri ungureşti strălucitoare ca aurul" abandonate de creştini cu ocazia predării Caransebeşului, în 1658[58].

Eforturile organizatorice ale banilor nu au întârziat să-şi arate rezultatele benefice. Însemnările şi rapoartele făcute în timp de pace subliniază constant calitatea militarilor din Banat. În 1551, George Martinuzzi amintea de 16 000 de militari dintre cei mai buni *(optimorum militum)*, iar în 1584, Possevino remarca existenţa a 3 000 de oşteni „mai buni decât în oricare altă cetate"[59]. Trupele banului pot fi întărite şi cu efective trimise de principele transilvan. Astfel, în 1626, un raport preciza că banul ţinea în Caransebeş câte 200 de călăreţi şi pedestraşi, iar în Lugoj câte 500. Acestor oşteni li se adăugau cei 1 000 de pedestraşi şi 1 100 de călăreţi ţinuţi de principele Bethlen la Lugoj şi Mehadia[60].

Calităţile de buni militari au fost dovedite de banii Caransebeşului îndeosebi în cursul campaniilor militare la care au participat. Primul prilej s-a ivit în 1552, în momentul declanşării ofensivei militare otomane spre Timişoara, Arad, Szolnok şi Eger. Banul Ioan Gleşan a încercat să vină în ajutorul garnizoanei asediate din Timişoara, prin iniţierea unui atac asupra unui corp de 2 000 de militari otomani, care însoţeau un transport de armament. Atacul desfăşurat în intervalul 17–19 iulie, s-a finalizat însă printr-un eşec[61].

După aproape 40 de ani de pace, în 1593, s-a ivit din nou prilejul reluării acţiunilor antiotomane. Documentele păstrate ne oferă certitudinea că banul Caransebeşului a fost mereu la curent cu pregătirea şi declanşarea acestor operaţiuni[62]. În 1594, banul Palatici de Iladia a încurajat acţiunile antiotomane ale bulgarilor şi sârbilor din beilerbeilicul Timişoarei, însă într-o manieră discretă „când prin soli, când prin scrisori, când trimiţându-le praf de puşcă", în spiritul şi în sprijinul politicii duplicitare a principelui Sigismund Báthori faţă de Poarta otomană[63]. Banul şi-a putut coordona activitatea mai eficient şi datorită faptului

[57] C. Feneşan, *Documente*, p. 122 (23 mai 1601); vezi şi scrisorile către împăratul Rudolf al II-lea din 22 noiembrie 1600 şi 29 iunie 1602 în care se arătau cheltuielile făcute de Barcsai, cf. Hurmuzaki, vol. XII, p. 1 090, d. MDLXXIII, respectiv vol. IV/1, p. 303.

[58] *Călători*, vol. 6, 1976, p. 535.

[59] Hurmuzaki, II/4, p. 534; *Călători*, vol. 2, p. 557.

[60] *Török-magyarkori állam-okmánytár*, ed. Szilády Á. şi Szilágyi S., vol. 1, Pest, 1868, p. 471, 474.

[61] C. Feneşan, *Banatul*, p. 174, notele 70–71.

[62] Cristina Feneşan, *Din premisele luptei antiotomane a Ţărilor Române în vremea lui Mihai Viteazul; mişcările populare din 1594 în eyaletul Timişoarei*, în AIIAC, 27, 1985 1986, p. 128; vezi raportul banului Palatici de Iladia către principe (8 noiembrie 1593) despre declanşarea ostilităţilor cu otomanii la Macău (A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 39–40).

[63] Cristina Feneşan, *Din premisele*, p. 105 106, 111, 118; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 3, 1783, p. 183: *„Rascianos et Bulgaros ad armi contra Turcas capienda excitat"* şi p. 227: *„submisitque Michaelem Vajda dictum qui Rascianos ad continuandam rebellionem Turcasque infestandos instigaret"*.

că a cunoscut planurile lui Mihai Viteazul cu care dealtfel a întreţinut corespondenţă. Succesorul său, banul Borbely de Sima a putut trece la acţiuni deschise împotriva otomanilor, cucerind de la aceştia numeroase cetăţi: Bocşa şi Vârşeţ (iulie 1595), Făget (13 august), Lipova (19 august), Ineu (21 octombrie), apoi Şiria şi Gyula[64]. Banul a exploatat bine sprijinul material şi moral al principelui Báthori („să facă cu sârbii şi cu haiducii slobozi tot ce l-o ajuta Dumnezeu împotriva duşmanilor şi să aibă grijă de acea ţară...")[65], intrarea în frontul antiotoman a lui Mihai Viteazul şi, nu în ultimul rând, „nepăsarea emirilor de margine" osmani[66]. Acelaşi Borbely s-a remarcat inclusiv în operaţiuni defensive, ca de exemplu respingerea cu ajutorul lugojenilor a atacurilor otomane îndreptate împotriva Lipovei (mai 1596)[67]. Peste doi ani, în iunie 1598, când otomanii au întreprins un raid asupra Lugojului, rezistenţa a fost organizată de banul Andrei Barcsai *vir militaris* [68]. Acesta arăta într-un raport din 4 iulie 1598, că în câteva ore au fost ucişi 250 de otomani şi s-au capturat alţi 100 (spahii şi zaimi), exprimându-şi speranţa „că şi capul paşei va fi aici"[69].

Cunoaştem însă şi un caz în care demersurile banului pentru organizarea rezistenţei antiotomane s-au finalizat printr-un eşec. În aprilie 1603, banul Petru Huszar a dorit să oprească înaintarea lui Moise Secuiul (plecat din Timişoara cu ajutor otoman) spre Transilvania, însă teama locuitorilor din Caransebeş şi Lugoj faţă de o posibilă incendiere a oraşelor, precum şi atitudinea favorabilă a prim-judelui din Caransebeş faţă de pretendent, au determinat predarea celor două oraşe. Banul a fost deasemeni predat otomanilor, care l-au ucis la Timişoara[70].

Banii de Caransebeş şi Lugoj s-au remarcat nu numai în campaniile antiotomane, ci şi cu ocazia confruntărilor militare în care au fost implicaţi principii ardeleni. Toate acţiunile au fost subordonate interesului de a păstra libertatea părţilor bănăţene neocupate de otomani la 1552. Un prim exemplu îl avem din perioada august 1553–ianuarie 1556, când multe documente surprind zvonurile privitoare la intenţia lui Petru Petrovici de a pătrunde cu bănăţenii şi trupele beilerbeiului de Timişoara în Transilvania, pentru a alunga conducerea pro-habsburgică[71]. În final, acest zvonuri s-au adeverit, pentru că Petrovici a

[64] I. Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, ed. D. Mioc, Bucureşti, 1976, p. 185; R. Păiuşan, C. Sav, *Lupta antiotomană în Banat şi Mihai Viteazul*, în „Studii de istoria Banatului", 9, 1983, p. 31–32; Hurmuzaki, III/2, p. 155; XI, p. 380, d. DXXVIII.

[65] A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 238.

[66] Expresia aparţine cronicarului Mustafa Naima, cf. Cristina Feneşan, *Problema*, p. 224, nota 5.

[67] R. Păiuşan, C. Sav, *op. cit.*, p. 33–34; Hurmuzaki, vol. III/2, p. 195–198; vol. XII, p. 255, d. CCCLXXI.

[68] W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, 1785, p. 123–126, 260.

[69] A. Veress, *Documente*, vol. 5, 1932, p. 170.

[70] P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, vol. 2, Caransebeş, 1900, p. 90–92; vezi şi raportul lui B. Pezzen către arhiducele Maximilian (3 mai 1603) la N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. 20, Bucureşti, 1911, p. 307, d. CLXII.

[71] Hurmuzaki, II/5, p. 98, 133, 344–348; XV/1, p. 506, d. DCCCCXXXV; A. Veress, *Documente*, vol. 1, p. 143–145, 148–149.

reuşit cu ajutorul trupelor moldoveneşti şi muntene, să reinstaleze la cârma Transilvaniei familia Zápolya[72]. Fidelitatea pentru această familie a fost menţinută apoi de banul Grigore Bethlen. „Veteran credincios"şi „nobil chibzuit", după expresia lui Giovanandrea Gromo, banul Bethlen a participat în fruntea a 300 de călăreţi la campania principelui ardelean împotriva împăratului Maximilian de Habsburg (1565)[73]. Peste alţi 10 ani, bănăţenii au sprijinit din nou principele ţării, pe Ştefan Báthori, în acţiunea acestuia de înlăturare a lui Gaspar Békés, şeful partidei pro-habsburgice din Transilvania. Cu siguranţă, în fruntea celor 300 de cavaleri şi 200 de pedestraşi s-a aflat banul Ştefan Tompa[74]. Opţiunea bănăţenilor de a interveni prompt în ajutorul principelui, a fost făcută poate şi datorită temerii că pretendentul Békés îşi va fi respectat promisiunile avansate otomanilor de a dubla tributul Transilvaniei şi de a le ceda părţile bănăţene, în schimbul recunoaşterii sale ca principe[75].

Un alt aspect care merită a fi studiat este poziţia banului faţă de evenimentele din Transilvania de la cumpăna secolelor XVI–XVII. Pătrunderea lui Mihai Viteazul în Transilvania (octombrie 1599) l-a determinat pe banul Andrei Barcsai să vină *„cum valida equitum cohorte"*[76] în sprijinul cardinalului Andrei Báthori, însă ajutorul a sosit după consumarea luptei de la Şelimbăr (28 octombrie). Cronicarul Szamosközi, ostil lui Mihai Viteazul, nu îşi ascundea regretul pentru defecţiune: „dacă ar fi sosit <bănăţenii> altfel s-ar fi întâmplat lucrurile"[77]. După aproape un an de la acest eveniment, Mihai Viteazul a fost nevoit la rândul său, să apeleze la sprijinul banului pentru a putea să-şi învingă adversarii. Cronicarul Francisc Mikó arăta că în preajma luptei de la Mirăslău (18 septembrie 1600), Andrei Barcsai a răspuns apelurilor făcute de voievodul român, îndreptându-se cu trupele adunate de la Ineu, Lipova şi Lugoj spre Sebeş[78]. După înfrângerea lui Mihai Viteazul, banul s-a reorientat rapid spre familia Báthori, pe care a slujit-o cu devotament până în iunie 1602[79].

O ultimă remarcă pe care dorim să o facem aici, este aceea că fidelitatea banului faţă de principe este dovedită şi cu ocazia capturării rebelilor, a adversarilor politici. O asemenea situţie este întâlnită în 1614, când Ştefan Vaida

[72] Hurmuzaki, II/5, p. 354–358, 367–368, 369–373.

[73] *Călători*, vol. 2, p. 368.

[74] W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 2, 1782, p. 302.

[75] Promisiunile lui Békés, la Hurmuzaki, II/5, p. 753; VIII, p. 182, d. 265.

[76] W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, 1785, p. 388–389.

[77] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi şi însemnările lui privitoare la români (1566–1608)*, Cluj, 1928, p. 126.

[78] Idem, *Ştiri despre Mihai Viteazul la cronicarul transilvan Francisc Mikó*, în AIINC, nr. 9 (1943 1944), Sibiu, 1944, p. 503; Hurmuzaki, IV/1, p. 134 (pt. 14–15 septembrie 1600).

[79] C. Feneşan, *Documente*, p. 121–123; în 1602, Barcsai a fost implicat în tratativele dintre Sigismund Báthori şi George Basta pentru cedarea puterii în Transilvania, cf. W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 5, p. 135, 138, 155.

a iniţiat o energică opoziţie faţă de predarea cetăţii Lipova, predare cerută cu insistenţă de otomani. Principele Gabriel Bethlen a intuit rapid consecinţele politice negative ale nepredării grabnice a cetăţii de pe Mureş şi a ordonat succesiv banului Petru Bethlen să îi comunice locul unde se afla rebelul (23 mai 1614), să facă pregătiri pentru a „duce cu vitejie treaba pînă la capăt" (2 iunie) şi în final, să-l captureze „cu mâini, cu gheare" pe Ştefan Vaida (4 iunie). Deşi rezultatul acţiunii nu este încă pe deplin lămurit, miza acesteia a fost extrem de importantă: stoparea „mişeliilor secrete ale unor oameni mai mari <Habsburgii>, care au acţionat cu el <Ştefan Vaida> ...spre pierzania ţării Domniei Mele. Totul se învârte în jurul conservării sau pierzaniei ţării Mele". În plus, banul trebuia să depisteze bunurile rebelului, să le inventarieze şi să le păstreze la Caransebeş. Pentru reuşita acestei acţiuni, banul trebuia să trateze atât „cu cuvinte frumoase, cu promisiuni, cât şi cu ameninţarea <tăierii> capului" pe cei care ascundeau aceste valori de sechestru[80]. Exemplele de confiscare şi sechestrare a bunurilor pe motive politice sunt mai numeroase, însă prezentarea acestora urmează a fi făcută în contextul analizei competenţelor administrative şi judiciare ale banilor de Caransebeş şi Lugoj.

După examinarea destul de sumară a atribuţiilor şi competenţelor diplomatice şi politico-militare, se observă că funcţia de ban a fost ocupată de persoane active, cu o experienţă remarcabilă. Calităţile diplomatice şi militare au permis acestor dregători, în primul rând, să asigure securitatea teritoriului administrat, care era o veritabilă zonă tampon între lumea creştină şi Imperiul otoman. Pe de altă parte, calităţile deja menţionate au permis banilor să cumuleze funcţii administrative şi militare importante la nivelul principatului Transilvaniei, să primească şi să rezolve onorabil misiuni dintre cele mai delicate şi importante. Toate acestea au conferit banilor un prestigiu social deosebit şi le-au atras încrederea principilor, voievozilor, chiar şi a demnitarilor otomani.

ANEXĂ

LISTA BANILOR DE CARANSEBEŞ ŞI LUGOJ

Datele alăturate numelui banului sunt cele ale primei şi ultimei menţiuni documentare, ele evident, nereprezentând perioadele întregi ale dregătoriei. Ordinea trimiterilor la surse respectă succesiunea cronologică a menţiunilor documentare.

1.	4 feb. 1536 şi 1543,	Mihai de Somlya[81]
2.	25 feb. 1548–22 iul. 1549,	Petru Petrovici de Suraklin[82]
3.	16 mai–19 iul. 1552,	Ioan Gleşan[83]

80 C. Feneşan, *Ştefan Vaida*, p. 415–416 şi d. II, p. 417–418.

81 Hurmuzaki, II/4, p. 99–100; Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 294.

82 Vezi nota 48.

83 C. Feneşan, *Banatul*, p. 170, 174.

4.	17 iul. 1553,	Blasius Zekel (de Somosd)[84]
5.	27 mar. 1554–13 oct. 1557,	Petru Petrovici de Suraklin[85]
6.	1558,	Ladislau Békés[86]
7.	17 apr.–19 nov. 1559,	Nicolae Cherepovici[87]
8.	oct. 1560–6 feb. 1566,	Grigore Bethlen de Ictar[88]
9.	1566,	George Berendy[89]
10.	17 dec. 1566–22 iun. 1568,	Nicolae Orbai[90]
11.	18 oct. 1568–10 dec. 1569,	George Berendy[91]
12.	28 feb. 1573–7 iun. 1577,	Ștefan Tompa[92]
13.	16 iul.–8 aug. 1575,	Gaspar Barcsai, partizanul lui Gaspar Békés (concomitent cu banul Ștefan Tompa)[93]
14.	13 sept. 1577–6 feb. 1585,	Toma Thornai[94]
15.	24 iun. 1586–7 mai 1588,	George Palatici de Iladia[95]
16.	2 ian. 1589–19 feb. 1590,	Albert Lonai[96]
17.	21 ian.–10 apr. 1591,	Mihai Horvath de Nyved[97]
18.	11 iul. 1592–11 oct. 1594,	George Palatici de Iladia[98]
19.	apr. 1595,	Ștefan Békés, ban de Lugoj[99]
20.	de la 27 mai 1595,	George Borbely de Sima[100]

[84] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 62 (era simultan și „*officialis de Pankotha*"); în 1571–1574 apare cu supranumele „de Somosd", cf. K. Szabó, *op. cit.*, vol. 3, 1890, p. 338; vol. 4, 1895, p. 33.

[85] Hurmuzaki, II/5, p. 182; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 1, 1782, p. 610.

[86] Hurmuzaki, II/5, p. 452.

[87] *Ibidem*, p. 452, 462.

[88] *Ibidem*, p. 472–604.

[89] Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 299.

[90] Hurmuzaki, II/5, p. 606–609, 627–628, 637–644, 674–675.

[91] *Ibidem*, p. 670, 676; posibilitatea ca Berendy să fi ocupat funcția de ban și în 1570–1573 (cf. I. Ivány, *A lugosi és káránsebesi bánok*, în „Tört. Rég. Ert. Temesvárott", 1875, p. 101) nu este confirmată de Pesty.

[92] „Szazadok", 1887, p. 519 (pt. 28 februarie 1573 și 1578!!); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 2, 1877, p. 565 (pt. 6 august 1575); C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului XVI*, în AIIAC, 20, 1977, p. 305–308 (pt. 21 aprilie–27 mai 1577); Pesty, *Szörény*, vol. 3, p. 409.

[93] Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 300; I. Ivány, *Lugos és Karánsebes története (1526–1658)*, în „Tört. Rég. Ert. Temesvárott", 1876, p. 72 (pt. 8 august 1575, când era și căpitanul cetății Lipova); W. Bethlen, *op. cit.*, 2, p. 318.

[94] Dir. Gen. Arh. St., *Îndrumător în arhivele statului. Județul Hunedoara*, București, 1972, p. 219; Pesty, *Szörény*, vol. 3, p. 426 (pt. 10 decembrie 1578); idem, *Krassö*, vol. 4, p. 102 (pt. 5 iunie 1580); A. Veress. *Documente*, vol. 2, p. 244 (pt. 24 martie 1583); C. Feneșan, *Documente*, p. 69.

[95] *Călători*, vol. 3, p. 120; Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 124.

[96] *Ibidem*, p. 125; Arhivele Naționale, *Microfilme Ungaria*, r. 143, c. 775 (pt. mai 1589); C. Feneșan, *Despre privilegiile*, p. 309.

[97] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 170–171; C. Feneșan, *Documente*, p. 83 (pt. 16 martie 1591).

[98] Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 303; idem, *Krassö*, vol. 4, p. 173–175 (pt. 16 februarie 1593 și 11 octombrie 1594); C. Feneșan, *Două diplome de înnobilare...*, în RA, 71, 1994, vol. LVI, nr. 1, p. 107 (pt. 5 mai 1593).

[99] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 179.

[100] W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 3, p. 572.

21.	mai–iun. 1596,	George Palatici de Iladia, ban de Lugoj[101]
22.	24 iul. 1597–13 iun. 1602,	Andrei Barcsai de Bârcea Mare[102]
23.	25 feb. 1601,	Ludovic Rákóczy „banus districtus Karansebesensis designatus"[103]
24.	9 aug. 1602–11 apr. 1603,	Petru Huszar de Brenhida[104]
25.	7 nov. 1603–dec. 1604,	Simon Lodi de Troger[105]
26.	feb. 1605–28 mai 1606,	Paul Keresztesi de Nagy Megyer[106]
27.	17 feb. 1607,	Ştefan Vaida[107]
28.	1 iun. 1609,	Ladislau Gârleşteanu „banus substitutus"[108]
29.	6 sep. 1610–14 mai 1613,	Paul Keresztesi de Nagy Megyer[109]
30.	13 feb. 1614–1616,	Petru Bethlen de Ictar[110]
31.	13 iun. 1617–10 iun. 1644,	Paul Nagy de Deva[111]
32.	26 dec. 1644–14 sep. 1658,	Acaţiu Barcsai de Bârcea Mare[112]

[101] „Monumenta Hungariae Historica", *Scriptores*, vol. 30, Budapest, 1880, p. 56.

[102] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 208, 209, 213 (pt. 24 iulie 1597–17 martie 1598); W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, p. 124, 389, 567 (pt. 1598–1600); C. Feneşan, *Documente*, p. 111, 122, 125 (pt. 16 iunie 1599, 23 mai 1601, 23 martie 1602); Hurmuzaki, XII, p. 1090, d. 1573 şi *Mon Com. Reg. Trans.*, vol. 4, 1878, p. 568 (pt. 22 noiembrie 1600); „Tört. Tár", 1907, p. 119 (pt. 13 iunie 1602).

[103] Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 305.

[104] Veress A., *Epistolae*, vol. 2, p. 52, d. 1042; I. Ivány, *Lugos*, p. 88.

[105] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 232–233; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 5, p. 525; vol. 6, p. 9, 14, 42; „Monumenta Hungariae Historica", *Scriptores*, vol. 30, Budapest, 1880, p. 255.

[106] *Ibidem*, p. 325; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 6, p. 227 (pt. 1605); I. Lupaş, *Documente istorice transilvane (1599–1699)*, Cluj, 1940, p. 80.

[107] Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 308; *Török-magyarkori*, vol. 1, 1868, p. 64.

[108] Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 255 sau A. Veress, *Documente*, vol. 8, p. 65.

[109] *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 6, 1879, p. 187; A. Veress, *Documente*, vol. 8, p. 115 (pt. 7 ianuarie 1611); C. Feneşan, *Documente*, p. 138–141 (pt. 1612–1613).

[110] Idem, *Şase scrisori*, p. 176–183 (pt. 13 februarie 1614–29 ianuarie 1615); Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 309.

[111] „A Hunyadmegyei Tört. Rég. Tár. Évkönyve", 10, Deva, 1899, p. 85; C. Feneşan, *Documente*, p. 153, 159 (pt. 25 septembrie 1627, 11 mai 1633); Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 290, 298, 303, 305 (pt. 20 aprilie 1628, 17 martie–1 iunie 1635, 29 martie 1636); „Tört. Tár", 1891, p. 183 (pt. 29 septembrie 1635); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 9, 1883, p. 580 şi vol. 10, 1884, p. 292 (pt. 1 decembrie 1636 şi 14 august 1640); A. Veress, *Déva vára és uradalma I. Rákóczy György fejedelem idejében*, Deva, 1906, p. 37 (pt. 31 octombrie 1643); S. Szilágyi, *Levelek és okiratok I. Rákóczi György*, Budapest, 1883, p. 781.

[112] „Tört. Tár", 1895, p. 632; Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 340, 349, 352–354 (pt. 22 martie 1646, 29 septembrie 1654, 12 septembrie 1658); A. Veress, *Documente*, vol. 10, p. 204–206 (pt. 29 iunie 1647); C. Feneşan, *Documente*, p. 189, 199 (pt. 6–16 iunie 1650); idem, *Două diplome*, p. 109 (pt. 6 martie 1652); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 11, 1886, p. 162 (pt. 15 martie 1653); „Magyar Tört. Tár", vol. 18, 1871, p. 83–85 (pt. 4 octombrie 1654); Hurmuzaki, IX/1, p. 69–70 (pt. 9 noiembrie 1655).

DOCUMENTE MUNTENEȘTI DIN SECOLELE XVI ȘI XVII (II)

PAVEL MIRCEA FLOREA

5. 1605 (7113) august 6, Târgoviște Radu Șerban domnul Țării Românești întărește popii Ioan și fratelui său Pătru ocine în Șerbănești și țigani.

† Милостїю Божю, Їѡ Радꙋ воевода и господинь въсои Земле Оуггрѡвлахїиской, анепсеꙋ Бъсъраб воеводе. Дават господство ми поп Їѡнав и брат емꙋ Пътров и със них снови елици им Богъ припꙋстит ꙗк да им ест очинꙋ ꙋ Шербънещти ѿ ѡсимаго дел по въсом хотаром али ѿ дел ве[ликаго][1] Џюра четвертаго дел ѿ полю и ѿ вод и ѿ шꙋм и ѿ седалище селом и ѿ посвꙋди [варе ели][1]ка се хокет избрати понеже ест покꙋпил поп Iѡн и брат емꙋ Пътрꙋ ѿ анепсеꙋ великаго Џюра по име Џюра за ҂ѕ҃ аспри готови и продал ецт Џюра анепсеꙋ великаго Џюра ѿ своеи доброволю и със знание въсем мегꙗшом и ѿ гор и ѿ дол и ѿ пред господства ми.

И пак[да ест Пъ][1]тров един ациганин на име... със ациганка си и със челѣди си понеже покꙋпил Пътрꙋ ѿ на Стоика ѿ Делѣни за ҂г҃ аспри готови [и про][1]давал ест Стоика ѿ свою доброволю.

[Сего][1] радї [дадох господство ми][1] поп Iѡан и брат емꙋ Пътров [ꙗкоже][1] да им ест сїе виш речна ѡчина вь охабꙋ им и синови им и внꙋ[ком им][1] и правнꙋчетом им и никогдае непотъкновено по реч господства ми.

Се и сведетели поставлѣем господство ми ꙋпан Радꙋл ключар Бꙋзескꙋл и жꙋпан Преда велики Бан [и жꙋп][1]ан Черника велики дворник и жꙋпан Стоика велики логофет и [Мърз][2]ѣ спатар и Ника вистꙗр и Глигорие комис и Бъркан столник и Вентилъ ключар и Стънчюкꙋл пехарник и жꙋпан Лека велики постелник. Исправник Черника велики логофет. И аз Бꙋнѣ синъ Коресев логофет еже писал въ настол град Тръговище месеца авгꙋст ѕ҃ дне и ѿ Ѧдама до нънѣ въ лѣт ҂зрг҃ї.

Їѡ Радꙋл воивода божею милостїею господинь.

† Din mila lui Dumnezeu Io Radu voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, nepotul lui Basarab voievod. Dă domnia mea popii Ioan și fratelui

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 243–251, 1998

său Pătru și cu fii lor, câți Dumnezeu le va lăsa, ca să fie lor ocină la Șerbănești, din a opta parte din tot hotarul, însă din partea lui Giura cel Mare a patra parte, din câmp și din apă și din pădure și din seliștea satului și de peste tot, ori cât se va alege, deoarece a cumpărat popa Ion și fratele său Pătru de la nepotul lui Giura cel Mare, pe nume Giura pentru 6000 aspri gata, și a vândut Giura nepotul lui Giura cel Mare de a sa bunăvoie și cu știrea tuturor fraților săi și încă și cu știrea tuturor megiașilor și din sus și din jos și înaintea domniei mele.

Și iar să-i fie lui Pătru un țigan pe nume...* cu țiganca lui și cu sălașul său, deoarece a cumpărat Pătru de la Stoica din Deleani pentru 3000 aspri gata, și a vândut Stoica de a sa bunăvoie.

<De> aceia <domnia mea> am dat popii Ioan și fratelui său Pătru ca să le fie acea mai sus zisă ocină de ohabă, lor și fiilor lor și nepoților lor și strănepoților lor și niciodată neclintită după spusa domniei mele.

Iată și martori pune domnia mea: jupan Radul cliuciar Buzescul <și jup>an Preda mare ban și jupan Cernica mare vornic și jupan Stoica mare logofăt și <Mârz>[2]ea spătar și Nica vister și Gligore comis și Bărcan stolnic și Ventilă clucer și Stănciucul paharnic și jupan Leca mare postelnic. Ispravnic Cernica mare vornic.

Și eu Bunea fiul lui Coresi[3] logofăt care am scris în cetatea de scaun Târgoviște, luna august 6 zile și de la Adam până acum în anul 7113 <1605>

Io Radu voievod din mila lui Dumnezeu domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. *Fond 157, Col. Doc. Ist., II/25.*

Original pergament (36,5 x 20 cm), cerneală neagră, monogramă cu chinovar, porțiuni de text ilizibile, pecete aplicată, căzută.

Ed. *DIR, B, XVII/1,* doc. 181, p. 185, după o traducere (și nu copie) românească BAR, Ms rom 3281, f. 17v–18.

---

[1] Pasaje ilizibile sau rupte.

[2] În traducerea publicată în DIR, B, XVII/1, doc. 181 figurează Balea spătar. Întregirea s-a făcut după documentul original din 1605 (7113) august 5, Târgoviște (DIR, B, XVII/1, doc. 180, p. 184–5).

[3] În traducerea publicată în DIR, B, XVII/1, doc. 181 figurează Coruia logofăt.

6. 1612 (7120) martie 12. Radu Mihnea voievod poruncește mai multor boieri să cerceteze drepturile de stăpânire ale lui Matei paharnic <din Brâncoveni> și Drăghici banul din Popânzălești asupra satului Racovița.

Zde bolerii Mateiuv paharnic; Drăghiciov banul ot Popânzălești po ime ot Văleani Mihail postelnic i ot Bârza Vâlcul logofet i ot Fălcoi Vădislav logofet i ot Dobrochoveni Stanciul postelnic[1] să caute și să adevereze pentru satul Racovița ținutu-l-au Mathei paharnic, tot cu tot hotarul, cum i spune cartea Radului voivod feciorul iar Radului voivod, <sau> ținutu-au si Drăghici banul jumătate de sat de

în Racovița, cum i citea cartea lui Radu de împărțeală, Mircei jumătate și de a feciorilor Radului Sulea <jumătate>.

Însă cum vor afla cu ale lor suflete. Și ziua iaste la Pași.

Ispravnic Iane portar.

Pis Lepădat, martie 12 dni, leat 7120<1612>

Io Radu voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. *Fond 157, Col. Doc. Ist., XIV/93*

Original (15,5 x 19,2 cm) hârtie, cerneală neagră, monogramă cu chinovar, pecete aplicată în ceară roșie, distrusă.

---

[1] Aici boierii lui Matei paharnic și Drăghici banul din Popânzălești anume din Văleni Mihail postelnic și din Bârza, Vâlcul logofăt și din Fălcoi, Vladislav logofăt și din Dobrosloveni, Stanciul postelnic.

7. 1613 (7121) martie 8, București. Radu Mihnea voievod întărește lui Bucșe, Gurgur și Cârstea cu fii lor ocine în Iași, Tomești și Moronglav (jud. Romanați).

† Милостїю божїю Їѡ Радȣл воевода и господинь въсои Земли Оүггрровлахиской, синь великаго прѣдобраго покойнаго Михнев воевода. Дават господство ми Бȣкшев и Гȣргȣрев и Кърстев и със снови елицеже им Бог даст то, ꙗкое да ем ѡчинȣ ȣ Ꙗши четвертаго дел Нѣгоев въсах, вари елика хокет избрати и ѡт шȣм и ѡт водȣ и ѡт сȣха, понеже покȣпил Бȣкше и Гȣргȣръ и Кърсте ѡт над Първȣ, синъ Радев, сестра. Нѣгоев, за ҂дч҃а аспри готови. И пак да ем ѡчинȣ Бȣкшев и Гȣргȣрьв и Кърстев и Пътрȣ и Радȣлов ѡчинȣ ȣ Томещї, четвертаго дел Нѣгоев въсах, вари ест елика хокет избрати, занеже ест покȣпил ѡт на Първȣл, синъ Радев, сестра Нѣгоев, за ҂вѡ҃ аспри готови. И пак ест покȣпил Бȣкшъ и Гȣргȣръ и Кърсте и Пътрȣ и Радȣл ѡчинъ ȣ Моронглав дел Първȣлов, въсах, ѡт по въсем хотарȣл за ҂в҃ѡ аспри готови. И пак ест покȣпил Бȣкшъ и Гȣргȣръ и Кърсте и Пътрȣ и Радȣл, ѡчинъ ȣ Моронглав, дел Дȣмитрȣв и Максев и Барбȣлов, въсах, вари ест елика хокет избрати дел им ѡт Моронглав, понеже... по въс хотрȣл. И да се знает кои ѡт них колико ест дал по тае виш [речене ѡчине][1] али по ѡчине ѡт Томещи и по ѡчине ѡт Моронглав али Бȣкше платил ҂в҃ аспри а Гȣргȣръ ҂в҃ аспри и Кърсте ҂в҃ аспри и Пътрȣ и Радȣл ѡба да[ли] ҂в҃ ... пак да ем Драгомир, синъ Гȣргȣрьв, ѡчинъ ѡт дел бащем емȣ ... ѡт по въсȣх ѡчинъ емȣ, занеже ест повратил ... бащем Гȣргȣрьв ... Бȣкшъв ѡчинъ ȣ Томещи, ѡт дел Бадев ... и ѡт вод, варе елика хокет избрати и със брод за водѣницȣ, понеже ест покȣпих ... ѡт на Бадѣ за ҂ас҃ аспри. И пак ест покȣпил Бȣкшъ и синъ Гȣргȣрьв

Драгомир и Бадѣ и Винтил ѡчинȣ ȣ Моронглав дел Драгомиров ... и дел Предов за ҂дс҃ аспри али да се знает кои ѡт них ... ест ... ҂вр҃ аспри и Драг[о]мир ҂а҃ и Бадѣ и Моронглав Винтил ҂ар҃ аспри, понеже ест покȣпил сїю виш речни ѡчини, за ѡт давно ѡт през дни покоинаго дѣда господства ми и книге ѡтца господства Михнев воевода. И пак ... да ест Михюл ѡчинȣ ȣ Тръсею ѡт дел тъстом се Лȣпȣлов ... през въсех хотаром, понеже ест дал Лȣпȣл дел еи въсах за ҂аѯ҃ аспри. И пак ест покȣпил Ѡпрѣ ѡчинȣ ȣ Моронглав и Томещи дел Ложи сина Пътров, дел его въсах, за ҂ас҃ аспри. И продадох за негове доброволи и със алдъмъшар Іѡн ... пар ... Тȣртъ и ѡт Моронглав, Дȣмитрȣ и Вентил.

Сего ради дадох господство ми ꙗкоже да ем ѡчини и охаб синове им и внȣком и правнȣчетом непоколебимо поризмȣ господства ми.

Сеже ȣбо сведетели поставлѣем господство ми жȣпан Вентил вел дворник и жȣпан Ника вел логофет, Дѣдȣл вел вистиер и Кърстѣ вел спатар и Панают вел столник и Братȣл вел комис и Лȣпȣл вел пехарник и жȣпан Фота вел постелник.

Исписах аз Степан въ градїи Бȣкȣрещи, месеца мартие І҃ дни, ѡт Адама въ лѣт ҂зрк҃.

Іѡ Радȣл воивода, божїею милостїею господин.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Mihnea voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele lui Bucșe și Gurgur[2] și Cârstea și cu fiii, câți Dumnezeu le va da, ca să le <fie> ocină la Iași[3] a patra parte a lui Neagoe toată, ori cât se va alege și din câmp și din pădure și din apă și din uscat, deoarece a cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea de la Pârvu, fiul Radei, sora lui Neagoe, pentru 4901 aspri gata Și iar să le <fie> ocină, lui Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radul, ocină la Tomești[4] a patra parte, iar partea lui Neagoe toată, ori cât se va alege, deoarece este cumpărată de la Pârvul, fiul Radei, sora lui Neagoe, pentru 2800 aspri gata. Și iar au cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radul, ocină la Moronglavi, partea lui Pârvul toată, de peste tot hotarul, pentru 2800 aspri gata. Și iar au cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radu, ocină la Moronglavi partea lui Dumitru și a lui Macsev și a lui Barbu, toată, ori cât se va alege partea lor, din Moronglav, deoarece... de peste tot hotarul. Și să se știe care din ei cât a dat pentru <acele mai sus zise ocine>, însă pentru ocina din Tomești și pentru ocina din Moronglav, însă Bucșe a plătit 2000 aspri, iar Gurgur 2000 aspri și Cârstea 2000 aspri și Pătru[5] și Radul, amândoi au dat 2000[6] <aspri... Și> iar să fie lui Dragomir fiul lui Gurgur ocină din partea tatălui său... din toată ocina sa deoarece a schimbat... tatăl <său> Gurgur... cu ocina lui Bucșe la Tomești, din partea lui Badea... și din apă, ori cât se va alege, și cu vad de moară, deoarece a cumpărat... de la Badea pentru 1200 aspri. Și iar a cumpărat Bucșe și

fiul lui Gurgur, Dragomir şi Badea şi Vintilă ocină la Moronglav, partea lui Dragomir... şi partea lui Preda pentru 4200 aspri, însă să se ştie care dintre ei... <cât a dat Bucşe> ...2100 aspri şi Dragomir 1000 şi Badea şi Ventilă la Morunglavi 1100 aspri, deoarece au cumpărat aceaste mai sus zise ocine, mai de demult, încă în zilele răposatului bunicului domniei mele, lui Alexandru voievod; şi am văzut domnia mea şi cartea tatălui domniei mele Mihnea voievod. Şi iar... să fie lui Mihaiul ocină la Tărsei[7] din partea socrului său Lupul... peste tot hotarul, deoarece a dat Lupul, partea sa toată, pentru 1060 aspri. Şi ir a cumpărat Oprea ocină la Moronglav şi Tomeşti, partea Lojii fiul lui Pătru, partea lui toată, pentru 1200 aspri. Şi au vândut de a lor bunăvoie şi cu aldămăşarii: Ion... Turtă, şi din Moronglav, Dumitru şi Ventilă.

Pentru aceea am dat domnia mea ca să le fie ocină şi de ohabă <lor şi> fiilor lor şi nepoţilor lor şi strănepoţilor lor, neclintit după porunca domniei mele.

Iată dar martori pune domnia mea: jupan Ventilă mare vornic şi jupan Nica mare logofăt şi Deadul mare vistier şi Cârstea mare spătar şi Panaiot mare stolnic şi Bratul mare comis şi Lupul mare paharnic şi jupan Fota mare postelnic.

Am scris eu Stepan, în oraşul Bucureşti, luna martie 10 zile de la Adam ani 7121 <1613>.

Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naţ. Dir. Mun. Buc. *Fond 157, Col. Doc. Ist., II/27.*

Original, pergament (42 x 30), rupt, restaurat, cerneală neagră, monogramă cu chinovar, pecete timbrată.

---

[1] Pasaje ilizibile sau rupte.

[2] Am optat pentru forma Gurgur, folosită în traducetea din 1813 a documentului (BAR, *Ms. rom.*, 5712, f. 21v–22 (cotă veche) citat după ed. DRH, B., *XXV*, doc. 417) în loc de Gurgurea, care ae părea mai firească sau de cea Gugoru, redată după Arh. Naţ., Doc. Munteneşti, CLX/1 (ed. în rezumat *Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului, vol. IV*, Bucureşti, 1981, doc. 884).

[3] Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

[4] Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

[5] Un Pătru din Morunglavi este întărit în 1636 cu părţi în Iaşi, Tomeşti şi Morunglavi cumpărate în zilele lui Radu voievod la leat 7130 de la Iane logofăt şi soţia sa. Actul menţionează *„cărti de la Alexandru voievod şi alţi domni"* DRH., B., *XXV*, doc. 417.

[6] Cifra sutelor, zecilor şi unităţilor ilizibile.

[7] Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

8. 1613 (7121) august 4, Pe apa Teleajenului mai jos de Şoplea. Radu Mihnea voievod întăreşte lui Matei paharnic <din Brâncoveni> părţi în Racoviţa, în urma judecăţii cu Drăghici ban.

† Милостїю божїю Їѡ Радꙋл воевода и господинь въсою Земле Оуггровлахиское, синь великаго и прѣдобраго, покоинаго Михнев воевода. Дават господство ми сїа повѣление господства ми болерен господства ми

Матею пехарник, ꙗкоже да им ест ѡчинȣ ȣ Раковиц, али сȣт бил село три дюндю таже дел дед емȣ, ѡт дел да дръжит сам болерин господства ми их више рех, а ѡт сих двою дедюн да дръжит три дел ѡт посвȣде, а Дръгич бан да дръжит ѡт сих двою дедюн четвертаго дел и със мегꙗш ем и със покопение емȣ, Понеже имал болерен господства ми Матею пехарник прение пред господства ми със Дръгич бан. И сице преше Дръгич бан пред господства ми како да дръжит половин ѡт село иже више рех Раковица. Таже болерен господства ми, Матею пехарник, а ѡн се ест плакал за кривост. Таже въ том съм гледал господство ми и сȣд по правда и по закон Боїю и със всем правител господства ми и дал съм ѕ҃ болерен метюл них како да гледаш и да избират ко хокет наити със нихном дȣше, тако да и ȣстроеш. Таже сїю ѕ҃ болерен сице сȣт нашел със нихном дȣше и сице сȣт дал и сведетелствовал пред господства ми, како да дръжит болерен господства ми Матею пехарник ѡт сию три дедюн, дел, дедюн ѡт дел въсȣдъ сам, а ѡт сїю двою дедюн, три дел, а Дръгич банȣл и със мегꙗшом и със покопение ем да дръит четвертаг дел. Тог ради съм дал господство ми болерен господства ми Матею пехарник ꙗко да ем ест ѡчинȣ им више речено ȣ село Раковица въ ѡхаб ем и синовим ем и вноком и прѣвнȣчитом им и ни ѡт когоже непоколибимо поризмо поризмо господста ми.

Сеже и сведетели поставлѣем господства ми жȣпан Винтил дворник, жȣпан Ника вел логофет, жȣпан Дедю [велики вистиер][1] и Кръстъ спатар и [Панают велики]1 столник и Братȣл комис и Лȣпȣл пехарник и жȣпан Брънади велики постелник. И исправник жȣпан Ника велики логофет.

И пис аз, Дȣмитрȣ логофет ȣ вода Тележе н долним ѡт Шоплъ, ȣ месеца аȣгȣст д҃ дни и текȣщим лѣтом ҂зрк҃а.

Іѡ Радȣл воивода Божею милостїею господинь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Unglovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Mihnea voievod. Dă Domnia mea această poruncă a domniei mele, boierului domniei mele Matei paharnic[2], ca să-i fie ocină la Racoviță[3], însă a fost satul <pe> trei moși, astfel partea bunicului său, din <cele trei> părți, să țină singur boierul domniei mele ale lui mai sus zise, iar din acești doi moși să țină trei părți de peste tot, iar Drăghici ban[4] să țină din acești doi moși a patra parte și cu megieșii săi și cu cumpărăturile sale, deoarece a avut boierul domniei mele, Matei paharnic pâră înaintea domniei mele cu Drăghici ban. Și așa pâra Drăghici ban înaintea domniei mele ca să țină jumătate din satul care este mai sus numit Racovița. La fel boierul domniei mele Matei paharnic, iar el s-a plâns de strâmbătate. Astfel pentru acea domnia mea am cercetat și am judecat după dreptate și după legea dumnezeiască și cu toți dregătorii domniei mele, și am dat 6 boieri învecinați lor ca să cerceteze și să

aleagă cum vor găsi cu sufletele lor, așa să întocmească. De aceea acești 6 boieri astfel au găsit cu sufletele lor, și așa au arătat și au mărturisit înaintea domniei mele, ca să țină boierul domniei mele Matei paharnic din acei trei moși, partea moșului <său> din toate părțile, de peste tot, singur, iar din acei doi moși, trei părți, iar Drăghici banul, cu megiașii și cu cumpărătura sa, să țină a patra parte. Pentru aceia am dat domnia mea boierului domniei mele Matei paharnic ca să-i fie ocina sa mai sus zisă în satul Racovița de ohabă lui și fiilor săi și nepoților și strănepoților lui și de nimeni neclintită după porunca domniei mele.

Iată și martori punem domnia mea: jupan Vintilă vornic, jupan Nica mare logofăt, jupan Dediu <mare vistier>[4] și Cârstea spătar și <Panaiot mare>[4] stolnic și Bratul comis și Lupul paharnic și jupan Bărnad mare postelnic. Și ispravnic, jupan Nica mare logofăt.

Și am scris eu, Dumitru logofăt pe apa Teleajen mai jos de Șopla, în luna august 4 zile și de la curgerea anilor 7121 <1613>

Io Radul voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. *Fond 157, Doc. Ist., XIV/94.*

Original hârtie (21,5 x 31,5 cm), cerneală neagră, monograma și inițiala cu chinovar, pecete timbrată.

---

[1] Pasaje ilizibile.

[2] Matei postelnicul din Brâncoveni, viitorul domn Matei Basarab.

[3] Deoarece satul Racovița nu figurează între proprietățile lui Matei Basarab (v. Iolanda Micu, Radu Lungu, *Domeniul lui Matei Basarab,* în RdI, XXXV, (1982), nr. 12, p. 1313–1329: idem, *Date noi privind domeniul lui Matei Basarab din Țara Românească,* în RdI, XXXVI, (1983), nr. 10, p. 1028–1033) identificarea lui Matei postelnic cu Matei Basarab ar putea fi pusă sub semn de întrebare. Dacă se ține cont însă că satul Racovița era întărit la 1543 lui Detco mare armaș, străbunicul lui Matei (DRH, B, IV, doc. 144), că o parte a satului era individualizată la 1574 prin adăugarea determinativului al „jupaniței Calea" soția lui Detco mare armaș, (v. partea I-a, doc. 3) că Matei postelnic stăpânea un moș în același sat de la „bunicul său", la care se adaugă informația furnizată de un document din 1693 (7201) ianuarie 14 prin care Constantin Brâncoveanu dă lui Badea logofăt din Brâncoveni toată moșia din Racoviță, din apa Olteţului peste tot hotarul, din jos de Mărgăritești, până în drumul Loloeștilor, către moșia Popânzăleștilor, până în capul curăturii lui Ralit și până în Valea Brptaiului, peste brazdă, în Piscul Roșu, în Scheaua și de la Lac, în coada Vâlcelii Grecilor, alături cu Curăturile lui Cazan, din scorbură în jos până la adăpători, actul mai precizează că satul a fost al voievodului de la părinți. (Arh. Naț. Ist. Centrală, *Ms. rom. 704,* f. 4–4v document comunicat de dl. Constantin Bălan). Se constată deci că satul se menține pe o perioadă de 150 de ani în stăpânirea descendenților din Craiovești, fapt care permite identificarea lui Matei postelnic cu Matei postelnic din Brâncoveni.

[4] Din Popânzălești (vezi supra, doc. 5).

9. 1629 (7137) mai 20, <Târgoviște>. Neagoe județul și cei 12 pârgari din Târgoviște confirmă lui Proca negutătorul stăpânirea asupra trei locuri de prăvălie cumpărate în oraș.

† Въ име Wтьца и Сина и Свѣтаго Дꙋха Троицъ единосꙋшна нераздѣлина. Амин. Със помощїе Боже[1].

Scris-am eu Neagoe judeţul cu 12 pârgari de-a Târgovişte, această a noastră carte jupânului Procăi neguţetorul ca să-i fie lui 3 loc<u>re de prăvălii în oraş în Târgovişte, şi sântu aceale prăvălii alăturea pre lângă casele popei lu Iane, dăn sus cu locul, cât să va alege dă peste <to>t locul câtu vor avea voru <a>vea şi celelalte prăvălii şi pre unde vor urdina alalte prăvălii dă acolea ce sânt alăturea, pre acolea să aibu ordinătoarea şi aceste 3 prăvălii ce-s mai sus zise, şi dă care urdinătoarea şi dă omu, pentru că le-au cumpăratu jupănul Proca[2] de la Mihai fecio<r>ul Dimei şi dă la soacră-sa Mihnea, dreptu dreptă optă zeci dă galbeni gata. Şi să să ştie: 2 prăvălii cum au fost cumpărate dă Mihai şi n-au fost dă la socru-său chir Fote Gură şi le-au văndut de a lui bună voie cu întrebarea tuturoru rudeniei lui şi cu ştirea totroru vecinilorு de in sus şi de în jos: şi o prăvălie o au cumpărat dă la Mihnea, so<a>cra lui Mihaiu, şi o au văndut şi ia, iar dă a ei bună voie cu întrebarea tuturoru rudeniei lui şi cu ştirea featei Neculei, pre nume R<u>czandra şi cu tot<o>roru rudeniilor ei şi ale vecinilorு şi dă-n sus şi dă-n jos. Şi cându au vândut ei acele 3 prăvălii nu s-au aflat nimenea de în oamenii loru nece dă in vecini să le dea bani la nevoia lor, numai ce s-au aflat jupânul Proca neguţătorul dă le-au dat aceşti bani gata, cum sântu mai sus scrişi. Şi au vândut Mihai şi so<a>cro-sa Mihnea dă a lor bună voie făr dă nici o silă, aşijderea şi jupânul Proca au cumpărat dă a lui bună voie cu ştirea tuturor rudelor lu<i> Mihai şi ale Mihnei şi cu ştirea totror vecinilorு de in susu şi de in jos, înprejururul acelor locuri dă prăvălie. Şi au cumpărat jupânul Proca neguţetorul, numai locul, n-au fost nici o prăvălie făcut<ă> pre acele locuri. Şi au cumpărat dă-naintea noastră şi dă-naintea a mulţi oameni buni, tineri şi bătrâni şi preoţi or<ă>şani. Şi au dat jupânul Proca ai lui bani drepţi gata, 80 dă galbeni ca să-i fie lui acel<e> locure ocină şi moşie ohabnică, lui şi feciorilor lui câţi i va <vrea> Domnul Dumnezeu dărui şi nepoţilor şi strănepoţilor şi de niminea neschimbat în veci.

Drept aceia şi blestem încă am pus, cum am văzut scris şi în zapisul lui Mihaiu şi al soacră-sa Mihnei, care om dă-în oamenii lor, ori ce rudenie ar fi, sau dă-n vecini sau streini să va scula să zică să întoarcă banii jupânului Procăi, sau să mai fac<ă> alte valuri peste acastă tocmeală a noastră, acel om să fie trăclet şi afurisit dă vlădica Hristos şi să fie blăstemat dă 318 sveati otţi ije vă Nekei şi să fie cu Iuda şi cu Aria dă<n>preun<ă> întru un loc vă veac.

Drept aciaia şi marturii încă am pus, pre nume: Fota star i Dragul Scaun, i Mirea sin Rădicev, i Radul sin Paraschivei, i Rădici sin Ivan să bratiem si na imea Costandin i Mina, i pop<a> Iane gospodski i pop<a> Tatul i pop<a> Vasilie, i pop<a> Atanasie clisiar, i pop<a> Ivan ot sveata Petca, i Mihai star, i Fota teslar i Lazăr sin Nedealei i Vlaicul sin Ananiei i Drăghici şi mulţi oameni buni ce nu i-am mai scris în cartea aceasta.

I az star Efrem logofăt ot Târgoviște piah meseța maiu 20 dni, vă leat 7137 <1629>.

Muzeul Bucovinei, Suceava, *Colecția de documente nr. 2122.*

Original, pergament, cerneală rădăcinie, sigiliu ceară, aplicat căzut (în dreapta părții de jos a documentului se păstrează datorită plierii și presării, urmele grase ale impresiunii negative a sigiliului, pe care se poate recunoaște imaginea Maicii Domnului ornată, probabil identică cu cea din documentul din 1639 cu legenda slavonă: † S-a făcut această pecete în zilele binecredinciosului Ioan Neagoe voievod. (DIR, *Intruducere,* vol. II, p. 492–3 și fig. 46, p. 553.).

[1] În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treime într-o ființă nedespărțită, amin. Cu ajutorul lui Dumnezeu.

[2] În epocă sunt cunoscute mai multe persoane cu numele de Proca, în cazul de față se pare că este vorba de Proca negutătorul, care figurează în documente, ca martor în mod special, începând cu 1611 (DIR, B, XVII/II, p. 20–21.) cu diferite apelative: Proca negutător din Târgoviște (1616 septembrie 1 – *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului,* București, 1974, vol. II, doc. 748), Proca a lui Paru (1620) (DIR, B, XVII/III, p. 603–605), Procoi Paruni (1623) (DIR, B, XVII/IV, p. 329), fratele lui Nica negutătorul (1636) (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului,* București, 1981, vol. IV, doc. 786). Ultimul document care-l menționează datează din 1640 martie 10 (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului,* București, 1985, vol. V, doc. 47). Informații prețioase despre originea lui Proca le furnizează inscripția de donator, plasată pe fila 80v. a unui Liturghier grec copiat în 1631 în Țara Românească, păstrat în colecțiile Muzeului Național de Artă (ms. 19), care spune: „S-a dăruit această carte a celor trei Liturghii, Arhiepiscopiei din Pogoniana de către prea nobilul arhonte Procos Paros din satul Valovista" (L. Tugearu, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească,* vol. I. *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii,* București, 1996, p. 80; 136 cf. V. Brătulescu, *Miniatura și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă,* București, 1939, p. 55).



† GHEORGHE SEBESTYÉN (1920—1993)

Gheorghe Sebestyén, fecund cercetător în domeniile istoriei arhitecturii, arhitect și specialist recunoscut în urbanism contemporan, a avut o viață zbuciumată. Nici nu-și încheiase încă studiile superioare de arhitectură, începute la Paris și continuate apoi la București și Budapesta, când a fost arestat la vârsta de 23 de ani, în 1943, pentru activitatea antifascistă. În 1944, din închisoare a fost deportat, în lagărele de exterminare naziste din Germania. Scăpând din acest infern, Gheorghe Sebestyén, din fire optimist și încrezător în valorile umane, s-a reîntors în România și s-a încadrat în mișcarea de tineret. Soarta a fost însă vitregă cu el. În 1949, a fost din nou arestat, de data aceasta de Securitate, și ținut în închisoare până în 1951, fără să fie judecat, în condiții din cele mai inumane.

După ce a ieșit din închisoare, în ciuda înaltei sale pregătiri, a lucrat timp de aproape zece ani ca simplu proiectant în diferite institute de proiectare din București.

Profesionalismul, competența, talentul și îndeosebi tenacitatea i-au creat o platformă și o reputație care nu mai puteau fi nesocotite. Revenirea în rândurile specialiștilor i-a fost deschisă de studiile de arhitectură contemporană și de cele

„Studii și materiale de istorie medie", XVI, p. 253–254, 1998

referitoare la istoria arhitecturii antice și medievale. În ambele domenii Gheorghe Sebestyén s-a dovedit deschizător de noi orizonturi.

În domeniul arhitecturii, el a promovat ideea strânsei legături dintre societate și construcții, prin munca și imaginația lui nesecătuită, el a fost promotorul noii discipline: sociologia arhitecturii. Aceasta i-a deschis drumul spre cariera didactică în învățământul superior de arhitectură. Încă din 1959, Gheorghe Sebestyén devenise profesor asociat la Institutul de Arhitectură „Ion Mincu" din București, unde urma să predea cursul plictisitor despre economia construcțiilor. El a transformat însă acest curs într-unul despre eficiența economică a proiectării, a construcțiilor în mediul urban, abordând problematica urbanismului pe planul legăturii dintre arhitectură și societate.

Pe tărâmul cercetării istorice, Gheorghe Sebestyén, după o muncă migăloasă efectuată pe teren, împreună cu fratele său mai mic Victor Sebestyén, a elaborat și a publicat o impunătoare monografie, apărută în 1963 la Editura Academiei Române sub titlul *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. În ultimii ani ai vieții sale, Gheorghe Sebestyén și-a concentrat activitatea asupra cetăților transilvane din perioada feudală. El a publicat pe această temă izvoare inedite, studii și, în sfârșit, o valoroasă monografie despre *Cetatea Făgărașului*. Cu mare migală și cu o competență de netăgăduit el strânge materiale (inventare, schițe, descrieri etc.) despre celelalte cetăți din secolele XVI–XVIII din Transilvania.

Printre acestea, se află și cetatea de la Gherla. Cronologia întocmită de el, pe baza surselor publicate și inedite, reprezintă – după noi – un valoros instrument de lucru pentru monografia cetății. De fapt, este vorba de fișele lui păstrate în manuscris pe care acum le punem la îndemâna cercetătorilor.

Lajos Demény

† MIHAI CARATAȘU (1926–1997)

La 27 august 1997, s-a stins din viață la București apreciatul neoelenist Mihai Caratașu.

Născut în Grecia la Sanmarina la 15 august 1926, fiind de origine aromân, regretatul dispărut a urmat cursurile liceului teoretic român din Grebena și apoi la Salonic, studiile universitare efectuându-le în țară. A absolvit, în 1949, Facultatea de Drept și Academia de Științe Economice din București, secția consulară. Din 1965, Mihai Caratașu a funcționat ca paleograf de limbă greacă la secția de manuscrise și cărți rare a Bibliotecii Academiei Române, apoi din 1968 ca paleograf principal; între 1975 și până la pensionare (1 noiembrie 1986) a deservit aceeași instituție în calitate de bibliotecar principal. Între 1993–1997, a fost angajat ca specialist în probleme de manuscrise în limba greacă la Muzeul de Artă Națională al României. A fost membru fondator al Asociației de Studii Neoelene din București (1996).

În decursul vieții, Mihai Caratașu a fost recunoscut ca un bun specialist în paleografia greacă și bibliologie și totodată în istoria culturii fanariote, fiind autorul unei prețioase culegeri de izvoare (*Documentele Văcăreștilor,* București, 1975, 352 p. + il), precum și a numeroase studii și articole de profil publicate în reviste de specialitate. Dintre studiile sale mai însemnate reținem: *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigore Anton Avramie* în SCB, XII (1972), p. 189–207; *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea* în SCB, XIII (1974), p. 133–150; *Néophyte le Crétois; fondateur de la bibliothèque métropolitaine de Bucarest* în vol. de comunicări al celui de-al III-lea Congres de Studii Cretane, Athena, 1975, p. 73–78 ș.a. A elaborat, de asemenea, volumul al III-lea din *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei,* lucrare rămasă din nefericire, neterminată și și-a dat contribuția la volumul din *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească* de la Muzeul de Artă Națională al României, editat de Liana Tugiaru, București, 1996.

Am avut privilegiul de a mă număra printre colaboratorii lui Mihai Caratașu, realizând împreună mai multe studii din care țin să amintesc: *Din corespondența lui Constantin vodă Brâncoveanu cu cărturarii greci Ioan și Ralachi Cariofil* în BOR, anul XCIII (1975), nr. 9–10, p. 1139–1154 și *Correspondance diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'Exaporite, 1676–1703* în RESEE, tome XX (1982), nr. 1, p. 93–128; nr. 3, p. 327–348;

tome XXII (1984), nr. 4, p. 327–358, ca și ediția din Dimitrie Cantemir, *Opere complete,* vol. VI, tomul II, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor...* (la care au contribuit și soții Alvina și Emil Lazea), București, Editura Academiei, 1996, 270 p. + il.

În amintirea posterității, Mihai Carataşu va rămâne ca un erudit bibliolog și istoric al vechii culturi românești, om de mare modestie și deosebită finețe sufletească ca și un prieten de nădejde. La despărțire nu pot decât să rostesc cu tri tețe crestinescul: *Dumnezeu să-l odihnească!*

Paul Cernovodeanu

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", Iaşi
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică şi Istorie Literară, Iaşi
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi
AUBI	= Analele Universităţii Bucureşti. Seria Istorie
AUI	= Analele Universităţii Iaşi. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BG	= Boabe de Grâu
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „Al. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslovica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societăţii Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societăţii Numismatice Române

BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CC	= Codrul Cosminului
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
CT	= Columna lui Traian
DIR	= Documente privind Istoria României (seria *A*: Moldova; seria *B*: Țara Românească; seria *C*: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria *A*: Moldova; seria *B*: Țara Românească; seria *C*: Transilvania; seria *D*: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
GG	= Geopolitica și Geoistoria
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de, (și colaboratorii), *Documente privind istoria românilor*
IN	= „Ion Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iași
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
LR	= Limba Română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin". Revistă de mărturii istorice
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RDP	= Revista de Drept Public
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească

RIR	=	Revista Istorică Română
RIS	=	Revista de Istorie Socială
RITL	=	Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	=	Revista Muzeelor
RMM	=	Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	=	Revue Roumaine d'Histoire
RSL	=	Romanoslavica
RT	=	Revista Teologică
SAI	=	Studii și Articole de Istorie
SAO	=	Studia et Acta Orientalia
SB	=	Studia Balcanica
SC	=	Studii Clasice
SCB	=	Studii și Cercetări de Bibliologie
SCI	=	Studii și Cercetări Istorice
SCIA	=	Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	=	Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCIV	=	Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	=	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCN	=	Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	=	Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	=	The Slavonic and East European Review
SMIM	=	Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	=	Süd Ost Forschungen, München
ST	=	Studii Teologice
Studii	=	Studii. Revistă de Istorie
SUBB	=	Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
ȚB	=	Țara Bârsei
TC	=	„Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
UKB	=	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	=	Viața Românească

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

LUCRĂRI APĂRUTE RECENT ÎN EDITURA ACADEMIEI

ISSN 12224766

Lei 35 000